belge yayınları

BİR SOYKIRIM TARİHİ

20 Yıl Sonra "Ermeni Tabusu" Davası

Yves Ternon

BİR SOYKIRIM TARİHİ
20 Yıl Sonra "Ermeni Tabusu" Davası

Yves Ternon

Yves Ternon, 1932 Fransa, Saint-Mandé doğumlu. Fransız tıp doktoru. Tıp tarihine olan ilgisi onu Nazi doktorlarının Yahudi Holokostu ile ilişkisini araştırmaya yöneltti. Holokost araştırmalarından Ermeni Jenosidini incelemeye yöneldi. Bu arada Sorbonne Üniversitesinde tarih doktorasını da verdi. Sınır Tanımayan Doktorlar Örgütünün aktif bir üyesi olan Ternon, 20. yüzyıl son on yılında meydana gelen soykırım örneklerini de inceleyen birçok uluslararası konferansa katıldı. Önemli kitapları: *Histoire de la médecine SS* (1969); *Le Massacre des aliénés* (1971); *Les Médecins allemands et le national-socialisme,* (1973), *Les Arméniens, histoire d'un génocide* (Seuil, 1977 ve 1996; Türkçe olarak 1993 yılında *Ermeni Tabusu* başlığı ile yayınlandı), La Cause Arménienne (Seuil, 1983), *Enquête sur la négation d'un génocide* (Parenthèses, 1989); *Suç Devleti* adlı kitabında ise 20. yy. soykırım örneklerini karşılıklaştırmalı olarak inceledi: *L'État criminel* (Seuil, 1995).

BELGE YAYINLARI: 707
Yargılanan Kitaplar Dizisi: 1

Les Armeniéns - Histoire d'un Génocide
© Yves Ternon, 1979

BİR SOYKIRIM TARİHİ / 20 Yıl Sonra Ermeni Tabusu Davası

Türkçesi I Emirhan Oğuz

Kapak Tasarım I Emel Akgün

Redaksiyon I Ahmet Batmaz

Sayfa Düzeni I Aristan

Genişletilmiş Dava Dosya Baskısı I Ekim 2012

Ön Kapak Fotoğraf I Yayha Koçoğlu
(*Irak'taki Bakuba'da kurtarılmış 850 Ermeni yetim*)

Baskı-Cilt I Berdan Matbaacılık
Davutpaşa Cad. Güven Sanayi Sitesi C Blok
No: 239 Topkapı / İstanbul 0 (212) 613 12 11

BELGE ULUSLARARASI YAYINCILIK
Divanyolu Cad. Binbirdirek İşhanı No:15/1
Sultanahmet/İstanbul
Tel: 0 (212) 638 34 58 0 (212) 517 44 53
E-mail: belgeyayinlari@gmail.com
www.belgeyayinlari.com
Sertifka No: 11206

Yves Ternon

BİR SOYKIRIM TARİHİ

20 Yıl Sonra
Ermeni Tabusu Davası

Baskıya Hazırlayan
Ragıp Zarakolu

belge
yayınları

İ Ç İ N D E K İ L E R

Giriş: Ragıp Zarakolu / 20 Yıl Önce 20 Yıl Sonra.....9
Türkçe Baskıya Önsöz 27
Önsöz 31
Giriş 33

Birinci Bölüm / ERMENİ SORUNU

1) Ermenistan 43

2) Osmanlı Boyunduruğu Altında Ermeniler 59
Ekonomik ve Siyasal Zorbalık 60
Dinsel Özgürlük 62
Kültürel Rönesans 67
Osmanlı İmparatorluğunun Yapısı 70

3) Ermeni Ulusal Uyanışı 71
Rus Ermenistan'ının Kuruluşu 75
Katolik ve Protestan Cemaatlerinin Doğuşu 76
Ermeni Ulusal Anayasası 78
Ermeni Eyaletlerinde Durum 81
Zeytun (Süleymanlı) 83
Van ve Erzurum 86

4) 61. Madde 89
Kıbrıs Sözleşmesi 92
Berlin Kongresi 95
Berlin Kongresinde Ermeni Sorunu 96

5) Kül Altında Yanan Ateş 99
Ermenilerin Yerleşik Olduğu Eyaletler 100
Kürtler 103
Çerkez Göçü 105
1878'den 1881'e Türk Ermenistan'ında Durum 107
Büyük Devletlerin Ekonomiye Müdahalesi 114
Hamidiye Alayları 115

6) Ermeni Devrimci Hareketi 119
Armenakan Partisi 121
Devrimci Hınçak Partisi 123
Rusya Ermenileri Arasında Devrimci Hareketler 127
Taşnak Partisi 129
Ermeni Sorumluluğu Tezi 132

7) Sason 135

8) 1895 Katliamları 141
Trabzon Vilayeti 144
Erzurum Vilayeti 146
Bitlis Vilayeti 147
Van Vilayeti 149
Harput (Mamuret-ül Aziz) Vilayeti 149
Diyarbakır Vilayeti 152
Sivas Vilayeti 154
Halep (Kilikya) Vilayeti 155
Adana ve Ankara Vilayetleri (Kilikya) 157
Bir Soykırım 159

9) 1896 Yılı 165
Zeytun 167
Peder Salvatore'nin Öldürülmesi 168
Van Katliamları 170
Osmanlı Bankası'na Saldırı 171
İstanbul Katliamları 175
1894-1896 Katliamların Bilançosu 180
Ermeni Yanlısı Hareketler 182

10) Kılavuz İp 187
Fedailer 190
Devrimci Ermeni Federasyonu (FRA) 195
Rusya'daki Müslüman Milliyetçiler ve 1905 Devrimi..200
Osmanlı Liberalleri 205

İkinci Bölüm / JÖN TÜRKLER
11) İttihat ve Terakki Komitesi 213
1908 Devrimi 214
İttihat'ın Merkez Komitesi 217

İttihat Kongreleri 223
Osmanlı Siyasal Yaşamına Türkçülüğün Girişi 227

12) Ermeni Sorununun Yeniden Ortaya Çıkışı 235
Kilikya Katliamları 238
Eyaletlerde Durum 244
Ermenilerin Hamisi Rus İmparatorluğu 250

13) Kapan Kapanıyor 259
Türkiye'nin Savaşa Girişi 259
Erzurum Kongresi 265
Teşkilatı Mahsusa 272
Rusya'da Ermeni Gönüllüleri 274
Sarıkamış Felaketi 277
Ermeni Vilayetlerinde Durum (1914-1915)....281

14) Genel İmha Planı 287

15) 1915 Nisanı 299
Amanos ve Toros Bölgesi 299
Van Savunması 304
İstanbul 308

16) Sürgün 313
Doğu Vilayetleri 313
Anadolu, Kilikya ve Suriye Vilayetleri 331

17) Ölüm Kampları 343
Halep 343
Suriye ve Mezopotamya Çölleri 350

18) Suç ve Sorumluluk 359
Almanya'nın Rolü 360
Türk Diplomasisi ve Ermeni Sorunu (1915-1916) 368
Antant Devletlerinin Sorumluluğu 381

19) Sınır 391

EKLER / Dava Dosyası 407
Ek: Ragıp Zarakolu / Ermeni Soy. Tartışmanın Bedeli..549
Ek: Celal Başlangıç / 'Tabu'ya İlk Yumruk....564

•

TEMEL BELGE

YVES TERNON / ZARAKOLU DAVASI'NIN TEMEL "SUÇ UNSURU" OLARAK GÖSTERİLEN KİTABIN METNİ

LES ARMENIÉNS
Histoire d'un génocide

ERMENİLER
Bir Soykırım Tarihi

1977, Paris

GİRİŞ

20 yıl önce 20 yıl sonra

gideceğimiz yeri biliyoruz:
izler var bizden önce bırakılmış
emirhan oğuz

20 küsür yıl önce rahmetli eşim ve kavga arkadaşım Ayşe Nur Zarakolu ile birlikte, "Kürt Tabusunu" tartışmaya açmak için Dr. İsmail Beşikçi'nin, Paris Kürt Enstitüsü'nün de desteği ile hazırlamış olduğu *Devletlerarası Sömürge Kürdistan* adlı son çalışmasını yayınlama önerisine "evet" dedik. 12 Eylül sürecini cezaevinde geçirmiş olan Dr. Beşikçi, son kitabını 1979 yılında ancak sıkıyönetim olmayan, İstanbul dışında yaymlatabilmişti. Bu arada, 12 Eylül öncesinde yayına hazırladığı, *Dersim Jenosidi, CHF Programı ve Kürt Sorunu* ve *General Muğlalı ve 33 Kurşun* adlı kitapları ise fiili iç savaş ortamı içinde kaybolmuştu.

Bırakın "Kürdistan" demeyi, "Kürt" demenin bile lanetlenmek anlamına geldiği günlerdi. İnsan hakları savunucusu Vedat Aydın, İHD'nin kongresinde Kürtçe kısa bir konuşma yaptığı için çevirmeni ile birlikte tutuklanmış ve serbest bırakıldıktan bir süre sonra, kaçırılarak öldürülmüştü.

Beşikçi'nin kitabını yayınladığımız gün, yayınevinde tek bir kitap olsun bırakmadan, elimizde var olan tüm adreslere postaladığımızı ve Belge çalışanları ile helalleşerek eve gittiğimizi hatırlıyorum.

Beşikçi'nin sadece Kürt tabusunu değil, özgürlük hareketine yönelik tabuyu da cesaretle sorguladığı bu kitabın yayın-

lanışından 22 yıl sonra, bugün Kürdistan'ın "parçaları" artık gazete manşetlerinde yer almakta.

1990 ve 1991 yıllarında, Alan ve Belge Yayınları'nda Dr. Beşikçi'nin Kürt tabusunun farklı boyutlarını deşen beş kitabı peş peşe yayınladık. Bu arada kurucusu olduğum Alan Yayınları'ndan ayrılma durumunda kaldım. İlk iki kitabın yayınından sonra; bir yol ayrımmdaydık. Neyse ki Ayşe Nur, Dr. Beşikçi'nin kitaplarını Belge Yayınları'nda yayınlamaya devam etti.

Muğlalı Olayı'ndan *Dersim Jenosidi*'ne, en acı konuları irdeleyen ve resmî ideolojiyi ve resmî bilimi sorgulayan ve 15 yıldır yayınlanmayı bekleyen önemli araştırmalardı bunlar.

OHAL'lerin başlatıldığı, ünlü SS Kararnamelerinin ilan edildiği, suikastlerin başladığı, matbaaların asla belalı kitap basmak istemediği günlerdi. Ama bu kitapların basılması ve bir gün içinde tek nüsha kalmamacasına dağıtılması başarıldı. Her kitapta matbaa değiştirmek zorunda kalıyorduk.

Gülhane'deki eski morg binasında çalışan DGM'nin önünde, "Sarı Hoca"nın yargılandığı günlerde, ona destek vermek için mahkeme önünde binlerce insan toplanıyordu. Ülke ve dünya çapında Dr. Beşikçi ile dayanışma kampanyaları sürdürülüyordu.

1991 baharında Turgut Özal, reform sürecini başlatarak Kenan Evren Cuntasının yayınladığı, anadil yasağı getiren özel yasayı yürürlükten kaldırdı.

Bunun yanı sıra, sosyalist hareketlerin ve Kürt hareketinin ensesinde giyotin gibi bekleyen TCK'nm, Mussoli'nin Ceza Kanunundan aparma, ünlü 141 ve 142. maddelere de son verdi. Bu arada Siyasal İslamın önünü kesen TCK'nın yine ünlü bir maddesi olan 169'a da son verildi.

Bu arada Türkiye solunu rehin alacak olan özel bir infaz yasası çıkarılarak, 12 Eylül tutsaklarınm önemli bir bölümü serbest bırakıldı. Ancak ciddi bir ayrımcılık yapılarak, Kürt özgürlük hareketine uygulanan, idam cezasını da kapsayan TCK 125. madde, bu fiili ve kısmi afta kapsam dışı bırakıldı. Anayasa Mahkemesi de bu ayrımcılığı onayladı.

Ancak bu bahar havası çok kısa sürdü. Özal yönetimi, ünlü TMY'yi yürürlüğe koydu ve düşünce ve ifade özgürlüğünü "terörizme yardım" olarak nitelendirdi.

Bu yasanın yazar ve yayıncı olarak, ilk kurbanları da, yine Dr. Beşikçi ve Ayşe Nur Zarakolu olacaklardı. Artık, bir "düşünce suçlusu" olarak değil, "terör suçlusu" olarak yargılanacaklar ve hukuki açıdan ciddi bir ayrımcılık ile yüz yüze kalacaklardı.

Ancak kısa süren bahar esintisi sırasında birçok Kürt yayınevi kurulduğu gibi, kimi büyük yayınevleri bile Kürt sorununu ele alan kitaplara listelerinde yer vermeğe başlamışlardı.

Görevimizi yaptığımızı hissediyorduk. Daha sonra TMY Kürt temasını ve Kürt yayıncılığını engellemeye çalışsa da, bunda başarılı olamadı. Pek çok bedel ödense bile...

Ermeni tabusunu deşmek

vardığımız batı
geçtiğimiz tuzun kanıdır
emirhan oğuz

Resmî tarih ve ideolojinin inkâr ettiği, yok saydığı, suskuya ve unutulmaya boğduğu Ermeni Tabusunu deşmenin zamanı artık gelmişti.

Ayşe Nur Zarakolu ile birlikte yakın arkadaşımız, tarihçi Dr. Corry Guttstadt ile* de konuyu tartışarak, bu işe Dr. Yves Ternon'un 1977 yılında Paris'te yayınlanan, *Ermeniler / Bir*

* 80'li yıllarda 12 Eylül faşizmine karşı sürdürülen direniş hareketine bilfiil katılan dostumuz Corry Guttstadt da tam bir tabu ve resmî söylence avcısıdır. O da on yılını Nazi döneminde Türkiyeli Yahudilerin kaderini araştırmaya hasretti ve o da akademik olarak hiç deşilmemiş bir konuyu irdeledi ve bu alanda üretilen resmî efsaneleri sorguladı. Bk: Corry Guttstadt, *Türkiye, Yahudiler, Holokost*, Türkçesi: Attila Dirim, 617 sy. İletişim Yayınları 2011 İstanbul.

Soykırım Tarihi adlı kitabını tercüme ettirerek başlamanın doğru olacağını düşündük.*

Kitap o sırada sosyalist düşünceleri nedeniyle, yeraltında yaşama durumunda olan, Türk dilinin en başarılı şairleri arasında yer alan Emirhan Oğuz tarafından tercüme edildi. Ona bu değerli eseri dilimize kazandırdığı için şükran borçluyuz.** Bu zor işin altından ancak gerçek bir ozan kalkabilirdi.

Ternon'u seçmemizin bir nedeni de ne Türk ne de Ermeni olmayışı yanında, kitabının öğretici ve dengeli yapısıydı. İnkarın ne kadar utanç verici bir tavır olduğunu anlamamıza olanak sunması yanında, gelecek açısından da sağlıklı bir perspektif sunmasıydı.

Ternon, 1970'lerde Ermeni soykırımı tabusunun 1915'in 60. yılında aşılmış olması gerektiğini belirtirken, saatin rakkasının hızla salınarak, 100. yıla ramak kala, soykırım inkârcığının, "ulusal güvenlik" politikasının en temel unsurlarından biri haline gelmesi, bugün sadece acı veriyor.

1992-93 yılında, mahkeme ve yasakların getirdiği yıkım içinde sorunlar silsilesi ile boğuşurken, bir yandan da Ternon'un kitabının Türkçe tercümesini baskıya hazırlıyorduk.

Sonunda kitabı 1993 sonbaharında yayınlayabildik. O gece yine eve Belge çalışanları ile helalleşerek gittiğimizi hatırlıyorum. "Kirli savaş" konseptinin yeniden uygulamaya konulduğu ve insan hakları raporlarında, "dehşet yılı" olarak anılan bir yıldı 1993...

* 1992 yılında, Türkiye siyasal bilimin öncü tabu kırıcılarından biri olan Prof. Dr. Mete Tunçay, sessiz sedasız Ermeni Devrimci Hareketine ilişkin Türkçe ilk kitabı yayımladı. Anaide Ter Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.

** Kırmızı Yayınları neyse ki, şairi ikna ederek, 1987 Cem Yayınları edisyonundan sonra *Ateş Hırsızları Söylencesi*'ni 2009 yılında, yani yirmi iki yıl sonra yeniden bastı. Bunu yine yıllardır yayınlanmayı bekleyen *Myndos Geçişi* izledi. [Kırmızı Yayınları, 2009 İstanbul].

Kitabın yayınlanmasının hemen ardından yasaklama kararı geldi ve yayınevi ofisinde bulunan kitaplara derhal el konuldu.

Yine bir sözde "hukukçuya", devletin kutsalları adına "sadakatini" ispatlama görevi verilmişti. Kitabın dengeli yapısına karşın, iddianame her türlü dengesizlik, hatta saçmalığa varan iddialar ile doluydu.

Kürt tabusuna ilişkin yayınlarımız, devam eden fiili savaş durumuna karşın, Ermeni tabusuna ilişkin karşılaştığımız kadar tepki almamıştı. Sorgusunda "patetik" bir tepki sergileyen Savcı, Ayşe Nur'u, "derhal tutuklanması talebi ile Sorgu Hakimliğine sevk etti. Polis, nihaî kararın çıkmasını bekleyerek, ifadesini vermiş olan Ayşe Nur'un DGM binasını terk etmesine izin vermiyordu. Ama babacan ve olgun bir görüntüsü olan Sorgu Hakimi, tutuklanma talebine tepki sergileyen Ayşe Nur'a, "seni tutuklayacağımı nereden biliyorsun" diye yanıt verecekti.

Kitabın yayınlanma süreci 1992 yılında başladı ve nihai mahkûmiyet kararı 1997 yılında Yargıtay tarafından onaylandı. Uygulanması ertelenen mahkûmiyet kararı, 2001 Nisan ayında, "Ayşe Zarakolu'nun başka bir kesinleşmiş bir cezası olmadığı için", hukuken ortadan kalkmış oldu.

Sonuç olarak Ternon/Zarakolu Davası, hukuki açıdan 8 yıl sürmüş oldu. Elinizdeki derlemede, temel "suç unsuru" olan kitabın kendisi yanında, yargı sürecinin farklı evrelerini gösteren belgelerini de bulacaksınız.

Peki, dava dosyasının gündemde olduğu sekiz yılda neler yaşandı?

ikimiz de bilir / ama birimiz söyler bunu
geriye dönersek / zaman geçer, deniz karanlık
emirhan oğuz

Davanın 2. yılında Ruanda Soykırımı [1994], 3. yılında ise Bosna Soykırımı [1995] yaşandı. Bu yıllarda Türkiye'de de kirli savaş konsepti egemen oldu. İnsanlar sokaklarda enselerine

kurşun sıkılarak infaz ediliyor, Kürt kentlerinde akşam saat 5'ten sonra kimse sokakta kalmamaya çalışıyordu.

1945 yılı 4 Aralığında İstanbul'da sola yönelik bir pogrom yaşanmış, kimi matbaa, gazete, yayınevi ve kitapçılar yerle bir edilmişti. Bu olaydan yaklaşık 50 yıl sonra, yine 3-4 Aralık gecesi, *Özgür Gündem* ve *Welat* gazetelerinin ofisleri ile Belge Yayınevinin ofisinin bulunduğu binalar aynı anda bombalandı.

1993 yılında Cumhurbaşkanı Özal şaibeli bir biçimde öldü ve zaten başlatılmış olan "kirli savaş" temel devlet politikası haline geldi. 3 milyonu aşkın kırsal kesimde yaşayan Kürt nüfus zorunlu göçe tabi tutuldu, 4 bine yakın köy boşaltıldı ve bunların çoğu yakılıp yıkıldı. Kısacası yeni bir "tehcir" olayı yaşandı.

Ermeni Tabusu'nun yayınlanması, aslında bütün bunların yaşanmaması, tarihteki büyük hataların ve insanlığa karşı işlenmiş olan suçların yinelenmemesi için yapılmış bir uyarıydı sanki. Yaklaşmakta olan yeni bir felaketin önsezisi idi bu karara neden olan...

Ayşe Nur, 1994 ve 1996 yıllarında yaz aylarını, verilen ve onaylanan haksız mahkûmiyetler sonucu cezaevinde geçirdi. 1997 yılında hakkında çıkarılan gıyabi tevkif kararı nedeniyle, bir yıl boyunca yarı kaçak yaşamak zorunda kaldı. Yayınladığı kitaplar ve katıldığı paneller nedeniyle hakkında açılan dava sayısı 40'ı aşmıştı.

1996 yılında Genelkurmay Başkanlığı, Türkiye genelinde bir "bayrak kampanyası" başlattı. Buna paralel Kürtlere yönelik bir linç dalgası başladı.

"Susurluk Olayının" patlak vermesi ile başlatılan "gerçekleri ortaya çıkarma" kampanyası bir anda, hazırlanmakta olan 28 Şubat postmodern darbesine destek kampanyasına dönüştü.*

* 1994 yılında çıkmaya başlayan SÖZ dergisinde, insan hakları aktivisti YELDA ilk kez azınlık haklarına ilişkin özel bir köşe başlattı. Daha sonra yazılarını kitaplaştırarak, *İstanbul'da ve Diyarbakır'da Azalırken* (1996), *Çoğunluk Aydınlarında Irkçılık* (1998), ve *Hele Bir Gitsinler Diyalog*

1988 yılında yazarımız Yorgo Andreadis'in Türkiye'ye girmesi yasaklandı. Gerekçe ise, sözde "Pontos devleti kurma çabası" ve "misyonerlik yapma" iddiası idi. Belge yayınları o sıralarda "Pontos Tabusuna" ilişkin ilk resmî olmayan sözlü tarih çalışmalarım yayınlamaya başlamıştı. 28 Şubat postmodern darbesinin "iç düşman" konsepti içinde artık sadece siyasal İslam ve Kürt özgürlük hareketi değil, "Pontos" ve "misyonerlik" temaları da en başta yer almakta idi.

2001-2002 yılında yazarımız Ömer Asan, ergenokoncu çevrelerin boy hedefi haline gelecek, tv programlarında adeta sözel bir lince tabi tutulacaktı. Ayşe Nur Zarakolu hakkında, ölüm döşeğinde iken açılan son dava da "Pontos Tabusuna" ilişkin olacak ve bu dava ölümünden bir yıl sonra beraat ile sonuçlanacaktı.*

Bu yıllarda yaşanan tek olumlu gelişme, 1998 yılında Prof. Dr. Vahakn Dadrian'm, *Uluslararası ve Ulusal Hukuk açısından Ermeni Jenosidi* [Belge Yayınları, 1994] adlı kitabı hakkında açılan davanın beraat ile sonuçlanması ve bunun Yargıtay tarafından onaylanması idi. Bu karar, 1915 olayına

Sonra (2003)'te Belge Yayınları'nda yayımlandı. YELDA, 1998'de Paris'te ilk Ermeni-Türk aydınları diyalog toplantısına katıldığı için sağ basın tarafından hedef gösterildi ve ülke dışına sürgüne gitme durumunda kaldı.

* Ömer Asan'ın *Pontos Kültürü* adlı lengüistik ve antropolojik çalışması Belge Yayınları tarafından 1996 yılında yayınlandığında herhangi bir soruşturma açılmadı. Ama ergenekoncu çevrelerin hedef göstermesi üzerine 2002 yılında kitap hakkında dava açıldı. Saldırı nedenlerinden biri de, doktorasını İÜ Hukuk Fakültesinde Tarık Zafer Tunaya'nın yanında yapmış olan, geçen yıl kaybettiğimiz Prof. Dr. Neoklis Sarris'in yazmış olduğu önsözdü. Sarris burada kendini Türkiyeli bir Elen olarak nitelerken ve Melih Cevdet Anday alıntıları ile ne kadar Anadolu'nun bir parçası olduğunu belirtirken, resmî ideoloji ile yüreği buz bağlamış olan savcı Sarris'in Ömer Asan'ı Türkiyeli Elen olarak nitelendirdiğini iddia edecekti.

ilişkin araştırma ve anıların yayınlanabilmesinde bir dönüm noktası oldu. Belge Yayınlarına karşı, 2004 yılına değin, Ermeni soykırımına ilişkin yayınladığı kitaplardan dolayı yeni bir dava açılmadı.

Ancak yeni Ergenekoncu dalganın başlaması ile, 2004 yılında Prof. Dr. Dora Sakayan'ın *Bir Ermeni Doktorun Yaşadıkları-Garabet Haçeryan'ın İzmir Güncesi* [Belge Yayınları, 2004] ve George Jerjian'ın *Gerçek Bizi Özgür Kılacak* [Belge Yayınları, 1994] adlı kitapları hakkında TCK'nın ünlü 159. maddesinin ihlal olunduğu iddiası ile, Adalet Bakanı Cemil Çiçek'in "izni" ile dava açıldı. Bu davalar, yeni TCK'nın ünlü 301. maddesi kapsamında 4 yıl devam etti. Ve Sakayan Davası, biçimsel nedenle beraat, Jerjian Davası ise mahkûmiyet ile sonuçlandı.

1993 yılında Ermeni Soykırımının serbestçe tartışılması, TMY'nin 8. maddesi ile engellenmeye çalışıldı. Yani: Bölücü propaganda yapmak! 1994 yılında, Dadrian'ın *Jenosid* adlı kitabına karşı devreye sokulan ise, TCK'nın 312. maddesi olacaktı. Yani: Halkı, kin ve adavet için kışkırtmak! 2004 yılında ise eski TCK159 / yeni 301 maddeler aracılığı ile bu can alıcı konunun tartışılması engellenmeye çalışıldı. Yani: Türk milletine, devletine ve ordusuna hakaret!

"Reforme edilmiş" TCK 301. madde ile ilk mahkûmiyet kararı ise, George Jerjian Davasında verildi. Bu da, savunmalarımızda da belirttiğimiz üzere, her şeyden once zihniyet değişimine ihtiyaç olduğunu doğruladı.

Ermeni toplumunun tepkisi

baba çay içmez / karın bittiği yeri arardı
iyi ölülerin kışı / karın bittiği yerde kaldı
emirhan oğuz

Ermeni soykırımına ilişkin ilk kez nesnel bir kitabın yayınlanması, Türkiye'deki Ermeni toplumu tarafından da susku

ile karşılandı. Onlardan sadece 3 kişi bize cesaretle doğrudan yaklaşabildi, moral verdi. Bir "korku cumhuriyetinde" bu son derece anlaşılır bir şeydi. Kirkor Kolukısa, Sarkis Çerkezyan ve Hrant Dink. Onları rahmetle anıyorum. Özellikle Kirkor Kolukısa kitabın gönüllü dağıtıcısı idi. Yayınevine gelemeye çekinen birçok kişi bu kitabı onun aracılığı ile edinebildi.

Türkiye'deki Ermeni toplumu da aslında nisyan perdesi ardında kaybolmuş olan 1915 trajedisi hakkında sınırlı bir bilgiye sahipti. Ailelerin çoğu, çocuklarını milliyetçi çoğunluğun hışmından koruyabilmek için, bu belalı konu hakkında konuşmamayı tercih ediyordu. Hatta, resmî tarihin yalan ve çarpıtmaları onlarda sanki bir çeşit suçluluk duygusu bile yaratmıştı.

Kitabın Türkiye'de yayınlanması dünyaya yayılmış olan Ermeni toplumları arasında ise şaşkınlıkla karşılandı. Türkiye'de nasıl böyle bir şey mümkün olabilirdi? Ermeni diyasporası, davanın ilk yılında, bizim için yeni dertler yaratma endişesi ile, ihtiyatlı bir tavır segiledi.

Fransa'daki Ermeni toplumu ile ben 1995 yılında, davaya ilişkin belgeler toplamak ve davayı izlemek üzere, uluslararası gözlemci yollanmasını sağlamak amacıyla ilişki kurdum. Ermeni toplumu içindeki farklı tarihsel gruplar arasında bir ayrım yapmadım. Gerek EDF'ye, gerek Ermeni Sosyal Demokratlarına, gerekse Ermeni Liberallerine, dava süresince gösterdikleri dayanışma nedeniyle teşekkür borçluyum.

Fransa'daki Ermeni toplumu, merkezi Paris'te bulunan Uluslararası İnsan Hakları Federasyonundan [FIDH], İstanbul'daki davaya bir gözlemci yollamasını talep etti. İstanbul'da kitabı yargılanan Dr. Ternon, o sıralarda Ermeni soykırımını inkâr eden bir makalesi yayınlanan tarihçi Bernard Lewis'e ve *Le Monde* gazetesine karşı, Ermeni toplumu ile birlikte dava açmıştı. FIDH, davaya gözlemci olarak eski Paris Barosu başkanını yolladı. İlginç olan yan, bu kişinin Lewis davasında da *Le Monde* gazetesinin avukatlığını yapmakta olmasıydı.

Bernard Lewis daha sonra, oryantalist yaklaşımı ile, Amerika'da yükselişe geçen ve Bush çevresinde yuvalanan new-con'ların [Yeni Muhafazakarlar] akıl hocalarından biri olacaktı.

Bernard Lewis, *Le Monde* gazetesinde 1915'de yaşananların, soykırım olarak tanımlanamayacağı mealinde bir yazı kaleme almış, bu nedenle Ermeni toplumunun tepkisini çekmişti. Bernard Lewis ve *Le Monde* gazetesine karşı Yves Ternon ve Ermeni toplumu dava açtı. Sonuçta, Yves Ternon İstanbul ve Paris'te devam eden iki davanın tarafı olmuştu. Paris'teki dava Ermeni soykırımı reddedildiği için İstanbul'daki dava ise soykırım analizi yapıldığı için açılmıştı.

Türk basını Paris'teki davayı Ermeni karşıtı bir söylemle manşetten aktarırken, İstanbul'daki davayı suskuyla geçiştiriyordu. Yani Hrant Dink'in, "Fransa'da soykırım kavramım reddedeceğim, İstanbul'da ise, bu kavramı kullanacağım" deyişindeki bu durum, aslında 1995 yılında fiilen yaşanmıştı.

O yıllarda, İHD'nin, yüzyılı aşkın bir tarihe sahip olan Uluslararası İnsan Hakları Federasyonu'na üye olurken [FIDH], İHD'nin Ermeni Soykırımını, o yıllarda resmî olarak açıklamamış olsa bile, bir insan hakları savunucusu olarak Ayşe Nur Zarakolu'nun Ermeni soykırımını yayınladığı kitaplarda ve mahkemelerde dillendirmesi ve bu nedenle yargılanması, İHD'nin üyeliği bakımından bir referans olarak kabul edilmişti.

DGM'nin Zarakolu'na 2 yıl gibi ağır bir ceza verilmesi, Paris'te dehşet yaratmış ve bu mahkûmiyet, Fransız hakimlerin Lewis ve *Le Monde*'un soykırım inkârcılığını sembolik de olsa suçlu bulmasında etkili olmuştu.

Mahkeme salonundan hızla çıkan Türk gazeteciler, birbirlerine "kim yahu bu kadın" diye sorarlarken, bir anlamda Türk medyasının nefret söylemi ile birlikte yürüttüğü sansürcülüğünün kurbanı olmuş ve gülünç bir duruma düşmüşlerdi.

Türkiye'nin resmî inkâr ve agresif bir "Türk lobisi" yaratma politikaları, Talat Paşa komitesinin çalışmaları, 24 Nisan anmalarına ve anıt ve mezarlara yönelik saldırılar, Fransız Cumhuriyetini adım adım, insanlığa karşı işlenen suçların inkârını yasal olarak cezalandırma noktasına getirecekti.

Resmî ideolojinin solun çoğunluğu üzerinde de etkilerini devam ettirmesi, Türkiye solunu da ne yazık ki, inkârcı bir

tutuma sürüklemişti. Farklı etnik gruplara ne yazık ki kemalizmin şablonu ile bakılır olmuştu. Azınlıklar, "komprodor burjuvazi" ve "emperyalist devletlerin maşası" idiler!. Marksist literatürde yer alan en basit ilkelerden birinin, yani kendi kaderini tayin hakkının bile dillendirilebilmesi için on yıllarca beklemek gerekecekti. Neyse ki, sonunda Türkiye solunun kimi kesimlerinin 24 Nisan'da açıklama yapmalarına da tanık olduk.

Russel mahkemesine konulan Ermeni soykırımı ambargosu

lanet / yarına taşıyacağımız muska şimdi
göklerin ve suların gümüşünü küstürdük
emirhan oğuz

1968 yılında Russel ve Sartre'ın öncülüğünde oluşturulan sembolik mahkeme, Amerika Birleşik Devletlerini, Vietnam'da soykırım yapmaktan ötürü suçlu bulmuştu. Fakat aydınların oluşturduğu "Halkların Daimi Mahkemesi"nde, geçmişteki soykırım örnekleri gerekçeli kararda belirtilirken, taslakta Ermeni soykırımı örneğinin de yer almasına karşın, nihai metinde bu örneğe yer verilmemişti. Bu sansür, Pakistanlı "yargıç"ın de destek vermesi ile, Türk "yargıç"ın isteği üzerine yapılmıştı. Bu yargıç, 1968 yazında Vietnam'dan dönüp, deneyimlerini aktardığı Açık Hava Tiyatrosunda coşku ile alkışladığımız; böyle uluslararası bir vicdan mahkemesinde yer aldığı için gurur duyduğumuz TİP başkam Mehmet Ali Aybar idi.* Ne yazık ki, 60'lı yıllarda yükselen sol, ister MDD'ci

* Bu konuda bk.: Konferans belgelerinin derleyen kitaba, Fransa'nın en vicdanlı aydınlarından biri olan Pierre Vidal-Naquet'in yazdığı, "Bir Kelimenin Gücüyle" başlıklı, harika bir giriş yazısı. *Suçkunluk Suçu / 1984 Paris Konferansı*, Türkçesi: Zekiye Hasançebi, Ülkü Sağır ve İsmail Toksoy, Pencere Yayınları, 2011 İstanbul.

[Mihri Belli çizgisi], ister UDC'ci [TKP çizgisi], isterse Aybar çizgisinde olsun, sosyalizm kavgasını "ikinci kurtuluş savaşı" sloganı altında yürütüyordu.

Bu ambargo konulmasaydı, belki de Türkiye solu Ermeni soykırımı olgusu ile daha erken bir tarihte yüzleşebilirdi.Bu sansür olayı 1968 yılında yaşanabilmişti. Belki bu sansürün de yarattığı vicdani bir sıkıntı ile, 1984 yılında Halkların Daimi Mahkemesi, "Suskunluk Suçu" başlığı ile "Ermeni Soykırımı"m gündemine aldı, bu sembolik yargılamada TC'nin resmî görüşlerine de, Ankara'daki Dış Politika Enstitüsü ve Prof. Dr. Türkkaya'mn Ocak 1984'te Paris Ağır Ceza Mahkemesinde verdiği ifade çerçevesinde yer verildi.*

Neyse ki, Nazım Hikmet ve Hikmet Kıvılcımlı dışında, bu tabu üzerinde konuşmamayı tercih eden Türkiyeli aydınların onurunu, 1984 yılındaki sembolik yargılamaya bir mesaj yollayan Yılmaz Güney kurtardı. Kısa bir süre sonra bu örneği, Sartre'ın dergisi *Les Tempes Modernes*'de "J'accuse" başlıklı

* 1995 yılında Bosna soykırımı devam ederken abluka altındaki Saraybosna'ya karma bir heyetle gidilmesi söz konusu oldu. Solun Bosna'da yaşanan soykırım konusunda kayıtsız kalması, hatta kimilerinin Sırp nasyonalizmine destek çıkması beni son derece rahatsız ediyordu. İHD genel merkezi adına katıldığım hazırlık toplantılarına, Ermeni soykırımının 80'li yıllardaki baş inkârcılarından biri olan Prof. Dr. Türkkaya Ataöv'ün katılması ve bu heyette bir soykırım inkârcısının, "Batı hep böyle soykırım yapar" söylemi ile yer alması üzerine heyetten çekildim. Kendi olanaklarım da bağımsız olarak oraya gitmeme olanak vermedi. Saraybosya'ya gitmek ancak 2007 yılında Uluslararası Soykırım Araştırmacıları Birliğinin [IAGS] Bienali sırasında mümkün oldu. Böylece Srebnitza'ya giderek orada açılan toplu mezarlarda bulunan kalıntılar üzerindeki DNA tespitlerinden sonra saptanan kimlikleri saptananların aileleri ile birlikte cenaze törenine, gerçek bilim insanları ile birlikte katılabildim.

bir yazı yayınlayan, 1980 darbesi öncesi Belge Yayınları Kollektifinde yeralmış olan Tahsin Celal izleyecekti.*

Ne yazık ki, benzer bir dıştalamayı, Ternon ve Dadrian Davalarına ilişkin olarak 1995 yılında yaşayacaktık. DGM'nin Yaşar Kemal'e karşı Almanya'da *Der Spiegel* dergisinde yayınlanan Kürt sorununa ilişkin bir demeciden dolayı TMY kapsamında açılan davada, Türkiyeli yazar, aydın ve akademisyenleri kapsayan anlamlı bir dayanışma ve sivil itaatsizlik eylemi gerçekleştirildi. Yargılanan kitap ve yazılardan alınmış suçlanan ibare ve yorumlardan oluşan, "Düşünce Özgürlüğü" adlı kitabın yasal sorumluluğunu Türkiyeli seçkin, yazar ve sanatçılar üstlendiler. Bunun sonucunda bu eylemi gerçekleştiren aydınlar hakkında DGM'de dava açıldı. Aydınların toplu olarak yargılanması ile, düşünce özgürlüğünde yaşanan vahim durum biraz olsun kamuoyunun dikkatine sunulmaya çalışıldı.

Ancak bu seçkiye, Yves Ternon ve Vahakn Dadrian'ın Ermeni tabusuna ilişkin herhangi bir alıntının alınması sağlanamadı. Gerekçe ise, Ermeni soykırımına ilişkin herhangi bir alıntı bazı aydınların imzasını geri çekmesine neden olabilirdi. Aydınların Ermeni soykırımına ilgisinin yönelebilmesi için, 2000'li yılların ikinci yarısını beklemek gerekecekti.

Ternon ve Dadrian'ın yapıtlarının yayınlanmasından sonraki ortam

bizim sorduğumuz / ama yanıtlamadığımız sorular
balıkçısını unutmuş tekneler gibi / kahvehanede susar
yalnızlık
emirhan oğuz

* Tahsin Celal'in metni için bk.: Ragıp Zarakolu, *Sivil Toplumda Türk-Ermeni Diyaloğu*, Pencere Yayınları, s. 109, 2008 İstanbul.

Ermeni Tabusu'nun ve onun ardından "savunma" bağlamında yayınladığımız Vahakn. N. Dadrian'ın *Jenosid* adlı kitabının yayınlanması ve yargılanması sonrası oluşan politopsikolojik ortamda Ermeni toplumunda üç önemli olay gerçekleşti:

1. Devletin onaylamadığı görece genç bir Patrik adayına Ermeni toplumu sahip çıkarak, onu seçme kararlılığını gösterdi.
2. Hrant Dink'in editörlüğünde, Türkçe/Ermenice iki dilli olarak yayınlanmaya başlanan *AGOS* dergisi, Ermeni toplumunun içine sokulduğu izolasyondan çıkışında etkili oldu. Dergi Ermeni toplumunun Ermenice bilmeyen, anadili Kürtçe/Türkçe olan üyeleri yanında, Türkiye toplumunun geneline de hitap ediyordu.
3. Bu dönemde kurulan Aras Yayınları, Ermeni edebiyatından yapılan tercümelerle, sadece Ermenilerin değil, genel olarak Türkiye toplumunun zengin bir edebiyat ile buluşmasına olanak sağladı. Aras yayınlarının bir özelliği de, son derece titiz bir yayıncılık örneği sergileyerek, Türkçeyi en titiz biçimde kullanan yayınevlerinden biri olmasıydı. Ancak gerek AGOS, gerekse Aras Yayınları, uzun yıllar boyunca, anlaşılır nedenlerle soykırım temasına girmedi.

1998 yılında kuruluşunun 20. yılını TÜYAP İstanbul Kitap Fuarında kutlayacak olan Belge Yayınları, bu programı, yaygınlaşan linç olayları ve pogrom girişimleri, şövenist bayrak kampanyaları nedeniyle iptal etti. Gelen izleyicilerin talebi üzerine yapılan kısa toplantıda söz alan Hrant Dink, Ayşe Nur'a hitaben, "siz bizim içimizdeki öfkeyi ve bizi zehirleyen kin duygusunu aldınız, insanlığımızı yeniden kazanmamıza yardımcı oldunuz" diyecekti.

Ayşe Nur Zarakolu'nun geliştirdiği farklı savunma ya da karşı iddianame

dalyanda üç kırlangıç ölmüş / fener bunu görmüştür
anı'nın çaresizliği / karayele / aya karşı
emirhan oğuz

Dava sürecinde Ayşe Nur, Kürt tabusunu Türkiye gündemine taşırken izlediği aktif savunma ya da karşı iddianame yöntemi ile, devletin "inkâr" tuzağına düşmedi. 1915 olgusunun soykırım olup olmadığını tartışmak ona göre abes ile iştigâl olmak anlamına geliyordu. Aynı Türk akademyasının on yıllar boyunca Kürt halkının ve dilinin varlığını inkârla uğraşması gibi. Çoğu kez karşı taraf da, varolduğunu ispatlamak için harcadı yıllarını. Bugün Kürt halkının ve dilinin varlığı devlet tarafından resmen kabul ediliyor. Peki, on yıllarca bu halkın varlığını inkâr eden akademisyenlerin yüzü acaba hiç mi kızarmadı, inkâr politikasının terk edilmesi ile.

Gerçek bir akademisyenin, hakikatı araştırmak ve sorgulamak dışında başka bir misyonu olabilir mi? Kısacası Yargı kurumu, Galileo'ları yargılayan ve Bruno'ları diri diri yakan Engizisyonun işlevini üstlenirken, Üniversite kurumu da Vatikan teologlarının görevini üstlendi.

Belki de Kürtlerin varlığının inkârı, nasıl devlete sözde 40 yıl "kazandırdı" ise, soykırım inkârcılığı da yine devlete zaman kazandırmayı amaçlıyordu. Şu anda "ulusal güvenlik" aygıtı, üniversite kurumunun da işbirliği ile tam bir "soykırım inkâr endüstrisi" oluşturmuş durumunda. Amaç ise, hakikatin kabulunu olabildiğince geciktirmek.

Ayşe Nur Zarakolu, duruşmalarda, soykırımın yaşanıp yaşanmadığı aşamasından bir üst düzeye sıçrayarak, dikkati insanlığa karşı işlenmiş olan vahim bir suçun üstüne çekmeye çalıştı. Son derece açık ve net bir savunma yaptı. Ne yazık ki oturumlarda irticalen yaptığı konuşma ve savunmalar, kayda özetlenerek geçirildi.

O şöyle dedi: "Soykırımı araştırmak değil, soykırımı inkâr etmek suçtur. Hem de insanlığa karşı işlenmiş bir suç!.."

Birçok Ermeni aydını bile, çeşitli dünya platformlarında soykırımın kabulu için yürütülen çalışmaları anlamsız bulurken; O, ölmeden 4 ay kadar önce, CRDA'da gerçekleştirdiği son söyleşisinde, dünya parlamentolarında soykırımın tanınması için yürütülen çalışmaların son derece meşru ve haklı olduğunu savunmuştu. Çünkü "Ermeni diyasporası, Anadolu coğrafyasının hayatta kalmış çocuklarıdır; insan hakları mücadelesinde, mağdurların önlerine çıkan her platformda hakikati savunmaya ve tüm gerçeklikleri sergilemeye hakkı vardır."

Yves Ternon, *Ermeni Tabusu* üzerine çalışmaya soykırımın 60. yılında başlamıştı. Ternon, kabul ve özürün sadece Türkiye'nin daha onurlu bir duruş sergilemesine olanak sağlayacağını söylüyordu. Ona teşekkür edileceğine, kitabı yasaklandı ve mahkûm edildi.

Onu suçlayan savcıları, mahkûm eden hâkimleri kim hatırlıyor? Ama Ternon, bugün dünyadaki en önemli jenosid araştırmacılarından biri. Nazi doktorları hakkında başladığı araştırmalarını, daha sonra Ermeni soykırımı sahasına taşıdı ve nihâyet dünya genelinde jenosid olgusunu irdeledi.

"Ermeni Tabusu" davası devam ederken, 1995 yılında Dr. Yves Ternon, *L'Etat criminal / Les Génocides au XXe siecle* adlı kitabını yayınladı. Yani: "Suç Devleti / 20. Yüzyıl Soykırımları"...* Ve Türk mahkemeleri, böyle bir kişinin var olup var olmadığını sorgulayabiliyordu. Dr. Ternon, 1995 yılında kendisini Paris'teki evinde ziyaret ettiğimde, yeni çıkmış olan bu önemli kitabını imzalayarak Ayşe Nur'a yollayacak, ona böylesi bir destek sunacaktı.

* Bu önemli kaynağı da tercüme ettirip, yayınlamak istedik. Ancak çevirmenin, o günlerin, yani postmodern darbe ve sonrasının koşulları altında endişeye kapılarak kitabı tercüme etmeyi durdurması nedeniyle, bunu bugüne dek gerçekleştiremedik.

Türkiye akademyasının sefaleti

sandalın gece dönüşleri
hep gecikir, bunu biliriz
emirhan oğuz

Türkiye Cumhuriyeti akademyası Ermeni soykırımını inkâr edeceğim diye, soykırım incelemelerinin bütününü defterinden sildi. Bu ayıbın bir benzerini geçmişte Kürt dili ve kültürüne ilişkin olarak da yapmıştı. Ergenokon'un lânet listelerinde sadece bir avuç dürüst isimin yer alması bilim adına acı verici. Kaldı ki bunların da çoğu farklı gerekçelerle, "soykırım" kavramının kulanımında ikircikli... İnsan hakları savucularının bu alanda da resmî akademyadan çok ilerde olduğunu belirtmemiz gerek. Ayşe Nur Zarakolu, bir insan hakları aktivisti olarak, peş peşe birçok tabuyu 80'li yıllardan beri Türkiye gündemine taşırken; İHD, 1995 yılında FIDH üyesi olurken, bu gerçeği tammış; İstanbul şubesi yine aynı dönemde bir Azınlık Hakları Komisyonu oluşturmuş ve 6-7 Eylül olaylarını ve Tuzla Ermeni Kampını sergileştirmiş; Ara Sarafyan ve Hilmar Kaiser'e konuya ve arşivlere ilişkin konferans verdirmiş ve 2005 yılından itibaren de 24 Nisan anmalarını düzenlenmesinde başı çekmiştir. Neredeyse her mahalleye bir üniversite açan Türkiye Cumhuriyetinin üniversitelerinde bırakın Ermeni soykırımını araştırmayı, sayısız Atatürk İnkılapları Enstitüne karşılık, tek bir Soykırım Araştırmaları Enstitüsüne sahip olmayışı, yaşanan travmanın ve suçluluk duygusunun ne kadar derin olduğunun bir kanıtı. Gözümüzü ne kadar kapatırsak kapatalı, dünya dönmeye devam ediyor.

2015'e doğru

tuhaf / ama büyüsün diye suladığım / kördüğüm
onun / karanlığını gördüm
emirhan oğuz

T.C., BM Soykırım Konvansiyonunu 1948'de, yani 64 yıl önce doğduğum yıl, SSCB ile birlikte ilk kabul eden ülkeler arasında yer aldı. ABD ise bu sözleşmeyi ancak 1986 yılında parlamentosunda onaylayacaktı. Endişesi, bu sözleşmenin kendi tarihlerini de tartışma konusu yapması olasılığıydı. T.C. 1948 yılında bu konvansiyonu imzalamakla ve kendi TCY'sında da soykırımı suç kabul edip cezalandırdığına göre; de facto 1915 Ermeni soykırımını kabul etmiş oldu. O halde bu anlamsız inkârcılığın nedeni ne? Bu inkârcılık aslında T.C.'ni uluslararası camiada küçük düşürmekten başka bir işlev görmüyor. Yine, T.C. soykırımdan sağ kurtulanların oluşturduğu İsrail Cumhuriyetini ilk tanıyan ülkeler arasında yer aldı. ABD bu konuda da geriden gelecekti.

Üç yıl sonra Ermeni soykırımı 100. yılını tamamlamış olacak. Dileriz ki, T.C. devleti önümüzdeki üç yıl içinde, ülkemizde nefret söylemini yaygınlaştırmaktan başka bir işlevi olmayan "soykırım inkâr endüstrisi"ni dağıtır; hakikati araştıran kitapları yasaklayıp yargılamaktan vazgeçer; üstüne düşen kabul, özür ve tazmine ilişkin vicdani görelerini yerine getirmenin önünü açar.

Ragıp Zarakolu
14.08.2012, Kuzguncuk

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ

Türk ulusal kimliğinin oluşumunda Ermeni soykırımının ve bunun yolaçtığı tabunun çok derin izleri olmuştur. Ermeni soykırımı Balkanlarda başlayan sancılı uluslaşma ve ulusal devletler oluşturma sürecinin son noktasını trajik biçimde koydu.

Çok uluslu Osmanlı bütünlüğü, kanlı etnik ve dinsel boğazlaşmalar içinde, yeni bir proje üretemeden dağıldı gitti.

Osmanlı egemenlik sistemi, varlığını halklar arası çelişkileri kışkırtarak sürdürmeye çalıştı. Daima reformlardan söz etti, ama hiçbir adım atmadan uzun bir çürüme süreci yaşadı.

Balkan savaşları sırasında başlayan etnik arındırmalarla ulusal devletler inşa etme sürecine, Osmanlı devletinin ve yükselmekte olan İttihat milliyetçiliğinin verdiği yanıt 1915 Ermeni soykırımı oldu.

Bugün bu olay resmî olarak "sözde" Ermeni soykırımı adıyla anılıyor. Olay savaş ortamı içinde iki toplum arasında boy gösteren trajik, istenmeyen bir durummuş gibi sunuluyor. Daha sonra meydana gelmiş olan Ermeni misillemeleri ile soykırım mazur gösterilmeğe çalışılıyor. Ana gerekçelerden biri de, daima "biz onları kesmesek, onlar bizi kesecekti" söylemi olmuştur. Oysa dünyada hiçbir gerekçe sivillerin, kadın, erkek, çocuk, yaşlı, genç denmeden ortadan kaldırılmasını haklı kılamaz.

Tarihte yaşanan trajediler, bir daha tekrarlanmamak şansını da sunar insanlara. Bunun ilk adımı da birtakım gerekçelerle, "tahrik", "karşı katliam", "ihanet" vb. gerekçelerle, soykırımları, katliamları mazur göstermemek, onlara gerekçeler bularak meşrulaştırmağa çalışmamaktır.

Ermeni soykırımı aynı zamanda Türkiye solu açısından da tartışmaktan kaçınılan bir konu olmuştur. Soldan birçok yazar da olayı, "birinci dünya savaşının koşulları", "iki halk arasındaki geçmişe yönelik birikimler" gibi gerekçelerle açıklamaya çalışarak, sorunun özünü tartışmaktan kaçındı.

Oysa bugün "soykırım" başlı başına bir bilimsel inceleme alanı olmuştur. Yeni soykırımları önlemenin tek yolu ise, geçmişteki soykırımların halk vicdanında mahkûm olmasının sağlanmasıdır. Bir toplu özeleştiri sürecinin yaşanmasıdır.

Alman Başbakanı Brandt'm Auschwitz Toplama Kampında diz çökmesi ne bir kandırmaca, ne de bir "teslimiyet" idi. Brandt kendi halkı adına bir utançtan, bir insanlık suçundan dolayı özür diliyordu. Üstelik Brandt kişi olarak Nazilere karşı direniş hareketi içinde yer almış eski bir militandı. Kişisel düzeyde hiçbir sorumluluğu yoktu. Bugün bir Türk Başbakanının gidip bir soykırım anıtı önünde diz çökmesi asla gerçekleşmeyecek bir hayal gibi görünmektedir. Ama bu yapılmalıdır.

Resmî inkâra karşın, halk düzeyinde "utançla" anılan bir olay olmuştur Ermeni "tehciri". Halkın bilinçaltında ağırlıklı tortular bırakmıştır. Ve inkâr edilmemiştir.

Anadolu insanı kimliğinin ayaklarından biri böylece ortadan kaldırılmıştır. Ve bugün "Anadolu" ismi bile resmî tarih kitaplarından çıkarılmak istenmektedir.

1915 sonrası süreç, Anadolu ve Kafkasya'da peş peşe kırımları ve karşı kırımları getirmiştir. Bugün Balkanlar ve Kafkasya'da meydana gelen gelişmeler, nasıl bir ortam yaşandığını daha iyi anlamamızı sağlamaktadır. Katliamlar karşı katliamları getirmektedir. Ve sonunda iş kanlı bir halklar boğazlaşmasına dönüşmektedir.

Ve bu dersler göstermektedir ki, soykırımların önüne geçilmesinin şartları vardır. Bunun en temel adımı ise, devletlerin "iç" düşman söylemlerinden vazgeçmesi, azınlık haklarına şeklen değil gerçekten saygılı olması, ulusal ve dinsel toplumların genel kamusal ve sivil yaşama her düzeyde katılımının sağlanmasıdır. Böylece büyük güçlerin bölgesel çıkarları

doğrultusunda manevralarına uygun saha da bırakılmamış olacaktır.

Ve nihayet Ermeni soykırımı, yalnız Türkler açısından değil, Kürtler açısından da bir özeleştiri konusu olmalıdır. Ve bugün aynı mekanizmalar, Kürtlere karşı işletilmektedir.

Bu alanda birçok çalışma yapılmasına karşın, resmî görüşün dışına çıkan tek araştırma, Taner Akçam'm İletişim Yayınlarından çıkan incelemesi olmuştur. Ve bu kitap suskuyla geçiştirilmiştir. Yves Ternon'un çalışmasının da aynı kaderi bölüşmemesini ve oluşabilecek tartışma ortamına katkıda bulunmasını dileyelim.

Son bir söz; Şimdi bu kitabın sırası mı diye sorulabilir. Evet, tam sırası. Yeni bir yangının eşiğinde iken..

Ragıp Zarakolu
Nisan 1993(*)

* Kitabın basımı Nisan ayında olacakken, maddi sorunlar nedeniyle sonbaharı buldu. Savcı, bu önsöz hakkında suç duyurusunda bulundu. Bk. sy... (y.n.)

ÖNSÖZ

Beş yıl önce bu çalışmaya başladığımda, Ermenilerin ve Türklerin tarihiyle ilgili nerdeyse hiçbir şey bilmiyordum. Alman doktorlarının işlediği cinayetler üzerine Socrate Helman'la ortaklaşa yürüttüğümüz üç çalışmayı henüz bitirmiştim ve düşüncemi soykırım üzerinde, bir halkın nasıl ve neden yok olduğu konusunda yoğunlaştırmak istiyordum. Araştırmalarım da iyice yoğunlaşınca, Ermenilerle ilişkiye geçtim. Etkileme çabası gütmeksizin tümü de beni daha derinleştirilmiş bir sorgulamaya sevkettiler ve tarihleri hakkında nesnel bir bakışa ulaşmamda yardımcı oldular. Fransız Ermeni topluluğu karşısında bana kefil olan, günlük Ermeni gazetesi *Haratch*'ın yöneticisi bayan Arpi Misakyan'a özellikle teşekkür borçluyum. Sorbonne'da tarih asistanı ve Yüksek Öğrenim Okulu'nda ders görevlisi bayan Anahid Der Minasyan, bu çalışmanın birbirini izleyen versiyonlarını okuma ve eleştirme inceliğini gösterdi. Ermeni, Türk ve Rus sorunlarıyla ilgili gözümden kaçan kimi temel çerçeveleri fark etmemi sağladı. Bu kitap kendisine çok şey borçlu.

Nihayet, karım ve ailemin manevi destek ve güveni olmasaydı, bu kitabı hiçbir zaman yazamazdım. Hekimlik mesleğimi sürdürürken, aynı zamanda tarih alanına da uzanmamdan kaynaklanan sıkıntılara sabırla göğüs gerdiler.

Bu araştırmayla ilgili temel yapıtlar bana bay Hrant Samuelyan ve çocukları tarafından sağlandı veya sunuldu. Sahip oldukları doğu kitaplığının ünü tartışmasızdır. Kaynakların özünü Boğos Nubar Paşa Kütüphanesi ve Nanterre Çağdaş Uluslararası Belgeler Kütüphanesi'nde buldum. Rober Çerpaşyan, özgün metnini Washington'da fotokopiyle elde etmiş

olduğu İttihatçılar davasının Fransızca bir çevirisini yararlanmam için sundu. Bay Ara Krikoryan birçok özgün belge iletti. Tanıdığım ve anılması gereken Ermenilerin tümünü burada anamayacağım, ama gösterdikleri sürekli lütufkârlık benim için vazgeçilmez bir katkı oluşturmuştur.

Her türlü taraflılık suçlamasının önüne geçmek için, Ermeni dilindeki geniş tanıklık ve çözümleme literatürünü kullanmamaya özen gösterdim –bu benim açımdan bir onur sorunuydu– ve sorunu "ikinci elden", batılı yazarlarca yayımlanmış çalışmalardan kalkarak irdelemekle yetindim.

Türklerle ilişki kurmadığım için, diğer tarafın görüşlerine kulak tıkadığım itirazı getirilecektir. Olayların gerçekliğini bugün de halen yadsıdıkları için, kanım odur ki bu görüşmeler yararsız olacaktı. Buna karşılık, ulaşılabilir Türk kaynaklarının başlıcalarını, özellikle İngilizce ve Fransızca çevirilerinden ve ayrıca bazı çevrilmemiş temel çalışmalardan irdeledim.* En yüksek dileğim, bu kitabın, kendisi hakkında yapılacak eleştirilerden kalkarak Ermeni ve Türk halkları arasında altmış yıldır kopuk olan bağların yeniden kurulmasına olanak sağlamasıdır.

* Ermeni adlarının yazılımını, başvurduğum kaynaklardaki biçimiyle korudum. Kuşkusuz, akademik çevrelerde kabul edilmiş bir transkripsiyon, *La Revue des études arméniennes*'de (Ermeni Etüdleri Dergisi) bulunmaktadır. Aynı şekilde, Türkçe için de uluslararası bir transliterasyon mevcuttur; ama, açıklık nedenleriyle, belgelerdeki yazılım şekline sadık kaldım. Ayrıntıya ilişkin bu hataları düzeltme özenini, geniş bilgi sahiplerine bırakıyorum.

GİRİŞ

Şubat 1973: Marsilya'daki bir Ermeni kilisesinin avlusunda, yapılan özel bir tören sırasında, "1915'te Türk yöneticilerinin düzenlemiş olduğu soykırımın bir buçuk milyon Ermeni kurbanı anısına"[1] bir anıt dikilir. Ertesi gün, Türk Hükümeti Paris büyükelçisini danışmaya çağırır: Soykırım sözü telaffuz edilmişti.

Mart 1974: Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Konseyi'nin bir toplantısı esnasında, genel olarak soykırım sorunu üzerine bir etüdün raportörü Ermeni katliamının XX. yüzyılın ilk soykırımı olarak anıldığını dile getirir. Türk delegesinin Konsey üyelerinin çoğunluğu tarafından desteklenen protestosu: Soykırımdan söz edilmişti.[2]

1 Bu tören, 2 Şubat 1973'te, Marsilya Belediye Başkanı Gaston Deferre ve Gençlik ve Spor'dan sorumlu Devlet Bakanı Joseph Comiti'nin varlığında gerçekleşmişti. Önceden bilgilendirilmiş olan Türk hükümeti, anıta çakılmış levhadan soykırım sözcüğünün çıkartılması için birkaç aydır baskı uyguluyordu. İçişleri Bakanı Marcelin, Türk otoriteleri için rahatsız edici addedilen bu terimin kaldırılmasından yana görüş belirtmiş ve Vali 30 Nisan 1972'deki töreni ertelemişti. Yazıtın bir bölümünün "Fransa ve özgürlük için can veren Ermeni savaşçı ve direnişçilerinin onuruna" ithaf edilmiş olduğunu eklemek gerekiyor. (*Le Monde*, 14 Şubat 1973)

2 Ruanda delegesinin 6 Mart 1974'te İnsan Hakları Komisyonu'nun 30. toplantısına sunduğu rapor. Madde 30: "İçinde yaşadığımız çağa geçerken, XX. yüzyılın ilk soykırımı olarak kabul edilen Ermeni katliamına ilişkin hayli geniş bir belgeler toplamının varlığı anımsatılabilir." (Böylesi geniş bir konu için çok az sayılabilecek üç belgesel referansla birlikte.)

Ekim 1975: Biri Viyana'da, öteki Paris'te, iki Türk büyükelçisi birkaç gün arayla öldürülür. Saldırganların kimliği belirlenemez. Saldırıları bir Ermeni örgütü üstlenir. Basında 1915 soykırımı yeniden anımsatılır. Üç gün sonra, yine sessizlik. Olaydan söz etmektense üstünü örtmek daha iyidir.[3]

Aynı şekilde, Türk hükümetleri altmış yıldır, (kendilerinin daha önce diğer siyasal hatalarını mahkûm etmiş oldukları) Jön Türklerin Türkiye Ermenilerinin imhasına giriştiklerini sadece reddetmekte direnmekle kalmıyor, ama aynı zamanda hiç kimseye bu kırımı kabul etme hakkını da tanımıyorlar. 1915 olayları söz konusu olduğunda, soykırıma yapılan her gönderme her Türk tarafından kişisel bir saldırı olarak algılanır. Daha da kötüsü, kaba bir nükteyle yanıtlandığı olur ("iş olmuş bitmiş, arkadan ağlamak gereksiz. Sarf edilen soykırım lafı anlamsız. Olayların kurbanlarından söz etmek daha yerinde olur.");[4] ya da sinik bir yan çizme ("Soykırım iddaları öne sürülmüş olsa bile, Ermeni halkı hâlâ yaşıyor");[5] ya da rahat bir replikle ("Bir dönemin, bir rejimin, bir politikanın yol açtığı ağır sonuçların ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de diğerlerinin yanı sıra Ermenilerin yaşamış olduğu acıların sorumluluğunun tümüyle Türk halkının sırtına yıkılmak istenmesi, ilk kez rastlanan bir şey değil.)

İşte altmış yıl sonra yine kimbilir kaçıncı kez, dünya kamuoyunu harekete geçirmek, kinleri diriltmek için uğraşılıyor... Bu suçlama karşısında suskunluklarını korudukları, dünya kamuoyu önünde kendilerini savunmaya girişmedikleri

3 24 Ekim 1975 Cuma günü öğle saatlerinde, Paris büyükelçisi İsmail Erez ve şoförü Yener, Bir-Hakeim köprüsü üzerinde üç genç tarafından öldürülmüştü. Birkaç gün önce de Daniş Tunalıgil Viyana'da suikaste uğramıştı.

4 Ankara Üniversitesi eski profesörü Savar'ın açıklaması (aktaran, *Haratch*, 21 Nisan 1973)

5 Ekonomik ve Sosyal Konsey'indeki Tunus delegesi Driss'in 6 Mart 1974 tarihli açıklaması.

–hatta suçlu olduklarını kabul edip özür dilemedikleri– için Türklere sık sık serzenişte bulunulmuştur. Bu son nokta bir yana, serzenişte bulunanların bu konuda yayınlanmış belgeler toplamına göz atmak zahmetine katlanmadıklarını ya da en azından bu belgelerin halihazırdaki varlığından haberdar olmadıklarını görüyorum.[6]

İşte sorunun hayranlık verici şekilde konuluşu. Gerçekten de, daha önceden belgelere ulaşmaksızın böyle bir suçlama getirmeye kimsenin hakkı yoktur. Ulaşılabilecek dosyalar yığınını gözden geçirdim –ulaşılabilecek diyorum, çünkü önceki iki yüzyıl açısından Babıâli'nin arşivleri hâlâ araştırmacılara kapalıdır– ve "sözde soykırım"ın gerçekten bir soykırım olduğu, "soykırım efsanesinin" "savaş olayları ve onların sonuçlarının soykırımmış gibi gösterilmesi"[7] olmadığı ve söz konusu olan şeyin eşelenen eski bir sorun olmayıp binlerce Ermeniyi ilgilendiren güncel bir konu, halen üzerinde ortak bir yargıya varılamamış tartışmalı bir konu olduğu sonucuna vardım. Çünkü hâlâ Ermeniler var. Dünyanın her yanında bugün yaklaşık altı milyon kadarlar: Çoğunluğu Sovyetler Birliği'nde –özellikle de Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde–, kalanı da –bir buçuk milyondan fazla– diasporada yaşayan topluluklarda. Ama Türkiye'de, iki bin beş yüz yılı aşkın bir süredir Ermenistan adı altında anılan bu bölgede, pratik açıdan artık Ermeniler mevcut değil Ermenistan adı bile haritalardan silinmiştir; şanlı bir uygarlıktan geriye kalmış az sayıdaki kalıntı yıkılmaya terk edilmiş durumda. Hükümetten 1915 soykırımı olayının tanınmasını istemek, Ermeniler için

6 CNRS'de (Bilimsel Araştırmalar Ulusal Merkezi) onursal araştırma sorumlusu, Pratik Etüdler Yüksek Okulu'nda konferans görevlisi P. N. Boratav'ın açıklaması. (*Le Monde*, 7 Kasım 1975.)

7 Ekonomik ve Sosyal Konsey'deki Türkiye delegesi Olcay'ın 6 Mart 1974 tarihli açıklaması. Bkz. Konseyin Mart 1974'teki 1286. oturumunun tutanakları.

bir sentaks ayrıntısı ve ölülerinin anısına saygıdan öte, toplulukları açısından bir yaşam sorunudur. Terim, ne rahatsız edicidir, ne de yakışıksızdır. Profesör Raphael Lemkin'in 1944'te getirdiği tanıma tam tamına denk düşmektedir: "Etnik bir grubun sistematik biçimde yokedilmesi". Ermeni halkının 1915'te böyle bir imhaya kurban gittiği tartışma götürmez. Yine de bu açık durum, Ermeni gerçekliğiyle ilgili –en iyimser ifadeyle– çok az fikre sahip geniş kamuoyu tarafından halen bilinmemektedir.

Soykırımın herkesin sorunu haline gelmesi için Auschwitz'in yaşanması gerekmiştir. Öylesine ki, terim ancak 1944'ten itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Sözcüğün yaygın biçimde kullanılır hale gelmesi, gecikmiş olarak harekete geçen dünya kamuoyunun çok uzun sürmüş sessizliğini unutturmak istemesindendir.

O zamandan bu yana, Ermeni soykırımı sıklıkla Yahudi, Slav ve Çingenelerin yok edilmesiyle yanyana anılmıştır. Polonya işgalinin hemen öncesinde, 22 Ağustos 1939'da III. Reich'ın Obersalzberg'de toplanan askerî şefleri önünde Adolf Hitler, cinayetlerini önceden haklı göstermek üzere şunu söyleyecektir: "Hâlâ Ermeni katliamından bahseden kim?".[8] Aslında, hiçbir Nazi metni 1915 olaylarına göndermede bulunmuyorsa da Hitler'in yine de gelişmeleri –1923'ten beri– bildiği anlaşılıyor. Siyasi danışmanı Erwin Scheuneber-Richter, Erzurum'daki konsolos yardımcılığı görevi sırasında dramın doğrudan tanığı olmuş ve birçok kereler Ermenileri savunmuştu. Ne

8 Hitler'in 22 Ağustos 1939'da yaptığı iki konuşmaya ilişkin iki belge Nümberg Mahkemesi tarafından kayda geçirilmiştir. İlki PS-798, ikincisi PS-1014 içinde. Burada hiçbir biçimde Ermeni katliamına gönderme yapılmamıştır. 26 Kasım 1945 günkü oturumda bu belgeleri ele alan mahkeme, üçüncü bir belgenin Amerikalı bir gazeteci tarafından kendisine iletildiğini, ne ki bunun her iki konuşmanın "eksik bir bileşimi" olduğunu ve otantik bir belge olduğuna dair hiçbir kanıt bulunmadığını belirtmiştir.

onun ne de Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de görev almış diğer Nazi siyaset adamlarının bu olaylardan Hitler'e söz etmedikleri düşünülemez.[9]

Bir halkın kurban edilişini "zalimane ama zorunlu" şeklinde açıklayan dogma, çağdaş tarih içinde kendine yer edinmeyi sürdürmektedir. Daha 1938'de Jacques Maritain, "çağımız her türden caniye daha önce görülmemiş ziyafet sofraları sunuyor" diye yazıyordu. Nefret ve aşağılamanın kara tablosunda, Biafra'dan Endonezya'ya, Ruanda-Burundi'den Sudan'a, Vietnam'dan Bengladeş'e ve bunların yanında Brezilya örneğinde görüldüğü gibi ekonomik güdümlü soykırımlarda ölen milyonlarca kurbanın adı okunmaktadır.

Bugün, kurbanların kemikleriyle dolu toplu mezar görüntüleri, herhangi biçimde rahatımızı bozmaksızın, dalgın akşam vakitlerimizi işgal etmektedir: Televizyon ekranlarında ceset görüntüleri akıp gitmektedir. Daha düne dek tek bir hikâyenin uyandırdığı manevi acılar, bugün, ardarda gelen haber dalgalarının etkisiyle eriyip gitmiş ve dramatik etkisini yitirmiştir. Yine de, cinayetin ısrarına, trajik biçimde yararsız kalacak olsa da, ancak onu reddetme ısrarıyla karşı durulabilir. Aslında, Ermeni soykırımı çağdaş tarihin en güncel sorularından birini dile getirmektedir: Milliyetçilik karşısında, ağır ırkçılık kokusu taşıyan, son derece tahammülsüz bu uydurma fikir-şiddet karşısında etnik ulusal toplulukların nasıl ayakta kalabilecekleri sorusu. Tarihsel konjonktür birbiriyle temelden çatışan farklı milliyetçilikleri aynı anda uyandırdığında, ekonomik öğe –yani, sınıflar savaşımı kavramı– geri planda kalmaktadır. Jean Daniel'in, diyalektik materyalizmin gözünden kaçan bir başka olayla (Arap-İsrail çatışması söz

9 Çok sayıda Alman konsolos ve görevlisi Weimer Cumhuriyeti ve III. Reich döneminde görevlerini sürdürmüşlerdir. Öte yandan, katliamların duyulmasının 1915'ten itibaren Alman siyasal ve dinsel çevrelerinde yoğun tepkilere neden olduğu, son bölümde görülecektir.

konusuydu) ilgili olarak belirttiği gibi, "bu tespit, etnik-konjonktürel olanda evrensel-devrimci olanı aramaktan hiçbir zaman vazgeçmeyecek olanları en azından düşündürmelidir."

Ermeniler ve Türkler bu konumda bulunmaktaydılar. Ermeniler, baskı altında geçen yüzyıllardan sonra, bağımsızlıklarına değilse bile özgürlük ve onurlarına kavuşmak istediler. Türkler, fetih ve ihtişam yüzyıllarının ardından İmparatorluğun can çekiştiğini, topraklarının emperyalistler tarafından parçalanıp alındığını görüyorlardı. Bir bütün olarak ulus kimliğini kazanmak için, azınlıklar sorununu –azınlıkların toplam nüfusu Osmanlı İmparatorluğunun genel nüfusu içinde çoğunluğu teşkil ettiğinden bir kat daha karmaşık hale gelen bu sorunu– çözmeleri gerekiyordu. İster padişah, isterse de Jön Türkler, tümü de en kolay, en sıradan, aynı zamanda da en zalimane olan yolu seçtiler: Azınlıkların, birini diğerine karşı kullanarak öncelikle siyasal açıdan en yalıtılmış, kültürel ve dinsel açıdan en farklı, aynı zamanda da yaşadığı bölgenin coğrafi konumu itibarıyla en tehlikeli olanından başlayarak yok edilmesi. Bu şiddetli mutlak cinayet eğilimi, eğer katiller kendilerini tümüyle serbest hissetmeselerdi yalnızca çılgınca bir spekülasyon olarak kalırdı. Ve işte burada soykırımın orijinalitesini kavramaktayız. Gerçek suçlu, öldüren değildir. "Bütün bu işte asıl katil sadece sizsiniz bayım. Cinayeti ben işlemiş olsam bile, asıl katil ben değilim." Smerdiakov'un İvan Karamazov'a yönelttiği bu suçlama, tartışmayı genişletmektedir. Aslında soykırım, aşiret fanatizmine vardırılmış bir milliyetçiliğin çılgınca düşüdür. Bir kez tasarlanıldığında, donmuş bir akıl ve mantığın, iğrenç bir çıkarcılığın ürünü haline gelmektedir. İkiyüzlülük, soykırım emrini verenin temel niteliği; yalan, gereksinimi; art niyet ise güvencesidir. Cinayete kaçınılmaz, gerekçelendirilmiş, sıkça da özenle düşünüp taşınılmış çıkarlar temel oluşturmaktadır: Ekonomik çıkarlar her zaman, ideolojik çıkarlar bazen, dinsel çıkarlarsa nadiren. Suçu tasarlayanlar ve onu engelleyebilecek olanlar birbirlerine çok sayıda reddedilemeyecek çıkar köprüleri ve petrol nehirleriyle bağlıdırlar: En temel hümanizm burada söz sahibi

olmaktan uzaktır. Gönlü yüce yurttaşlara ise "uzaktan" protestolar kaleme alma ya da katliamın boyutunu olay mahallinde sınırlama hizmeti bırakılacaktır.

Kuzu postuna bürünenlerin göstermelik tavrıdır bu. Çünkü, katiller ve kurbanları ötesinde olayı bilen ve oluruna bırakan, önceden hissedip bilmezden gelen, dolaysız çıkarlarına zarar vermektense suskun kalmayı yeğleyenler bulunmaktadır. Ermeni trajedisinde büyük devletlerin sorumluluğu ağırdır. Ermeniler, uzlaşmaz ekonomik ve siyasal amaçların bedelini kendi varoluşlarıyla ödemişlerdir. O zamandan beri hep aynı hikâye, hep aym "esef verici" katliam kısır döngüsü. Ardından Müslüman fanatizmi, Afrika vahşiliği, Asya zalimliği ya da Alman disiplini rahatça suçlanabilir. Böylece nefret tohumları saçmayı ve intikam ateşini körüklemeyi sürdürmekten başka birşey yapılmamaktadır.

Tarihin bu ilk bilimsel soykırımını çözümlemekteki tek amacım, olayın gerçekliğini açıklığa kavuşturmak ve bizi tehdit eden tehlikelerin bilincine varılmasına katkıda bulunmaktır. Giderek tekbiçimliliğe sürüklenen bu çürüyen dünyada, çeşitlilikleriyle ışık ve yaşam kaynağı oldukları halde, topraklarından, yaşama hakkından, dillerinden ve kültürlerinden mahrum bırakılan, kovulan, dışlanan azınlıklar birer birer yitip gitmektedir. Azınlıkları ve haklarını savunmanın ve kişi özgürlükleri şartının bütünleyici bir parçası olduğu ve hepimizin zincirleme birbirine kefil olduğu birgün anlaşılacak mı? Cesaretin elde edemediğini, bir gün korku ortaya çıkartacaktır. Çünkü hayatta kalmamızın koşulu budur. Soykırım tıpkı bakteriolojik silah gibidir; kendi yarattığı sonuçları aşmaktadır. Eğer insanlık, insanlığa karşı işlenen suçları sineye çekerse kısa ya da uzun vadede kendi kendini mahkûm etmiş olacaktır. Birinci Dünya Savaşı'nın kanlı dalgaları içinde basit bir köpük olan bu yıllanmış Ermeni sorunundan kalkarak belki de, zincirlerinden bıraktığımız güçler ve karşı karşıya gelmeyi reddetmenin yollarını aradığımız tehlikeler üstünde derince düşünmeyi başarabiliriz.

Birinci Bölüm

ERMENİ SORUNU

1

Ermenistan

Geminin habercisi güvercin küçük bir zeytin dalım gagasına aldı ve Nuh'a getirdi. Suların arasında yalmzca Ararat'ın yükseldiği görülüyordu. Yeryüzü cenneti yavaş yavaş yeniden ortaya çıktı. *İncil* burayı insanlığın beşiği olarak betimlemektedir. Kutsal kitap yerine arkeolojik bulguların izin verdiği kadar erken bir tarihe sarkan uygarlıklar tarihinin somut işaretleri tercih edildiği takdirde, Transkafkasya, Urmiye gölü, Van gölü ve Kuzey Suriye'ye kadar inen bir bölüm Hitit toprağını içine alan Ararat ülkesinin ilk sakinlerinin Urartular ya da Kaldeliler olduğu görülür. Urartu Krallığı M. Ö. XIII. yüzyılda ortaya çıktı ve VIII. yüzyılda Medler tarafından ortadan kaldırıldı. Rusya stepleri ve aşağı Tuna ovalarından gelen Armen halkının Frigya'ya yerleşmek üzere Boğaz'ı geçmesi, öyle görünüyor ki bu döneme raslamaktadır. Hayk'in önderliğindeki Armenler, göç dalgasının karşı istikametinde hareket ederek Doğu'ya doğru ilerlediler ve Fırat platosu üzerinden Ararat'ın eteklerine vardılar. Urartu Krallığı'nın kalmtıları üzerinde, Hayastan olarak anılan Ermenistan'ı kurdular. Ermeni halkı o zamandan beri tarih sahnesinde yerini almaktadır. Yüzyılların akışı içinde fatihler Asya'dan Avrupa'ya, Avrupa'dan Asya'ya, Sibirya'dan Hint Okyanusu'na ya da denizden steplere dalgalar halinde gidip geleceklerdir. Yolları çok sık olarak Ermenistan'dan geçecektir. Ülke yine de her zaman kendi küllerinden yeniden doğacak ve istilacıların gidişinden sonra yaşamayı sürdürecektir. Hayk'in torunlarımn seçtiği toprak, "Tıpkı yaratmış olduğu

halk gibi, hem sert hem de bereketli mağrur bir topraktır."[1]

Ermenistan'ın sınırları denize açılan bir çıkış kapısı arayışlarına bağlı olarak yüzyılların akışı içinde değişiklik göstermiş, ağırlık merkezi yer değiştirmiştir. Bununla birlikte, dağlık bir ülke, Ön Asya'ya egemen ve her iki Fırat'ın ve Dicle'nin büyük geçiş yollarını denetim altında tutan bir kale olarak kalmış, bu yüzden de siyasal ve askerî ilgililerin hedefi olmuştur.

Ermeni platosu 1.000 ile 2.000 m. arasında bir yüksekliğe kadar ulaşmaktadır. Kuzeybatıda, coşkun bir sel –Çoruh nehri– Ermeni topraklarıyla Pontus arasında geçilmez bir uçurum oymakta, ama Ermenistan'ı Karadeniz'e açılan bir geçiş yolundan da yoksun bırakmaktadır. Doğuda, büyük Ararat'tan doğan Aras nehrinin suları, Karabağ'ın karanlık dağlarının dar boğazlarından geçerek Hazar Denizi'ne kavuşmaktadır. Güney batıda, doğuya doğru geniş tuzlu Urmiye gölü havzasının çukurlaştırdığı Azerbaycan, çok sayıda vahayla süslenmiş bir çöller ve çıplak zirveler ülkesidir. Batıya gidildikçe, Ermeni Torosları muhteşem bir doğal sınır olarak yüksek dağ platoları ile Kürdistan dağları arasına girmektedir. Dicle'nin bütün bu sol kıyısı, Kürt halkının tüm dış müdahalelere kapalı olarak kendi içine dönük biçimde yaşadığı vahşi bir toprak, bir dağlar ormanlar ve sel yatakları labirentidir. Batıya doğru, her iki Fırat vadisinde, Akdeniz'e ve Hint Okyanusu'na giden yollara açıldığı için stratejik önem taşıyan bu dağlık kütlenin tek doğal girişi yer almaktadır. Ermeniler bu yolu, Akdeniz'e açılan bir kapı niteliğindeki İskenderun körfezine bakan Kilikya'ya ulaşmak için kullanacaklardır.

Bu "dağ-ada", Pers ovalarından başlayarak basamaklar halinde yukarıya doğru çıkan ve Karadeniz kıyıları ile Hazar ovaları üstünde birdenbire yükselen bir yüksek platolar silsilesi, içinde ırmakların döne döne dolaştığı ve en yükseği Ararat

1 (Hrand Pasdermadjian, *Histoire de l'Arménie* (depuis les origines jusqu'au traité de Lausanne), Paris, librairie orientale Samuelian, 1964, s. 11.

(5.180 m.) olan sönmüş yanardağlar dizisinin dimdik göğe uzandığı bir labirenttir. "3.000 ile 4.000 m. yüksekliğindeki zirvelerin arasına, içinde çok sayıda akarsunun akıp gittiği, dik yarların derin biçimde kestiği ve hatırı sayılır yükseklikteki boğazlar aracılığıyla birinden diğerine zorlukla geçilebilen vadiler bir bıçak gibi saplanmaktadır.(..) Yanda yörede, tazyikle toprak üstüne fışkıran sular göl havzaları oluşturmaktadır."[2] Bunların en genişi Van gölüdür. İklim kara iklimi, dolayısıyla serttir: Yazlar kavurucu derecede sıcak, kışlar çok soğuk, Ekim'den Mayısa kadar yoğun kar yağışlıdır. Ancak, suya doymuş bir toprak üstünde yaşanan büyük yaz sıcakları Ermenistan'ın bereketinin kaynağıdır. "Bitkiler bu ülkede o kadar hızlı büyürler ki, nerdeyse buğdayın yeşerirken çıkardığı hışırtıyı duyarsınız."[3] Meyve bahçelerinin güzelliği ve bağlıkların bolluğu yanında, Romalı tarihçiler Ermenistan'ın zenginlikleri arasında at yetiştiriciliğini ve demir madenlerini de övgüyle anlatırlardı. Aslında, Ermeniler hayvancılıktan çok çiftçilikle uğraşmışlardır. Güçlerini; zenginliklerini ve ayakta kalmalarını sağlayan, ama konumlarını güvensiz kılan bu toprağa bağlılıktan almışlardır." Ermenistan'ın engebeli yapısı ve bunun sonucu ortaya çıkan iklim, üstünde yaşayan halkın özelliklerini ve tarihini büyük ölçüde belirlemiştir."[4] Dağlı halklar genelde tutucu bir anlayışa, büyük bir inatçılığa sahiptirler ve ulusal kültürlerine titizlikle bağlıdırlar."[5] Zorba ama zengin bir bölgedeki, "yitirilen, yeniden ele geçirilen ve her zaman ancak yarı yarıya sahip olunabilen"[6] bir kalenin eli tetikte savunucuları

2 L. Leclerc, "La question arménienne", *Revue de I' Université de Bruxelles*, 1896, s. 102.

3 Jacques de Morgan, *Histoire du peuple arménien*, Paris, Berger-Levrault, 1919, s. 20.

4 Jean-Pierre Alem, *L'Arménie*, collection "Que sais-je?", Paris, PUF 1962, s. 10.

5 H. Pasdermadjian, a.g.e., s. 14.

6 A. Rambaud, *L'Empire grec au Xé siécle*, Paris, 1870. Aktaran H. Pasdermadjian, a.g.e. s. 17.

olan Ermeniler, üstünde yaşadıkları toprağa benzeyeceklerdir: Sert, gelenekleriyle övünen ve bunları sonuna kadar savunan insanlar.

Tıpkı toprağı gibi derin acılar yaşamış olan Ermenistan tarihi, her ırktan istilacılara karşı sürdürülmüş uzun ve çoğunlukla talihsiz bir mücadeleden ibarettir. Hitit ve Urartu krallıklarının yıkılışını izleyen dönemde Armenlerin gelişiyle, Ermenistan; Urartuların, Asuro-Kaldelilerin ve Armenlerin birbirleriyle kaynaşmasının ürünü olmuştur. Bir ya da iki yüzyıl içinde güçlü ve bağımsız bir devlet haline gelmiş ve Med İmparatorluğu'nun yıkılışı sonrasında genişleyip yayılmış olan Pers İmparatorluğu egemenliğindeki Doğu siyasi sahnesinde önemli rol oynamıştır. Darius burayı satraplık olarak kendine bağladı. Ancak fethettiği tüm ülkeler içinde, kendisine karşı en büyük direnişi gösteren Ermenistan oldu.[7] İki yüzyıl boyunca geniş bir özerklik içinde yaşayan ülke İskender Küçük Asya'ya girdiğinde zaptedemediği ender Pers bölgelerinden biriydi. Makedon destanı, o zamana kadar Pers uygarlığıyla şekillenmiş olan Ermenileri, Grek uygarlığıyla karşılaştırmış ve Ermenistan'ın belirleyici özelliklerinden birini oluşturacak bu doğu ve batı dünyaları sentezini hazırlamıştır. Büyük Antiochus'un Romalılar tarafından yenilgiye uğratıldığı dönemde (190) kısa bir süre Séleucides İmparatorluğu'nun egemenliği altmda kaldıktan sonra, Ermenistan yeniden özgürlüğüne kavuştu ve Fırat'ın doğusunda Büyük Ermenistan, batısında da Küçük Ermenistan olmak üzere ikiye ayrıldı. İ. Ö. 95 yılında, Mithridiate'ın damadı olan Pontus kralı Büyük Dikran iki Ermenistan'ı birleştirdi ve Mezopotamya, Suriye, Filistin, Kilikya ve Kapadokya'yı zapt etti. Ermenistan ilk ve son kez Ortadoğu'ya egemen olmaktadır. Dikran'ın güç kazanmasından

7 Ermenistan adı ilk olarak, Behistun yakınlarındaki bir kayalığa Pers kralı Darius Hystapis tarafından oydurulmuş bir yazıtta geçmektedir. İ.Ö. 521 tarihli bu yazıt üç dilde yazılmıştır ve Urartu isyancılarının uğramış olduğu zulmü anlatmaktadır.

endişeye düşen Roma, Lucullus'u onu etkisizleştirmekle görevlendirdi. Lucullus ezici bir zafer kazandı, ama Roma ordusu Ermeni toprakları sınırında tükenmiş haldeydi. Otuz yıllık mücadele sonrasında Ermeni kralına diz çöktürülmesi ve ele geçirdiği toprakları geri vermesi, ancak oğlunun ihaneti ve Roma'nın Parthlar içindeki müttefiği Pompée'nin yardıma koşması ile mümkün oldu. Uğradığı yenilgiye karşın Ermenistan yine de, en azından teorik olarak bağımsızlığını korumuştur. Aslında, Roma ve Parth topraklarının ortasında yer alan ülke, Parthlar tarafından yutulmaması için Roma tarafından ve yine Ermenistan'ın hissedilmez biçimde etkide bulunduğu Romalılar tarafından yutulmasın diye de Parthlar tarafından korunmaktaydı. Helen uygarlığından sonra Roma uygarlığı Ermenistan'ın gelecekteki konumunu belirledi: Batı Asya'da Avrupa'nın ileri karakolu.

İ.S. 250 yılında, Sasanilerin Parthları İran'dan çıkarmasından kısa bir süre sonra, kral III. Tiridate Ermenistan tahtına çıktı.

Bu Ermenistan tarihinde bir dönüm noktasıdır. O tarihe kadar Ermeniler esasen, tanrıları Grek, Roma ve Pers mitolojilerinden devşirilmiş, Frigyalılarınkine yakın bir dine tapıyorlardı.[8] Paganizme sadık Tiridate, Ermeni geleneğine göre İsa'nın iki havarisi (Barthelemy ve Thaddée) tarafından getirilen ve Aydınlatıcı Gregoire adlı bir Eşkenyan prensinin etkisiyle Ermenistan'da yayılmakta olan Hıristiyan inanışına karşı başlangıçta düşmanca tavır aldı. Vaizi işkenceden geçirtti ve çağrısı üzerine gelip kendisini hastalıktan kurtardığı güne değin on üç yıl boyunca bir kalede hapis tuttu. Böylece Ermeniler (288 ya da 301) yılında Hıristiyanlığa geçtiler. Ermeniler Roma'dan daha önce ilk Hıristiyan krallığını kurmuş

8 Tanrıları "ne Asyalı tanrılar gibi devasa boyutlardaydı, ne de Yunan tanrılarının zerafetine sahipti. Kendilerini yaratan halk gibiydiler, çalışkan ama sevimli ve iyicil." Geoges Brandés, *L'Armenie et L'Europe*, Genéve, Union des étudiants arméniens de l'Europe, 1903 s. 17.

oldukları için, olay dikkate alınır niteliktedir.[9] "IV. yüzyılın başında, bir halk için, ulusça birincinin peşinden gitmek, dünyanın geri kalan kısmına kesinkes ters düşen bir ideali izleme gibi büyük bir karar almak hiç de azımsanacak bir mesele değildi. Ama bir kez bu karar alındıktan sonra, Hıristiyanlığın Ermenileri, bu dini İsa'nın doktrininin bütün uygar dünyada yayıldığı daha sonraki bir dönemde benimsemiş halklara kıyasla daha fazla etkilemesi kaçınılmazdı."[10] Kayseri'de rahiplik ve piskoposluk çifte takdisini elde eden Gregoire Ermenistan'a döndü, kralı vaftiz etti ve zalimane bir hoşgörüsüzlükle ülkenin resmen Hıristiyanlaştırılmasına girişti: Din değiştirmeyi kabul etmeyen paganlar hapsedildi, işkenceden geçirildi, yakıldı ve sürgün edildi; putperest Ermenistan'ın tüm izleri sonsuza dek ortadan kalktı.[11] Tüm Ermenilerin en yüksek patriği ya da Katolikos ünvanını alan Gregoire, Ararat'ın eteğinde, rivayete göre İsa'nın Ermenistan'ın ilk Hıristiyan kilisesinin kurulacağı yeri saptamak için gökten inip göründüğü Etchmiadzin (Eçmiadzin) kentini kurdu. Eçmiadzin Ermenistan'ın kutsal kenti olarak kalacaktır.

IV. yüzyılda, kral Vramchapouh döneminde, Katolikos Sahag, vartabed (doktor) Mesrop'u her biri o zamana değin Hint-Avrupa kökenli basit bir konuşma dili olan Ermenice'nin seslerine tekabül eden otuz altı harflik özel bir alfabe oluşturmakla görevlendirdi.[12] Kral ve patrik Ermeni alfabesinin yaratılmasının ulus kimliğini güçlendireceğinin bilincindeydiler; onlar, "Ermenistan'ın, güçlü komşularından entellektüel gelişimiyle

9 Constantin Hıristiyanlığı ancak 313'te kabul etti.

10 J. Burtt, *The People of Ararat*, Londres, Hogart Press, 1926, s. 29.

11 Gerçekte, iki kült arasındaki karşıtlık o denli uzlaşmaz değildi ve eski inanışlar kendilerine yeni dinde yer bulabildiler. Temiz ve saf Anahit, Bakire'ye; Aramazd, Tanrı Baba'ya; Büyük Vahakn da Oğul'a dönüştüler.

12 Alfabe daha sonra otuz sekiz harfe çıktı.

olmasa bile, Hıristiyanlık ve güçlendirici bir ulusal duyguyla kesin biçimde ayrıldığını" anlamışlardı.[13]

Bu yeni özelliklerin eklenmesiyle kültürel olarak sağlamlaşan Ermenistan, Doğu (Sasani Pers) ya da Batı'ya (Bizans) besledikleri sempati çerçevesinde siyasal olarak iki gruba ayrılmıştı. Katolikosun yönlendirdiği ve daha güçlü olan Batı yanlısı kesim, düşmanca tutumunda Bizans'la Ermenistan'ı birbirinden ayırmayan Sasani İmparatorluğu'na karşı verdiği mücadelede Bizans'ı destekliyordu. 449 yılında, Sasani kralı Ermenileri zorla mazdeizme döndürtmek istedi.[14] Ardazbad'da toplanan ruhaniler meclisinde, kilise yetkilileri ve soylular Pers baş vezirine iletilmek üzere, inançlarının derinliğini ve hiçbir biçimde bundan dönmeyeceklerini belirten bir yanıt kaleme aldılar.

Bu açıklama sadece bir formaliteydi; Ermeni halkı, Vartan Mamigonyan ve Katolikós Hovsep önderliğinde kitle halinde ayaklandı. 26 Mayıs 451'de, iki yüz elli bin kişi ve fillerden oluşan güçlü bir Pers ordusuyla Avarair'de çarpışan Vartan ve altmış bin askeri ağır yenilgiye uğradılar; ancak Perslerin kazandığı zafer de onları takatsiz bırakan kuşkulu bir zaferdi.[15] Dağlarda yeniden toparlanan Ermeniler, Vartan'ın yeğeni Mamigonyan'ın kumandası altında, Persleri yerleşik dinsel ve ulusal âdetleri konusunda kendilerini serbest bırakmaya zorlayan bir vurkaç savaşına giriştiler.

Aynı yılın 8 Ekim'inde, Boğaz'da Kalkedon'da bütün piskoposların katıldığı bir toplantı yapıldı. Daha önce İznik, İstanbul ve Efes'te yapılan üç toplantıda temsil edilmiş olan Ermenistan Kalkedon'a katılamadı: Ülke savaş içindeydi, büyük

13 J. de Morgan, a.g.e., s. III.

14 Sasanilerin resmî dini. Tanrı Ohrmazd'ın, kötülüğün kaynağını simgeleyen ikizi Ahriman'a karşı mücadele ettiği değişik bir zoroastrizm.

15 Ermeni sovyet tarihçisi Teremig, renkli epik romanı *Vartananc*'ta savaşı ayrıntılarıyla canlandırmıştır.

bir karmaşa hüküm sürüyordu, patrik ve piskopos zindana atılmış ya da sürgün edilmiş, ordunun arta kalanları ve halk yoğun bir gerilla savaşı sürdürmekteydi. Bu koşullarda, dogmatik bir kavganın en küçük bir coşku yaratmamış olması anlaşılır bir şeydir. Kalkedon ruhaniler meclisinde, Roma ve Bizans kiliseleri, papa Büyük Leon'un, İsa'da biri insansal diğeriyse tanrısal olmak üzere sıkı sıkıya birleşmiş ama birbirine karışmayan iki ayırt edici özellik bulunduğunu öne süren doktrinini kabul ettiler. Kırk yıl sonra burada alınan kararlar Ermenistan'a ulaştığında, kilise yetkilileri Kalkedon dogmasının mahkûm edildiği özel bir meclis topladılar: Roma ve Bizans'la ilişkiler artık tamamen kopmuştu. Monofizit doktrine* bağlı "apostolik" Ermeni kilisesi (yeni adı buydu) o tarihten itibaren "idari bağımsızlığını elde etmiştir: Teolojisini, tören ve kurumlarını düzene bağlamakta, tüm saldırılara karşı kendi kendini savunmayı öğrenmektedir."[16]

Tercih, hem siyasal hem de dinseldi. Kuşkusuz ki özgün ulusal bir kilisenin kuruluşu (Katolik ve Ortodoks kiliseleri, dinsizlere ve başka dinden olanlara çoğu kez şismatiklere davrandığından daha hoşgörülü ve liberal davrandığı için) Ermenistan'ı Batı'nın desteğinden yoksun bıraktı; ama siyasal varlığını da güvence altına almış oldu.

Ermeniler bu şekilde özerkliklerini ve inançlarını korumayı başarabilmişlerdi. Ne var ki İslam'ın doğuşu sadece bu yeni armoniyi altüst etmekle kalmıyor, aynı zamanda tüm dünyanın dengesini de yerinden oynatıyordu. Gerçekten de Arap kabileleri VII. yüzyılda Ön Asya'ya yayıldılar, Sasani monarşisini yıktılar ve birbirini izleyen akınlarla Ermenistan'ı

* Monofizit doktrin: İsa'da sadece insani kutsal niteliği tanıyan dinsel doktrin-Ed.

16 Katolikos Guleserian, *The Armenian Church*, 1939. Aktaran, Dicknan Boyajian, *Armenia. The Case of a forgotten genocide*, New York, Education Book Crafters Inc., Westwood, 1972, s. 88-90.

istila ettiler. Kentler saldırılarla zapt edildi ve yağmalandı, ahali kılıçtan geçirildi, sağ kalanlarsa esir alınarak götürüldü. Ermeni soyluları (nakhararlar)[17] bir kez daha dağlara çekildiler ve savaşmayı sürdürdüler. İlk prozelitizm (dinden döndürme) dönemi geçince Araplar Ermenilere İslam dinini benimsetmekten vazgeçerek sadece zorla vergiye bağlamakla yetindiler. Halifeler, Mamigonyan, Ardzuni, Ruştuni ve Pagratuni gibi prens ailelerinden gelen birini Ermenistan'a genel vali atadılar. Ancak, nakhararların bireyciliğini rahatça kullanan Araplar, bunları birbirinin karşısına çıkartarak ve bölünmüşlüklerinden faydalanarak Ermeni valilerin yerine sık sık Arapları geçirme olanağını buldular.

Sert baskı koşullarında birçok Ermeni ve Gürcü prensi İslam dinine geçmişti. Manastır ve kiliselerin terkedilip yerle bir edildiği kentlerde minareler yükseliyordu. 859'da, "hepsi birbirinden zalim, fanatik ve haris bir dizi Arap valisinden sonra, halifenin Ermenilerin itaatini ancak onlara özerkliklerinin büyük bir bölümünü iade ederek sağlayabileceğini anlayan"[18] Bağdat, Pagratid Prensi Aşot'u Ermenistan'a vali olarak atadı. Öte yandan, Ermenistan'ı soymak için birçok kereler Araplarla işbirliğine giden Bizans, doğu sınırlarını Ermeni platosuna kadar yaymaktan cayarak Ermenistan'ın yeniden kuruluşunu kolaylaştırmak için Araplarla anlaştı.

885'te başlayan Pagratid hanedanını yönetimi altındaki yüz altmış yıl boyunca, Ermenistan bir kültürel ve ticari özgürlük ve refah dönemi yaşadı. Endüstri ve tarım gelişti, kilise ve manastırlar yeniden inşa edildi; kentler ve köylere insanlar yeniden yerleştirildi. Başkent Ani, kırk kapılı ve bin bir kiliseli bu kent, Ermenistan'ın kalbi, "Bizans'ın Asyalı kızkardeşi" (Çobanyan) haline geldi. Aslında, Vaspuragan krallığını

17 Nakharar deyimi, "aileyi gözeten/aile reisi" anlamını içermektedir. Bkz. René Grousset, *Histoire de l'Arménie*, Paris, Payot, 1974, s. 287.

18 J. de Morgan, a.g.e., s. 124.

kurmuş olan Ardzuniler başta olmak üzere rakip nakhararlar Pagratid iktidarıyla savaşmaktaydılar. Grekler ve Araplar, bu bölünmeleri teşvik ettiler. Öyle ki, X. yüzyılda, Bizans'ın itibari otoritesi altındaki Kuzey krallıklarının Bağdat'a haraç veren güneydekilerle savaş içinde olduğu yedi adet Ermeni krallığı sayılabiliyordu.

Pagratidlerin bağımsızlığı, Katolikos Petros'un işbirliği sayesinde Greklerin Ermenistan'ı işgal etmeyi başardığı 1045 yılında sona erdi. Farkında olmaksızın kendilerini yutacak kuyuyu kazıyorlardı. Turan atlıları Küçük Asya'ya girmeye başlamışlardı ve Hıristiyan askerlerin mızrak ve kılıçları bunların yayları karşısında güçsüz kalmaktaydı. 1048'de Selçuklu Türk boyları Van gölünün kuzeyinde eski Vaspuragan krallığını istila ettiler. 1064'te Ani yerle bir edilerek, halkı kitle halinde katledildi ya da esir edilerek götürüldü; çevre köylerin altı üstüne getirilerek yağmalandı. Ermenistan artık bir harabeler yığınından ibaretti. Üzerinde yaşayan insanlar, inançlarını ve etnik kimliklerini koruyabilmekten başka bir şey yapamadılar.

Ermeni kalesinin düşmesinin ardından Küçük Asya, 1077'de Van gölünün kuzeyindeki Malazgirt'te Rum ordusunu ezerek Bizansa öldürücü bir darbe indiren Turanlılar'a açılmış oluyordu. Kendisini koruyabilecek olan askeri gücü bizzat kendisi ortadan kaldıran, doğu sınırında güçlü bir mevziye sahip olmayı –ki bu Roma politikasının en temel çizgilerinden biriydi– ihmal eden Bizans, kendi yıkılışını hazırlıyordu Ona, "Dicle'den Karadeniz'e, Fırat'tan Hazar Denizi ve Kafkasya'ya uzanan", Kafkaslar üzerinden gelecek istila dalgasını durdurabilecek 10 milyon nüfuslu müttefik bir krallık gerekiyordu[19] Bu krallık, Ermenistan olabilirdi.

Bizans Malazgirt'ten sonra, dört yüzyıl daha yaşayacak, ama büyük bir imparatorluk görüntüsünden başka bir şeye sahip olamayacaktır; belki de "Ermenistan için tehlike olan her

19 J. de Morgan, a.g.e., s. 160.

şeyin Avrupa için tehdit olduğunu" kabul etmeyi yadsıdığı için.[20]

Bagradit krallığının yıkılışı Selçuklular'a egemenliklerini Kafkaslar'a kadar yayma olanağını sundu. Ermeniler ve Gürcüler, otlakları işgal eden ve egemenleri (beyler) şehirlerde de oturan bu göçebe istilacılara karşı savaştılar. Bizans bazen belli sayıda birlik gönderiyor, ama bunlar geri çekilir çekilmez korkunç bir misilleme başlıyordu. Ardından, Cengiz Han'ın, oğlu Hülagu'nun, Timurlenk'in ülkeye bir uçtan diğer uca ölüm ve yıkım getiren Moğol işgali geldi: "Van'da bütün ahali falezlerden aşağı atıldı; Sivas'ta halkın tümü boğazlandı, dört bin asker canlı canlı gömüldü ve galiplerin atları çocukları çiğnediler."[21] Ermenistan daha sonra iki Türk boyunun, kendilerine Diyarbakır'ı merkez edinen Karakoyunlular ile Akkoyunluların kurbanı oldu. Bu arada Turan göçlerinin gelgitine uğradı. "Ermenistan'ın yazgısını belirleyen de, durmaksızın yayılan ve yinelenen bu göç dalgası oldu. İşgaller korkunç bir insan ve servet kaybını beraberinde getirdi ve ülkeyi yüzyıllarca kötürüm bırakacak bir zayıflamaya neden oldu.[22]

Ani krallığının yıkılışından sonra, İstanbul'da prens Rupen çevresindeki çok sayıda Ermeni arasında, öç almayı amaç edinen bir gruplaşma gelişti.[23] Bizans imparatorluk iktidarının düşüşünden yararlanan Rupen, bir kısım Ermeni soylusunu bir araya topladı ve önemli Ermeni kolonilerinin yaşamakta olduğu Kilikya'ya, Arap saldırılarının neden olduğu yıkım sırasında nüfusu kısmen tahliye edilmiş bu bereketli yöreye yerleşmelerini sağladı.

20 H. Pasdermadjian, a.g.e., s. 178.

21 J. de Morgan, a.g.e., s. 245.

22 H. Pasdermadjian, a.g.e., s. 239.

23 Rumlar ve Ermeniler sıkı ilişkilere sahiptiler. Ermenistan, Bizans'a sadece generaller, askerler ve memurlar sunmakla kalmayıp, aynı zamanda V. Leon ve özellikle I. Vasil'in "makedon" hanedanı olmak üzere imparatorlar da verdi.

1080'den 1095'e kadar on beş yıl boyunca, Rupen Yeni Ermenistan baronluğuna dönüşen bu prensliği örgütledi. Toros, Anti-Toros ve Amanos dağlarının tahkim edilmiş mağaralarına yerleşerek buraları hareket merkezleri haline getirdi; topraklarını Akdeniz'e, İskenderun Körfezi'nden Pamfilya Körfezi'ne kadar genişletti. Yeni Ermenistan, Fırat vadileri üzerinden Eski Ermenistan'a açılıyor ve buradan gelen göçmenleri kabul ediyordu. Yeni Ermenistan efsanesi, "kesintisiz romantik ve fantastik serüvenler süiti" (Nansen), Ermeni bağımsızlığının bu son baharı özel bir siyasal konjonktür sayesinde varlığını sürdürebildi: İslam imparatorluğunun dağılması ve Avrupa'nın tepkisi-Haçlı Seferleri. Birinci Haçlı Seferi'nin bitap haldeki askerleri Toros geçişine geldiklerinde, Ermeniler onları kardeşçe karşıladılar ve yeniden bir ordu kurmalarını, yani Antakya ve Kudüs'ü zaptetmelerini sağladılar. Bu sırada Bizans, Batılıları güçten düşürmek ve ortodoks olmayan Hıristiyanları avlamak için Ermeni baronluklarını ortadan kaldırmak amacıyla Türklerle ittifak yaptı. Yani kendi öz toprağını tehlikeye sokmak pahasına, Katoliklere karşı İslam'ı desteklemekte tereddüt etmiyordu.

1187'de Kürt Selahaddin Ortadoğu Müslümanlarının dinsel birliğini gerçekleştirerek haçlılara karşı savaşı başlattı ve Kudüs'ü ele geçirdi. Avrupa yanıt olarak, Rupen'in mütevazi prensliğini Yeni Ermenistan krallığına dönüştürecek olan Üçüncü Haçlı Seferi'ni topladı. 1199'da Muhteşem Leon (II. Leon), imparator VI. Henri ve Papa'nın elçilerinin elinden kraliyet tacını giydi. Roma, Ermenileri kendi kucağına düşürmeye çalışıyordu. Bu baskı, Ermenistan tahtına Lusignan sülalesinden bir Fransız soylusunun çıkarılmasıyla devam etti. Krallık kısa süre sonra, biri Papa yanlısı, diğeri Papa karşıtı olmak üzere iki parçaya bölündü. Papa karşıtlarının başında Katolikos bulunuyordu. Guy de Lusignan tebasını inançlarından döndürmek isteyince, hoşnutsuzlar bir ayaklanma düzenlediler ve kralı öldürdüler. (1134)

Doğu yakasındaki bundan böyle tek Hıristiyan devlet olan Yeni Ermenistan, daha sonra yaklaşık yüzyıl boyunca

Memlukların saldırısına direnmek zorunda kaldı. 1375'te başkent Sis (Kozan) kuşatma altına alındı. Son Ermenistan kralı VI. Leon de Lusignan Kahire'ye götürüldü ve dinini terketmeyi kabul etmedi,[24] Mısır yönetiminde kalan Kilikya XVI. yüzyıla kadar Osmanlı mülkü olarak varlığını sürdürdü. Ermeniler yine de, ulaşılması çok zor olan dağ kovuklarında, Hacin (Saimbeyli) ve özellikle de Zeytun'da (Süleymanlı) XIX. yüzyıla kadar otonom odaklar elde tutmayı başardılar. XI. yüzyılda Ani'nin yıkılışı, XIII. yüzyılda Eski Ermenistan'ın Moğollar tarafından harabeye çevrilmesi, XIV. yüzyılda Yeni Ermenistan'ın talan edilmesinden sonra parlak Ermeni dönemlerinden geriye hiçbir şey kalmamıştı. Binlerce Ermeni göç etmiş; kuzeydekiler XI. yüzyılda Kırım'a, sonra Polonya ya da Moldavya'ya, sonra Transilvanya ve Macaristan'a geçmişler; Kilikya'dakiler, XIV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla dek, Kıbrıs'a, Rodos'a, Yunanistan'a, İzmir'e, İstanbul'a ve Mısır'a gitmişlerdi. Göç, Akdeniz üzerinden İtalyan kentlerine, Fransa ve Amsterdam'a ulaştı. Nihayet, Ermeniler İran üzerinden Hindistan'a, ticaret kolonileri kurarak Saygon ve Çin'e kadar uzandılar. Bu diaspora, yine de Ermenistan'ın güçlerini tüketmedi. Ermen köylüleri, gerek platoda gerekse de Kilikya'da, Selçukluların, Moğolların ve ardından Osmanlıların dinmek bilmez saldırılarına maruz kalarak ve baskı altında, sessiz ama sadakat içinde topraklarına çakılı olarak yaşadılar; zanaatçılar dükkanlarını açtılar, tüccarlar alım satımı sürdürdüler. Beş yüzyıl sonra Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırlarında gurur ve yiğitliğinden hiçbir şey kaybetmemiş bir Ermeni halkının, bir inancın, bir kültürün varlığını hayretler içinde keşfedecekti. O halk ki, iki bin yıllık varoluştan sonra, Avrupalı ulusların hâlâ kendi kimliklerini aradıkları bir çağda yok olmakla karşı karşıya kalmış, ama

24 VI. Leon özgürlüğüne kavuştuktan sonra Avrupa'ya gitti; önce Roma ve Madrid, sonra da 1393'te öldüğü Paris'te ikamet etti. Naaşı bugün hâlâ, Restorasyon döneminde konulduğu Saint-Denis kraliyet mezarlığındaki özel kabirdedir.

yine de kendi toprağı üzerinde varlığını koruyabilmişti.

Birbiri peşi sıra gelen istilacılar burada, tıpkı acıların izlerini taşıyan toprağın kendisi gibi son derece karmaşık bir ırklar ve inanışlar mozaiği yaratmışlardı. Kendi öz toprakları üzerinde dört bir yana dağıtılmış, İslam tarafından çembere alınmış, zulme uğratılmış olan Ermeniler, her şeye karşın yaşıyorlardı.

Yeniden doğrulduğunda ise büyük Ermeni kütlesi kendi kişiliğini bulmak için çok zayıf kalacak ve özellikle de içinde bulunulan konjonktür, Ermenistan'a güçlü komşularının oyununda değerli bir taş olarak varlığını koruma olanağını vermiş daha önceki konjonktürden farklı olacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu

X. yüzyıl Türklerin İslam dinini kabul edişi.

1058 Selçuklular Bağdat'ı alırlar. Önderleri Tuğrul Bey hükümdar, Arap halifesi ise ruhani önder olur.

XI. ve XII. yüzyıllar Türkmen göçebeler Anadolu'yu fethederler. Rumi sultanlığının kuruluşu (Başkent: Konya) Ertuğrul'un oğlu Osman hükümdar olur. Oğlu Orhan, Bursa'yı devletin merkezi haline getirir.

1288 Osmanlı Türk hanedanının kuruluşu.

1336 Yeniçerilerin kuruluşu.

1350-1389 I. Murat'ın saltanatı.

1354 Osmanlılar Avrupa'ya, Gelibolu'ya çıkarlar.

1389 *13 Haziran*: Kosova savaşı: Sırp krallığının yıkılışı.

1389 Murat'ın halefi I. Beyazıt'ın tahta çıkışı.

1393 Bulgaristan'ın fethi.

1402 Osmanlı ordusu Timur tarafından Ankara'da yok edilir. Timur Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkar.

1405 Timur'un ölümü. I. Mehmet ve II. Murat Osmanlı İmparatorluğu'nu yeniden kurarlar.

1453 *Mayıs*: İstanbul'un II. Mehmet tarafından fethedilişi. Bizans İmparatorluğu'nun sonu.

1479 Kırım'ın Türkler tarafından fethi.

1516-1517 Mısır'ın I.Selim tarafından alınışı.

1529 Viyana'nın Muhteşem Süleyman tarafından kuşatılması. Avrupa'da Osmanlı yayılmasının son sınırı.

1535 Süleyman , I. François ile kapitülasyonlar rejiminin çerçevesini çizen bir ticaret anlaşması yapar: Elçilerin Osmanlı kanunlarına tabi olmama hakkı, dolaşım ve alışveriş serbestisi, dinsel serbestlik.

1593-1601 Türkler'le Avusturya arasında savaş.

1672 Türkler Polonya'ya saldırır.

1682 Polonya kralı Jean Sobieski Türkleri Kahlenberg'de yenilgiye uğratır.

1699 Karlowitz (Karlofça) antlaşması. Osmanlı İmp.'nun Avusturya, Venedik ve Rusya tarafından ilk parçalanışı.

1768-1774 Rusya'yla Türkiye arasında savaş. Küçük Kaynarca antlaşması (21 Temmuz 1774) Rusya'ya İmparatorluk üzerinde yaşayan Ortodoks tebayı himaye imkanı verir.

1806 Türkiye Napoleon'un kışkırtmasıyla Rusya'ya saldırır.

1812 *Bükreş antlaşması*: Rusya Besarabya'yı Türkiye'den geri alır.

2

Osmanlı Boyunduruğu Altında Ermeniler

Osmanlı Türkleri'nin Ermenistan'ı sözcüğün gerçek anlamında işgali, Ortadoğu'ya doğru genişledikleri XVI. yüzyıl başlarına rastlar. Bununla birlikte, Ermeni toprakları bir yüzyıldan fazla bir zaman, üzerinde Osmanlı ve İran ordularının çarpıştığı bir savaş alanı olmuştur. Ülke yıkıma uğramış olmakla birlikte, fetih güvenceye alındıktan sonra güçlü bir merkezî iktidara ve kurumsallaşmış bir yönetsel aygıta sahip olan Osmanlılar, Ermenistan'ın kuzeyinde nispi bir düzen kurabilmişlerdir. Buna karşılık, güneyde göçebe Kürtlere bırakılan ülke sürekli bir ilgisizlik durumu içindeydi.

Osmanlı İmparatorluğu kuruluşundan itibaren Hıristiyan azınlıkların özelliklerini, yani dillerini, geleneklerini ve dinlerini muhafaza etmeyi kararlaştırmıştı. Bu hoşgörü siyasal ve ekonomik düşüncelerle güdülenmişti: Esasen, egemenlik altına alınmış halklar tümüyle tarım, ticaret ve endüstriyi geliştirmek ve hiçbir yerleşik etkinliğe yatkın olmayan ve göçebe geleneklerinden kopamayan fatihlerin yaşamını sağlamakla yükümlüydü. "Hıristiyan halkların sırtından yaşamak, onları kelle vergisine tabi tutmak, ırksal varoluşlarına dokunmamak (...), "ölçüsüz" bir gelişmeye izin vermemek için zaman zaman cezaya uğratmak, aralarında isyan ve başkaldırı mayalarının filizlenmesine müsamaha etmemek (...), Türk iktidarının hoşgörülü liberal görüntüsünün barındırdığı düşünce buydu."[1]

1 Frederic Macler, *Autour de l'Arménie*, Paris, E. Nourry, 1917, s. 183. Varandian'ın *Les Origines du Mouvement arménien* adlı kitabının bir çevirisinden, t. I, Genéve, 1912.

Bütün padişahlar bu politikanın takipçisi olacaklardır.

Dinsel bağımsızlığın iki tarihsel sonucu olacaktır. Bir yandan, milliyetlerin korunmasına katkı sağlayacaktır: Bu halkların her birinin dinsel özgünlüğü, bir inançtan, bir kateşizmden öte bir kurtarıcı ve umut olacaktır. Öte yandan, görünürdeki bu hoşgörü Avrupa'yla ilişkilerde Türklere rahatça kullanabilecekleri bir belirsizlik sunacak; padişah, dinsel hoşgörüsünü öne sürerek, ulusal bağımsızlık ilan ettiklerinde tebası tarafından ihanete uğradığını iddia edecektir. Babıâli ve Avrupa elçilikleri arasında tüm XIX. yüzyıl boyunca oynanacak olan reformlar komedisinin kaynağı budur.

İslam'ın hoşgörülü, olduğu bir gerçeklik, bunun Osmanlı iktidarı tarafından uygulandığı iddiası ise aldatmacadır. Osmanlılar egemen milleti: Hiçbir milliyet niteliğini tanımamışlar, sadece dinsel cemaat niteliğini kabul etmişlerdir. Bu toplulukların üyeleri hiçbir yasal korumaya sahip olmayan, angaryaya koşulan ve sömürülen bir yığın (reaya) oluşturuyorlardı.

Ekonomik ve Siyasal Zorbalık

Türk egemenliği altında Ermeni ekonomisi "daha ortaçağın başında yaşadığı, her köyün kendi kendine yettiği bir rejime geri döndü. Mübadele en az düzeye indi, köylü ihtiyaçlarının büyük bölümünü kendi yetiştirmek zorunda kaldı."[2] Bunun sonucu, kentlerin ve köylerin gözle görülür biçimde yoksullaşması oldu.

XII. yüzyıldan itibaren, Bağdat'ın yıkılışı ve Bizans'ın çöküşü Ermeni ticaretinin pazarlarını ortadan kaldırmıştı. Ancak, Hindistan'a giden yol Ermenistan'dan geçtiğinden, Ermeni kervanları Akdeniz'le İran ve Hindistan arasındaki vazgeçilmez köprüyü oluşturuyorlardı. XVIII. yüzyılda Ermenistan'ı ziyaret eden ilk Fransızlardan biri olan Pitton de Tournefort,

2 H. Pasdermadjian, a.g.e., s. 253.

Ermeni tüccarlarım heyecanlı biçimde över. "Bunlar dünyanın en iyi insanlarıdır; namuslu, kibar, sağduyulu ve dürüst kişiler. Ticari uğraşları dışında hiçbir şeye karışmıyor ve tüm dikkatleriyle kendilerini işe veriyorlar."[3]

Bununla birlikte, ticaret Ermeni topluluklarının temel uğraşı değildi: Ulusun ezici çoğunluğu her zaman tarım ve küçük esnaflıkla uğraşıyordu: "Saban ve kervan Ermeni uygarlığının iki güçlü kaldıracı, yaratıcı ve boyun eğmez inatçı doğal güdüsünün iki karakteristik çizgisi olmuşlardır."[4]

Ermeniler imparatorluğun tarımsal, zanaatsal ve ticari etkinliklerine katılıyor olsalar da sahip bulundukları haklar ezici bir vergi düzeniyle sınırlanmıştı: "Türkiye'de baskı, hemen hemen her zaman ağır vergiler biçiminde kendini hissettirmiştir. *Kur'an*'daki şu hükümle meşru gösteriliyordu: Hak dininden olmayanları mahcubiyet duyana ve narh ödeyene dek duçar edin"[5] Reaya işlediği toprakların intifa (yararlanma) hakkına sahip oluyor, ancak devlet toprak üzerinde çıplak mülkiyet hakkını koruyor ve Müslümanların da aynı şekilde ödediği aşara el koyarak kira alıyordu. (Aşar: Ürünün onda biri). Çiftlik kirasına bağlı bu toprak vergisinin miktarı yerel yöneticilerin göz yummasıyla "çiftçiler" tarafından (vergi tahsildarları –mültezimler– kastediliyor -Ed.) hiçbir cezai işleme maruz kalmaksızın keyfi biçimde yükseltiliyordu. Hasat sadece hazine memurları geldiğinde başlayabilir ve tarımsal tekniklerdeki her tür yetkinleşmeyi engelleyen değişmez kurallar çerçevesinde yapılırdı. On beş ile yetmiş beş yaş arasındaki bütün gayri Müslim erkeklerden bir yıldan diğerine yaşama hakkını elde etmeleri için altmış yıl boyunca bir kelle vergisi

3 J. Pitton de Tournefort, Relations d'un voyage du Levant (1701-1702) Amsterdam, 1718, t. II, s. 389.

4 M.Varandian, aktaran F. Macler, a.g.e., s. 194-195.

5 Edouard Engelhardt, La Turquie et le Tanzimat ou Histoire des reformes dans l'Empire ottoman depuis 1836 jusgulâ nos jours, Paris, A. Cotillon, 1882-1884 (2 vol.), t. II, s. 136.

–ya da haraç, aşağılama vergisi– alınıyordu. Bundan başka, sürülere konan hayvan vergisi ve gümrük vergisi (Müslümanlar için % 2, Müslüman olmayanlar için % 3.5), teorik olarak sadece bir yıla mahsus toplanması gereken ama hep yürürlükte kalmış olan olağandışı vergiler ve daha sonraları da Hıristiyanların kesin biçimde dışmda tutuldukları askerî hizmetten muafiyet vergisi gibi vergiler vardı. Bütün vergiler ödendikten sonra köylüye elde ettiği ürünün ancak üçte biri kalıyordu. Ödemeyi reddettiğinde toprağı elinden alınıyor, çoğu kez de hayatını yitiriyordu. Yalnızca dinsel Şeriat mahkemeleri geçerli olduğu için, Ermeniler adalet önünde yasa koruması dışında kalıyorlardı.[6] Bu mahkemelerde taraflar iki Müslüman tanıkla birlikte mahkeme önüne çıkmak yükümlülüğündeydiler ve tüm davalar kanıt değeri taşıyan tanıklıklar üzerinden karara bağlanıyordu. Oysa, bir Hıristiyanın tanıklığı bir Müslüman karşısında geçerli sayılmazdı. Bu koşullarda Ermeniler, silah taşımaları ayrıca yasaklandığı ve eyaletlerdeki memurların tamamına yakınının Müslümanlardan oluştuğu düşünüldüğünde İmparatorluğun siyasal yaşamına da katılamadıkları için, kendilerine yapılan kötü muamelelere ve aleyhlerindeki uygulamalara karşı çok daha az direnebilirlerdi. Başka bir deyişle, tümüyle Osmanlıların keyfiyetine tabiydiler ve sadece dinsel özerkliklerinde bir özgürlük yanılsaması buluyorlardı.

Dinsel Özgürlük

İstanbul'un fethinin ilk günlerinden itibaren, II. Mehmet, Rum patriği II. Genadius'a resmî memuriyet verdi ve cemaatine ibadet özgürlüğüyle birlikte geniş bir yönetsel özerklik tamdı. Patriğin gücüne karşı bir denge unsuru olarak da daha güvenilir bir başka Hıristiyanı, Bursa Ermeni başpiskoposu Hovakim'i çıkarttı. Piskopos İstanbul'a davet edildi. (II. Mehmet

6 Şeriat, Müslümanların *Kur'an* ve diğer kutsal metinler üzerine kurulmuş olan dinsel ve medeni yasalarıdır.

bu fırsattan istifade ederek kalabalık bir Ermeni kolonisini de İstanbul'a getirtti.) 1461'de bir fermanla, (padişahın yazılı emri) Hovakim'e, bütün Türkiye Ermenileri'nin patriği ünvanı verildi.[7] Osmanlı yönetimi o tarihten beri Ermeni patrikhanesine saygıyla davrandı ve sadece yeni patrik atamalarının onaylanmasında işe karıştı. Bu atamalar kendisine her yıl için yaklaşık onbin kuruş gibi çok yüksek bir gelir sağlıyordu. Ermeni patrikhanesinin içinde bulunduğu durum rahat değildi: Doğrudan dinsel plandaki en üst otorite, (XVIII. yüzyılda Rusya Ermenistam'nda bulunan) Eçmiadzin Katolikosu'ndaydı. Doğrudan ona bağlı olan Kilikya (Sis), Van gölündeki Akdamar Katolikos'ları ve Kudüs patriği, Gregoryen hiyerarşisinde sıradan bir başpiskopos olan, bununla birlikte Osmanlı yönetiminin tanıdığı tek "sivil" otorite niteliğini taşıyan İstanbul patriğinin üstünde yer alıyorlarlardı.

Ermeniler bu paradoksal durum karşısında İstanbul patriğine yavaş yavaş, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki Ermeni piskoposluk bölgeleri üzerinde, hatta Eçmiadzin geçici olarak Türk egemenliğine girdiğinde, oradaki Katolikosluk makamı üzerinde haklar da içeren bir ruhani yetki vermek zorunda kaldılar.

Ermeni Kilisesi'nin bir geleneğine göre, laikler yönetime katılabilmekteydi. Sivil mevkiler başkent eşrafına, yani cemaatin en zengin ve en etkili üyelerine, imparatorluğun finans kaynaklarını elinde tutan bankacı ya da sarraflara, Türk yönetimindeki yüksek rütbeli görevli ve memurlara ayrılmıştı. Bu ayrıcalıklı amiralar sınıfı –Müslümanların Hıristiyanlar için kullanamayacağı paşa ya da bey ünvanını karşılamak için türetilmiş bir sıfat– emri altında tuttuğu ve kendi iradesine tabi kılabildiği patrik karşısında egemen konumdaydı. Bu sınıf kuşkusuz ki patrikhaneye, yardım kurumlarına ve kiliselere

7 Patrikhane, tüm Ortodoks olmayan Hıristiyanları, yani Monofizitleri, Nasturileri ve Katolikleri biraraya getiriyordu. İsraelitler daha sonra başka bir cemaat oluşturdular.

bağışlarda bulunuyordu, ancak Osmanlı İmparatorluğu'na kendi cemaatine duyduğu sadakatten daha fazla bağlıydı ve sahip olduğu zenginlik ve etkinlik kendisine aynı zamanda başpiskoposu istediği gibi kullanma olanağı veriyordu. İstanbul Ermenileri birçok kereler amiraların zorbalığından yakındılar ve bunlara fazlaca boyun eğen patrikleri alaşağı ettiler. Bununla birlikte bu amiralar bazen lonca şefleri (esnaf başı) meclisini yanlarına alıyor, hatta demagojik amaçlarla, bin kişiyi biraraya getirebilen halk meclisleri topluyorlardı.[8] Yine de patrikhanenin Ermeni çıkarlarını gerçekten temsil ettiği dönemler oldu, ne var ki XIX. yüzyıla gelininceye kadar bu dönemler çok kısa sürelerle sınırlı kaldı.

XVIII. yüzyıldan itibaren misyonerlerin etkisiyle önemli bir Ermeni grubu Katolik inancını benimsedi ve Papa'ya bağlı ruhban sınıfının yönlendiriciliğini reddetti. Bu ayrılıkçı hareket daha sonraları fanatik bir hal aldı; patrikhaneyi ele geçirmeye yönelecek kadar tehdit edici ve Babıâli'yi patrikhanedeki bu iç çatışmaya müdahale etmeye zorlayacak kadar geniş boyutlar kazandı. Bir kısım papaz "Batı tahrikini sokmakta ısrar etmek ve yerleşik usulleri değiştirmekten"[9] sürgün edilirken, başka birçokları da "bazı kitapların içeriğini tahrif ederek, tahrif edilmiş nüshalar basarak ve bunları Ermeniler arasında dolaşıma sokarak tahribata yol açmaktan" dolayı hapsedildiler.[10] Osmanlı hükümeti Katolik misyonerlerin faaliyetine karşı koyarken, azınlıklarla ilişkilerinin zeminini oluşturan millet[11] sistemindeki siyasal anlayışını korumayı güdüyordu: Sorumluları Osmanlı iktidarının denetimi dışındaki bir millet

8 F. Macler, a,g,e., s. 92-102.

9 Geoffrey Lewis, *La Turquie*, Paris, Marabout-Université, 1965, s. 30.

10 A.g.e.

11 Millet'ler, Osmanlı İmparatorluğu'nda dinsel cemaatlerdi. Görece bir iç özerkliğe sahiptiler, ancak hükümetin denetimi altındaydılar.

tercih edilemezdi. 'Millet'lerin kuruluşu, Yakındoğu'nun patolojik bozukluğunun, yani halkların parçalanmışlığının ve onları her şeye karşın manevi ve dinsel yaşamlarına ve cemaatlerine sımsıkı kenetleyen inatçılıklarının hem teşhisi, hem de tedavisidir.[12]

Osmanlı İmparatorluğu Ermenileri kendisi için yanlızca yararlı olmakla kalmayıp aym zamanda gerekli de olan bir kölelik düzeninde tutmayı başarmıştı. Padişahlar, bir yandan dinsel özerkliği güvenceye alırken, onları daha iyi sömürmek için ayakta kalmalarını da sağlamış oluyorlardı. Avrupa'ya başkentteki Ermeni cemaatinin hoşnut yüzünü gösteriyorlardı. Ama Asya eyaletlerindeki Ermenilerin durumuyla ilgili tek haber sızmamalıydı.

Boyunduruğu kırmaya yönelik her girişim acımasızca ezileceği ya da onları tıpkı diğerleri gibi acımasız başka egemenlerin eline düşüreceği için, Ermeniler Osmanlı boyunduruğu altında yaşamaya mahkûmdular. 1602'de Türkiye Ermenilerini temsilen bir heyet, Türk egemenlerinin yaptığı kötülükleri bildirmek, tahammül edilmez durumlarını anlatmak ve kurtarılmalarını rica etmek üzere İran şahı I. Abbas'a başvurduğunda olan buydu. Şah büyük bir ordunun başına geçerek Türklerin üzerine yürüdü ve Ermeni bölgesi Ararat'ı ele geçirdi. Burada, bu sınır eyaletindeki Ermeni nüfusunu İran'a götürerek çöle nakletmeyi ve böylece kendi devletinin toprakları içinde endüstrileşmiş insanlardan oluşan koloniler kurmayı düşündü. Bunun üzerine, kentler, köyler, kiliseler, manastırlar ateşe verildi ve elli altı bin Ermeni sürgüne götürüldü. Ardı arkası gelmeyen kervanlar Ararat ovasında toplandılar. Sürgünler buradan Aras'ı yüzerek geçmek zorunda kaldılar; daha sonra

12 A. Toynbee, Vicomte Bryce'ın kitabına önsöz. *Le Traitement des Arméniens dans l'Empire Ottoman (1915-1916)*, Türkçe Çevirisi: *Mavi Kitap*, Pencere Yayınları, 2005, Laval, imprimerie Kavanagh, 1917, s. 89-90.

Azerbaycan ve Kürdistan üzerinden İsfahan'a ulaştılar. Hayatta kalanlar –hemen hemen yarısı– başkent yakınlarındaki küçük bir kasabada Yeni Culfa'yı kurmuş olan Şah tarafından hararetle karşılandılar. Kendilerine dinsel özgürlük verildi ve sık sık törenlere iştirak eden Şah, kendi tebası içinde Hıristiyanlara rahatsızlık verenleri cezalandırdı.[13]

İranlılarla Osmanlılar arasındaki savaş 1620'de sona erdi. Türkler, Katolikosluk merkezi Eçmiadzin'le birlikte Doğu Ermenistan'ı Şah'a bıraktılar. Şah Erivan ve Baku arasındaki Karabağ dağlarında yer alan bu yeni bölgelerde yönetimi beş Ermeni prensine, Melik'lere devretti. Karabağ'daki bu Ermeni prenslikleri, XVIII. yüzyıla kadar Ermeni özerkliğinin son barınaklarını oluşturdular. Papa, Alman imparatoru, Çar ve İran şahı nezdinde Ermenilerin davasını boş yere savunmuş olan İsrael Ori'nin seyahati ve Melik'lerin David Bey'in yönetimi altında ayaklanmaları bu döneme rastlar. Karabağ 1722'den 1730'a kadar bağımsız bir ülke olarak kaldı, ama Türkiye ve İran bir süre sonra Ermenistan'a sahip olmak için yeniden savaşa giriştiler; ülke sonuçta bir kez daha yıkıma uğradı. Karabağ Ermenileri bu durumda Rusya'nın desteğini dilediler; bu da, 1828'de Rusya'nın İran aleyhine Yukarı Ermenistan'ı ele geçirmeleriyle sonuçlandı.

Üç imparatorluğun pençeleri altındaki Ermenistan, fatihlerin keyfi uyarınca onulmaz biçimde bölünmüş ve parçalanmıştı. Ararat ovası Rus, Urmiye ve çevresi İran, Ermeni platosunun büyük bölümü de Türk egemenliği altına girdi.

13 K. Basmadjian, *Histoire moderne des Arméniens*, Paris, Gambert, 1917, s. 22-24, ve F. Tournebize, *Le Shah Abbas ier et l'Emigration forcée des Arméniens de l'Ararat*, Vienne, 1911 (aktaran, H. Pasdermadjian, a.g.e., s. 248).

Kültürel Rönesans

Ermeni halkının "derin bir kölelik ve bunalmışlık uykusu"ndan[14] sonra XIX. yüzyıl başındaki rönesansı, yurtseverlik ve inancın güvencesi olan Ermeni Kilisesi'nin eski kültürü koruyabilmiş olması sayesinde mümkün oldu. "Diriliş gününü bekleyen Ermeni halkının ruhunu"[15] canlandıran ve koruyan o oldu. Bu kilise halkla duyarlı bir birlik sağlamayı ve demokratik karakterini korumayı bilmiştir. Her türlü eğitimden menedilen bu halk için tek düşünsel merkez olmayı sürdürdü. Aslında, yabancı tüccarlarla sürekli ilişkiye karşın, ülke bir kültürün gelişimi için elverişli değildi; Ermeni platosunun doğal yapısı, yalıtılmış vadileri, küçük toprak parçalarına bağlanmış köylü nüfusu, müreffeh bir sınıfın gelişebileceği önemli kentlerin yokluğu, başka uygarlıklara açılan limanlardan uzak karasal konumu, ülkenin dışa açılıp gelişmesini frenliyordu. Yalnızca maddi dünyadan uzak, manastırlara çekilmiş entelektüel elit Ermeni halkının kültürel mirasını koruyup zenginleştirebildi. Ermeni ulusunu Osmanlı otoritesinin dayattığı çerçevede yönetmiş olsa da, bu ulusal kilise, "yitik ülkenin görünen ruhu"[16] oldu. Entelijansiyanın bir kesimi sonraları dinsel pratiklerden koptuğunda, kiliseyi yadsımayacak ve ona ulusun simgesi olarak saygı göstermeyi sürdürecektir; bu kesim, onu tahribe yöneldiğinde bizzat Ermeni ulusal ruhunu tahrip etmiş olacağını biliyordu.

Ulusal duygudaki bu uyanış, Mekhitaristlere çok şey borçludur. "XVIII. yüzyılın başında Ermeni ulusu hızla toptan bir entellektüel çöküşe doğru ilerliyordu. Dili ve gelenekleri her geçen gün yitip gidiyor, yerini içinde yaşadığı halkların dil ve âdetlerine bırakıyordu. Onu bu düşüşten kurtarmak için

14 F. Macler, a.g.e., s. 216.

15 H. Pasdermadjian, a.g.e., s. 262

16 Mgr. Ormanian, *L'Eglise arménienne*, Antelias (Liban), imprimerie ducatholicosat de Cilicie, 1954, s. 169.

güçlü bir irade, ateşli bir yurtseverlik gerekliydi. Bu görevi Mekhitar üstlendi."[17] Ermenilerin ve Türklerin gadrine uğramış Sivas kökenli Ermeni Katolik keşişi Mekhitar Venedik'e gitti ve 1717'de, Saint Lazare adası üzerinde Mekhitarist Ermeni tarikat ve manastırını kurdu. Venedik ve daha sonra Viyana'daki iki Mekhitarist merkez, "dış koşulların kendisine dayattığı bu uzun uyuşukluk döneminden çıkmak için Ermeni halkının kültürel hamlesinin dayanağı"[18] oldular. XIX. yüzyıla kadar Ermeni halkı, özellikle de ulus olarak, dünyaca nerdeyse hiç bilinmiyordu. Avrupalılar sadece İstanbul Ermenilerini tanıyorlardı ve dönemin bir İtalyan papazının anlatımına inanmak gerekirse, onları da "sürgün ve yurtsuz barınaksız bir ulus teşkil eden, münhasıran şuraya buraya dağılmış satıcılarla yalnızca maddi kazanç peşindeki tüccarlardan oluşmuş yahudi tarzı bir cemaat"[19] diye biliyorlardı. İstanbul'da "milli kodamanlar sınıfı"ndan, eski nakhararlar aristokrasisinin bir karikatürü olan amiralar kastından, Türk paşalarının itaatkar ve açgözlü hizmetkarı, kendi halkına zorbalık eden bu tiranlardan başkasını görmüyorlardı. Taşranın adı geçmiyordu. Müthiş bir sessizliğe gömülmüştü; yoktu. Varlığı bile bilinmiyordu.

17 E. Dulaurier, "La société arménienne au XIX. siécle. Sa situation politique, religieuse et littéraire", *Revue des Deux-Mondes*, 15 Avril 1854, s.245.

18 H. Pasdermadjian, a.g.e., s. 268.

19 F. Macler, a.g.e., s. 218.

Tanzimat Dönemi

1822 *13 Ocak*: Yunan ulusunun bağımsızlık ilanı.
Nisan: Sakız Adası katliamı: 23.000 ölü; 47.000 Yunanlının esir edilip götürülmesi.

1826 II. Mahmut'un Yeniçerileri katledişi.

1828-1829 Rus-Türk savaşı.
Ruslar Ermenistan'a girerler ve Avrupa'da İstanbul kapılarına kadar ilerlerler.
Edirne Antlaşması. Antlaşma, Yunanistan'ın bağımsızlığını tanır; Moldavya ve Vlahya'ya yarı özerlik sağlar; Rusya'ya Boğazlardan serbest geçiş hakkı verir.

1832 Mısır ayaklanması. Mehmet Ali Suriye'yi işgal eder.

1839 Abdülmecit, II. Mahmut'un yerine tahta çıkar. Reşit Paşa sadrazam olur.
3 Kasım: Tanzimat'ı, başka bir deyişle reformları başlatan Gülhane Hattışerifi'nin ilanı.

1841 Yabancı güçlerin savaş gemilerinin geçişini yasaklayan Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalanması.

1853-1856 Kırım Savaşı. 18 Aralık 1856: Ali ve Fuat Paşalar tarafından kaleme alınan ve reform vaatlerini yenileyen Hattıhümayun'un ilanı. 30 Mart 1856: Paris Antlaşması'nın imzalanması. IX. madde, padişahın reform vaatlerini not eder ve dış güçlerin müdahale politikasından vazgeçme isteğini belirtir.

1859 Batılı devletler, Babıâli'ye reformların uygulanmasını isteyen il muhtırayı verirler.

1860 Lübnan, Batılı devletlerin müdahalesi sonucu idari özerkliğini kazanır.

1861 Abdülaziz kardeşi Abdülmecit'in yerine geçer.

1875 Bosna-Hersek ayaklanması.

1876 Bulgaristan isyanı. *13 Mayıs*: Berlin muhtırası: Üç imparatorluk (Almanya, Avusturya-Macaristan, Rusya) reformların uygulanmasını ister ve müdahale tehdidinde bulunur. 30 Mayıs: Abdülaziz bir saray darbesiyle tahttan indirilir. Murat padişah ilan edilir. Ağustos: Düzensiz Türk birlikleri Başıbozuklar ve Çerkezler tarafından Bulgaristan'da yapılan katliamlar: 30.000 ölü. Gladstone'un protestosu. 31 Ağustos: Abdülhamit padişah olur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Yapısı

Padişah: Mutlak hükümdar, dünyevi ve dinsel şef (halife).

Maddi İktidar: Başbakan: Sadrazam. Babıâli'de ikamet eder.

Başlıca memuriyetler: *Reis Efendi* (Dışişleri bakanı); üç *defterdar* (birincisi, Maliye bakanıdır); *nişancılar* (imparatorluk mühürdarlığı sekreterleri); yeniçeri *ağaları*.

– Memuriyetlerin toplamı, Bakanlar Konseyi, Devlet Konseyi ve Yüksek Adalet Mahkemesi'ni biraraya getiren Divan'ı oluşturur.

– ***Ruhani İktidar***: *Şeyhülislam*'ın elindedir. Bunun bir kararı ya da *fetvası*, dinsel yasaya uymayan padişahı iktidardan indirebilir. *Ulemalar* heyeti, adalet ve eğitimi denetler. *İmamlar*, camilerdeki din adamları sınıfını oluşturur (büyük etkiye sahip değildirler).

– ***İdari Örgütlenme***: İmparatorluk önce, sınırları fethedilmiş halkların oturduğu toprakların sınırlarıyla örtüşen *eyaletlere* bölündü. Ermenistan da bu eyaletlerden biriydi. II. Mahmut döneminde, yerli halk topluluklarının eritilmesini öngören siyasal düşünceden esinlenmiş yeni bir bölümleme, eyaletleri kaldırarak yerine *vilayetleri* getirir. Hattıhümayun'dan esinlenmiş 1864 vilayetler yasası, imparatorluğun idari örgütlenmesini değiştirir. Vali tarafından yönetilen vilayetler *sancaklara* bölünür. *Mutasarrıf*ların yönetimindeki sancaklar, kaymakamın yetkisine bağlı *kazala*ra, kazalar da *muhtarlar* tarafından yönetilen *nahiyelere* ayrılır.

– ***Yargı Reformu***: Hattıhümayun'dan sonra, ceza hukuku ve sulh hukukunun bir bölümü yeni bir mahkemeler düzeninin yetkisine bağlandı: *Nizamiyeler* ya da reform mahkemeleri.

– ***Ordu Reformu***: Hattışerif'ten (1839) sonra, ordu, *nizam ve rediflere* bölündü. Birincisi, beş yıllık hizmet süresi öngören aktif ordu, ikincisiyse ihtiyat ordusuydu.

3

Ermeni Ulusal Uyanışı

XIX. yüzyılın başında, üç yüz yıldır Avrupa'yı titreten Osmanlı İmparatorluğu yaşlanmış, çürümüş ve yok olmaya yüz tutmuş görünüyordu. İçerde uyruklarının isyanıyla tehdit edilirken, dışarda da büyük devletlerin gözetimi altındaydı. Milliyetler rönesansı hem Batılıların emperyalist politikasının doğal sonucu, hem de sınai kapitalizmin gelişimi sayesinde ortaya çıkmış devrimci düşüncelerin ürünüydü. Avrupalı büyük devletler, milliyetçi ideallerin arkasındaki sosyalizm tehditlerinin ayrımındaydılar ve çıkar elde etmeyi güderek kolaylaştırmak istedikleri ulusal bağımsızlıklarla, bunların özgür kılacağı devrimci potansiyel arasında tuzağa düşmüş durumdaydılar. Bağımsızlık hareketlerini savunurken, Avrupa'nın dengesini bozmadan ve tahtları sarsmaksızın Osmanlı İmparatorluğunu paylaşmak; dış politikalarının egemen çizgisi buydu. Buna karşılık, padişah çok daha dar bir manevra alanına sahipti: Bu oyundan sadece yenilmiş olarak çıkabilirdi. Birleşmiş Avrupa ahengi karşısında izleyebileceği iki yol vardı: Ya topraklarını yitirecek ya da reformları kabul edecekti. Toprakların verilmesi imparatorluğun çöküşünü hızlandıracaktı; reformlarsa daha da uğursuz bir yoldu, çünkü bu mutlak monarşide milliyetçi düşünceler ateşleyici bir güç ihtiva ediyordu. Öte yandan bu, yalnızca Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki bir çatışma değil, ama daha şimdiden tutucu, dinsel eski Türk düşüncesiyle, yenilikçi ve milliyetçi Jön Türk düşüncesi arasında amansız bir mücadeleydi. Büyük devletlerin saldırılarına karşı padişah yine de iki silaha sahipti: Hile

ve şiddet. Birinci silah; rakiplerinin çelişkilerinden olabildiği ölçüde yararlanarak bunları birbirinin karşısına çıkarmak, uyrukları ve elçilikler önünde iyiniyet komedisini sürdürmek ve sanki kendi isteği hilafınaymış gibi bir eliyle verdiğini diğeriyle geri almak ve böylece yenileşmeci akımın önünü keserek muarız devletler arasındaki güçler dengesini bozmayı başarmak amacını güdüyordu.

Şiddet; Turan fetihçilerinin yeniden keşfedilen bu doğal güdüsü, yararsız olduğu ölçüde zalim bu katliam politikası, sanki devrimci inançlar dalgası kılıç zoruyla durdurulabilirmiş gibi hayata geçiriliyordu. Başından itibaren taraflar oyunun kurallarını biliyorlardı; hiç kimse aldatılmış değildi. Sarayın ve elçiliklerin içi boş tümceleri ardında herkes anlamı açığa çıkarabilir ve tehditleri kavrayabilirdi. Herkes neyi kazanıp neyi kaybedeceğini hesap edebiliyordu: Padişah, imparatorluğunu; büyük devletler, ekonomik genişleme ötesinde emperyalist yapılanışlarını. Yırtıcı iştahları süreci çabuklaştıracaktı: Panslavizm, panislamizm, pantürkizm, pangermanizm; milliyetçi ırkçı ya da dinsel fanatizmin, sonu dünya çapında bir felakate varacak, asılsız olduğu kadar aldatıcı bir kör inancın hizmetinde zincirden boşanışı; bütün bu kargaşalıklar Avrupa tahtlarının altını oyuyordu.

Osmanlı İmparatorluğu, dünya hegemonyası için belirleyici önem taşıyan dünyanın büyük yollarına hâkim stratejik noktaları elinde tutuyordu: Boğaz, Çanakkale, Hindistan'a uzanan karayolları. Büyük devletler ya bir müdahale politikası izleyerek Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü hızlandırabilir ve geriye kalan mirası kendi aralarında paylaşabilirler ya da içlerinden birinin diğer rakipleri zararına baskın bir nüfuz kurmasını sağlayacak bir bütünlük politikasına gidebilirlerdi. Müdahale politikası, iştahını, halkların kendi yazgılarına belirleme hakkı teorisinden esinlenen eli açık insancıl bir ideal görüntüsü altında gizlerken, daha oportünist olan bütünleşme politikası aynı zamanda kendini koşullara uydurabilme esnekliğine sahipti. Birbirine karşıt görünen ve her şeyden önce

her bir büyük devletin güncel çıkarlarınca belirlenen bu iki tutum, bazen reform politikasında bir uzlaşma noktası buluyordu. "Çıkarlardaki dalgalanmaya ve koşulların yarattığı fırsatlara bağlı olarak, aynı oyunu oynayanlar her zaman aynı oyuncular değildi."[1]

Rusya kendi "kıta hapisanesi"nden çıkmaya çabalıyor ve güney sınırları ötesinde denize açılan kapılar arıyordu. Hedefi açıktı: Akdeniz'e serbestçe çıkmak için boğazları ele geçirmek. İngiltere, İstanbul'a inen Rusya'nın Hindistan yollarını kendisine kapayabileceğinden çekiniyordu. Aynı nedenlerle, Kafkasya'dan itibaren İran veya Ermenistan yoluyla İran Körfezi'ne ulaşmasından kaygılanmaktaydı: Başka bir ülke bu yolları denetimi altına alsa, Türkiye büyük bir askeri güç haline gelse, inananların halifesine karşı çıkan İngiltere milyonlarca Müslüman halka uzak kalır ve ticareti tehlikeye girerdi. Avusturya için Türkiye, Tuna nehrine ulaşmasından çekindiği Rusya'ya karşı güçlü bir engeldi. Fransa ise, I. François'dan beri nerdeyse hep korunmuş olan ayrıcalıklı konumundan yararlanmayı sürdürmek için, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü savunuyordu. Sonuçta, XIX. yüzyılın başında çatışma, Rusya'nın müdahale politikasıyla İngiltere'nin bütünlük politikasımn sınırları içinde kalıyordu.

Ancak, 1856 Paris Antlaşmasından başlayarak, Batı diplomasisi Osmanlı işlerinin düzenlenmesinde aktif ve sürekli bir tutum aldı. Türkiye gerçek anlamda Avrupa'nın vesayeti altına girdi. İmparatorluk içinde az çok önem taşıyan hiçbir olay, Babıâli büyük devletlerin elçilikleriyle dalaşmaksızm gerçekleşmiyordu. Çar I. Nicolas, 9 Ocak 1853'te İngiliz elçisi Sir George Hamilton Seymour'a şunları söylemişti: "Elimizde hasta bir adam var, çok hasta bir adam. Eğer bugünlerde, hele ki gerekli tüm düzenlemeler yapılamadan onu elimizden

1 René Pinon, *L'Europe et l'Empire ottoman. Les aspects actuels de la question d'Orient*, Paris, librairie académique Perrin, 1908, s. 5.

kaçırırsak, size açıkça ifade ediyorum, bu büyük bir talihsizlik olacaktır." Doğu sorunu, 1856'dan sonra keskin bir evreye girdi.

Reform ya da Tanzimat, 1839'da Gülhane Hattışerifi ile başlatıldı. Padişah Abdülmecid'in tüm uyruklarına aynı hakları verdiği gerçek bir anayasa senedi gibi görünmesine karşın bu belge, ordu, eğitim ve yargıda bazı reformlar dışında birşey getirmeyen, daha ziyade teorik bir niyet ifadesinden öteye gitmedi. 1856'da Paris Konferansı öncesinde ilan edilen ve Gülhane'nin yükümlülüklerini yeniler nitelikteki Hattıhümayun, Müslüman olmayan azınlıklara geleneksel dokunulmazlıklarından yararlanma hakkı getiriyor, ibadet özgürlüğü ve mülklerini idare hakkını güvence altına alıyordu: Bu azınlıklara kamu memuriyetine geçme hakkı, yasa önünde ve vergi alanında eşitlik vaat ediliyordu. Reformları ilan edip uygulama vaadinde bulunurken, padişah bir tarafta kazandığını diğer tarafta yitirmekteydi. Avrupa'nın müdahalesini geri püskürtüyor, ancak imparatorluğu içinde de huzursuzluğa yol açmış oluyordu. Türkler diğer haklara hak eşitliği sağlanmasını reddediyorlardı. Öte yandan, diğer halklar, özellikle de Hıristiyanlar, bir yandan bu eşitliği şiddetle talep ederken, dinsel özerkliklerini, yani kendilerine kalmış olan ve reformların tehdit ettiği tek ulusal kimlik öğesini korumayı gözetiyorlardı.

İmparatorluğun dağılmasının önüne geçmek için getirilen Tanzimat, milliyetçi hareketlerin gelişimini durduramadı ve bağımsız devletlerin kuruluşunu önleyemedi. Asırlar süren ezici Türk egemenliği sonrasında esen bu ilk liberalizm rüzgarı, Ermeni ulusal bilincini uykudan uyandırdı. XIX. yüzyıldan itibaren entelektüel elit, basit bir dinsel cemaate indirgenmiş ulusun canlandırılması ve sesinin Osmanlı İmparatorluğu sınırları ötesinde büyük devletlere duyurulması zamanının geldiğini düşünmeye başladı. O andan itibaren Türkiye Ermenileri, kıskaçları arasında acımasızca ezilecekleri cehennemi bir tuzağa adım atmış oluyorlardı. İki olay Ermeni

ulusal bilincinin ayağa kalkışının hızlanmasına katkıda bulundu: Rus Ermenistan'ının kuruluşu ve Katolik ve Protestan cemaatlerin doğuşu.

Rus Ermenistan'ının Kuruluşu

XVIII. yüzyılda İranlılara karşı ayaklanmış olan Transkafkasya Ermenileri Kuzey'in büyük Hıristiyan devleti tarafından kurtarılma umudunu koruyorlardı; Doğu Gürcistan ve Karabağ'ın, ardından da Erivan ve Nahçıvan eyaletlerinin Rusya tarafından fethedilişi sırasında, Ermeniler kitle halinde Rusların tarafında yer aldılar ve canla başla mücadele edip hiçbir katkıyı esirgemediler. Tiflis Başpiskoposu Nerses, Aşdarak savaşına bir elinde haç bir elinde bayrakla bizzat katılmıştı.[2] Şuşa Ermeni halkının kahramanca direnişi, Ermeni general Madatyan'ın zaferleri Rusya'nın savaştan galip çıkmasına katkıda bulundu. Ancak, Çarlık iktidarı her türlü bölgesel özerklik fikrine düşmandı ve Ermeniler Rus İmparatorluğu içinde egemen bir eyalet haline gelmekten vazgeçmek zorunda kaldılar. 21 Mart 1828'deki emirnamesinde Çar I. Nicolas, "Ermeni eyaletleri" olarak vaftiz edilen yeni toprakları imparatorluğa dahil etmeyi kararlaştırdı ve unvanlarına "Ermenistan Kralı" sıfatını ekledi.[3]

Oysa Kafkasya genel valisi Paskiewitch, cemaate ve özellikle de kışın Rus birliklerinin peşinden gelerek İran'dan kaçan kırk bin kişiye karşı zorluk çıkaran, eziyet verici ve kısıtlayıcı uygulamaları çoğalttı; Rusya'ya karşı entrika içine girdiklerinden kuşku duyulan ünlü kişiler özel olarak hedef alındı. Bununla yetinmeyen vali, Ermeni eyaletlerinin yönetimini Müslümanlara teslim etti. Yerine getirilmeyen vaatleri sürekli kendisine hatırlatarak sıkboğaz eden Başpiskopos Nerses'i

2 F. Macler, a.g.e., s. 212-213

3 Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionnary Movement*, Berkeley, University of California Press, 1963, s. 24.

istifa ettirdi ve Ağustos 1828'de Besarabya'ya sürgüne gönderdi.[4]

Bütün dayanılmazlığına karşın Rus yönetimi altına geçiş, Ermeni ulusal uyanışının bir öğesi oldu. Gerçekten de, Türkiye ve İran'da yaşadıkları cehennemle kıyaslandığında Rusya cennet gibi görünüyordu. Bu onlar için aynı zamanda, kendi bölgelerinin yanı başında bir sığınağın elle tutulur güvencesindeydi.[5]

Katolik ve Protestan Cemaatlerin Doğuşu

1828'de Fransa ajanı olmakla suçlanan yirmi bin Katolik Ermeni İstanbul'dan sürüldüler ve birkaç gün içinde Küçük Asya'ya geçmek zorunda kaldılar. Önde gelenleri ölüm cezasına çarptırılmış ve mallarına el konulmuştu. Fransız hükümeti bu vesileyle Babıâli'yi protesto etti ve Edirne Antlaşması uyarınca Katolik Ermenilere İstanbul'da oturan tüm Roma Katoliklerini (Maruniler, Keldaniler, Melşitler ve Süryaniler) biraraya getirerek bir Katolik Millet (Katolik cemaat) oluşturma hakkının verilmesini sağladı. Ancak, Osmanlı hükümeti bu cemaate Avrupalılarla her türlü ilişkiyi yasakladı ve Papa tarafından atanan başpiskopos Anton Navridjan'ı cemaat lideri olarak tanımayı reddetti. Hükümetin dayatmasıyla 3 Ocak

4 F. Macler, a.g.e., s. 214-216. Macler ve Nalbandian'a göre, Nerses Katolikos'tu. Esasen Pastırmacıyan sadece Tiflis başpiskoposu olduğunu belirtmektedir. 1853 ve 1857 arasında, Nerses d'Achtarak adıyla katolicos olacaktır.

5 Paskiewitch'in, içlerinde birçok Ermeni müfrezesinin de bulunduğu 20.000 kişinin başında Türklerin üzerine yürüdüğü ve Erzurum'u ele geçirdiği 1828-1829 savaşı sırasında, Erzurum, Eleşkirt, Bayazıt, Kars ve Van bölgelerinden 100.000 Ermeni, göçmenlere arazi veren Rus makamları tarafından özendirilerek Rus Ermenistan'ına yerleşmek amacıyla topraklarını terketmişlerdir. Bkz, H. Pasdermadjian, a.g.e., s. 310.

1831'de yapılan halk oylaması sonunda patriklik makamına rahip Hakobas Çukuryan getirildi.[6] Ulusal ve dinsel şefliğin bu şekilde ikiye bölünmesi, 1850'de Roma tarafından atanan Monsenyör Kardinal Hasun'un Katolik Ermenilerin en yüksek makamının merkezi olan Sis (Kozan) Katolikosu ve patrik olarak tanındığı 1866'da son buldu. Aslında Katolik cemaati, doğu katolisizminin "eskimiş uygulamalarını" ortadan kaldırmayı ve tüm müminleri (Katolikleri) Latin düzenine bağlamayı güden Roma propagandasına uymalarına ya da kendilerini bu cemaatin gerçek savunucuları olarak gören ve Apostolik Ermenilerin birleştirilmesini seve seve kabul eden Mekhitaristlere itaat etmelerine göre zaten ikiye bölünmüş durumdaydı.[7] Mekhitaristler Başpiskopos Hasun'un azledilmesini istediklerinde, ayinler 1851'de ciddi karışıklıklarla sarsıldı. Monsenyör Kardinal Hasun'un patrikliğe seçilmesinin ardından, Papa IX. Pie Ermeni kilisesinin ayrıcalıklarını ortadan kaldıran Reversurus emirnamesini çıkardı. Bu durum cemaatten ayrılmış olanlar arasında protestoların yükselmesine yol açtı. Bunlar Babıâli'ye başvurarak, bir sadrazamlık emriyle eski âdet ve usullerini koruma izni elde ettiler ve Diyarbakır başpiskoposu Küpeliyan'ı patrikliğe seçtiler. Küpeliyan, Monsenyör Kardinal Hasun'un taşıdığı aynı adla, IX. Pierre adı altında taç giydi. Papalık bir emirnameyle bu seçimi gayri meşru ilan etti ve hükümetin de aynı tutumu benimsemesi için uğraştı; Osmanlı yönetimi bu talebi reddetti. Bölünme, 1876'da Fransa ve Avusturya'nın aracılıklarıyla sona erdi. Roma'nın bu şekilde imparatorluğun içişlerine karışması, Ermenilerin hassas durumuna dikkat çekmiştir. Ermeniler reform isterlerken, Osmanlı uyrukları olarak ulusal özelliklerini koruma amacını güdüyorlardı.

6 Veya 22 Aralık 1830 (v.s.) Bu kısaltma Türklerin kullandığı Avrupa takvimine göre 12-13 gün geride olan Rumi takvimle ilgilidir.

7 Engelhardt, a.g.e., t. II, s. 58.

İngiltere, Katolik büyük devletler Fransa ve Avusturya'nın oynadığı vasilik rolüne kaygıyla bakmıyor değildi. Müdahale politikasına vesile olacak dinsel dayanağın öneminin farkına vararak, Protestan bir cemaat oluşturup kendi hesabına bunların hamiliğine soyunmayı tasarladı. 1842'de, bir Anglikan piskoposu Kudüs'e gitti ve burada bir kilise kurdu. Amerikalı ve Alman rahipler de İngiliz misyonerlere katıldılar. Konsoloslukların yardımıyla Protestan "mahmi"leri bayrakları altında topladılar. Dine yandaş kazanma yönündeki bu çabalar 1847'de Babıâli'den özerk bir cemaat olarak yapılanma hakkı elde edecek kadar önemli boyutlara vardı. Protestan Millet, çoğunluğu Ermeni on beş bin kişiyi bünyesinde topluyordu.

Kuşkusuz, bu iki cemaatin oluşturulması Apostolik Kilise'yi zayıflattı, ama Ermenistan'da Batılı değerlerin yayılmasını kolaylaştırdı ve o zamana kadar Şismatiklerin (dinden sapmışların- Ed.) yalıtılmışlığı içinde bulunan Ermeni ulusuna güçlü destekler sağladı. Ayrıca, Ermeni toplumu içinde birleşmeyi güçlendiren savunma tepkilerini harekete geçirmiş oldu.

Ermeni Ulusal Anayasası

Reform hareketi ve doğurduğu sonuçlar, o zamana kadar Ermenilerin işlerini tek elden yürütmüş olan amiralar ve birlikleri bir araya getiren esnaflar arasındaki mücadeleyi şiddetlendirdi. Bu rekabet, önceden kestirilemeyen sonuçlar veren bir olayın meydana geldiği 1848 yılında ayrıca seçikleşecekti. Yıpratıcı bir mücadele sonunda amiralar, fazlaca dikkafalı buldukları ve esnaflarca çok açık biçimde desteklenen patrik Matheos'u istifa ettirdiler. Kumkapı Ermeni bazilikasında toplanmış çok kalabalık bir kitle önünde patrik "istifa"sını açıkladı. Sevgi ve destek belirten protestolora karşın bu istifanın geri almamaz nitelikte olduğunu anlayan yardımcılardan biri, eski patrik Agop Seropyan'ı cemaatin oyuna sundu. Öneri

oybirliğiyle kabul edildi. Halkın bu beklenmedik gösterisi karşısında, amiralar boyun eğmek zorunda kaldılar.[8] Kesişsin ya da kesişmesin, Ermenilerin uzun suskunluk yılları sonrasındaki bu ilk kollektif eylemi, 1848 Şubat devriminin yankılarının Avrupa'yı sarstığı bir sırada gerçekleşiyordu. 1863 Ulusal Anayasası'na giden yol açılmıştı.

Bu anayasa sözcüğü, yüzyılın başından beri çoğunluğu amira çocuğu birçok genç Ermeni'nin, aileleri tarafından önce İtalya'ya, sonra da Paris'e gönderildiği Avrupa'dan geliyordu. 1830 ve 1848 devrimlerinin tanıkları olarak, halk, ülke ve demokrasi sözcüklerinin anlamını çok iyi biliyorlardı. İçlerinden ikisi, Nicolas Balyan ve Nahabed Rusinyan, 1863 anayasasının taslaklarını Paris'te çizmişlerdir. Ermeni edebi hareketinin yeni bir dille, yurtseverliği uyandıracak romantik bir mesaj getirerek yeniden çiçeklendiği, Ermeni basınının bilgi ve eğitim aracı olarak yeniden doğduğu bir dönemde bu genç insanların başkentin devrimci çevrelerine dönüşü, tam bir bomba etkisi yarattı. Bir süre sonra, ilki gelenekler ve boş inançlarla her türlü bağı koparıp halklarını ilerletmeyi amaçlayan "aydınlar", ikincisi de ayrıcalıklarını korumaya ve din adamlarının hegemonyasını ayakta tutmaya çalışan "gericiler" olmak üzere iki kamp oluştu. Bu ikinciler, genç liberalleri allahsızlıkla suçlayan yalan haberler yaydılar ve bunları Ermeni isyanı çıkarmakla görevli ajan provokatörler diye Türklere ihbar edecek kadar ileri gittiler. Ne var ki patriğin enerjik müdahalesi bu kapalı ithamlara son verdi ve Hattıhümayun'dan sonra padişah, Ermeni cemaatinin bir anayasa hazırlamasına razı oldu. İlk tasarı reddedildi. Bir tasarıdan diğerine gidip gelinirken, 1860-1861'de, bir kesimin tanıdığı diğer kesiminse kabul etmediği bir patriğin geçici "nizamname"sinden sonra, iki kamp arasındaki mücadele kaygı verici boyutlara ulaştı; Eçmiadzin Katolikosu patrikhaneye gericileri destekleyen bir

8 F. Macler, a.g.e., s. 226, Varandian'dan, op- cit., t.I. s. 247-248.

emirname gönderince, halkın öfkesi patladı; 1861 Ekim'inde sokaklarda, evlerde, hatta kiliselerde kavgalar çıktı.[9] Hükümet müdahale etmek zorunda kaldı; patriğin istifasını istedi, bir *locum tenens*[10] atadı ve Ermeni delegeleri yeni bir anayasa tasarısını incelemekle görevlendirdi. Bu arada, Abdülaziz kardeşi Abdülmecit'in yerine tahta çıkmıştı. Ermeni delegelerin kendisine sunduğu tasarının onaylanmasını geciktirdi. Sorunun bu şekilde sürüncemede kalmasına son derece öfkelenen halk patrikhaneye saldırdı ve *locum tenens*'i kovdu; halktan bir delegasyon binayı kilitleyerek anahtarları Babıâli'ye teslim etmeye gitti.[11] Ama halkın baskısı galip gelecekti: Hükümet 29 Mart 1963'te patrikhaneye Ermenilerin "Ermeni ulusal anayasası" olarak adlandırdıkları onaylanmış bir "nizamname" örnekçesi göndermişti. Bu anayasa, idari aygıtı, çoğunu başkent Ermenilerinin seçtiği yüz kırk üyeli bir meclis tarafından temsil edilen patrikhaneye teslim ediyordu. Patriği atayan meclis, biri ruhani meselelerle yükümlü dinsel, diğeri ekonomik ve öğretimle ilgili sorunlardan sorumlu sivil olmak üzere iki konsey seçiyordu. Her iki konsey, cemaatin genel idaresinden sorumlu karma bir konseyde biraraya geliyordu. Anayasa, her bir Ermeninin ulus önünde ve her bir Ermeniye karşı görev ve ulusa karşı görev ve haklarıyla, ulusun her bir Ermeni önünde hakları üzerine oturuyordu.[12]

Böylece Türkiye Ermenileri ilk kez, cemaatin işlerini düzenleyen ve Ermeni halkının müdahale hakkını teyit eden laik

9 K. Basmadian, a.g.e. s. 79.

10 Locum tenens, patriklik seçimi öncesinde patriğin görevlerini vekaleten üstlenen din adamı.

11 F. Macler, a.g.e. s. 117-119.

12 "Constitution nationale des Arméniéns dans l'Empire turc". Bu metnin bütünü için bkz. Henry Finnis B. Lynch, *Armenia. Travels and studies*, premiére édition, Londres, 1901; nouveile édition, Beyrouth, Khayat Book, 1965. t. I, The Provinces; t. II, The Turkian Provinces; t. II s. 445-467.

bir metne sahip olmuştu. O andan itibaren, patrik ayrıcalıklı sınıfın elinde bir oyuncak olmaktan kurtulup halkın sözcüsü olmaya başladı; özellikle de Ermeni yurtseverliğinin havarisi, Vaspuragan kartalı Hrimyan Hayrik[13] 1869'da İstanbul patriği tayin edildikten sonra. Görev dönemi süresince, eyaletindeki hemşerilerinin hakları için büyük gayretler sarfetti; sahip olduğu popülarite sayesinde, istifa etmesini sağlamaya çalışan eşrafın ve bir kısım ruhbanın düşmanca tutumuna karşı direnebildi. Bununla birlikte, 1873'te Osmanlı hükümetinin ve Ermeni eşrafımn baskısı sonucu çekilmek zorunda kaldı.[14]

Ermeni Eyaletlerinde Durum

Osmanlı hükümeti Ermenilere statü sağlarken, "içi boş kutuya lüks etiketi" koymuştu.[15] Kendisine demokratik bir görünüm veren 99 maddeye karşın, bu belgede ulus için kollektif bir hukukun öğelerine veya üyeleri için kişisel bir hukukun öğelerine rastlanamaz. Belge yalnızca İstanbul Ermenilerinin Babıâli nezdinde temsilinin örgütlendirilmesi amacını güdüyordu. Genel meclis üyelerinin üçte ikisinden çoğu, başkent piskoposluklarına bağlı cemaatler tarafından seçilmişti; oysa, Asya Türkiye'sine dağılmış Ermenilerin sayısı iki milyondan fazlayken, Avrupa Türkiye'sindekiler sadece dört yüz bindi.

13 Yayımına 1856'da Van'da başlanan ve Khrimian Hairik'in Ermeni tarihini yeniden canlandırdığı süreli yayının adından.

14 Paul Rohrbach, *In Turan und Armenien*, Berlin, Georg Stilke, 1898, s. 195-196. Krimian Hairik, 1878'de Berlin'de Ermeni delegasyonunun başındaydı. 1892'de Ermenilerin Katolikosu seçilecek ve bu görevi 1907'ye kadar sürdürecektir.

15 M.G. Rolin-Jaequemyns, "L'Arménie, les Armeniens et les traités" *Revue des droit international*, 1889. Bu metni yalnızca İngilizce çevirisinden inceleyebildim.

Babıâli kamu iktidarını elinde tutan tek güç olmayı sürdürürken, anayasanın oluşturduğu konsey ve meclislerin sayıca çoğalması, kaçınılmaz biçimde ulusal davanın zayıflamasına neden olan anlaşmazlıklara yol açacaktı. Bununla birlikte, bu temsilin değeri ne kadar nisbi olursa olsun, temsilcileri ve patrik karşısında sesini duyurma olanağı sağladı. Sonuçta, imparatorluk hükümeti patriği Ermeni ulusuyla Babıâli arasında resmî bir aracı olarak görüyordu. Ermeniler en azından bir hak elde etmişlerdi: Şikayet etme hakkı. Hrimyan patrik seçildiğinde, Ermeni sorununu taşra cehenneminden Boğaz'a taşımaya karar verdi; orada büyük devletlerin elçiliklerine ulaşabilecekti.[16] Meclis 1871'de, birbirinden kopuk ve etkisiz kalmaya mahkûm şikayetleri bir araya getirmekle görevli bir soruşturma heyeti oluşturdu. Dördü kiliseden, dördü de laik sekiz üyeden oluşan ve (1874'te patrikliğe getirilecek) Patrik Nerses Varjapetyan'ın başkanlığındaki bu heyet son yimi yıl boyunca taşradan iletilmiş yakınma ve talepleri toparlamak için patrikhane arşivlerini incelemekle işe başladı. Bilgilenmesini tamamlamak için, Ermeni piskoposluklarına ahalinin maruz kaldığı fazla vergi toplama olaylarını ve buna karşı çare önerilerini belirtmelerini isteyen bir tamim gönderdi. Gelen tanıklıklar temelinde hazırladığı bir rapora göre, yirmi yıl içinde; yetmiş altı yasa ihlali ve vergi arttırım, hükümete bağlı makamlar tarafından gerçekleştirilmiş ve çocuklarla kadınların din değiştirmeye zorlanmasıyla ilgili yüz elli dört suistimal olayı; iki yüz kırk dokuz saldırı, yağmalama, kaçırma, kilise yapımının yasaklanması ve dinsel ayinlerin engellenmesi vakası tespit edilmişti. Komisyon bu tür olayların önüne geçilmesi için yalnızca reformların uygulanmasını öneriyordu. Şikayet ve talepler kendisine iletildiğinde, Babıâli taşradaki yetkili makamlara gerekli emirleri vereceğini bildirdi. Bunlar ne yazık ki raflarda tozlanmaya terkedilecekti. Nisan 1872'de patrik tarafından sadrazama iletilen bir başka raporun verdiği sonuç da farklı olmadı. Eylül 1876'da Meclis, cinayet, yağmalama, hak

16 F. Macler, a.g.e., s. 250.

gaspı ve her türden saldırı olaylarını kapsayan ve Paris Antlaşması ve Hattıhümayun'dan yirmi yıl sonra Ermenilerin durumunda değil değişiklik, kötüye gidişin durdurulması yönünde bir gelişme bile görülemediğini açık biçimde ortaya koyan, ılımlı ama kararlı bir üslupla kaleme alınmış yeni bir rapor göndermeyi kararlaştırdı. Siyasal sürprizlerle dolu olan 1876 yılında[17] patrikhane nihayet sesini büyük devletlere duyurmak için durumdan yararlanmayı umuyordu.

Zeytun (Süleymanlı)[18]

Ermeniler büyük devletlerin bu yardımını 1863'te, Zeytun isyanı sayesinde elde etmişlerdi. Yüksekliği üç bin metreyi aşan dağlarla çevrili küçük Ermeni kenti Zeytun, İskenderun körfezinin kuzeyinde, Toros sıradağları içinde, Kilikya ovası yukarısında yer almaktadır. Ulaşım için, derin boğazlardan ve taşlarla kaplı keçi yollarından geçmek gerekmektedir. Güneyden yürüyerek dokuz saatlik mesafede bulunan Maraş yönünden başka girişi bulunmayan kent, amfiteatr biçiminde Berid dağı eteğine kadar yayılmaktadır. Burada, her biri kendi prensine, kilisesine ve okuluna sahip dört semte dağılmış on beş yirmi bin Ermeni yaşamaktaydı.[19] Kent çevresinde, çoğunluğu Ermeni, geri kalanı ortak ilişkileri olan ve Ermeni dilini konuşan Türklerin oturduğu manastır ve köyler vardı, Kilikya krallığının yıkılışından sonra kurulan Zeytun, XVIII. yüzyılın sonunda gücünün doruğuna ulaşmıştı; sürekli on beş bin silahlı savaşçısı vardı. Kenti kana bulayan iç bölünmelere karşın,

17 Bu yıl, Abdülaziz'in düşüp Abdülhamit'in iktidara geldiği, Bulgaristan'da katliamların gerçekleştiği yıldı.

18 Zeytun olayları, Aghassi, Zeitoun (depuis les origines jusqu'a l'insurrection de 1895), Paris, *Mercure de France*, 1897 ve L. Nalbandian, a.g.e., s. 68-71'den özetlenmiştir.

19 Zeytun Karabağ'ın dağlık bölgeleriyle birlikte, XIX. yüzyılda Ermeni feodalitesinin ayakta kalan tek merkeziydi

Türk hükümeti tarafından isyancı aşiretleri dize getirmeye çağrılacak kadar güçlüydü. Yine de hükümet alttan alta, birliklerinin elliden fazla kez yenilgiye uğradığı bu kartal yuvasını ortadan kaldırmayı düşlüyordu. 1858'de Maraş'taki İngiliz konsolosu ve karısının Türkler tarafından kundaklanan evlerinde yanarak ölmelerinden sonra, (her Hıristiyanı Ermeni - Hay- Krisdon kabul eden) Zeytunlular aralık ayı ortasında birçok Türk'ün katliamdan geçirildiği bir cezalandırma seferi düzenlediklerinde, hükümet beklediği fırsatın nihayet geldiğini düşündü. 1859 Haziran'ında on iki bin asker göndererek sert bir karşılıkta bulundu; bunlar Zeytun'a yaptıkları saldırılarda sonuç elde edemezken, ağır kayıplara uğradılar.

Türk hükümetinin eline 1862 Temmuz sonunda başka bir fırsat daha geçti. Toprak anlaşmazlığı yüzünden karşı karşıya gelmiş olan düşman ailelere mensup iki Türk, komşu Alabaş köyünün Ermeni muhtarının hakemliğini talep ettiler. Ancak karşıt taraflardan birinin adamları yolda başkana saldırdılar ve beraberindeki birçok Ermeniyi öldürdüler. Muhtar, köyünün bağlı bulunduğu Zeytun'un Yeni Dünya ailesi beyine başvurdu. Beyin toplantıya çağırdığı isyancılar çağrıya uymayınca tümü kılıçtan geçirildi. Bu arada olayın gerçek suçlusu olan kişi kurtulmuş ve valiye şikayet için Maraş'a gitmişti. Bunun üzerine kırk bin kişilik bir ordu Alabaş köyünü yerle bir etti, çevre köyleri yakıp yağmalayarak Zeytun'a yöneldi ve kenti kuşattı. Ne var ki, sayısal açıdan zayıf olmalarına karşın Zeytunlular Türkleri bozguna uğratmayı başardılar. Bu durumda Zeytun'un işini bitirmeye kararlı hükümet yüz bin kişiyi aşan bir orduyu kentin üzerine gönderdi. Tehlikeyi önceden sezen köylülerin Ermeni cemaat liderleriyle görüşmesi için alelacele İstanbul'a gönderdiği heyet, burada Türkleri yenilgiye uğratmış kişiler olarak heyecanla karşılandılar. Bundan çok az bir süre önce, bir Ermeni papazı Zeytun meselesini III. Napoleon'a anlatmak için Paris'e gitmişti. Fransız büyükelçisi ve amiralların birleşik baskısı altında Babıâli gönderdiği alayları geri çağırmayı ve Maraş'a bir heyet göndermeyi kabul etti. Heyet, Fransa'nm denetimi altmda

dört Zeytun prensini toplantıya çağırdı. Bunlar İstanbul'a geldiklerinde tutuklandılar ve üç hafta boyunca hapiste kaldıktan sonra Fransa elçisinin araya girmesi üzerine serbest bırakıldılar. Ermeni ve Avrupalıların dikkatlerini üzerlerinde topladıkları ve çok fazla görünürde oldukları için, Babıâli bunları köylerine göndermenin daha akıllıca olacağını düşündü. Bunun öncesinde Fransa faturayı çıkarmıştı: Zeytun prensleri halk önünde Katolikliğe geçmek zorunda kalmışlardı.[20]

Zeytun'un yenilmez kahramanlarının renkli tarihi ikili bir sonuç verdi: Birincisi Osmanlı hükümetinin küçük düşürülmesi –o güne dek hep aşağılanmış olanlar ilk kez küçük düşüren konumuna geliyorlardı– ve ikincisi, Avrupa'ya Ermeni ulusu diye bir ulusun varlığının açıklanması. "Ermenistan'ın adı geçtiğinde", diye yazıyordu 1863'te Victor Langlois, "Avrupa daha düne kadar, kendi maddi çıkarlarından başka birşey düşünmeyen ve o sıralar baskı altındaki birçok ırkı harekete geçiren büyük çaplı toplumsal sorunlarla pek az ilgilenen, oraya buraya dağılmış bir tacirler topluluğunu düşünüyordu. Şimdi orada dört milyon insanı kapsayan, sözcüğün gerçek anlamında bir ulusun yaşadığını öğreniyor. Yalnızca Türkiye Ermenileri iki buçuk milyon kişilik bir toplum oluşturmaktadırlar."[21]

20 Victor Bérard, *La Politique du sultan*, Paris, Armand Colin, 1897, s. 129.

21 Victor Langlois, "Les Armeniéns de Turquie et les Massacres du Taurus", *Revue des Deux-Mondes*, 15 Şubat 1863, s. I. 1854'te E. Dulaurier (aktarılan makalede) dünyadaki Ermenilerin sayısını dört milyon olarak vermekteydi: İki buçuk milyonu Türkiye'de, bir milyon iki yüzbini Rusya'da, yüz elli bini İran'da yüz elli bini de dünyanın diğer ülkelerinde.

Van ve Erzurum

1862'deki Van isyanı, Zeytun'un yarattığı etkiyi yaratamadı. Van'da yirmi bin Ermeni çevredeki Kürt köylüleriyle birleşmiş ve Türklere karşı ayaklanmıştı. Ermeniler Kürdistan'da zorba komşuları tarafından sömürüldükleri ve Erzurum eyaleti –özellikle Muş sancağı– bir yağmalama merkezi olduğu için, bu koalisyon son derece istisnai ve beklenmedikti. 1863'te Muş Ermenileri Kürtlerin fazla vergi istemelerine karşı tepki göstermişler, İstanbul'a bir delegasyon göndererek tatminkâr önlemler alınmadığı takdirde Rusya'ya göçecekleri tehdidini getirmişlerdi. Kürtlerin 1865'te bir Ermeni köyüne saldırmasından sonra, yetkililerin müsamahakar davranışlarını şikayet etmek için her biri sancağa bağlı yirmi dört şehri temsil eden yirmi dört delege seçerek İstanbul'a gönderdiler. Türkler bunları bir hafta hapiste tuttuktan sonra evlerine geri yolladılar. İki yıl sonraki yeni bir protesto sonrasında sadrazam şunu açıkladı: "Mademki Ermeniler bu eyaletlerde olup bitenlerden hoşnut değiller, o zaman ülkeyi terketsinler. Onları Çerkezlerle bir araya yerleştiririz."[22] Altı çizilmesi gereken bu düşünce tarzı Ermeni sorununun daha 1867'de keskin biçimde Osmanlı hükümetinin gündeminde yer aldığına ve hükümetin Ermenilerden kurtulmayı düşünmeye başladığına tanıklık etmektedir.

Kürtlerle girdiği garip ittifakın ve Türklere karşı ayaklanışının üstünden on yıl geçtikten sonra, Van isyan bayrağını açıyordu.[23] Doğrudan iletişim yollarıyla bağlı bulunduğu Rusya ve İran'la sınır komşusu olan bu eyalette Ermeniler Türklerden daha fazlaydı. Durumlarında ilerleme görmeyen ve işlerin

22 V. Shariman, *L'Origine de la question arménienne* (Ermenice) s. 35 aktaran A. Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885*, Urbana, İllinois, 1938

23 Khrimian Hairik ilk Ermeni gazetesi *Vaspourakan Kartalı*'nı Van'da, Varag manastırında kurmuştu.

her zamanki gibi gittiğini"nin farkında olan Van Ermenilerinden bazıları kendi öz savunmalarını örgütlemeye karar verdiler. Kendilerini halklarının özgürlüklerini savunmaya adayan kırk altı kişi Türk Ermenistan'ında kurulan ilk devrimci cemiyet olan Kurtuluş Birliği'ni örgütlediler: "Onurumuz ayaklar altında. Kiliselerimiz saldırıya uğradı, kadınlarımızı ve çocuklarımızı kaçırıyorlar: Haklarımızı elimizden alıyorlar ve ulusumuzu yoketmeye çalışıyorlar (...) Bir kurtuluş yolu bulalım, yoksa yakında her şeyi kaybedeceğiz."[24] Araç yoksunluğundan dolayı tasarılarını gerçekleştiremeyen bu küçük devrimci cemiyet, dünyanın Türkiye'deki Ermenilerin ölüm tehlikesi altında bulunduğunu öğrenmesinden çok daha önceleri, garip biçimde önsezisel bir alarm çığlığı da atmış oluyordu.

24 L. Nalbandian, a.g.e., s. 80.

4

61. Madde

Ermeni sorunu dosyası, Avrupa diplomasisinin çıkarları uyarınca bazen açılıp bazen kapanmayı sürdürecek olan bu dosya, 1877 Rus-Türk savaşı boyunca kançılaryaların raflarına terkedildi. 1876 Aralık'ında İstanbul'da, büyük devletlerin Balkan halklarının yazgısını görüşecekleri bir konferans başlıyordu. Genç padişah Abdülhamit'in tüm uyruklarına eşit haklar ve özgürlükler veren bir anayasayı açıklayan şatafatlı girişimi, katılımcılar azınlıkların yaşamlarının iyileştirilmesinden çok kendi öz güvenliklerini sağlama almakla uğraştıkları için çok az yankı yarattı. Büyük devletler böylece yeniden hücuma geçtiler ve 31 Mart 1877 Londra protokolüyle Türkiye'yi sınırların yeniden belirlenmesini kabullenmeye davet ettiler. Babıâli reddedince, Rusya 24 Mart 1877'de Türkiye'ye savaş açtı.

Bu büyük bir devletin insancıl bir gerekçeyle Türkiye'de müdahale politikası adına giriştiği ilk askeri harekattı. 1877'de prens Gorçakov, Lord Derby'ye şunları yazıyordu: "Türkiye'deki Hıristiyan halkların yaşamları ve güvenlikleri Türk hükümetinin dayanılmaz uygulamalarına karşı yeterince güvence altına alınıncaya kadar kendimizi amaca ulaşmış sayamayız. Rusya açısından yaşamsal önemdeki bu ilgi, Doğu'nun baskıcı devletinden esasen kendisi de şikayetçi olan Avrupa'nın çıkarlarıyla karşıtlık arz etmemektedir."[1]

1 R. Pinon, *L'Europe et l'Empire ottoman*, a.g.e., s. 23 Gortchakov ve Lord Derby, Rusya ve İngiltere'nin Dışişleri bakanlarıydılar.

İstanbul'daki İngiliz elçisi 1877 Haziran'ında aynı kinizmle Lord Derby'e başvuruyordu: "Türkiye'yi, Türklere ve dinlerine duyduğumuz soyut bir aşktan dolayı değil, kendi amaçlarımız ve güvenliğimiz için destekliyoruz. Bu politika (...) son aylardaki olayların değiştirmeye yeteceği türden bir politika değildir."[2]

Kraliçe Victoria aynı yılın Temmuz'unda İngiltere'yi Rusya'ya karşı savaşa sokmasını Disraeli'den istediğinde - Kamaralar bu isteği reddedeceklerdi-açıktan açığa, "bu vahşi zalim savaşın, tümü de Türkler kadar zalim olan Hıristiyanları korumak için değil ama fetih amacıyla yapıldığını" anımsatacaktı."[3]

Ermeni general Loris Melikov'un kumandasındaki Rus birlikleri Asya'da Beyazıt'ı, ardından Kars'ı ele geçirdiler ve Ermenistan'ı işgal ettiler. Ama bunların ilerlemesi iki aşamada gerçekleştiğinden, aradaki sürede Türk birlikleri kaybettikleri toprağı geri aldılar. Ermeniler bu durumda, Türk düzenli ordusuna bağlı birliklerle Van ve Beyazıt bölgelerindeki Kürt aşiretlerinin gerçekleştirdiği canavarlıkların kurbanı oldular. *Times*'ın Erzurum muhabiri C. B. Norman, Ermenilerin Türklere karşı ayaklanmadıklarını, yalnızca daha katlanılabilir yaşam koşulları istediklerini bildirmektedir. Altmış beş Hıristiyan ailenin altı bin Kürt tarafından katledildiği Beyazıt'taki korkunç sahneleri betimlemektedir; Van, Muş, Bitlis, Zaydakan, Eleşkirt ve bu şehirlerin çevresinde yeralan dokuzu hariç yüz yirmi iki köy, sakinleri tarafından terk edilmek zorunda kalınmıştır. Norman şunu ekliyor: "Bu cinayetlerin failleri serbestçe hareket ediyorlardı ve bu dinsizlerin başındaki kişi Osmanlı hükümetinin emirlerine tabiydi. Türk ordusunun başına İsmail Paşa'nın gelişinden beri Kürtler hiçbir ceza korkusu

2 A.g.e., s. 16.

3 J. Haslip, *Le Sultan. La tragédie d'Abdul-Hamid*, Paris, Hachette, 1960, s. 123.

olmaksızın kötülüklerini serbestçe sürdürmektedirler."[4] Rus birliklerinin geri çekilişi sırasında altı bin Ermeni telef olacaktır.[5]

Rus birlikleri dalgalar halinde Trakya ovasına inmiş, Plevne ve Edirne'yi zapt etmiş ve sonunda İstanbul kapılarına dayanmışlardı. Güçlü konumlarına karşın Ruslar yine de Abdülhamit'in barış önerisini reddedebilecek durumda değillerdi: Avusturyalılar harekete geçmiş, İngiliz filosu ise boğazlara doğru ilerlemekteydi.

Ayastefanos Antlaşması 3 Mart 1878'de imzalandı. Ermenistan'ın bir bölümüyle Türkiye Avrupa'sının hemen hemen tümünü Osmanlı İmparatorluğunun elinden alıyordu. Ayrıca, patriğin taleplerine boyun eğen Grandük, kardeşi Çar II. Alexandre'dan Ermeniler için özel bir madde ayrılmasını sağladı. Çar, ilerde Türkiye'ye dönük yeni bir müdahaleye imkan verecek bu öneriden çok memnundu. Ancak Ermeni eyaletleri için bu antlaşma maddesinde öngörülen "idari özerklik" kavramı, Boğaz'da demirlemiş İngiliz filosunun varlığından güç alan Babıâli tarafından reddedildi. Bu kavram, "iyileştirmeler

4 C. B. Norman, *Armenia and the Campaign of 1877*, London, Cassell Petter and Galpin, 1878, s. 247, 260, 267-273 ve 279.

5 Zulme uğrayan bölgelerin dinsel yetkilileri İstanbul patrikhanesine ayrıntılı mesajlar yolladılar; patrikhane de bunları Babıâli'ye aktarmıştı. Bu başvuru sonuçsuz kalınca, patrik Nerses Ermeni ulusal meclisiyle uyum içinde, Rus komutanlığına, İstanbul'a on kilometre mesafedeki Ayastefanos'ta karargah kurmuş Grandük Nicolas'a başvurdu, (bkz. F. Macler, a.g.e., s. 76.) Aralık 1876 İstanbul Konferansı'nda Nerses Varjapetian İngiltere delegesi Lord Salisbury'e, Türkiye Ermenilerinin uğradıkları eziyeti aktaran ve Khrimian Hairik tarafından kaleme alınmış bir rapor sunmuştu. Ancak konferansın amacı bu olmadığı için, konu takip edilmemişti. Ayastefanos'a sunulan rapor bu aynı rapordur.

ve reformlar" olarak değiştirildi ve antlaşmanın 16. maddesini oluşturdu: "Rus birliklerinin Ermenistan'da ellerinde bulundurdukları ve Türkiye'ye geri verilmesi gereken toprakların boşaltılması iki ülke arasındaki iyi ilişkilerin korunmasına zarar getirecek karışıklık ve çatışmalara zemin verebileceğinden, Babıâli Ermenilerin yerleşik olduğu eyaletlerin yerel gereksinimlerinin dayattığı iyileştirme ve reformları gecikmeksizin gerçekleştirmeyi ve Kürtlerle Çerkezlere karşı Ermenilerin güvenliğini garanti altına almayı üstlenir."

Böylece Ayastefanos'da, Ermeni sorunu uluslararası bir antlaşma metninde ilk kez anılmış oluyordu.[6]

Kıbrıs Sözleşmesi

Ancak İngiltere Ayastefanos Antlaşması'nın maddelerini kabul etmedi. "Ermenistan'ın temel bulvarı" Kars'ın, Ardahan ve Batum'un ilhakı, Rusları, ingiliz mallarının Trabzon'dan Erzurum ve Beyazıt üzerinden İran'a gönderildiği yolun yakınlarına kadar getiriyordu.[7] İngiltere ve Rusya arasında bir çatışma ancak diplomatların etkin çalışması sayesinde engellenebildi ; Doğu sorununun mutlak hâkimi altı büyük devlet (İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya, Almanya ve İtalya) ortak bir kararla, Berlin'de Türkiye'nin yazgısının yeniden belirleneceği tumturaklı bir kongre düzenlemeye karar verdiler.

6 Ermeni sorununun uluslararasılaşmasına ilişkin özellikle ayrıntılara giren bir çalışma Arthur Beyleryan'ın 3. dönem doktora tezinde yer almaktadır: "*L'origine de la question arménienne du traité de San Stefano au Congrès de Berlin*", Paris, 1972. Bu çalışmanın bir özeti için, bkz. *Revue d'histoire diplomatique*, 1973, no 1-2, s. 139-171. Aynı şekilde, bkz. A. Sarkissian, a.g.e.

7 1869'da Süveyş kanalının açılışı, Hindistan'a yönelik ticaretinde İngiltereye yeni bir olanak açmıştı. Ancak, karayolu yine de önemini korumaktaydı.

Dışişlerinde Lord Derby'nin yerine gelen Lord Salisbury kongrenin açılışından önce kendi önlemlerini aldı: Rus hükümetinden, "bir önceki Ayastefanos Antlaşması'nda geçen Ermenistan'la ilgili vaatlerin yalnızca Rusya'ya değil İngiltere'ye de yapılmış olduğu"na dair güvence aldı.[8] Ayrıca, Rusya'yı, Ermeni ahalisi henüz kıyıma uğramış ve kurtulanların kitle halinde Rusya'ya göç etmekte olduğu Eleşkirt ve Beyazıt bölgeleri üzerindeki talebinden vazgeçmeye zorladı. Ancak, bu anlaşma İngiltere'ye yeterli güvenceleri sunmadığı için, Lord Salisbury Babıâli'yle müzakerelere girişti. 4 Haziran 1878'de İngiliz elçisi Sir Henry Layard ve Saffet Paşa gizlice bir ortak savunma antlaşması imzalıyorlardı. Buna göre, eğer Rusya ilhaklarını "kesin barış antlaşmasında saptanacak sınırların ötesine" yayma girişiminde bulunursa, İngiltere Türkiye'ye silah yardımında bulunacaktı. Bu sözleşmenin tek maddesi şöyledir:

"Batum, Ardahan ve Kars ya da bu yerlerden biri Rusya tarafından elde tutulur ve eğer Rusya herhangi bir zamanda haşmetli sultanın kesin barış anlaşmasınca saptanmış Asya'daki topraklarının başka bir kesimini ele geçirme girişiminde bulunursa, İngiltere söz konusu toprakların silah gücüyle savunulması için zatıhaşmetlilerinin yanında savaşma yükümlülüğünü üstlenir.

Buna karşılık, haşmetli padişah İngiltere'ye, Babıâli'nin söz konusu topraklar üzerinde yaşayan Hıristiyan ve diğer tebasının korunması ve iyi yönetilmesiyle ilgili gerekli reformları başlatma sözü verir. (Bu reformlar daha sonra iki büyük devlet tarafından durdurulacaktır.) Haşmetli Padişah, ayrıca yükümlülüğünü yerine getirmede gerekli araçları sağlayabilmesi amacıyla, tarafından yerleşilmesi ve yönetilmesi için Kıbrıs adasının İngiltere'ye tahsis edilmesine muvafakat eder."[9]

8 Lord Salisbury ile Kont Souvalov'un 30 Mayıs 1878'de Londra'da imzalamış oldukları muhtıranın 7. maddesi.

9 Kıbrıs deklarasyonunun metni için bk., D. H. Boyajian, a.g.e., s. 365-366.

Britanya hükümeti özel bir hüküm yoluyla, "kendisiyle aynı fikirdeki Babıâli'ye Asya'daki topraklarında yaşayan Hıristiyan ve Müslümanların durumunda ilerleme sağlamak için gerekli bütün tesisleri kurma koşulunu getirerek, Ayastefanos Antlaşması'mn reformlar konusundaki maddesini benimsiyordu.[10] Öte yandan Disraeli'nin eskimiş projesini gerçekleştiriyordu:[11] Küçük Asya'da Malta'dan çok uzak olmayan komşu bir üs elde etmek. Kıbrıs adası sonuçta "her bakımdan bu amaca en uygun" yerdi.[12] Kıbrıs sözleşmesiyle bağıtlanan alışveriş, hem İngiltere'nin himayesini satın alan Abdülhamit'i, hem de Akdeniz'de bir ileri üs kazanmış olan İngiltere'yi tatmin ediyordu. Zaten hesaba katılmamış olan Ermenilere gelince, sözleşme Berlin Kongresi'nin başlamasından önce kapalı kapılar ardında yürütüldüğü için, onlara düşen "daha sonra iki büyük devlet tarafından durdurulacak olan" reformları beklemekten ibaretti.

Aslında, İngiltere'nin amacı Rusları reformların başlamasından önce Ermenistan'ı boşaltmaya zorlamaktı; bu aynı zamanda 1895 katliamlarını hazırlayacaktı. Daha sonraları Avam Kamarası'nda Argyll dükü, "Dünyanın hiçbir yerinde politikamız böylesine ahlakdışı ve akılsızca mülahazalarla dikte edilmemiştir" diye açıklayacaktır.[13]

10 E. Engelhardt, a.g.e., t. II, s. 210-211.

11 Disraeli, *Tancred* adlı romanıda 1867'de şunları yazıyordu: "İngilizlerin Kıbrıs'a gereksinimi vardır ve bunu taviz olarak alacaklardır. Türklerin işlerini bir kez daha karşılıksız yapmayacaklardır. Pamuk için yeni bir pazara gereksinimleri var. İngiltere, Kudüs halkı pamuklu türbanlara bürünene değin tatmin olmayacaktır."

12 Lord Salisbury'nin Sir H. Layard'a 30 Mart 1878 tarihli telgrafı.

13 D. H. Boyajian, a.g.e., s. 366.

Berlin Kongresi

Prens Bismarck'ın başkanlığında ve altı büyük devletle Türkiye'nin katılımıyla Berlin'de, 13 Haziran'dan 13 Temmuz'a kadar devam eden bu kongre, Doğu sorununun üç öğesini değişikliğe uğrattı: Büyük devletler, Osmanlı imparatorluğu ve bünyesindeki milliyetler. Berlin'de büyük devletler, Türkiye'nin baskısı altındaki Hıristiyan azınlıklar lehine müdahalelerinin meşruiyetini kabul ettirerek, İmparatorluğu resmî vesayetleri altına aldılar; bu, uluslararası kamu hukukunun tümden başaşağı edilmesiydi.

Bu kongre her şeyden önce, haritanın bir kez daha değişikliğe uğradığı Balkanlar'daki sorunları görüşmek durumundaydı. Rusya, Kafkasya sınırında Kars, Ardahan ve Batum'u elde tutuyordu; ama sınır geri çekilmişti. İngiltere Rusya'yı Hindistan yolundan uzaklaştırmayı başarmıştı;ama bunu yaparken Rusya ile Fransa arasındaki anlaşmayı kolaylaştırmış oluyordu. "Fransız-Rus ittifakı, tıpkı Almanya, Avusturya ve İtalya'nın Üçlü İttifak'ı gibi, Berlin Kongresi'nin sonucuydu."[14] En büyük galip Bismarck'tı. Almanya'nın Doğu'nun satranç tahtasında kendi payına düşen kareleri alması ve *Drang nach Osten* (Doğu'ya açılma, Ed.) çerçevesinde Osmanlı politikasının temellerini atması 1878'dedir. Bu kongrenin "bir diplomatik kötürümlük ve körlük şaheseri" olduğu anlaşılacaktır. Sonuç hükümleri, "uluslararası atmosferi ağırlaştıran ve büyük bölümüyle Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine yol açan uyuşmazlık ve karışıklıklar doğurdu."[15]

14 R. Pinon, a.g.e., s. 33.

15 H. Pasdermadjian, a.g.e., s. 326. Berlin Antlaşması, sürekli ve en fazla ihlal edilen antlaşmalardan biri olmuştur.

Berlin Kongresi'nde Ermeni Sorunu

Ermeniler Ayastefanos Antlaşması'nın Berlin'de yeniden ele alınacağını öğrendikeri andan itibaren, Hrimyan Hayrik,[16] Monsenyör Lusignanlı Horen Narbey, Stepan Papazyan ve Minas Şiraz'dan oluşan bir delegasyon göndermeye karar verdiler. Bazılarına göre bu delegasyon padişahın teşvikiyle oluşturulmuştu;[17] başkalarına göre ise, İngiltere'yle müzakerelerden yeterince tatmin olan Türk hükümeti delegasyonun çıkışını engellemeye çalışmıştı.[18] Sonuçta, Babıâli öne sürülen taleplerin fazlalığını gerekçe göstererek Bulgaristan'ın özerklik projesini gündemden düşürme niyetiyle, patrikhaneye delegelerini Berlin'e göndermesini tavsiye etti.[19] Berlin Kongresi üyelerine ayrı ayrı sunulan memorandum, Ermeni eyaletlerinin Babıâli tarafından atanmış ve Erzurum'da oturacak bir Ermeni genel valinin kontrolüne bırakılmasını talep ediyordu. Vali, yürütmeyi elinde bulunduracak, düzeni ve güvenliği sağlamak, vergileri toplamak ve sivil yöneticilerin maaşlarını vermekle yükümlü olacaktı. Beş yıl için atandığı görevinden ancak büyük devletlerin rıza göstermesiyle azledilebilecekti. İdari bir konsey valiye yardımcı olacaktı. Toplanan vergilerin yüzde yirmisi Hazine'ye gönderilecek, kalanı sivil ve askerî harcamalara, adli sistemin oluşturulmasına ve eğitime ayrılacaktı. Yargı sisteminde reform yapılacak; silahlı kuvvetler, biri jandarma kuvveti, diğeri de Kürtlerle Çerkezler dışta tutulmak üzere Müslümanlar ve Ermenilerden oluşmuş, vali tarafından atanacak olan silahlı kuvvetler

16 Khrimian Hairik, Türk hükümeti ve Ermeni eşrafının baskısıyla patriklik görevinden istifa etmek zorunda kalmıştı. Bkz. bu kitabın Ermeni Eyaletlerinde Durum başlıklı bölümü.

17 En azından V. Berard'ın ifade ettiği budur, a.g.e., s. 146.

18 A. Sarkissian, a.g.e.

19 F. Macler, a.g.e., s. 132.

komutanının emri altındaki dört bin kişilik bir milis gücü olmak üzere iki kuvvetten oluşacaktı. Nihayet, genişletilmiş bir seçim kurulunca seçilecek bir genel konsey de hükümetin mali etkinliğini denetim altında bulunduracaktı. Büyük devletler bir yıl için bu düzenlemenin uygulanıp uygulanmadığını gözlemlemekle yükümlü uluslararası bir komisyon göndereceklerdi.[20] Diğer bir deyişle Ermeniler Lübnan'daki Hıristiyan toplulukların 1860'tan beri yararlandıkları güvencelerden, yani idari erkin laikleştirilip desantralize edilmesinden başka birşey istemiyorlardı.

Bismarck projeye karşı düşmanlığını saklamadı; diğer temsilciler soğuk baktıklarını belli ettiler. Sadece Lord Salisbury Ermenilerin taleplerine tercüman olmayı kabul etti: –Ermenilerin hâlâ haberdar olmadıkları– Kıbrıs sözleşmesi İngiltere'yi onlar karşısında yükümlü kılıyordu. On dördüncü oturumda Ermeni sorunu masaya geldiğinde, Lord Salisbury, "Büyük Britanya ve Türkiye elçileri arasındaki müzakereler sonucu düzenlenmiş metni" okudu: "Babıâli, Ermenilerin yerleşik olduğu eyaletlerin yerel gereksinimlerinin dayattığı iyileştirme ve reformları gecikmeksizin gerçekleştirmeyi ve Kürtlerle Çerkezlere karşı Ermenilerin güvenliğini garanti altına almayı üstlenmektedir. Uygulamayı takip edecek olan büyük devletlere, bu amaçla alınan önlemler hakkında düzenli bilgi aktaracaktır."[21]

Hepsi bu. 61. madde olarak geçecek metin –madde 16'nın ters çevrilmişi– Büyük-Britanya önerisi üzerine tartışmasız kabul ediliyordu. Ermeni sorununda Avrupa hiçbir şey anlamak istememişti. Kuşkusuz, bunu uluslararası bir sorun haline getirmişti. Ancak, Ermenilere hiçbir gerçek güvence sağlamayarak

20 Memorandumun metni için bkz. H. Boyajian, a.g.e., s. 367-371.

21 *Der Friede von Berlin und die Protokolle des Berliner Congresses. Authentischer Text*, Leipzig, von Drucker und Humblot, 1878.

savaşın ganimetini Türklerin eline bırakıyor ve 1895 katliamlarının hazırlanarak, ardından uygulanmasına, uzun vadede de 1915 dramına imkân sağlamış oluyordu. Ermeni delegasyonu Berlin'den ayrılırken, aldatılmışlığım ve duyduğu kederi dile getirdiği Fransızca bir protestoyu altı büyük devletin üyelerine iletti.[22]

Hrimyan Hayrik ve beraberindekiler İstanbul'a bundan böyle kendilerinden başka kimseye güvenmeme kararıyla dönüyorlardı. Abdülhamit'e gelince Ermeni sorunuyla ilgili Türk çözümünü sükunet içinde örgütleyebilirdi. Avrupa diplomasisi 61. maddeyle, "Türklere, bir kez yitirdiklerinde bir daha kavuşamayacakları üstünlüğü her türlü yolla korumada; reayaya da, bir kez özgürleştiklerinde bir daha hiçbir zaman köleleşmeyecekleri için boyunduruğu bütün yollarla sarsmada cesaret veren bir oportünizm politikası uygulamıştı. Ahlaksızcaydı: Kaçınılmazdı."[23]

22 Protesto metni için bkz., A. Saroukhan, *Journal asiatique*, Par Ernest Leroux, 1915, t.I, s. 161-169.

23 F. de Pressensé, "Laquestion arménienne", *Revue des Deux-Mondes*, 1 décembre 1895, s. 674.

5

Kül Altında Yaşanan Ateş

Abdülhamit'in saltanatı, Avrupa'nın bir bölümünün gözünde, gelişmenin dostu ve reformlar uygulama konusunda samimi istek duyan liberal bir hükümdar olarak 1895'e kadar sürdü. O ise, Avrupa tiyatro sahnesinde kendisine gerekli olan liberal maskesini Yıldız'daki sarayında çıkarıyor ve sorunlara gerçek yüzüyle yaklaşıyordu. Ermeni sorununun her zaman bir Rus müdahalesine vesile olacağını bildiği için, bu tehditten tümüyle kurtulmak istiyordu. Bu amaca hizmet edecek çok basit bir yol vardı: Dinsel fanatizmi kullanmak. Rus-Türk savaşı sırasında Sir Henry Layard'a yapılan ifşaatlara inanmak gerekirse, fikir ta o dönemde yeşermişti: "Belki de birgün Bulgaristan ve Ermenistan'da dindaşlarının katledildiğini gören uyruklarımın haklı infialini denetleyemeyeceğim. Ve eğer fanatiklikleri bir kez uyanırsa, Batı dünyası ve özellikle de Britanya İmparatorluğu dehşet içinde kalacaktır."[1] Bazı sözde önlemlerle görüntü korunuyorduysa da, savaş aygıtı hazır bekletilmekteydi: Ermeni sorununun kesin biçimde halledilmesi için zincirleri koyvermek yetecekti. Bununla birlikte padişah ortamı hazırlamaktaydı: "Kendisini oluşturan tüm ırkların birliğini sağlayarak imparatorluğun güçlenmesine yönelen bir politika uygulamak yerine, Türk olmayan milliyetleri birbirinin üzerine saldırtarak zayıflatmayı düşündü."[2]

1 J. Haslip, a.g.e., s. 122.

2 André Mandelstam, *Le Sort de l'Empire ottoman*, Paris, Payot, 1917 s. 188.

Kürtler ve Çerkezlerin "haklı infiali" harekete geçmekte gecikmeyecekti.

Reformlar konusuna gelince, masum bir ifadeyle bunların gerçekleştirilmiş olduğunu öne sürüyordu. Bunun tersini gösteren karşı konulmaz kanıtlar önüne getirildiğindeyse, bunu memurlarının ihmalkarlığıyla açıklayarak geçiştiriyordu. Kısacası, kararsızlık gösteriyordu. On yedi yıl boyunca bir yandan ettiği yeminler ve iyiniyetini yineleyen gücenik protestolarla kançılanyaları eğlendirirken, diğer yandan bir terör rejimi kurarak patlamayı mayalandırıyordu. Suistimallerinin yaratabileceği etkileri ölçüp biçiyor ve çekindiği tek şeye –aslında Ermenileri kurtarabilecek tek şeye– büyük devletlerin silah müdahalesine yol açmadan işi nereye kadar götürebileceğini ince biçimde hesaplıyordu. Manevra alanı düşünemediği ölçüde geniş çıktı. Yine de bunu başarmak için kendisine on yedi yıl gerekti. Büyük toplu cinayetler tarihinin en uzun ve en iyi hazırlanmış ön tasarımı olacaktı bu.

Ermenilerin Yerleşik Olduğu Eyaletler

Ermeni delegasyonunun Berlin Kongresi'ne ilettiği istatistik verilere göre, Avrupa Türkiye'sinde 400.000, küçük Asya ve Kilikya'da 600.000, Küçük Ermenistan'da (Sivas vilayeti ve Kayseri sancağı) 670.000, Büyük Ermenistan'da 1.330.000 olmak üzere Türkiye'de 3.000.000 Ermeni yaşamaktaydı.[3] Büyük Ermenistan'la patrikhane Erzurum, Van, Muş, Bitlis, Siirt ve Diyarbakır'ın kuzeyini içine alan Erzurum vilayetini kastediyordu. Rus-Türk savaşından sonra hükümet Van, Erzurum, Bitlis, Mamuretülaziz ve Diyarbakır vilayetlerini oluşturmak üzere bu bölgeleri parçaladı. Anadolu vilayetlerinin ortalama yüzölçümü 100.000 km² iken, bu yeni

3 Pierre Quillard, "Pour l'Arménie", *Cahiers de la Quinzaine*, 3é Série, 19 é Cahier, Paris 1902, s. 59.

vilayetlerinki 35.000 km²'ye inmişti.[4] Böylece, Ermenilerin bu vilayetlerde bir azınlık olduklarını, başka bir deyişle Ermeni eyaleti bulunmadığı, böylelikle de Ermeni sorunu diye bir sorun bulunmadığını öne sürmek daha kolaylaşacaktı. 1880'de Türk hükümeti, Ermenilerin Kilikya'da , tıpkı bütün Türk Ermenistan'ında olduğu gibi azınlıkta olduklarını açıklayan bir istatistik yayınladı. Buna göre, 4.639.275 toplam nüfusa sahip dokuz vilayette (daha önceki beş vilayetle birlikte, Halep, Adana, Trabzon ve Sivas) 3.619.625 Müslüman ve 283.000 başka mezheplerden Hıristiyana karşılık 726.750 Ermeni sayılabiliyordu.[5] 1882'de Ermeni patrikhanesi, meydana gelen göçler nedeniyle 1878'e göre kuşkusuz ki azalmış ama 2.660.000 rakamım bulan bir Ermeni nüfusun varlığına işaret eden yeni bir istatistik açıkladı; bu rakamın 1.630.000'i daha önceki dokuz vilayette yaşayan Ermenileri kapsıyordu.[6] Diplomatlar, Osmanlı hükümetinin istatistiklerine dayanan kendi yükseltilmiş rakamlarını *Mavi Kitap*'ta (İngiliz (Livre bleu) % 25) yayınladılar; dokuz vilayetteki Ermenilerin sayısını 908.000 olarak veriyorlardı. Başka Türkiye uzmanları aynı vilayetler için 840.000[7] ile 1.130.000[8] arasında değişen rakamlardan söz edeceklerdir. Rakamlar savaşında perde açılmıştı.

İstatistik kaynaklar hemen hemen hiçbir değer taşımamaktadır. Patrikhanenin kilise kütüklerine göre oluşturduğu rakamlar daha geçerli sayılabilirdi, ne ki Ermenilerin vergi

4 Marcel Léart, *La Question arménienne à la lumière des documents*, Paris, Augustin Challamel, 1913, s. 9.

5 A.g.e., s. 10.

6 *Population arménienne de la Turquie avant la guerre. Statistiques établies par le patriarcat arménien du Constantinople*, Paris, imprimerie Tourabian, 1920, s. 9, annexe A.

7 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris, Ernest Leroux, 1890-1895, 4 vol.

8 Professeur Vambery (Türk yandaşı ve Padişahın kişisel dostudur) *Deutsche Rundschau*, février 1896.

ödemek zorundaki köylerin nüfusunu hükümete bildirmekte çıkarı olmadığı için bu kütükler ayrıntılı tutulmamaktaydı. Öte yandan, o dönemde tek tek evlerde ikamet edenlerden değil, "haneler"den söz etme alışkanlığı vardı. Ermeni hanesi ataerkil tipteydi ve aile, reisinin çevresinde toplanmış kırk ya da elli kişiyi (ortalama sekiz-on kişi) kapsayabiliyordu. Buna karşılık, harem düzeni erkek çocukların evlendikleri vakit baba evini terketmesini öngördüğünden Müslüman hanesinin nüfusu daha azdı. Hükümetin nüfus sayımları Müslüman hanesi temelinde yapıldığı için, Ermeni nüfusunu belirten rakamlar daha baştan ikiyle çarpılabilir. Ayrıca, tartıştığımız durumda yükümlülerin sayısını şişirmekte yararı olan Türk hükümetinin koyduğu vergilere başvurulduğunda, Ermeni nüfusunun 1884'te üç milyonu aşmış olduğu hesaplanır.[9] Nihayet, Türk istatistikleri Ermenileri diğer Hıristiyanlardan ayrı tutmaya özen göstermekte, Türklerle Kürtleri ve diğer Müs-lüman azınlıklarıysa ayrı ayrı ele almaktan kaçınmaktadır. Ermenilerin yerleşik olduğu eyaletlerle ilgili olan 61. madde, bunların hiçbir vilayette çoğunluk oluşturmadıklarını belirtmekteydi. Ermenilerin Erzurum, Bitlis, Sivas ve Van'da en güçlü ve en türdeş azınlığı oluşturdukları kuvvetle muhtemeldir. İkinci sırada, Diyarbakır vilayetinde aynı zamanda çoğunluğu da oluşturan Kürtler yer almaktaydı. Türklerse nüfusun ancak dörtte birinden biraz fazlasını oluşturuyorlardı. Osmanlı hükümetinin büyük çaplı çarpıtmalarına karşın, –61. maddede işaret edildiği gibi– "Ermenilerin yerleşik olduğu eyaletler"in var olduğu rahatlıkla söylenebilir. Ancak, başka bir sonuç da kendini dayatmaktadır: "Osmanlı toprağının hiçbir parçası sadece ve sadece onlar tarafından iskân edilmiş değildi ve hiçbir yerde mutlak bir çoğunluk oluşturmuyorlardı (...), Osmanlı İmparatorluğu'nun bir ucundan öbür ucuna kadar yayılmışlardı.

9 M. Léart, a.g.e., s. 10-11. Livre jaune document no I, 1893'te verilen ve geçerlikleri üzerine bizzat yazarın çekinceler koyduğu rakamlar hiçbir biçimde göz önüne alınamaz.

Tüm imparatorluk onlara mirastı; zorunlu olarak Türkler'le paylaşmak durumunda oldukları bir miras."[10]

Kürtler

Ermeni platosu yüzyıllar boyunca bir ırklar mozaiği tarafından iskan edilmişti. Doğu bölgelerinde; Türkler, Grekler, Çerkezler, Lazlar ve Kürtler, Ermenilerle karışmış durumdaydılar. Yine de bu son iki halk, Kürtler ve Ermeniler ağırlıktaydılar. Ermeni nüfusun ağırlık merkezi Ararat çevresine oturmuşken, Kürtlerinki Van gölünün güneyinde, Kürdistan dağlarında bulunuyordu. Burada, Muş ovasının güneyindeki vahşi Toros vadilerinde 1.000 km uzunluk ve 250 km genişlikteki bir alan üzerinde bir milyondan fazla Kürt yaşamaktaydı. Bu dağlı halk, tümüyle feodal nitelikte bir aşiret örgütlenmesini muhafaza etmişti. Beyleri –ya da ağaları– köylü serfleri sömüren savaşçı bir aristokrasinin başında bulunuyordu. X. yüzyılda İslam dinine geçmekle birlikte fazla fanatik değildiler ve bu dinde silah taşıma ve kendi usullerinde yaşama hakkından başka bir şey aramıyorlardı; (içlerinde ayrıca, adlarını, dillerini, dinsel örf ve adetlerini koruyan eski Ermeniler de vardı). Yalnızca beylerine itaat ediyorlardı; Osmanlı hükümeti bunlara baş eğdirme gücünü bulamadığı gibi kendini kabul de ettiremiyordu. 1847'de Osman Paşa Güneydoğu eyaletlerinde Kürt beylerinin geçici iktidarını yıktığında, hükümet nihayet boyun eğdirmeyi başardığını düşünmüştü... Bu itaat, Osmanlı ordusunda yivli toplar ve hızlı atışlı silahların kullanılmaya başlanması sayesinde mümkün olabilmişti. Kürtlerin İslam dinine gerçek anlamda sokuluşu ancak bu zafer sonrasındadır.

10 Vicomte James Bryce, *Le Traitement des Arméniens dans l'Empire ottoman*, extrait du livre bleu, Laval, imprimerie Kavanagh, 1916, Arnold Toynbee'nın önsözü, s. 92.

1850'de Türk memurları, Kürdistan dağlarında yaşayan on iki bin Ermeni ve Nasturi'yi[11] katlettirmek için Kürt şefi Bedir Han'ı gayet ustalıkla kullandılar. Türk hükümeti böylece bir taşla iki kuş vurmuş oluyordu: Bir yandan, bu "programlanmış" Ermeni katliamının sorumluluğunu üstünden atmış oluyor, öte yandan da "silahlı soygun, yağmalama ve katliamın saygın işler sayıldığı"[12] bu kavgacı ve sert halktaki eşkiyalık eğilimini teşvik ederek Kürtlere özerk oldukları duygusunu veriyordu. Ermeniler onlar için seçilmiş kurbanlardı. Dağlarda Kürt beyleri kendilerini toprağın gerçek sahipleri olarak görüyor ve Ermenilere vasileri gibi davranıyorlardı. Her bey kendi Ermeni köylerine sahipti ve bunlara malları üzerinde tasarruf hakkı ve rahatsız edilmeden yaşama olanağını ancak haraç karşılığında veriyordu. Bu haraç iki şekilde ödenmekteydi: Belli miktarda mahsül, sürü hayvanı ve zanaat ürünlerinden oluşan yıllık vergi, kafir, ve her nişanlı gencin müstakbel ailesine ödediği çeyizin yarısı. Kürtler kendilerini evleri dışında hisettikleri ovalara inerek akınlar düzenliyorlar, genelde "hasat veya koyun kırkma döneminde, düğün ya da pazar kurulan günlerde sürüleri ve kızları kaçırıyorlar, köylüleri ve tüccarı haraca kesiyorlar, sonra da sırtlarında ganimetleri eve dönüyorlardı."[13]

11 Nasturiler, V. yüzyıldan itibaren Roma kilisesinden en eski ayrılmış ve kökleri Asur'a esir götürülmüş on İbrani kabileden gelen Hıristiyan bir azınlıktı. Yukarı Dicle vadisinde, Musul'un kuzeyinde yaşıyorlardı.

12 James H. Tashjian, *Turkey: Author of genocide*, Boston, Commemorative Committee on the 50 th Anniversary of the Turkish Massacres of the Armeniens, 1965, s. 5-6.

13 V. Berard, a.g.e., s. 209. Kürtlerin, kuşkusuz ki demografik (nüfusla ilgili) bir itkinin sonucu olarak göçebelik alanlarını kuzey ve batıya doğru genişletmeleri ve Ermenilerden haraç alarak kışın bu bölgelerde yerleşmeleri, ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısındadır.

Aslında, Ermenilerle Kürtler arasındaki ilişkiler birbirini izleyen iki evreden geçmişti. Abdülhamit'in saltanat dönemi öncesi bu ilişkiler "senyör serf ilişkisi türündendi: Ermeniler çalışıyor, Kürtler onları himaye ediyorlardı. İşlerin yüzyıllardır bu şekilde yürümesine alışmış Ermeniler, bunun başka şekilde olabileceğini düşünemiyorlar ve yazgılarından şikayet etmiyorlardı."[14] Bununla birlikte, "Türk makamları daha o zamandan Ermenilere karşı Kürtlerin tarafını tutuyor ve Ermenilerin lehine işe karıştıkları ender durumlarda da bunlar Kürt beylerinin korkunç ve önüne geçilmez intikamıyla karşılaşıyorlardı."[15] Abdülhamit devrinde işler hızla değişti: Tanzimat'ın mahcup uygulama girişimleri sayesinde Ermenilerin durumunda görülen tedrici iyileşmeden ve Ermeni ulusal bilincinin uyanışından hoşnut olmayan Kürtler, padişahın Ermenilere karşı nasıl istiyorlarsa öyle davranmalarına alttan alta izin vermesini memnuniyetle karşıladılar.

Hükümet tarafından pervasızca kullanılan Müslüman dinsel fanatizminin uyanışı, iki halk arasındaki ilişkilerde gerilemeyi de beraberinde getirdi ve cezalandırılmayacaklarından emin olan Kürtlerin yağmalama güdüsü gemi azıya aldı. "O zamana kadar yüzyıllar boyu akıllı uslu bir arada yaşamış Ermeni ve Kürt halkları arasında bundan böyle ancak kesintiye uğrayabilecek sürekli bir güvensizlik, uzlaşmazlık ve kin dalgası yaratan Abdülhamit amaçlarına ulaşmıştı."[16]

Çerkez Göçü

Kafkasya'daki bağımsızlık hareketlerinin Rusya tarafından bastırılması, Bulgaristan'daki savaş ve Kars ile Ardahan'daki Rus işgali, Osmanlı İmparatorluğu'na sığınan Türk,

14 M. Zarzecki, "La question kurdo-arménienne", *Revue de Paris*, 15 avril 1914.

15 A. Mandelstam, a.g.e., s. 190.

16 M. Zarzecki, art. cité.

Türkmen ve Lazların yanı sıra Çerkezleri de bu bölgelerin dışına sürmüştü. Sürgündeki bu azınlıkları Ermeni vilayetlerine aktarmayı zaten tasarlamış olan Türk makamları, bir yıllık tayin tahsisi, devlet çiftliklerinde iyi ücret karşılığı iş, toprak, tohumluk ve tarımsal araç dağıtımı, eğitmenlerin maaşlarının ödenmesi ve birbirinden uzak köylerde okul, cami ve evler inşa edilmesi için para temini gibi konularda güvenceler veren yazıları göçmenler arasında dolaştırarak bu hareketi yoğun biçimde teşvik ediyorlardı.

1879-1881 arasında yayınlanmış on İngiliz *Mavi Kitap*'ında (Livres bleus) bir araya getirilen İngiliz elçilik raporları, Ermenilerin bu göç karşısındaki konumuyla ilgili eşsiz bir dökümantasyon sunmaktadır.[17] Aynı şekilde, Erzurum Valisi 1879 Ekim'inde Binbaşı Trotter'a Rusya'dan gelmiş 50 ila 60.000 kişinin beklendiğini bildirmiştir. Yalnızca (37.000 nüfuslu) Dudscheh kazasına bu göçmenlerden 25.000'i kabul edilecektir. Ayrıca, 25 ila 30.000 Çerkez Adapazarı (28.000 nüfuslu) kazasına yerleştirilecektir. 1879 Nisan'ından Haziran'ına kadar Batum'dan gelen 60.000 Laz Türk donanması tarafından Karadeniz'in değişik limanlarına çıkarılacaklardır. Göç hareketi 1880'de kesintiye uğrar. İngiliz elçileri seyahatleri sırasında Van ve Erzincan dolaylarında göçmen gruplarıyla karşılaşırlar. Tümü silahlı ve açtırlar: Vaatlerinin tersine, hükümet bunların bakımını üstlenmek için hiçbir şey yapmamaktadır; kuşkusuz mültecilerle ilgilenecek bakacak simsarlar atanmıştır, ama bunlar bir yandan mültecileri yakın çevrelerine yerleştirmekle tehdit ettikleri yerli halktan, öte yandan da çorak topraklara yeleştirmekle tehdit ettikleri mültecilerden zorla para almakta ve sonuçta parayı ceplerine atmaktadırlar.

17 Bu kitapların analizi için bkz. Rolin - Jacquemyns, art. cité, s. 44-87. Diğer iki *Livres bleus* daha sonra, biri 1889'da, ikincisiyse 1890'da yayımlanacaktır.

Ekim 1880'de, İstanbul İngiliz büyükelçiliğinden bir sekreter[18] İzmit ve Mudanya körfezi kıyılarında bir mülteci kampını ziyaret eder. Burada Türk hükümetince getirilmiş yedi bin Batumlu Gürcü bulunmaktadır. İki yüzden fazlası şimdiden açlık ve salgın hastalıktan ölmüşlerdir. Barınakları ve yiyecekleri yoktur; birçoğu tarlalardan çaldıkları meyvelerle beslenmektedir. Bunlar Rus hükümetinin kendilerine iyi davrandığım, ancak şimdi sorumluluklarını yerine getirmemekle kalmayıp geldikleri ülkeye geri dönmelerini de yasaklayan Türk hükümetinin yapmış olduğu vaadlerin cazibesine kapıldıklarını gönül rahatlığıyla ifade etmektedirler. Padişahın bu durumu yaratırken, mültecilerle yerel Hıristiyan topluluklar arasında daha zayıf olanların telef olmasını da sağlayacak, bir çatışmayı kışkırtmak istediği açıktır. Bu zayıflar, Ermenilerdi.

1878'den 1881'e Türk Ermenistan'ında Durum

Elçilik raporları, Berlin Antlaşmasını izleyen üç yıl boyunca 61. maddenin hiçe sayıldığını ve tersi uygulamaların sistematik kazandığını göstermektedir.

Ermeni vilayetlerinde hüküm süren korku verici anarşi durumunu göstermek için birkaç örnek yetecektir. Binbaşı Trotter'e göre, Aralık 1878'de Erzurum'daki Hıristiyanların içinde bulundukları koşullar hiçbir zaman olmadığı kadar kötüdür. Kürtlerin eli her yere uzanmakta ve hiçbir cezaya uğramaksızın her şeyi çalabilmektedirler. Vali cesur ve namuslu biridir, ama hemen hemen tümü satın alınmış olan eyalet meclisi üyeleri ve İstanbul'daki yetkili makamlar tarafından eli kolu bağlanmıştır. Yine Binbaşı Trotter ve yine 1878 Aralık'ında, savaştan dönmüş Kürt şeflerin Diyarbakır'da hem Hıristiyanlara hem de Müslümanlara baskı uyguladığını gözlemliyor. Artık hükümet birlikleri yoktur ve beyler ülkede

18 M. Saint John'un raporu, 11 Octobre 1880, *Blue Book Turkey*, no 6, (1881), s. 196.

terör estirmektedirler. Bir Hıristiyan köyünü işgal eden beş yüz isyancıyı köyden çıkarmak için Bitlis'ten gönderilen düzenli birliklerse köyü yağmalar, erkekleri katleder ve kadınların ırzına geçerler. Dağlardaki Kürt aşiretleri kendi aralarında çatışmakta ve yolculara saldırmaktadır. Köylüler köylerini terk etmektedir. Maaşlarını almak için aylarca ya da yıllarca beklemeleri gereken yüksek memurlar ve polis, ganimeti birlikte paylaştıkları Kürtlerin suç ortaklarıdır.[19]

Trotter'in raporları üzerine, Lord Salisbury padişahtan duruma müdahale etmesini ister. Babıâli "durumu soruşturmak, ahalinin yakınmasına neden olan kötü uygulamaları belirlemek ve genel bir reform planı hazırlamakla yükümlü" özel bir heyeti Erzurum'a gönderir. Sadrazam, Sir Henry Layard'ın tüm protestolarına; yakınmaların nedenlerini çok iyi bildiği, hükümetin reformlara girişmeye hazır olduğu, ne var ki elinde para bulunmadığı yanıtını verir. Erzurum'a giden heyetse burada yerel yetkililerin direnciyle karşılaşır ve İstanbul'dan gelen yeni bir emirle tüm yetkileri iptal edilir. Suistimaller heyetin gözleri önünde devam edecek ve hapse attırdığı birkaç şaki, gardiyanlara rüşvet vererek firar edeceklerdir. Heyetlerin etkinliği konusunda kimse hayale kapılmamaktadır. En iyi durumda, büyük devletlerin vicdanını rahatlatmaktan başka işe yaramamakta; en kötü durumdaysa misillemelerin nedeni olmaktadırlar. Üyeler gayretkeşlikte bulunursa, Babıâli bunları tekdir etmektedir. Babıâli'nin bunu yaptığı enderdir, çünkü heyet üyelerinin çoğu dürüstlükleriyle ilgili vicdani bir rahatsızlık duymazlar. 4 nolu *Mavi Kitap*'ta, Kürtlerin Horhor köyünde gerçekleştirdiği şakilik olaylarını soruşturmaya gelen –başkan da dahil dört Müslüman ve iki de Hıristiyan üyeden kurulu– bir heyetin durumu rapor edilmektedir. Heyet başkanı köye gelir gelmez köylüleri bir araya toplar ve şikayette bulundukları için azarlar. Köylüler taleplerinde ısrar edince, ertesi gün –pazar günü– yeniden gelmelerini

19 *Blue Book Turkey*, no 10 (1879), s. 8 ve 13-17.

önerir. Pazar ayinine katılmak isteyen köylüler bunu reddedince onları hapse attırır ve suçluluğunu ortaya çıkarmak durumunda olduğu Kürt beylerinin şölenine gider.[20]

Hepsi bayağı bir komedinin suç ortaklarıdır; hepsi Ermenilerle oyun oynamaktadır: Kürtler, Türk memurlar, padişah, aynı şekilde İngilizler; öyle ki, padişah Kürtlere boyun eğdirildiğini ve eyaletlerde düzenin hüküm sürdüğünü ilan ettiğinde, İngiliz büyükelçisi hararetle koşup teşekkürlerini sunmaktadır. (14 Kasım 1879).

Türk hükümeti yağmacı kıtaları veya araya soktuğu Kürtler vasıtasıyla hareket etmekle yetinmemekte, zulmü sayısız vahşet örnekleriyle örgütlemektedir. Raporlar, "Osmanlı İmparatorluğundaki memurların, subayların, hakimlerin, vergi tahsildarlarının ve polis görevlilerinin yaptığı alçaklıkları" açıkça kanıtlamaktadır; bunlarınkiyle kıyaslandığında, Kürtlerin haydutluk ve marifetlerinin masum haşarılıklardan ibaret olduğu izlenimi doğmaktadır."[21]

Vergi tahsiliyle ilgili olarak Yüzbaşı Everett (Erzurum), savaştan yarı ölü halde çıkmış ve daha sonraki kötü mahsul nedeniyle açlığa ve dilenciliğe mahkûm olmuş köylülerin bile vergi tahsildarlarının merhamet bilmez takibine uğradıklarını, ödeyemediklerinde de yetkililer tarafından hapse atıldıklarını anlatmaktadır; üstelik bu, savaş sırasında verdikleri erzağın karşılığı olarak hükümetin kendilerine önemli miktarda borçlu bulunduğu koşullarda olmaktadır. Olayın sorumlusunun, validen durmaksızın para isteyen merkezi hükümet olduğunu eklemektedir. Vali bu talebi mutasarrıfa, o da kaymakama aktarmaktadır. Böylece askerler ve jandarmalar köylere gidip evlere girmekte, savaş sırasındaki el koymaları hiç hesaba katmadan her istediklerini alıp götürmektedirler. Eğer

20 *Blue Book Turkey*, no 4 (1880), s. 50.

21 Johannes Lepsius, *L'Arménie et l'Europe. Un acte d'accusation contre les grandes puissances chrétiennes*, Lausanne, Payot, 1896, s. 82.

tesadüfen bir alındı makbuzu verilmişse, bu düzmece ve imzasız olup, alınan miktarın çok altında bir rakamı göstermektedir. Bu yöntem tahsildarlara ikinci kez vergi isteme ve ceplerini doldurma imkanı vermektedir.[22]

Ermeniler, 1879-1880 yıllarında özellikle zor bir dönem yaşadılar: Yaz mevsimi son derece kurak geçmiş, Kürtler önemli miktarda davar ve tarım aletini çalıp götürmüşlerdi; kaynaklar kuruduğu için toprak kötü verim vermiş, ekinin ancak çok küçük bir bölümünden ürün alınabilmişti. Kışla birlikte görülmemiş bir kıtlık yaşandı. Kazaların tümü ekmeksiz kalmıştı. Yoksul köylüler ot ve kök toplamak için dağları dolaşıyor, zenginlerse sermayelerinin temelini oluşturan hayvanlarının bir bölümünü kesip tuzlamak zorunda kalıyorlardı. Önce yüzlerce, sonra binlerce insan açlıktan kırıldılar. Çoğunlukla yollarda ölüyorlar ve köpeklerin yarı yarıya parçaladığı cesetler üstüste yığılmış duruyordu. Açlık ve yoksulluğun ayrılmaz parçası salgın hastalıklar, bu perişan manzaranın eksik renklerini tamamladılar.

Büyük bir tehlike çığlığı yankılandı ve İstanbul'un merhamet sahibi çevrelerine ulaştı; Türkler ve Ermeniler karşılıklı yardım komiteleri oluşturdular. Londra ve Paris'te paralar toplandı. Ne var ki yardımlar ulaşıncaya kadar felaketin yol açtığı tahribat daha da genişlemişti. Elçilik belgelerinde, Başkale kazasında on bin, Beyazıt ve Eleşkirt dolaylarında yirmi ila otuz bin, Midyat, Botan ve Cizre'de de bir o kadar ya da daha fazla insanın ölmüş olduğundan söz edilmektedir. Türk hükümeti böyle bir zamanda, savaştan en çok zarar görmüş kazaların üç yıllık gecikmiş vergi borçlarını ödemelerini istedi. Hatta Başkale'de vergileri zamanından önce toplama çabasına girdi. Hayvanların Kürtler tarafından çalımp çalınmadığı ya da Çerkezlerin toprakları gaspıyla ilgilenmeksizin köylüden koyunları vermesini istedi. Hükümet mükelleflerin

22 Mali yönetim ve adliyeyle ilgili metin, Rolin - Jaequemyns'in adı geçen makalesinden özetlenmiştir. s. 66-76.

yaşadığı perişanlığın üstüne tüy dikercesine, 1 Mart 1888'de, beş kuruşluk paralar ya da bronz veya altın paraların bundan böyle vergi ödemelerinde kabul edilmeyeceğine karar verdi: Oysa bu, köylülerin ve küçük tüccarların nerdeyse yegane tasarruf biçimiydi.[23]

Adalet aygıtına gelince, Türk mahkemeleri hiçbir dönem Abdülhamit rejiminde olduğu kadar kokuşmamıştı. Hakimin kararı, en fazla para veren davacının lehine oluyordu. Yakalanan hırsızlar, ganimeti birlikte paylaştıkları mahkeme üyeleri tarafından kayırılıyorlardı. Yargıçların –ya da Kadılar– çoğu cahil insanlardı; maaş alamayan –ya da çok az alan– bu kişiler sadece rüşvetlerle geçiniyorlardı. Tanıklar kahvelerden ya da hamamlardan toplanıyor, yargıcın bunların tanıklığına dayanarak hüküm verdiği çok sık görülüyordu. Tanzimat'ın oluşturduğu Nizamiye mahkemelerinin Müslümanlarla Hıristiyanların tanıklığı arasında ayrım gözetemeyeceği hükme bağlanmış ve yine Berlin Antlaşması'nın 62. maddesiyle[24] herkesin yasa önünde eşitliği teyit edilmişken, elçilik raporları Hıristiyanların tanıklığının hemen hemen hiçbir zaman dikkate alınmadığını göstermektedir.

Hıristiyanlara karşı işlenen en aleni cinayetler karşısında adalet aramak, hususi mahkemelerde olduğu gibi yüksek mahkemelerde de etkisiz kalıyordu. 1899'da Ermeniler, İngiliz elçiliğinin enerjik müdahalesiyle, uzun yıllardır Muş bölgesindeki kanlı yağma olaylarından sorumlu olan ünlü Kürt eşkıya Musa Bey'i İstanbul'da yargı önüne çıkartmayı başardılar. Yirmi günlük bir ihtiyati hapislik ve beş duruşma sonunda Musa Bey beraat etti. Bu hukuksal parodi, İngiltere'yi bu tür girişimlerin yararsızlığı konusunda ikna etmeye yetti.

23 1 piastre = 0,22 frank. 1 Türk lirası (100 kuruş) = 22 frank (1900). Trabzon konsolosu Billietti, ulusal tasarrufun bu şekilde % 80-90 oranında azaldığını belirtmiştir.

24 62. madde, İmparatorluk topraklarında yaşayan herkesin hukuki eşitliğini güvenceye alıyordu.

İdari aygıtın hem üst hem de alt basamaklarındaki tüm Türk memurları maaşlarını son derece düzensiz biçimde alıyorlardı ve tümü de rezilce bir çürümüşlük içindeydi. Polis ve jandarmada kurallara riayet edilmiyordu. Bitlis ve Erzurum'a iki İngiliz albayının genel müfettiş olarak gönderilmesi de işleri fazla değiştirmedi: Bunların yetkileri hiçbir biçimde tanınmadı.

Bununla birlikte, Ermeniler Türk memurları ve Kürt beylerinin gadrine uğruyor olsalar bile, köylü ya da tüccar Müslüman komşularıyla iyi ilişkiler içindeydiler. Yönetim istediği kadar Müslüman fanatizmini kullanadursun, sınıf dayanışması işliyordu: Kendileri de yönetim ve Kürtlerden şikayetçi olan Müslümanlar, Ermenilerle huzur içinde yaşıyorlardı. Bazı Müslümanlar; memurlar, beyler ve göçmenler tarafından zorbalığa uğrayan, soyulan ve topraklarından kovulan Hıristiyanların (aynı zamanda kendi dindaşlarının) içinde bulunduğu inanılmaz ölçüde perişan durumu İngilizlere aktarıyorlardı. Eskiden dünyanın en zengin bölgelerinden biri olan Türk Ermenistan'ı harap durumdaydı: Köyler susuz, ağaçsız, bahçesiz, toza toprağa bulanmış kulübe yığınlarından ibaret hale gelmiş, sakinleri nerdeyse yarı çıplak, yarı aç dolaşıyorlardı; kamu hizmetleri, yani yollar, köprüler yoktu artık; hapishaneler ağzına kadar Ermenilerle dolup taşıyordu.

Avrupa hükümetleri bütün bunları İngiliz *Mavi Kitap*'larından biliyorlardı. Büyük devletler iki milyonu aşkın Ermeninin böyle yavaş yavaş imha edilmesine tepki gösterecekler miydi, yoksa durumu kabul mü edeceklerdi? Askeri müdahaleye cesaret edecekler miydi, yoksa padişahın kendilerini açıktan açığa alaya aldığı ve her şeyi düzene bağlama savındaki Berlin Antlaşmasının daha hemen ertesinde gülünç duruma düşürdüğü gün gibi ortadayken, tuhaf ve sıkıcı protestolar komedisini oynamaya devam mı edeceklerdi?

Gladstone'un yeniden iktidara gelişinden sonra (Mart 1880) İngiltere, padişahı Berlin Antlaşması'nın Karadağ ve Yunanistan'la ilgili maddelerini uygulamaya zorladı. Ancak

Ermenistan'da reforma gidilmesini kabul ettiremedi. Bununla birlikte, diğer büyük devletlerin 2 Haziran'da Türk hükümetine bir protesto notası göndermesini sağladı. Bu nota sonuçsuz kalırken, büyük devletler ısrarlarını sürdürdüler ve 7 Eylül 1880'de, 61. maddenin derhal uygulanmasını istedikleri yeni bir nota ilettiler:[25] Elçilik raporları temelinde, hükümetlerin padişahın tutumuna inanmadıklarını belirtiyor, ama hiçbir yaptırım tehdidi içermiyordu. İngilizler reformların uygulanması için 12 Ocak 1881 toplu notasıyla, Marquis de Dufferin'in 1883 ve Comte de Rosebery'nin 1886'daki iki protesto notasına başvuracaklardı[26] Aslında, İngilizlerin 61. maddeyi uygulatmaktan vazgeçtikleri söylenebilir. –1881'den 1889'a *Mavi Kitap*'lar yayınlanmamıştır. – Ayrıca, İngiltere dışındaki büyük devletler pek de müdahale kararlılığında görünmüyorlardı: "Abdülhamit, hiçbir büyük devletin diplomatik notalar dışında bir silah kullanmayacağını ve Ermenistan'daki cinayetlerini tam bir güvenlik içinde sürdürebileceğini biliyordu."[27]

25 Bu notanın tam metni için bkz., M. Léart, a.g.e., s. 32-37. Babıâli 3 Ekim'de yapmayı tasarladığı reformları büyük devletlere bildirecek, ancak toplu notadan haberdar değilmiş gibi davranacaktır.

26 Bu notanın metni için bkz. *Livre Jaune*, s. 305-306 (Dişişleri Bakanlığı: Diplomatik belgeler. *Livre Jaune. Affaires Arméniennes (1893 -1897) et supplément* (1895 - 1896), Paris, İmprimerie nationale, 1897). Rosebery'nin memorandumu, liberal kabinenin düşüşünden sonra, yeni muhafazakar hükümetin bilgisi dışında iletilmiştir; yeni hükümet, temsilcisinin bu kişisel girişimini onaylamamıştır. (Bkz. A. Beylerian'ın makalesi: L'impérialisme et le mouvement national arménien (1885-1990)", *Relations internationales*, no 3, juillet 1975, s. 19-54; makalede, Ermeni sorununun bu kısa dönemdeki durumuyla ilgili, özel diplomatik arşivlere dayalı bir analiz de mevcuttur.

27 F. Nansen, *L'Arménie et le Proche - Orient*, Paris, P. Guethner, 1928.

Büyük Devletlerin Ekonomiye Müdahalesi

Avrupa'nın Türkiye'ye gösterdiği ilgide insancıl yön sadece önemsiz bir ayrıntıydı: İşin özü, burada elinde tuttuğu veya geliştirmeyi umduğu mali çıkarları korumak; daha açık ifadeyle, Türkiye'nin yükümlendiği devlet borçlarının ödenmesi ve ticari pazarların işletilmesiydi. Esasen Türkiye 1876'dan beri mali bir kaos içindeydi. Borçlarının faiz ve taksitlerinin ödenmesini askıya almıştı. Avrupalı alacaklılarına olan yaklaşık yüz milyon sterlin borcu, bir "Devlet Borçları Yönetim Konseyi" (Düyunu Umumiye -Ed.) kurulmasını zorunlu kılmıştı. Bundan başka, bir kısım devlet geliri "Osmanlı borçları"nın ödenmesine ayrılacaktı. Konsey'in Alman, İngiliz, Avusturyalı, Fransız ve İtalyan delegeleri, vergilerin bir bölümünü böylece daha kaynağında kesip ülkelerine aktarıyorlardı.[28] Egemen bir ülkede devletin yerine geçen yabancı bir kuruluşun bu müdahalesini telafi eden, Osmanlı imparatorluğunun borçlarını geçici olarak erteletme hakkını kazanmış olmasıydı. Anarşiye teslim olmuş bu ülkede Devlet Borçları Yönetim Konseyi, Avrupa için yegane güvenceydi; işleyişi örnek teşkil etti ve onun sayesinde Türkiye'nin alacaklıları güvene kavuştular. Alman işadamlarının ülkeye doluşması, yeniden kazanılan bu ekonomik gelişme sonucunda gerçekleşti. Ayrıca, Almanya haklı olarak, Berlin Kongresi'nden beri kendini Türkiye'yle ilişkilerinde ayrıcalıklı konumda düşünebilirdi. Bu politikayı başlatan, 1880'den itibaren İstanbul'daki Almanya, büyükelçiliği görevini yürütmekte olan Kont Hatzfeldt oldu. Toprak elde etme hırsını bir yana bırakan Almanya Osmanlı ordusunu denetimi altına alma ve ticari avantajlar sağlama peşindeydi.

28 A. du Velay, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie*, Paris, Arthur Rousseau, 1903. Buraya bırakılan gelirler şunlardı: Tuz ve tütün tekelleri; İspirtolu içecekler vergisi, damga (kurumlar) vergisi, balıkçılık vergisi; ipekli kumaşlar vergisi; olası hazine gelirleri ve yılık gelir vergisi fazlası.

1883'te, General Von Der Goltz Osmanlı ordusunu çağdaş Avrupa yöntemlerine göre eğitmek ve donatmakla görevlendirildi. On iki yıllık görev süresinde, Türk ordusunun tümüyle yeniden yapılanmasını, genel kurmaylık kurumuna, askerî bir formasyona ve seferberlik planına sahip olmasını sağladı. Alman ticaretine gelince, 1884'ten itibaren Türkiye'ye silah satımının başlaması ve 1888'de Deutsche Bank'ın Osmanlı demiryollarına girmesiyle birlikte gelişme gösterdi. Bu "barışçıl fetih", Anadolu'yu Alman kolonileriyle doldurmayı düşleyen Bismarck tarafından başlatılan pangermanist planın uygulamaya sokuluşuydu. Ancak, "iyi bilinmeyen bir ülkeye göç dalgasını başlatmadan önce, arazinin incelenmesi ve özellikle de giriş yollarının açılması gerekiyordu."[29] Bu yolların en önemlisi, Boğaz'ın kıyısından çıkarak, Ankara, Kayseri, Diyarbakır, Bağdat üzerinden İran körfezine yönelecekti. Almanlar padişahtan bu hattın inşa edilmesi imtiyazını kopardılar ve böylece Fransız-İngiliz çıkarlarına darbe vurdular. Almanya'yla bu yakınlaşma, 1889 Kasım'ında II. Wilhelm'in İstanbul'u ziyaretiyle pekiştirildi.

Hamidiye Alayları

Bu ziyaretten yararlanan İstanbul'daki Ermeni cemaati, Kayzer'e, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesindeki vaadlerin tutulmamış olduğunu anımsatan bir dilekçe sundu. Bu cüretli ve yararsız girişim, padişahı uyardı: Ermeni sorununun halledilmesi konusunda adım atma zamanı gelmişti.

1891 başlarında Macar profesör Vambery'e, "Sizi temin ederim, Ermenileri pek yakında dize getireceğim. Onların sesini kesmenin yolunu biliyorum"[30] diyecektir. İki gün sonra, Küçük Asya'da sınırların korunması gerekçesiyle, gerçekte

29 G. Gaulis, *La Ruine d'un empire. Abdülhamid, ses amis, ses peuples*. Paris. A. Colin. 1913, s. 128.

30 J. Haslip, a.g.e., p 197.

ise Ermeni isyancıların imha edilmesi amacını güden, Kürtlerden oluşmuş düzenli bir süvari gücü oluşturulmasını karar altına alıyordu: Hamidiye –veya, padişahın süvarileri. Mareşal Zeki Paşa birlikleri oluşturma göreviyle kolordu komutanı atandı: Her biri beş yüz altı ila yüz kişilik kırk sekiz alay kuruldu. Düzenli ordudan albay ve yüzbaşılar komutayı üstleniyorlardı. Diğer rütbeler aşiret ve çete reisleriyle, ün salmış eşkıyalara ayrılmıştı. Bir süre sonra, Erzincan, Erzurum, Van, Muş, Bitlis, Mardin, Sivas, Diyarbakır vd. bütün büyük kentlerde Kürtlerin kalabalıklar halinde aynı istikamete doğru yürüdükleri görüldü. Üniforma, Martini[31] tüfekleri ve kasatura dağıtılıyordu. Bununla birlikte, askeri formasyondan yoksun olan bu milis gücü lafa bakılırsa savaşmak için kurulduğu kazaklar karşısında direnme becerisini gösteremeyecektir. Sadece reisler maaşa tabiydi ve nişan sahibi oluyorlardı; çete efradına silah ve mühimmat dışında birşey verilmediği için, bunların Ermenilerin sırtından geçinmeleri zorunluydu. Ayrıca, bu alaylar padişaha bağlı değillerdi: Hırsızlık ya da cinayetten tutuklandıkları durumda Zeki Paşa'yı çağırtıyorlar ve böylece çoğu kez sadece beraat etmekle kalmayıp aynı zamanda mükafatlandırılıyorlardı. Ermenilerin verimli ovalardaki topraklarına göz koymuş olan Kürtler, yetkili makamlarca buralara yerleşmeye davet edildiler. 1892'den itibaren, Muş, Van, Erzurum ve Harput[32] ovalarında yaşayan bütün Hıristiyan ve bu arada çok sayıda da Müslüman köylü için yaşam dayanılmaz hal aldı. Kürt akınlarını şikayet etmek için Türk ve Ermeniler sık sık ortak dilekçeler imzaladılar. Ne var ki sayıları pek fazla olmayan iyi niyetli görevliler, padişahın bu süvarilerine ateş açmak istemeyen düzenli birliklerin itaatsizliğiyle karşılaşıyorlardı. 1892'den 1894'e kadar Kürdistan ovalarında süngülenen, asılan, kurşuna dizilen ve sakat bırakılan Ermenilerin

31 Türk ordusu o sıralar Martini-Henry tüfekleriyle donatılmıştı. Mauser'ler daha sonra sipariş edilmiştir.

32 Harput, eski Mamuretülaziz'dir.

sayısını belirlemek olanaksızdır. Zorla din değiştirme olayları artmıştır. Yaşanan, "örgütlü hırsızlık, yasallaştırılmış ölüm, ödülendirilmiş tecavüz"dü,[33] Kürtler yüzlerini gizlemiyor, Ermenileri yok etmek için orada bulunduklarını ve kendilerine mahkeme önünde sorumlu tutulmayacakları güvencesinin verildiğini açıkça beyan ediyorlardı.[34] Ermeniler sefalet içinde kentlere, özellikle de Van'a çekildiler ya da Avrupa'ya ve Rus Ermenistan'ına göçettiler.

Erzurum'daki İngiliz elçisi Clifford Loyd'un Ermenistan'da durumun sürekli kötülediğini ve "bunun sürmesinin Hıristiyan ahalinin yok olmasına neden olacağını"[35] belirten 20 Ekim 1890 tarihli raporundan 1894'e kadar, İngiliz büyükelçilerinin protestoları etkisiz kalacak ve Abdülhamit giderek kendine daha fazla güven duyacaktır.[36]

Ateş külün altında için için yanıyordu; yangın kaçınılmazdı. Devrimci bir Ermeni hareketinin varlığı koru alevlendirdi. Bu Ermeni isyanı gerekçesi, birbirini takip eden Türk hükümetleri tarafından –keza bugün de– bütün katliamları haklı göstermede kullanılmaya devam edecektir. Aynı şekilde, Ermeni devrimci hareketinin gerçek niteliğini ve uzun zamandır yok olmaya mahkûm edilmiş olan Ermenilerin artık kendilerinden başka kimseye güvenemeyeceklerini bildikleri bir dönemde nasıl ortaya çıktığını titizlikle incelemek yerinde olacaktır.

33 *Blue Book Turkey*, 1893, no 3 ve no 6; ayrıca V. Berard, a.g.e., 215-223.

34 Charles'ın telgrafı. S. Hampton, Erzurum'daki İngiliz konsolosu, 28 Şubat 1891, aktaran m. Mac Coll, "L'Arménie devant l'Europe", *Revue des Deux-mondes*, Eylül-Ekim 1896.

35 *Blue Book Turkey*, no I (1890-1891).

36 Dinsel zulüm olayları 1892'de başladı: Özel mekanlarda ayin yasağı; özel okullardan mezun olanlara (çoğunlukla Ermeniler) kamu hizmetlerinde görev yasağı; "Halife Ömer'in kelamı"yla uyuşmayan tüm kitapların sansür edilmesi; hangi dilde olursa olsun İncil'den alınmış bölümlerin yayımının yasaklanması.

6

Ermeni Devrimci Hareketi[1]

Fransız Cumhuriyeti'nin İstanbul büyükelçisi Paul Cambon, 20 Şubat 1894 tarihli ünlü bir mesajında şunları yazıyordu: "İsyana hazırlanıyorlar denile denile, Ermeniler sonunda gerçekten hazırlandılar; Ermenistan yok denile denile, sonunda Ermeniler onun varlığına gerçekten inandılar. Ve böylece, birkaç yıl içinde Türk hükümetinin kusur ve hatalarını kendi propagandaları için kullanan ve tüm Ermenistan'a ulusal uyanış ve bağımsızlık fikrini yayan gizli topluluklar örgütlendi."[2] Ermeni devrimci olgusunun doğuşu bundan daha iyi özetlenemez.

Türkler Ermeni edilgenliğine her zaman güvenmişlerdi: Onlara göre, Ermeniler "biraz asalet yoksunuydular, ancak göstermiş oldukları asırlık sadakatten dolayı da az sevilmiyorlardı."[3] Bulgar ve Yunanlılara öykünmedikleri ve yasallık çerçevesinde kalmak için ellerinden geleni yaptıkları için onlara karşı minnet duyuyorlardı. Özcesi, Türkiye'de biri "sadık millet" lafını telaffuz ettiğinde, herkes bundan "Ermeni milleti"ni anlıyordu. Ama Ermenilerin buna karşılık aldığı ödül, bir anayasa

1 Daha ayrıntılı bir analiz için bkz, Bayan A. Ter Minossian'ın genişçe belgelendirilmiş makalesi "Le mouvement révolutionnaire arménien", *Cahiers du monde russe et soviétique*, vol, XIV, octobre-décembre 1973, s. 536-607.

2 Livre jaune, a.g.e., document no 6, s. 12.

3 Mourad Bey, *Le Palais d'Yıldız*, s. 16 (aktaran V. Berard, a.g.e., s. 229).

ucubesinden ibaretti ve sözcülüklerini yapan Ermeni Ulusal Meclisi, patrikhanenin durmadan yinelenen protestolarına sessizlik ve kaçamaklı yanıtlarla direnen Babıâli'ye sonuçsuz başvurularda bulunuyordu. Berlin dönüşünde Ermeni delegeleri, büyük devletlerin ne onlara yardım etmek ne de bizzat kendi formel taleplerini sonuna kadar takip etmek için hiçbir şey yapmayacaklarını anlamışlardı. Dostları tarafından mahkûm ve terk edildiğini düşünen bir halk, kendi öz savunmasını örgütlemekten başka ne yapabilir? Öte yandan, İngiliz konsoloslar bir isyanın beklentisi içindeydiler: "Geçen yıl vergilerin toplanması sırasında doğudaki sancakların tek bir vücut halinde ayaklanmamış olmasını, sadece Ermeni halkının çeşitli sınıfları arasındaki birlik noksanlığı ve sabır açıklayabilir."[4] İlerde bağımsız bir ulus olma umutlarını yitiresiye dek "Aşağılanmış, ezilmiş, işkenceden geçirilmiş ve katliama uğramış olan Ermeniler, üstüne üstlük, kendilerine genel bir ayaklanmanın hazırlanmasını bile yasaklar nitelikteki tarihsel, ekonomik ve özellikle de coğrafi verilerle karşı karşıyaydılar. Doğrusunu söylemek gerekirse, gerçekte ne Ermeni devrimi ne de Ermeni isyanı gerçekleşti; olanlar, içinden yavaş yavaş kuşkusuz ki daha iyi yapılanmış, ancak Ermenistan'ı bağımsızlığa götürebilecek tek yol olan bir halk hareketi çapına ulaşamamış hareketlerin doğduğu isyan girişimleriydi. Bu militanların büyük bölümünün hedefi, özerklikten ziyade reformların, yani Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin uygulanmasıydı. Ermeni komitelerinden ya da Ermeni direnişinden söz edildiğinin duyulması 1890 dolaylarındadır. Türk makamları 1890 Haziran'ında Erzurum'da silah aramak için katedrala girmek istediklerinde, Ermenilerin silahlı direnişiyle karşılaştılar. (Çıkan çatışmada yirmi Ermeni öldü, üç yüzü de yaralandı.)[5] Bu vesileyle,

4 M. Varandian, *L'Arménie et la Question arménienne*, Laval, imprimerie Karabagh, 1917, s. 57.

5 Yüzyıllardan bu yana Türk makamları askeri birliklere ilk kez resmî olarak Ermeniler üzerine ateş açma emri veriyorlardı.

Ermeni halkının topyekun direnişe geçtiği kanısı yerleştirilmek istendi; bu rivayet Babıâli'nin çıkarına hizmet ediyordu: Gerçekte, büyük devletlerin devrimci hareketlerin esinlendirici eylemlerinden korkuya kapılacağı ve Ermenileri kendi kaderlerine terkedeceğine kuvvetle inanan Padişah, baskı cenderesini bir kat daha sıkmak için olaydan yararlandı.(*)

Armenakan Partisi

Bu küçük devrimci grupların oluşumu 1890 öncesindeydi. 1872'de Van'da kurulmuş olan Kurtuluş/Birliği'ni daha, önce anma fırsatımız olmuştu. Silahsızlandırılmış hemşerilerini zorla vergi toplanması ve yağmalara karşı korumayı güden genç Ermeniler tarafından yine Van'da, 1878'de kurulmuş Kara Haç Cemiyeti[6] ve aynı amaçla 1881'de örgütlenmiş, olan Erzurum kökenli Vatan Koruyucuları aradan geçen sürede listeye eklenmişti. Hareket bir buçuk yıllık mevcudiyetinin ardından yıkıldı.[7] Aslında devrimci bir eyleme yönelmiş ilk gerçek Ermeni siyasal partisi, Mıgırdiç Portakalyan'ın öğrencisi olan bir genç eğitmenler grubunun 1885'te Van'da kurduğu Armenakan partisidir.[8] Hedefi: "Ermenilerin kendi

* O dönemde gerek Rusya'da ve gerekse diğer Avrupa devletlerinde devrimci Anarşist hareketler önemli eylemlikler gerçekleştirmekte idi. Anarşizmin Avrupa hükümetlerinde yarattığı endişeyi Abdülhamit kullanmayı çok iyi becerdi. (y.n.)

6 L. Nalbandyan, a.g.e., s. 84. Yeminlerini bozan üyeler kara bir haçla işaretleniyor ve anında öldürülüyorlardı.

7 Vatan Koruyucuları konusundaki belgeler hemen hemen tek bir kaynağa, H.M. Nishkian'ın Ermenice yazılmış *Les Premières Etincelles. Un épisode du réveil â Erzeroum*, Boston, 1930 çalışmasına dayanmaktadır.

8 Van'daki bir ortaöğrenim okulunun kurucusu olan Portokalyan, bu kentteki Ermenilerin gerici kanadıyla sürtüşmüş ve okulu birçok kereler kapattırılmıştır. 1885'de, o dönem Batı

kendilerini yönetme hakkının devrim yoluyla elde edilmesiydi". Van'dan başlayarak devrimci fikirler yaydı, özsavunma grupları örgütledi ve genel bir hareket hazırlığına girişti.[9] Bu tarihten itibaren parti gelişme gösterdi; Muş, Bitlis, Trabzon ve İstanbul'a yayıldı ve İran ve Rusya Ermenileriyle ilişkiye geçti. Türk askerleri ve Hamidiye birliklerindeki silahlardan satın almayı ve yine satışın serbest olduğu İran'dan silah getirtmeyi başardı. Van'da görev yapan Rus konsolos yardımcısı bir Ermeni albayı bu silahların kullanımında eğiticilik yaptı. Bu askerî hazırlığa karşın, eldeki eylem araçları partinin silahlı bir mücadeleye başlamasına yetmeyecek kadar azdı; kadrolaşması sınırlı, eylemleriyse birbirinden kopuktu. Türk makamları başkent basınındaki neşriyatın büyük desteğiyle kamuouyunu geniş bir devrimci hareketin mevcudiyetine inandırmak için bir olaydan faydalandılar.[10] Aslında, Armenakan partisi'nin faaliyetleri arasında yalnızca üç saldırı görülür ve Parti bunları çok pahalıya ödemiştir:[11] Militanların nerdeyse

Avrupa ve Birleşik Devletler'e yönelmiş göç dalgasıyla birlikte Fransa'ya sürgüne gitmeyi tercih eti. Aynı yılın güz aylarında eski öğrencilerinden dokuzu Armenakan Partisini kurmak için bir araya geldiler. Portokalyan konusunda bkz, E. Doumerge, *L'Arménie, les Massacres et le Question d'Orient*, Paris, Editions de Foi et de Vie, 1916, s. 155-161.

9 Bu programın özeti, bkz, L. Nalbandyan, a.g.e., s. 97-99. Armenakanların başlıca lideri Mıgırdiç Terlemezyan olmuştur.

10 1889 Mayıs'ında, silahlı ve Kürt giysileri giymiş iki Armenakan, İran dönüşü Başkale yolunda öldürüldüler. Cesetlerden birinin üzerinde Londra ve Marsilya'dan (bu ikincisi Portokalyan'dan) gelen iki mektup ve bir de günlük çıktı. Bkz, M. Varandian, *Histoire de la fédération révolutionnaire arménienne* (Ermenice), Paris, (Vol. I), 1932, s. 31, ve *Blue Book* Turkey no I (1890), s. 4-II.

11 Bir Kürt toplantısına; Türklere ve Kürtlere; 16 Ekim 1892'de Van'da bir polis memuruna yönelik üç saldırı. *Blue Book Turkey* no 3 (896), s. 53-54 ve s. 62.

tümü tutuklanmış, Van'daki Ermeni halk alışılandan daha vahşi zorbalıklarla karşılaşmış, tüm kültürel, dinsel ve hatta hayır kurumu faaliyetleri devrimci faaliyet muamelesi görmüştür. Gerçekte, bu şekilde, tüm Ermenileri, ender sayıda suçlunun yanında tüm bir suçsuz çoğunluğu Türk toplumunun gözünden düşürmek için olağanüstü bir bahane bulunmuş oluyordu.

Devrimci Hınçak Partisi

1886 yazında Paris'teki bir Ermeni öğrenci, Avetis Nazarbekyan ve Maro lakabıyla anılan nişanlısı Mariam Vartanyan, birlikte devrimci bir örgüt oluşturmayı kararlaştıracakları başka Ermeni öğrencilerle ilişkiye geçtikleri Cenevre'ye geldiler. 1887 yılında parti kuruldu;[12] Kasım'da *Hınçak* (Çan) gazetesi yayına başladı; gazete Rus siyasetçisi Alexandre Herzen'in gazetesine ithafen bu adı almıştı. Partinin programı Ekim 1888'de ayrı bir broşür olarak bu gazetede yayımlandı.[13]

Programı, hem sosyalist hem de milliyetçi bir devrimci partinin programıydı.[14] Diyalektik materyalizme kayıtsız bağlılık

12 Nazarbekyan ve Maro dışında, Gabriel Kapyan, Ruben Khan-Azat, Nicoli Martinyan (bu son ikisi Cenevre'den), Gevorg Haçyan ve Christopher Ohanyan (Montpellier'den), daha sonra Levon Stepanyan. Esasen grubun bileşiminde dalgalanmalar olmuştur; bazıları çekilmiş, bazıları da daha sonra katılmıştı. Kuruculardan Haraçyan, makalelerinden birinin yayınlanmaması üzerine bir süre sonra gruptan ayrıldı. (Bkz, L. Nalbandyan, a.g.e., s. 105-108 ve 115)

13 Hintchak, Ectobre-Novembre 1888. Bu sözcük değişik biçimlerde, yazılabilir: Hunchak, Henchak, Huncheg, Hentchag, Hintchag.

14 Partinin resmî adını alması, ancak 1896'dadır: Devrimci Hınçak Partisi. Gladstone hükümeti kendilerini iyi karşılayınca, propaganda komitesi Londra'ya yerleşti.

ve sınıflar mücadelesinin kabulüyle sosyalist;[15] köylü ve işçi yığınlarına dayanan devrimle Türk Ermenistanı'nın siyasal ve ulusal bağımsızlığını elde etmeyi güden acil hedefi itibarıyla ulusalcı.

Bu programın Türkiye ve Rusya'daki Ermeni burjuva çevrelerinden geniş onay görmemesi doğaldı. Ayrıca, partinin gösterdiği hızlı gelişmeyi, sosyalist hedeflerinden ziyade ulusalcı çehresine borçlu olduğu söylenebilir. Avrupa ve ABD'deki sempatizanlarını saymazsak, yedi ay içinde sadece hareket üssü niteliğindeki İstanbul'da, özellikle eğitimli Ermenilerle konsolosluk ve denizcilik işletmelerindeki memurlardan oluşan yedi bin militanı saflarında toplamıştır.

Partinin gürültü kopartan ilk eylemi 27 Temmuz 1890 tarihindedir. Erzurum mezalimi sonrasındaki sessizliğinden ötürü Ermeniler tarafından kınanan patrik Horen Aşıkyan'ın[16] Kumkapı katedralinde cemaate hitabı, Hınçak Partisi üyesi Harutyun Cangülyan tarafından kesildi; padişaha hitaben yazılmış ve Ermenistan'da reformların uygulanmasını isteyen bir protesto metnini okuduktan sonra, patriği bir grup yandaşıyla birlikte padişahın huzuruna çıkmaya zorladı. Yol üzerinde Türk askerleri tarafından önleri kesildi ve Cangülyan tutuklandı;[17]

Kumkapı gösterisi başarısızlıkla sonuçlandı, ancak Babıâli'nin olayın anılmasını yasaklayan emrine karşın belirli

15 Programın redaktörleri, Rus devrimci hareketleri ve özellikle Vera Zassoulitch ve Georges Plehanov'la doğrudan ilişki içindeydiler; Maro "Narodnaya Volya"ya girmişti. Bkz, bu kitapta Rusya'daki devrimci hareketlerle ilgili bölüm.

16 Achekian, Mgr Varjapetian'ın 1884'te ansızın ölmesi üzerine bu makama gelen Mgr Vehapetyan'ın yerine 1888'de patrik seçilmişti.

17 Çatışma sonucu her iki taraftan çok sayıda kişi öldü. Ömür boyu hapse mahkûm edilen Cangülyan, 1896'da serbest bırakıldı.

18 *Blue Book Turkey*, no I (1890-1891), s. 62-63. İstanbul, Konstantinopolis'in semtlerinden biriydi.

bir yankı yaratabildi. İngiliz büyükelçisi Dışişleri bakanına şöyle yazıyordu: "İstanbul'un Türkler tarafından fethedilmesinden bu yana Hıristiyanlar burada ilk kez askerlere direnme cesaretini göstermişlerdir."[18]

Hınçakçılar mücadeleyi bırakmadılar ve Türk Ermenistan'ında başka kitle gösterileri düzenlediler. 1893'te, 18 Ocak'ı 19'una bağlayan gece, Merzifon, Amasya, Çorum, Yozgat, Ankara, Diyarbakır ve yüzü aşkın Anadolu kasaba ve köyünde Türkçe yazılmış, mevcut durumu yeren duyurular asılır. Bunlar Türklere hitap etmekte ve onları isyana çağırmaktaydı. Buna yanıt olarak softalar[19] Müslümanları Hıristiyanları katletmeye kışkırttılar. 1893'ün Şubat ve Mart aylarında, Anadolu kentlerinin büyük bölümünde anarşi hâkimdi. Kayseri'de Türkler ve Hıristiyanlar çatıştılar; bir papaz ipe çekildi, kadınlar kaçırıldı, dükkanlar yağmalandı, sürüler çalındı. Arapkir'de Türklerin saldırısına uğrayan Ermeniler Kürtleri yardıma çağırmak zorunda kaldılar; yenilgiye uğrayan Türkler Sivas'tan bir tabur getirttiler; bir meydan muharebesi sırasında bir albay öldü. Yüz elli isyancı kenti terk ederek savaşı günlerce sürdürdü.[20]

1893 Şubat'ında, afiş asılması olayının faili olmakla suçlanan Amerikan misyonundan iki profesör, Tomayan ve Kayayan Merzifon'da tutuklandılar.[21] Ankara'da elli kadar Ermeni tutukluyu kapsayan bir dava sonunda Ankara Ağır Ceza

19 Müslüman dinsel okullarının öğrencileri.

20 V. Bérard, a.g.e., s. 236.

21 Aslında Hınçakcılar Hükümetin kuşkularını kolej ve Amerikan misyonuna yöneltmeyi tasarlamışlardı. Hınçak komitesinin bir üyesinin özel çabası sayesinde bilgilenen Sivas jandarma komutanı Hüsrev Paşa misyonerlere bir "dostluk ziyareti" önerisinde bulundu. Ziyareti sırasında burada afişlerin basıldığı teksir makinasıyla aynı tipte bir makina gördü. bkz, E. Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities*, Londres, T.F. Unwin, 1896, s. 236-240, ve P. Qouillard, a.g.e., s. 67-68.

Mahkemesi, sanıklar aleyhinde geçerli kanıtlar bulunmamasına karşın bu elli kişiden aralarında Tomayan ve Kayayan'ın da yer aldığı on beş kişiyi ölüme mahkûm etti. ABD'nin ve İngiliz kamuoyunun baskısıyla iki profesörün cezası hafifletildi, ancak ölüme mahkûm edilenlerden beş kişi hakkındaki hüküm değiştirilmeyip ceza derhal infaz edildi.[22]

Merzifon'daki Hınçak Komitesi üyelerinin tutuklanmaları, Ermeni bir muhbirin yaptığı ihbar üzerine gerçekleşmişti. Muhbir herkesin içinde tabancayla vurularak öldürüldü. Diğer hafiyeler de aynı şekilde güpegündüz vuruldular. Bu olay Türk hükümetinin ağırına dokundu.[23] Bir süre sonra, yarı inşa halindeki Merzifon Kızlar Koleji açıklığa kavuşmayan koşullar altında yakıldı. ABD'nin Sivas konsolosu tarafından yürütülen bir soruşturma, Hüsrev Paşa'nın yangını teşvik etmiş olabileceğini gösterdi. Paşa Sivas'a geri çağrıldı ve ABD binanın onarılma güvencesini aldı.[24] 1893 Eylül'ünde Merzifon kaymakamı üç yüz adamıyla birlikte bir grup Ermeni tedhişçiyi kentin bir semtinde kuşatmayı başardı. Birçoğu kaçtı; beşi sağ ele geçirilirken, aralarında Londra Komitesi üyesi Leon Zaharyan'ın da bulunduğu dört kişi öldürüldü.[25]

Amerika ve Almanya'da olduğu gibi İngiltere'de de Ermeni devrimcileri, özellikle de Hınçak Partisi mahkûm ediliyordu. Gönül rahatlığıyla bunların Rus kökenli oldukları ve Rus hükümetinden para ve yardım aldıkları ileri sürülüyordu; bu saçmaydı.[26] Bununla birlikte Hınçak partisinin Armenakan Partisi üstünde tartışma götürmez bir saygınlığı vardı: Tecrit olmuş ve hemşerileri tarafından onaylanmamış olsalar bile

22 *Livre Jaune*, a.g.e., documents 4 et 5, s. 9-10.

23 *Blue Book Turkey*, no 3 (1896), p, II9-I23 ve 190; ve V. Berard, a.g.e., s. 171-172.

24 P. Quillard, a.g.e., s. 69.

25 A.g.e., s. 70 ve *Blue Book Turkey*, no 3 (1896), s. 197-198.

26 P. Quillard, a.g.e., s. 70-71.

doğrudan eyleme geçmişler, bu da Avrupa ve İstanbul'un dikkatini "patlak veren Ermeni hareketi" üzerine çekmişti.

Rusya Ermenileri Arasında Devrimci Hareketler

XIX. yüzyıl Rusya'da Ermeni yurtseverliğini uykudan uyandıran büyük bir romantik yazınsal harekete tanıklık eder. Mikael Nalbandyan, Kamar-Katib Ermeni geçmişinin büyüklüğünü canlandıran ve iki romanı *Celaleddin* ve *Hente* (Deli)'de Ermeni halkının 1877-1878'de çekmiş olduğu acıları betimleyen büyük romancı Raffi ile çalışmalarında çağdaş Ermeni dilini[27] kullanmayı seçmiş ilk yazar olan Haçadur Abovyan çağdaşları üstünde dikkate değer bir etki yaratmışlardır.

1860-1870 yıllarında Rusya Ermenileri, her ikisi de daha sonra polis tarafından ortadan kaldırılacak olan iki gizli cemiyet kurdular: Hayırseverlik Cemiyeti ve Vatana Sadakat Bürosu. Yine de Ruslar o dönemde sınır boyundaki eyaletlerde Ermeni ajitasyonunu canlı tutmakta yarar gördüğünden bu cemiyetlerin üyeleri sadece hafif cezalara çarptırıldılar.[28]

Rus-Türk savaşı ve Ermeni sorununu gerçek anlamda gündeme sokan uluslararası antlaşmalar sonrasında, Türkiye'den gelen mülteci akınıyla sürekli desteklenen Rusya Ermeni cemaati refah düzeyi açısından olduğu kadar sayısal açıdan da büyüdü. Bu Rusya Ermenileri, özellikle de gençler, Türk Ermenistan'ının sorunları üzerinde odaklaşan yoğun bir siyasal faaliyet yürüttüler; bunların çoğu Rus popülist örgütlerine, özellikle de Narodnaya Volya'ya[29] üye olmuşlardı.

27 Ermeniler birkaç asırdan beri çağdaş Ermeniceyi konuşurken, tüm yayınlar eski ya da klasik Ermeni dilinde yapılıyordu.

28 L. Nalbandyan, a.g.e., s. 133-135.

29 1874'te binden fazla popülist devrimci tutuklanmıştı. 1876'da "Zemliya i Volya" (Toprak ve Özgürlük) adlı popülist örgüt kuruldu. Örgüt 1878'de iki ayrı gruba bölündü:

Ancak, hedeflerini esas itibarıyla gazete ya da broşür yayınlamakla sınırlamışlardı ve devrim ya da tedhiş çağrısı yaptıklarında bu saf biçimli açıklamalardan öteye gitmiyordu. Ermeni hareketininin gelişimi, Rus hükümetinin Ermeni toplumuna dönük düşmanlığım arttırmakta gecikmedi.[30] "Dost bir büyük devlete"[31] karşı hasmane tertiplere girişildiği gerekçesiyle yüzlerce Ermeni tutuklandı, ya da Transkafkasya'dan sürüldü.

Hükümet nihilist hareketlere karşı acımasız bir mücadele sürdürürken, Ermenilerin en kararlı öğeleri ulusalcı ve sosyalist inançlarına daha bir fazla sarıldılar. 1889 kışında Tiflis'te, Christopher Mikaelyan'ın yönetiminde "Genç Ermenistan" cemiyeti kuruldu. Amacı, Türkiye'de Kürtlere karşı cezalandırma seferleri düzenlemek, İran ve Türkiye arasında Tebriz'den Van'a kaçak silah sokmak ve gerillayı hazırlamaktı. Örgütün çekirdeği, Kars, Aleksandropol ve Türkiye'de de Erzurum'da kendisine bağlı komiteler oluşturmuş Tiflisli bir grubun çıkardığı *Droschak* (Bayrak) gazetesiydi. İran'da, Tebriz'de bir silah imalathanesi inşa edildi. "Genç Ermenistan'ın ömrü bir yıldan daha az oldu, ama çok faaldi. Özel görevliler, Armenakan ve Hmçak partileriyle daha önceden

Plehanov, Axelrod ve Vera Zasulitch'in içinde bulunduğu "Cernyg Predel" (Kara Paylaşım) ve Jeliabov ile Mihailov'un yeraldığı "*Narodnaya Volya*" (Halkın İradesi). Narodnovoltny'ler siyasal bir hükümet darbesi gerçekleştirme niyetindeydiler ve kendilerini terörist saldırılar örgütlemeye adamışlardı. Bkz, Jacques Droz, *Histoire générale du socialisme*, Paris, PUF, t. II, 1974.

30 II. Alexandre'ın 1881'de öldürülmesinden sonra Çarlık hükümeti Ermeni Loris Melikov'un liberal idaresine karşı vahşi bir kin besleyen Saint-Synode Yüksek Diyanet Kurulu vekilharcı Poibiedonostev'in etkisiyle, Ermenileri Ortodoks dinine geçmeye zorlayan panslavist bir zulüm politikası başlatmıştı.

31 H. Pasdermadjian, a.g.e., s. 386.

bağları olan Saint Petersburg ve Moskova'daki öğrencilerle ilişkiye geçtiler.[32] Erzurum ve Kumkapı olayları, bir eylem birliğinin zorunluluğunu herkese hissettirdi ve devrimci güçlerin ortak bir örgüt bünyesinde bir araya gelmesi için itki kaynağı oluşturdu.

Taşnak Partisi

Genel olarak "Taşnaksuyun" (Federasyon) olarak bilinen "Ermeni Devrimci Federasyonu" (FRA), 1890 yazında Christopher Mikaelyan, Stepan Zoryan (veya Rostom) ve Simon Zavarian'ın girişimiyle Rusya'da gerçekleştirilmiş bu birleşmenin sonucudur.[33] Federasyon, bünyesinde çoğu Saint Petersburg kökenli ve Armenakan partisi yandaşı sosyalist olmayan devrimcilerle, çoğunlukla Moskovalı ve Narodnaya Volya üyesi sosyalist devrimcileri toplamıştı.[34] Tartışmalara Hınçak partisinin yöneticilerinden Han-Azat ve Cenevre Hınçak merkezinin bir temsilcisi katıldılar. Sosyalist olmasına karşın yeni parti, "Türk Ermenistanı'nın ekonomik ve siyasal özgürlüğü" talebini açıklarken konu hakkında sakınımlı bir imada bulunmaktan öteye gitmedi. Bir manifestosunda Türk hükümetine karşı bir halk savaşı sürdürülmesinden yana olduğunu

32 L. Nalbandyan, a.g.e., s. 145-148.

33 Genel karargah için Türk Ermenistanı'nda Trabzon'da ki karar kılınmıştı; ancak, Tiflis faaliyet merkezi özelliğini sürdürüyordu. Merkez komitesi beş üyeden oluşmuştu: Christopher Mikaelyan, Simon Zavarian, Abraham Dastakyan, H. Loris Melikian ve Leon Sarkissian. Taşnak partisinin Tiflis'te *Droshak* gazetesine yayımlıyor; Hınçak Partisi Cenevre'de Nazarbekyan'ın yayımladığı aylık yayın organını çıkarmaya devam ediyordu. Taşnak sözcüğü, aynı şekilde Dashnak, Dashnag; Daschnak veya Tashnag şeklinde de yazılabilir.

34 L. Nalbandyan, a.g.e., s. 152-153.

açıklamıştı.[35] Bununla birlikte, siyasal ve mali destek olmaksızın planlarını gerçekleştirmeye imkân olmadığının tümüyle ayrımındaydı. Bu önemli kaydın bilincinde olduğu için, Saint Petersburglu eski bir öğrenci olan Sarkis Gugunyan'ı Türk Ermenistanı'nda bir darbe hazırlama düşüncesinden vazgeçirmeye çalıştı. Bütün ihtiyatlılık önermelerine kulaklarını tıkayan Gugunyan, yirmi üçü atlı seksen devrimcinin başında 1890 Eylül'ünde yola koyuldu. Bu "seferi kuvvet", arma olarak, Ermenicede "Ermeni ana" veya "Yurtseverler Birliği" anlamlarını ifade edebilecek M.H. baş harferini taşıyordu. Bir yüzünde (beş eyaleti ve 61. maddeyi temsilen 61 sayısını çevreleyen beş yıldız, diğer yüzünde de "İntikam, İntikam" sloganı ve bir iskelet bulunan bayraklarında da aynı baş harfler okunmaktaydı. Ermeni ahalinin alkışları altında ihtişamlı biçimde yola çıkan grup sınırın ötesine vardığında tükenmiş ve aç haldeydi. Türk askerleri ve Kürt aşiretleri karşısında dövüşerek geri çekilmek zorunda kaldılar; dönüşte Kazaklarla meydana gelen çatışma sonunda seferilerden kırk üçü tutuklandı. Bunların davalarına Kars'ta, ancak 1892 mayısında bakıldı.

M.H. baş harflerinin Ermenicede "Birleşik Ermenistan" anlamını ifade edebileceği gerekçesiyle Çarlık hükümetine karşı komplo düzenlemekle suçlanan sanıklardan yirmi yedisi sürgüne gönderildi.[36]

FRA bünyesinde muhalif akımların ortaya çıkması çok gecikmedi. Tiflis'te 1890'da imzalanan bir anlaşmaya dayanarak, Hınçak partisinin yeni parti içinde erimesi ve ayrı bir örgüt olma durumuna son vermesi gerektiğine hükmedildi.

35 Metin için bkz, *The Manifest of the Federation of Armenian Revolutionnaries.* RFA'nın Amerikan şubesinin Merkez Komitesi tarafından yayınlandı.

36 L. Nalbandyan, a.g.e., s. 155-161, P. Quillard, a.g.e., s. 71-73; ve Gabriel Lazian, *L'Arménice et la Question arménienne â la lumière des traités arméno-russes.* (Ermenice), Le Caire, 1957, s. 285-293.

Hınçakcılar buna karşılık ayrımcı önlemlerin hedefi olduklarını belirtip, antisosyalist grubu FRA'yı kendi sultalarında tutmakla suçladılar. 1891 Haziran'ında Cenevre komitesi, birleşme projesini iptal etti. 1892 başında FRA pratikte kendi iç çatışmaları yüzünden soluk alamaz hale gelmişti.Kesin bir değişiklik gerçekleştirmek için, İran Tebriz'deki bir Taşnak grubu 1892 yazında Ermeni devrimcileri birinci genel kongresinin toplanması çağrısmda bulundu. Tiflis'te toplanan Kongre, partinin gerçek anayasasını, "Ermeni Devrimci Federasyonu Programını" kaleme aldı.[37] Programda, Hınçak partisininkine kıyasla daha gerçek ve daha uçta bir sosyalist proje dile getiriliyordu: Ulusalcılığın ötesinde sınıflar mücadelesine vurgu konuluyor, Osmanlı hükümetinin sadece Ermeniler üzerindeki değil, Araplar, Türkler, Kürtler ve Yezidiler üzerindeki sömürüsüne de karşı çıkılıyordu.[38] Program aynı zamanda daha gerçekçiydi: Armenakan ve Hmçakcılarınkine yakın devrimci yöntemlerin uygulanmasını önerirken, hedeflerini yalmzca Türk Ermenistanı üzerinde yoğunlaştırmıştı; Bağımsız Ermenistan bir yana, özerkliği bile değil, Ermeni delegasyonunca Berlin Kongresi'ne sunulan reform programımn hemen hemen aynısı olan bir reform programı istiyordu. "Taşnaksuyun" Hınçak partisininkinden daha nesnel ve daha ötede bir siyasal analizle kendisini devrimci bir parti olarak ortaya koyuyordu. Manifestonun (kendi içinde) yapılanmış bir hareketin inşasım engelleyen kof ve romansı tümcelerini bir kenara bırakmıştı. Türk halkını Osmanlı hükümetinden ayrı tutarak, gelecekteki Jön Türk partisiyle ortak mücadelenin temellerini atıyordu. Sadece kesin ve gerçekleşebilir talepleri dile getirerek, Türkiye'deki Ermeni halkın içinde yavaş yavaş kök salmayı umabilirdi. Silahlı

37 *Droschak*, Ağustos-Eylül 1894.

38 Yezidiler Kürt dilini konuşan dinsel bir azınlıktı. Temel inanışlarından biri kovulmuş meleğe (şeytan) saygınlığının iadesiydi.

mücadeleyi yadsımıyordu; hazırlanmayı ve kesin emin olduğunda vurmayı gözetiyordu.

1892'den itibaren, parti her üç Ermenistan'da yeniden örgütlendi. İran devrimci faaliyetin merkezi haline geldi. Dikran Stepanyan Tebriz'de silah yapımını geliştirdi. Transkafkasya'dan gelen silah parçaları burada birleştiriliyor ve Türk-İran sınırına yakın olan Derik manastırına nakledildiyordu.[39] Taşnak devrimcileri halk arasındaki yerleşikliklerini kesinleştirmek, propaganda yürütmek ve gerillayı örgütlemek amacıyla burdan Türkiye'ye geçiyorlardı. Bunlar ayrıca, sınıflar mücadelesi ilkesine sadık olarak, Ermeni savaşçılarının safına katılmaya çağırdıkları "Kürtler arasından da savaşçı toplamaya uğraştılar. 1896 öncesindeki tek tedhiş eylemleri, göründüğü kadarıyla "Vatan Koruyucuları"nın eski yöneticisi Haçadur Keresyan'ın Erzurum'da öldürülmesinden ibarettir. Bu öldürme eylemi daha sonraları Merkez Komite tarafından "üzücü, bir olay" olarak nitelendirilmiştir.

Ermeni Sorumluluğu Tezi

Daha çok İsmet İnönü olarak tanınan İsmet Paşa,(*) 1923'te Lozan Konferansı sırasında "üzücü Ermeni sorunu"ndan söz ederek, şu açıklamayı yapacaktır: "Rus himayesinin yerine kollektif bir himayenin geçirilmesi (Kıbrıs Sözleşmesi ve Berlin Antlaşması'na göndermede bulunuyordu) Ermenileri büyük devletlerin müdahalesini sağlamak amacıyla kışkırtmalara girişmede daha az cesaretlendirmemiştir. Berlin Antlaşması'ndan

39 Mardin-Van yolunda stratejik bir konuma sahip bu manastır, özellikle Zakki takma adıyla sürdürdüğü devrimci faaliyetleriyle tanınan bir baş rahip tarafından yönetiliyordu. Türk ve Kürtler 21 Haziran 1894'te buraya bir cezalandırma seferi düzenlediler, ancak geri püskürtüldüler.

* İsmet Paşa'nın ailesinin de Bitlis'ten Malatya'ya göç etmiş bir muhtedi ailesi olduğu söylenmektedir. (y.n.)

beri Ermeni isyan hareketini belirleyen temel çizgi budur." Ve özelde Hınçak partisi olmak üzere gizli cemiyetlerden söz ederek şunları ekler: "Sırf Ermeni katliamım kışkırtmak için Müslümanlar her yerde katledildi; ajitatörler Avrupa başkentlerinde hiçbir biçimde kınanmıyorlar, komiteleri buralarda cinayet planlarını hazırlıyorlardı (...). Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin maruz kaldığı bütün felaketlerin sorumluluğu bizzat kendi hareket tarzlarındadır; hükümet ve Türk halkı istisnasız her durumda yalnızca bastırma ve mukabele önlemlerine, o da bütün sabrı tükendiğinde başvurmuştur."[40]

Zorunlu olarak tarafgir nitelikteki bu tez, Ermeni halkının bütünü ile bir avuç devrimciyi bilinçli olarak birbirine karıştırmaktadır. Oysa, İsmet İnönü'nün tezine dayanak yaptığı, konsolos Graves'in[41] 1893'te gönderdiği memorandumda, 1894 olayları öncesinde Ermenilerin üç gruba ayrıldığı belirtilmektedir: Muhafazakarlar, Türk dostları (memurlar, eşraf, ruhbanın üst tabakasındakiler ve birçok Katolik Ermeni); her türlü şiddete karşı olan liberaller (tüccarlar, serbest meslek sahipleri ve ruhbanın büyük bir bölümü); ve "Türk imparatorluğu smırlarında çok az yandaşı olan, büyük aktiviteye sahip küçük bir devrimci parti". Daha sonraki bir raporda, Sir Philipp Currie[42] de Ermeni halk kitlesinin devrimci harekete kayıtsız olduğunu ifade etmektedir. Buna karşılık, Sir Currie'nin kanısına göre, Türk hükümetinin tutumu "Ermenilerin hoşnutsuzluğunu şiddetli bir öfkeye dönüştürmektedir." Raportörlerin ikisi de devrimcilerin hareket nedenleri konusunda hemfikirdirler: Ses getiren eylemler yoluyla Ermenilerin

40 A. Mandelstam, *La Société des nations et les puissances devantle problème arménien*, Paris, Pedone, 1926, s. 272-273.

41 M. Graves, İngiltere'nin Erzurum konsolosu, 28 Şubat 1893., aktaran *Blue Book Turkey*, no 6 (1896), s. 222-224

42 Sir Philipp Currie, İstanbul büyükelçisi, 28 Mart 1894, ibid., s. 58.

herzaman karşı karşıya olduğu haksız yazgı konusunda uluslararası kamuoyunu uyarmak. Bu arada devrimcilerin eylemleri de hükümetin misillemesine yol açıyordu. Graves, devrimcilerin bu şekilde "bizzat Türk makamlarının eylemi tarafından zekice desteklendiğini" eklemektedir.[43]

Yani, Osmanlı hükümeti bu alanda da istismar edici bir rol üstlenmiştir: Kendi amaçlarına ulaşmak için devrimci hareketi kullanmıştır. Bu planın en ince noktası, bizzat zulmün katmerleştirilmesi yoluyla Ermenileri isyan eylemlerine itmekti. Güçler dengesi göz önüne alındığında, bunun getireceği risk neredeyse sıfırdı. Baskı toptan imhaya kadar gidecekti. Yeniden anımsatalım, bu proje yeni değildi: 1876 tarihini taşıyordu. Hatta hiç abartmasız, uzun adaletsizlik yüzyılları tarafından hazırlanmış olduğu söylenebilir. Müslüman fanatizminin gemi azıya alması zaten yeterince iyi sonuçlar vermişti ve onca tevekkülden sonra beklenmedik fırsat nihayet geliyor, yaygın gündelik şiddete aktivizmle yanıt veren bazı Ermeniler, padişahın kurduğu tuzağa düşüyorlardı. Dünya önünde düzeni korumak yükümlülüğüyle meşruiyetini sağlayan hükümet, bir halkı bütünüyle yok etmek için bu isyanı o tarihten itibaren bahane olarak kullanacaktı.

43 M. Graves.

7

Sason

1894 yılının Ağustos ve Ekim ayları arasında, Erzurum ve Diyarbakır'daki İngiliz ve Fransız konsolosları, hükümete ve Kürtlere vergi ve haraç vermeyi reddeden Ermenilerin Murad[1] diye birinin inisiyatifinde ayaklanma girişimlerini takiben Bitlis vilayetinde, Muş yakınlarında karışıklıklar çıktığını İstanbul'daki büyükelçilerine bildirdiler. Başkentten gönderilen yaklaşık on beş bin kişilik bir birlik, Sason dağlarına çekilmiş Ermenileri çembere almak için Hamidiye alayları ve Kürt çetelerine katılacaktı. Bir ayı aşan bir direnişten sonra Ermeniler acımasızca katledileceklerdi. Yedi ila on bin arasında ölüden söz ediliyordu; Sason harabe yığınına dönmüştü.[2] Paul Cambon, bakanı Hanotaux'ya, "bu, Ermeni sorununun Türk hükümeti açısından özellikle kaygı verici koşullarda muhtemel uyanışıdır", diye yazıyordu.[3]

1 Hampartsum Boyacıyan'ın takma adı.

2 *Livre Jaune*, a.g.e., document no 9-10. Bu bölümün redaksiyonu, özellikle bu olay üzerine 500'ü aşkın sayfayı bir araya getiren 1895 tarihli iki *Blue Book Turkey* (Mavi Kitap) ile *Livre Jaune*'daki (Sarı Kitap) tek analizinden çıkılarak yapılmıştır. Tanıklıkların çok fazla sayıda oluşu ve uzun soruşturmaların ürünü olan bu resmî belgelerdeki hali hazırdaki çelişkili nitelikleri göz önüne alındığında, nesnellikleri; tartışma konusu edilebilecek tek tek açıklamaları kullanmak olanaksızdır.

3 Paul Cambon'un Dışişleri Bakanı G. Hanotaux'ya telgrafı, 14 Kasım 1894, *Livre Jaune*, document no II, s. 17.

Van'daki İngiliz konsolos yardımcısı olayı yerinde soruşturmak istedi. Salgın hastalıklara karşı güvenlik çemberi oluşturulacağı bahanesiyle önüne o kadar çok engel çıkarıldı ki konsolos yardımcısı geri dönmek zorunda kaldı. Büyük devletler telaşa kapıldılar ve olayların açıklığa kavuşturulması konusunda ilk kez anlaştılar. Padişah, hükümetin yarı resmî organı *Tarık*'a göre, "köyleri yağmalayan ve tahrip eden Ermeni çetecilerin gerçekleştirdiği canice eylemleri"[4] ortaya çıkarmakla yükümlü bir soruşturma heyeti atamak zorunda kaldı.

Sırf bu yorum bile, bu heyetin ciddiyetinden kuşku duymak için yeterlidir. İngiltere aniden tavrını sertleştirdi. İngiliz büyükelçisi, Fransız ve Rus meslektaşlarını –Erzurum'da yalnızca bu üç büyük devletin temsilcilikleri vardı– bir araya getirdi ve her üçü de padişahtan konsolosların soruşturma heyetine katılmalarını istediler. 26 Aralık'ta heyet oluşturuldu. Biri aynı zamanda heyete da başkanlık eden yargıtay/temyiz mahkemesi istida bölümü başkanı Şefik Bey, diğeri de Padişahın yaveri Tevfik Paşa olmak üzere iki yargıç; Dahiliye nezareti sekreterlerinden Mecip Bey ve Tasarruf sandığı müdürü Ömer Bey'den oluşmaktaydı. Bunlara üç Avrupalı delege, Vilbert, Ship Ley ve Prjevalski eşlik ediyordu. Heyetin ilk toplantısı 24 Ocak 1895'te Muş'ta yapıldı. Büyükelçiler tarafından desteklenen Avrupalı delegeler, padişahtan Bitlis valisinin soruşturma süresi boyunca görevden alınmasını istediler. 29 Ocak'ta vali görevden alındı ve yerine vekaleten bu görevi yürütmek üzere heyetteki görevinden ayrılan Ömer Bey geçirildi.

24 Ocak'tan 16 Temmuz 1895'e kadar heyet yüz altı oturumda bulundu ve bu sürede altısı papaz yüz dört Ermeni, altmış bir Kürt ve yirmi beş Türkü dinledi. Bu beş ay boyunca heyetin Osmanlı üyeleri ve yetkililer Avrupalı delegelerin önüne sayısız güçlük ve engel çıkardılar. Soruşturma yöntemini de

4 Paul Cambon'un G. Hanotaux'aya telgrafı, 20 Kasım 1894, *Livre Jaune*, document no 12, s. 18.

içine almak üzere baştan itibaren ayrımcı bir tavır sergilediler: Hükümet, tehdit, şantaj ya da yolsuzlukla bütün Ermeni tanıkları denetimi altında tutabildi; ayrıca, başkan Kürt ve Türklerin Ermenilerden daha rahat biçimde konuşmasını sağlıyordu. Türkçe ve Ermeniceden yapılan çeviriler çoğunlukla uydurmaydı ve delegeler İstanbul'dan bir Ermeni tercüman getirilmesi için müdahale etmek zorunda kaldılar. Bizzat delegeler de tehdit ve engellemelere karşı güvencesiz konumdaydılar; Fransız delege Vilbert bunu kendi deneyiyle yaşayarak öğrendi.[5]

Büyükelçilerinin tavsiyeleri üzerine, Avrupalı üç delege beş Ermeni tanığın ifadelerini özel olarak kendileri aldılar. Komisyonun yüz altı oturumunun özetini de içinde barındıran 1895'teki ikinci İngiliz *Mavi Kitap*'ında iki tez birbiriyle çatışmaktadır.

Ermeni çetelerinin aylardır Sason dağlarını kırıp geçirerek Kürt aşiretlerine karşı caniyane eylemlere giriştiğini ve sonunda Türk hükümetini düzenin iadesi için birlikler göndererek müdahale etmek zorunda bıkaktığı şeklindeki, Kürtler tarafından yinelenip duran hükümet tezi. Teze göre, birlikler gelince Ermeniler kendi köylerini yakmışlar ve dağlara çekilmişlerdir.

Kürtlerin en küçük olaydan yararlanarak Ermeni köylerine saldırdığını öne süren Ermeni tezi. Buna göre de, hükümetin gönderdiği birlik Kürtlere katılmış, yirmi altı köyü yakarak yerle bir etmiştir. Binlerce Ermeni sığındıkları her köşede canice öldürülmüşlerdir.

İki tarafın birbirine tümüyle karşıt bu tanıklıklarına karşın, titiz bir inceleme, Ermenilerin tanıklığının, açıklamaların bir ifadeden diğerine birbiriyle çeliştiği Kürt ve Türk tanıklıklarında görülmeyen bir anlatı sürekliliği sergilediğini gösterir.

5 Tehditlere maruz kalmış ve ikameti bir jandarma tarafından aranmıştır. Paul Cambon'un sert tepkisi üzerine jandarma tutuklandı ve bir polis memuru görevden alındı.

Bu okuma, *a posteriori* (sonsal) bir sonuç çıkarımına imkan sunmaktadır: Kürt ve Türklerin uyguladıkları yöntemler 1895-1896'da uygulamış olduklarının aynısıdır.

Üç delege, 28 temmuz 1895'te ortak bir rapor kaleme aldılar. Paul Cambon bu raporu bakanına gönderirken eklediği bir notta şunları söylüyordu: "Rapor çok çeşitli anlatımlara dayanarak derlenmiştir. Delegeler yalnızca yadsınamayacak kanıtlara dayalı olayları alarak azami tarafsızlık göstermeye çalışmış ve ahlaki doğruluğuna kanaat getirmelerine karşılık tüm diğer olayları atlamışlardır. (...) Sadece doğrulayabildiklerini kayda geçirmek istemişlerdir. (..) Varmış oldukları sonuçlar yine de Türk makamlarının davranışlarını açıkça mahkûm eder niteliktedir."[6]

Olaylardan Türklerin sorumlu olduğu konusunda aynı kanıyı taşımalarına karşın, Ermeni kurbanların sayısı konusunda delegelerin yerdiği rakamlar farklılık göstermektedir (dokuz yüz ile dört bin arası) Fakat yöntemlerin vahşeti noktasında hemfikirdirler. "Ermenilerin yaş veya cins ayrımı yapılmaksızın katliamdan geçirildikleri ve 12 Ağustos ile 4 Eylül arası dönemde kesinlikle tıpkı vahşi hayvanlar gibi avlandıkları ve ele geçirildikleri her yerde öldürüldükleri sonucuna vardık. Eğer katliam daha büyük olmadıysa, bunun nedeni sıradağların genişliğinin Ermenilere kaçma imkanı tanımasındandır. Olayın, Murad'ın yakalanması ya da Türk otoritelerinin arzu ettiği bir sözde isyanın bastırılmasından öte, Gueliguzan ve Talori kazalarının doğrudan doğruya imha edilişi olduğunu belirtmek zorundayım."[7]

Sason, padişahın katliam politikasının deney tahtası olmuştur. Büyük devletler belki de bunu önceden hissettikleri için gerçeği açığa çıkarma ve sorumluları belirleme konusunda

6 *Livre Jaune*, a.g.e., s. 96.

7 *Blue Book Turkey*, no I (1894), s. 71, 17 Aralık 1894 tarihli telgraf.

o kadar ısrar ettiler. Gerçekten de, elçilikler daha sonra hiçbir zaman bu denli çok kanıt toplama ve bunları açık bir yargılama çerçevesinde birbiriyle karşılaştırma olanağını bulamayacaklardı.

Ortak rapor ancak Temmuz 1895'te gönderilmiş olsa da Fransız, Rus ve İngiliz büyükelçileri soruşturmanın gidişatından sürekli haberdar edilmişler ve diplomatik "pinpon" oyununu yine de tonu yükselterek sürdürmelerine yetecek bilgileri süratle elde etmişlerdir. Fransız ve Rus meslektaşları Cambon ve Nelidov tarafından desteklenen İngiltere büyükelçisi Sir Philipp Currie, 11 Mayıs 1895'te Babıâli'ye bir nota verdi;[8] hemen hemen Ermeni delegasyonunun Berlin'de dile getirdiği ve dikkate alınmadan geri çevrilen taleplerin aynısını içeriyordu, Bu reformların harfiyen uygulanmasının Ermeni halkının sahip olabileceği yegane güvence olduğunun büyük devletler tarafından keşfedilmesi için aradan nerdeyse yirmi yıl geçmesi gerekmişti. Ne yazık ki, "Ermenisiz bir Ermenistan" arzu ettiğini saklamayan Rus Dışişleri bakanı Prens Lobanov, Nelidov'un görüşüne karşın padişaha herhangi bir baskıda bulunmayı reddetti ve bu da oyalayıcı manevralarını sürdürmede onu cesaretlendirdi. Gerçekten de Abdülhamit 3 Haziran'da bu önerilerin karşısına, Paul Cambon'un "hiçbir nezaket işareti taşımayan daha kategorik bir reddiye"[9] olarak nitelediği bir karşı-proje[10] ile çıkacaktır.

Büyükelçiler uygun tavrı belirlemek için hükümetlerini bilgilendiredursun, aylar geçiyordu. İngiltere'de Sason raporu elden ele dolaşmakta ve kamuoyu sabırsızlanmaktaydı. Chester'daki bir mitingte Gladstone, "Saray'daki büyük caniyi kınadı ve eğer padişaha boyun eğerlerse, etki ve güçleri Türkiye'ninkinden elli kat büyük olan ve Ermenilere karşı

8 Metnin bütünü için, bkz., *Livre Jaune*, a.g.e., s. 45-56.

9 *Livre Jaune*, 5 Ağustos 1895 tarihli telgraf, document 84, s. 87.

10 İbid., s. 72-75.

çok ciddi taahütleri bulunan Büyük Britanya, Fransa ve İngiltere'nin dünya karşısında utançtan yerin dibine batacaklarım açıkladı.[11]

Ermenistan'dan gelen haberler gitgide daha ürkütücü hale bürünüyordu. "Amasya, Tokat ve Yozgat'ta her hafta çatışmalar sahneye konuyor. 1895 Ağustos'unda Amasya çarşısı ateşe veriliyor (...). Kayseri'de padişahın doğum günü onuruna reformlar yapılacağının ilan edilmesi bir sokak savaşına neden oluyor. Harput'ta iki Hınçakcı halkı ayaklandırıyor ve tüm kenti yurtseverlik şarkıları söyleyerek baştan başa dolaşıyorlar. Trabzon'da Ermeniler açıkça gelecek devrimden söz ediyor ve ölüme hazır olduklarını söylüyorlar."[12] Diyarbakır'da, Fransız konsolosu "Kürtlerin Hıristiyanları imha etme izni aldıklarını" bildirmektedir. Tüm ülkede Ermenilere karşı bir cadı avı başlatılır ve ikametleri aramadan geçirilerek ekmek bıçağına varıncaya dek tüm silahlara el konulur. Tutuklanıp hapse atılırlar, işkenceden geçirilirler ve hangi devrimci gruba bağlı oldukları ve silahları nerede gizledikleri konusunda itirafa zorlanırlar.

Babıâli, büyük devletlerin daha ileri gitmekte kararlı olduğu ve basit vaatlerle yetinmeyeceği kanısını edinmişti. Teorik açıdan Türkler böylece, sadece zaman kazanmayı başarmışlardı: Padişahın reformları kabul etmeye razı olmaktan başka çaresi kalmamıştı. Diplomatlar yanılsamaya kapılmıyorlardı: "Türkiye'de bu reform kelimesinin ne anlama geldiğini artık fazlasıyla biliyoruz" (Cambon) Aslında bilmedikleri, padişah için başka bir basit çözümün var olduğuydu; Abdülhamit reformlara son verme ve uzun zamandır hazırlamakta olduğu projeyi hayata geçirme zamanının geldiğini görmüştü: Ermenilerin yok edilmesi.

11 F. Nansen, a.g.e., s. 319.

12 V. Berard, a.g.e., s. 187-188.

8

1895 Katliamları

1895 Eylül'ünde, bir önceki yıl patrik Archekian ve önde gelen bir Ermeniye karşı saldırılara karışmış İstanbul Hınçak komitesi üyeleri, reformların uygulanması isteğini bir kez daha dile getirmek için bir gösteri düzenlemeyi kararlaştırdılar. Patrik İzmirliyan'a gösterinin barışçı biçimde yapılacağı konusunda söz vermişlerdi.[1] 28 Eylülde yabancı elçilikler ve Fransız hükümeti Hınçak komitesinden Fransızca yazılmış bir mektup aldılar:

"İstanbul Ermenileri, Ermeni eyaletlerinde yürürlüğe konacak reformlarla ilgili desideratlalarını (istekler) dile getirmek için önümüzdeki günlerde tümüyle barışçı bir gösteri düzenlemeyi kararlaştırmışlardır. Hiçbir saldırgan özellik taşımayan bu gösterinin engellenmesi amacıyla polis ve silahlı kuvvetler tarafından girişilecek bir müdahale, bütün sorumluluğunu şimdiden reddettiğimiz üzücü sonuçlar doğurabilecektir."[2]

Kumkapı katedralinden başlayacak olan yürüyüşün tarihi 30 Eylül olarak saptanır. Ayinin ardından Patrik İzmirliyan patrikhaneye çekilirken, kortej Ermeni katliamlarını, mah-

1 Mgr İzmirliyan, Ermeni cemaatinin Sason olaylarının şokunu yaşadığı günlerde, 19 Aralık 1894'te patrikliğe seçilmişti. Mgr İzmirliyan Ermeni davasının ateşli bir savunucusu olarak bilinmesine karşın, padişah bu seçimi onaylamak zorunda kalmıştı. İzmirliyan; "Demir patrik" lakabıyla anılıyordu.

2 *Livre Jaune*, a.g.e., document no 91, s. 139.

kûmlara yapılan kötü muameleleri, Kürt zulmünü, vergi tahsildarlarının yolsuzluklarını potesto eden ve sonuçta af ve reformların gerçekleştirilmesini talep eden bir bildiriyi sadrazama iletmek için Babıâli'ye yönelir. Babıâli'ye ulaşmak amacıyla göstericiler iki ya da üç gruba bölünmüşlerdir. Gruplardan yaklaşık iki bin kişiyi bulan birinin önü Zaptiye nazırının yaveri Binbaşı Servet Bey komutasındaki bir jandarma birliği tarafından kesilir. Bir Ermeni öğrenci binbaşıya hangi hakla geçişi engellediğini sorar. Subay küfrederek yanıtlar ve kılıcıyla öğrenciye vurur. Bunun üzerine tabancasını çeken öğrenci binbaşıyı öldürür. Mukabele gecikmez; asker ve jandarma, çoğu silahsız durumdaki göstericilerin üzerine çullanır; çatışma sonunda her iki taraftan yirmi kişi ölecek ve yüz kadar insan da yaralanacaktır. Reuter Ajansına göre, tutuklanan Ermeniler dövülmüş ve zincire vurulmuşlardır. İçlerinden beşi Zaptiye Nazareti avlusunda öldürülecektir.

Başka bir semtte, yetkililerin hissedilir desteği altındaki softalar ve Kürtler ellerinde sopalarla Ermeni avına girişmek için kente dağılır; kurbanlar acımasızca kovalanır, malları yağmalamr, ırzlarına geçilir ve öldürülür.[3] Polis hiçbir gerekçe göstermeksizin yüzlerce kişiyi gözaltına alarak eziyete uğratır; içlerinden birçoğu kestirmeden infaz edilir.[4] Ertesi gün, 1 Ekim'de, elli Ermeni sopa darbeleriyle öldürülür, çok sayıda hamal korkunç biçimde dövülerek sakat bırakılır. Kasımpaşa'da serseriler ve denizciler zaptiyenin gözü önünde yüze yakın Ermeniyi boğazlar. Öncesinde elli işçi baskınla öldürülmüş ve cesetleri denize atılmıştır.[5]

3 Bir Ermeni dostu, *LaVérité sur les massacres d'Arménie*, Paris Stock, 1896, s. 27-32. (Aktaran *L'Arménie* gazetesi, 1 Kasım 1895; ve V. Bérard, a.g.e., s. 157-159.) Bu gösteri Babıâli gösterisi olarak belirtilmektedir.

4 *Livre Jaune*, op cit., document no 101, s. 144.

5 *Bir Ermeni Dostu*, a.g.e., s. 29-30.

3 Ekim'de sadrazam Said Paşa yerini Kamil Paşa'ya bırakır. Havas ajansının tahminine göre Said Paşa'mn düşüşünün nedeni, Babıâli'nin olayların başlanıasındaki sorumluluğunu ortaya koyan bir belgenin özgün metnini geri vermekten imtina etmesidir. Kentte kanlı kıyım devam etmektedir. 30 Eylül gününden beri Ermeniler korunmak amacıyla kiliselere akın etmekte ve dışarıya çıkmamakta diretmektedirler.[6] Padişah 5 Ekim'de, kiliseleri boşaltmalarını sağlamak için güvenlikleri konusunda güvence veren aracıları Ermenilere boşuna yollar. 6'sında polis ve askeri birlikler kiliseleri kuşatma altına alarak içeriye gıda maddesi sokulmasını yasaklarlar.[7] Aynı gün, altı büyük devletin büyükelçileri Babıâli'ye bir protesto notası verirler; soruşturma açılması isteklerini dile getirmekte ve geçerli neden olmaksızın hapsedilmiş mahkûmların serbest bırakılıp, kiliselere sığınmış Ermenilere güvence verilmesini istemektedirler. Bir çözüm olasılığı için aracılık yapmayı önermektedirler. Padişah bu öneriyi minnetle kabul eder: Silahlı kuvvetler ve zaptiye birliklerinden yararlanmalarını sağlar ve sığınmacılara serbest geçiş izni verir. 11 ve 12 Ekim günleri, yüz otuz altısı silahlı beş yüz sığınmacı Kumkapı'yı, bin üç yüz ellisi de Pera'yı boşaltır. Diğer kiliseler de sonraki günlerde boşaltılır. Bu uluslarası himaye sayesinde hiçbir Ermeni'nin canı yanmaz.[8] Elçilere şükranlarını sunan patrik İzmirliyan, bu noktada durmamalarını ve "gözleri önünde gerçekleşen acı olayların eyaletlerde ancak korkunç sonuçlar verebilecek biçimde yankı bulmasını engellemelerini" ister.[9]

13-15 Ekim arasında Fransız, Rus ve İngiliz büyükelçileri, 11 Mayıs'ta verdikleri notada dile getirilen reformlara kesin biçimde başlanılması için Babıâli'yi sıkıştırırlar. 17 Ekim'de Abdülhamit önlemler projesini imzalamayı kabul

6 Sayılarının iki binden fazla olduğu tahmin edilmektedir.
7 *Livre Jaune*, document no 104, s. 146.
8 A.g.e., s. 143-150.
9 A.g.e., s. 151.

eder.[10] 31 Ekim'de kararname yayımlanır. Altı vilayet için talep edilen tüm reformlar kabul edilmiştir. (Padişah bu arada reformları Kilikya'daki Zeytun ve Hacin Ermenilerine kadar genişletmeyi reddeder.) Şakir Paşa yüksek komiser olarak atanır; Hıristiyan bir yardımcı (muavin)[11] kendisine yardımcılık edecektir; Süryani katoliği Fethi Bey.[12]

Ama artık çok geçti. Abdülhamit Ermeni eyaletlerinde barutu ateşe verecek fitili çoktan tutuşturmuştur. 8 Ekim'deki şifahi açıklamasında Türk Hariciye nazırı şöyle der: "Ermeni ajitatörlerin üzerinden çıkan bazı yıkıcı belgelerin içeriğinden eyaletlerde daha önceden devrimci kışkırtmalara girişilmiş olduğu anlaşılmaktadır; başkentte meydana gelen olayların hemen akabinde bazı vilayetlerde isyan olaylarının başlaması bunu kanıtlamaktadır. Bu olaylar, başladıkları anda ezilmiştir."[13] Ermeni katliamları daha henüz başlamışken Babıâli kendini temize çıkarıyordu.

Trabzon Vilayeti[14]

Halkını Rum ve Lazların oluşturduğu Karadeniz kıyısındaki eski Grek sitesi Trabzon'da bir Ermeni kolonisi mevcuttur.

10 A.g.e., document no 12, s. 152.

11 Muavin, vali veya mutasarrıfın yardımcısıdır. Sözcük daha doğru olarak genel sekreter anlamına gelmektedir.

12 Tam metin için bkz. *Livre Jaune*, a.g.e., s. 156-162.

13 A.g.e., s. 149.

14 1895 katliamlarını kronolojik sıraya bağlı kalarak tüm açıklığıyla sergilemek, olaylar hemen hemen eşzamanlı başladığı için olanaksızdır. Bundan dolayı, durumu sırasıyla her vilayeti ayrıca incelemek tercih edilmiştir. Trabzon olayları, altı büyükelçinin konsoloslarının gönderdiği karşılaştırmalı raporlardan kalkarak 1896 Haziran'ında yayınlamış oldukları tablodan özetlenmiştir. *Livre Jaune*, document no 178, s. 199-211. Trabzon'dan yazılmış 27 Kasım 1895 tarihli mektup için bkz. *Bir Ermeni Dostu*, a.g.e., s. 32-34.

2 Ekim'de kimliği belirsiz iki kişi, Van eski valisi Bahri Paşa ile mahalli birlikler komutam Ferik Paşa'yı hafif olarak yaralarlar. Anında Ermenilere karşı saldırıya geçilir; Vali Ermenilerin evlerini aramak ve Türklere silah dağıtmak için olayı bahane eder. İstanbul'da 30 Eylül'de meydana gelen karışıklıkların haberi üzerine hareketlilik artar: 4 Ekim'de Türkler silahlanırlar; bazıları satın alırken, diğer bir kesim de bir silah ardiyesinden elde etme girişiminde bulunur. Bir kısmı çevre yerleşimlerden gelen üç bin kişi iki saldırganı bulmak bahanesiyle Ermeni mahallelerine saldırır. Ermeniler üç Türkü öldürüp üçünü de yaralayarak saldırıyı püskürtürler. Konsolosların girişimde bulunması üzerine vali göstericileri sakinleştirir. Türk ahali arasındaki kaynaşmayı hafifletmek isteyen vali, 7 Ekim'de patrik naibine iki eylemciyi ortaya çıkarma çağrısında bulunur. Naip ve konsey üyeleri bilgileri olmadığını, bununla birlikte Trabzon'daki yetmiş bin Ermenininin bu eylemden dolayı sorumlu tutulamayacağını belirttirler. Akşam, yabancı uyruklular ve drogmanların[15] kapılarıyla Müslümanların evlerine kırmızı boyayla kuşku verici işaretler çizildiği öğrenilir. 8'inin sabahı sakindir, ama öğleye doğru bir borazanın ortalığı çınlattığı duyulur; bu, katliamın habercisidir. Silahlı Türkler, Laz haydutlar ve askerler Ermeni mahallelerine girerler ve önlerine çıkan herkesi öldürürler. Saldırganlar dükkanlara girerek yağmalarlar. Satıcılar dükkanlardan çıkarılıp katillere teslim edilir. Yaralılar görülmemiş bir acımasızlıkla öldürülür.[16] Akşam borazan sesi yeniden işitilir. Vali müdahale eder. Katliam anında durur. Trabzon'un zengin Ermeni cemaati birkaç saat içinde harap edilir, altı yüz Ermeni canını yitirmiştir. Rumların ve yabancıların evlerine dokunulmamıştır.

15 Drogman, Yakındoğu büyükelçiliklerinde tercümanlara verilen addır.

16 Trabzon'daki Fransız konsolosu M. Gilliére'nin 15 Ekim 1895 tarihli raporu; *Livre Jaune*, eki, document no 10, p-7-13.

Bir süre sonra, 25 Ekim'le 15 Aralık arasında çevredeki köyler talan edilir: Toplam otuz dört köy yerle bir edilmiş ve iki bin yüz Ermeni katledilmiştir. 8 Ekim cinayetlerinin failleri araştırmak için vali tarafından toplanan bir sıkıyönetim mahkemesi Müslümanlara öğütler vermekle yetinir; buna karşılık Ermeniler kitle halinde tutuklanacaklardır: Sekizi ölüme yirmi dördü de ağır hapis cezalarına mahkûm edileceklerdir.

Erzurum Vilayeti[17]

Fırat'ın kaynakları yakınında 2.500 m yükseklikte yer alan Yukarı Ermenistan'ın eski başkenti Erzurum, görkemini yitirmiş bir yerleşim merkezidir. 1827'de yüz otuz bin olan nüfusundan geriye, on binini Ermenilerin oluşturduğu kırk bin kişi kalmıştır.[18]

30 Ekim öğle vakti borazan sesiyle Erzurum'da katliam başlar. O sırada Hükümet sarayında (Konak) bulunan bazı Ermeniler ilk kurbanlardır: Böylelikle bir Ermeni saldırısına mukabele edildiği izlenimi verilmek istenir. Bütün gün ve gece boyunca Ermeniler boğazlanır, derileri yüzülür ve kasap çengellerine asılırlar. Gaza bulanmış cesetler yanmakta olan odun yığınları üzerine fırlatılır. Ertesi gün, "mezarlıktaki manzara tüyler ürperticidir: Birbiri üstüne yığılmış, paramparça, un ufak olmuş, tanınmaz haldeki yüzlerce kanlı ceset ve yolda öldürülmek tehlikesine rağmen oraya akrabalarını aramaya gelmiş, eğilerek cenazelere bakan ama tanımayı başaramayan çok sayıda Ermeni".[19] O günkü kurbanların sayısı dört yüzü bulmuştu.

17 *Livre Jaune*, a.g.e., s. 199-201 ve E. Bliss, a.g.e., s. 415-425.

18 H. Lynch, a.g.e., t. 11, s. 198-224.

19 *Les Massacres d'Arménie, témoignages des victimes*, anonim (George Clemenceau'nun önsözüyle), Paris, Mercure de France, 1896, s. 43.

Erzincan'da, 21 Ekim sabahı saat dokuzda, yetkililerin Ermenileri yatıştırmaya çalıştığı ve evlerinden çıkarak çarşıya inmeye çağırdığı sırada kıyım başlar. Altı saat sürecek ve bin kişinin ölümüyle sonuçlanacaktır.

Yukarı Çoruh vadisindeki Bayburt'ta, 13 Ekim'den itibaren Türk ve Kürtlerden oluşmuş silahlı bir çete çevre köyleri yakıp yıkar. Erzincan'dan Zeki Paşa'mn gönderdiği düzenli taburlar bunlara silahla yardımcı olmaktadır. 26'smda katliam gerçekleşir. Şehirde altı yüz elliyi aşkın Ermeni yaşamını yitirecektir. Çevre köylerdeki bütün erkek nüfus imha edilmiş, yüz altmış köy harabeye çevrilmiştir. Hükümet daha sonra tüm bu caniliklerden arta kalan izleri ortadan kaldırmak için özel görevliler gönderecek, katedral restore edilecek, okul onarılacaktır (tabii ki masraflar Ermeni cemaatinden karşılanmak üzere!) Ancak okullar öğretmen yokluğu nedeniyle açılamaz; geriye tek bir öğretmen kalmıştır çünkü. Ahalinin önde gelenlerinden çoğu hapse atılmış ve işkenceden geçirilmiştir.[20]

Erzurum'daki Fransız konsolosu Bergeron tatilini geçirmek üzere Fransa'ya dönerken, Bayburt'tan Gümüşhane'ye kadar harabeye çevrilmiş bir bölgeyle karşılaşır. Yersiz yurtsuz kadın ve çocuk güruhları yollarda dolanıp durmaktadır. Narzahan yakınında yüz kadar Ermeni cesedinin bir çukura gömülmüş olduğunu görür. Bölgede hayatta kalmış olanlarsa İslam dinini benimsemeye zorlanır.

14 Ekim'de Kiğı'da, 23'ünde Beyazıt'ta, 27 ve 28'inde Pasin ve Ur'da hemen hemen tüm köyler talan edilip yakılır.

Bitlis Vilayeti[21]

Bitlis Toros dağlarının ilk kolları üzerinde, Sason'un güneydoğusunda, Van gölünün batı kıyısı yakınlarında, Ermeni

20 *Bir Ermeni Dostu*, a.g.e., s. 45 ve *Les Massacres d'Arménie*, a.g.e., s. 68.

21 *Livre Jaune*, s. 202 ve *Les Massacres d'Arménie*, a.g.e., s.

platosu ile Kürdistan'ın birleştiği noktada yer alır.[22]

25 Ekim cuma sabahı saat onda borazan sesiyle birlikte, kılıç, sopa ve tüfeklerle silahlanmış gruplar, çarşıda ve caddelerde Ermenilere saldırırlar. Akşamın beşine kadar sekiz yüze yakın Ermeni öldürülür. Sonraki günlerde yetkililer çırçıplak soyulmuş ve parçalanmış cesetleri ailelere teslim ederler. Yüzlerce Ermeni tutuklanmıştır. Bunlara işkence zoruyla, karışıklıkların sorumluluğunu kabul ettikleri bir telgraf metni imzalattırılır.

19 Kasım'da, Siirt çevresindeki köyler talan edilerek ateşe verilir. Papazlar ve öğretmenler katledilir, kadınlar kaçırılarak ırzlarına geçilir, hayatta kalanlar din değiştirmeye zorlanır.

Aralık ayında Muş çevresinde yüzden fazla köy yerle bir edilmiş durumdadır. Kilise ve manastırlar camiye dönüştürülerek, hayatta kalanlar İslam dinine döndürülür. Reformların uygulandığını teyit etmek için (!) gönderilmiş olan bir soruşturma heyeti 30 Aralık'ta bölgeye geldiğinde, yaptığı ilk iş, Ermenilerden hâlâ padişaha minnettarlıklarını bildiren bir şükran mektubu elde edemedikleri için yerel makamları azarlamak olur. Heyet daha sonra ova köylerinden vergilerin toplanması için tahsildarları gönderir ve Kürtlerden yağmanın ganimetini geri almak için sonuç vermeyen girişimlerde bulunur. Bir başka yetkili ise şöyle diyecektir: "Kürtler yanlış hareket ettiler; biz onlara Ermenileri ortadan kaldırmalarını emretmiştik, onlarsa öldürmekten çok yağmayla ilgilendiler."

70-90. Patrikhaneye ulaşan raporlar ve yine Ermeniler tarafından ülke dışına gönderilen mektuplar eski takvime göre tarihlendirilmiştir; buna karşılık, konsolos raporları yeni takvime göredir. Biz tarihleri, haftanın gününün belirtildiği durumlarda, bir takvim üzerinde doğrulayarak, tüm konsolos raporlarında belirtildiği şekilde yeni takvim uyarınca yazdık.

22 H. Lynch, a.g.e., t. 11, s. 145-159.

Van Vilayeti[23]

Gölün doğusunda Rus ve İran sınırlarına kadar uzanan bu vilayette, yağma Kürt aşiretleri ve Hamidiye alayları tarafından gerçekleştirilir. I Kasım'dan 20'sine kadar geçen sürede Van gölü çevresindeki yüz altmış köy talan edilir. 10 Kasım'da Hamidiye alayları Van'a saldırır. Kürtler her şeyden önce yağmayı gözettiklerinden, buradaki kurbanların sayısı diğer vilayetlerdekinden daha azdır. Yine de bölge tümüyle harabeye çevrilir. Patrikhaneye iletilen bir mektupta, Katolikos Ahtamarlı Haçadur[24] bölge bölge ve köy köy ölülerin, yıkılan evlerin sayısını belirtmekte, Kürt ve Türk birliklerine kumanda edenlerin isimlerini vermektedir: "Akdamar'daki tarihi manastır hergün üstsüz başsız, açlık ve sefaletten bitap düşmüş ve hâlâ tanık oldukları vahşet sahnelerinin doğurduğu tarif edilemez korkunun etkisini yaşamakta olan binlerce zavallıyla dolup taşmaktadır."[25]

Harput Vilayeti (Mamuret-ül Aziz)[26]

Bu vilayet hiç kuşkusuz katliamlardan en çok etkilenen vilayettir; kurbanların sayısı burada diğer tüm vilayetlerdekinden daha yüksektir. Harput ovası, Torosların kuzeyinde, 1.200 m. yükseklikte, Fırat'ın iki kolu arasında uzanır. Harput'ta daha az bir nüfus teşkil eden Ermenilerin çoğunluğu çevre köylerde oturmaktadırlar.

23 Livre Jaune, a.g.e., s. 202-203.

24 Van gölündeki ünlü Akdamar manastırı, Sis (Kozan) ve Kudüs'tekiler gibi, Eçmiadzin Katolikosluğuna bağlı, bir Katolikosluk merkeziydi.

25 *Massacres d'Arménie*, a.g.e., s. 102-121.

26 *Livre Jaune*, a.g.e., s. 203-204 ve *Les Massacres d'Arménie*, a.g.e., s. 122-214.

Reformların padişah tarafından kabul edildiği haberi, 29 Ekim'de Malatya'daki Müslüman ahali arasında hoşnutsuzluğa neden olur. Ermeniler evlerine çekilip silah elde beklemeye koyulurlar. 1 Kasım cuma günü, Kürtler camileri doldurarak toplanırlar. 4'ünde Kürtler ve Türkler çarşıda yağmaya girişerek dükkanları yakar ve Ermeni mahallesindeki evleri ateşe verirler. Burada üç bin kişinin öldüğü söylenmektedir. Mutasarrıf ancak ertesi günün akşamı Katolik piskoposu çağırır ve Ermeniler silahlarını teslim etmedikleri takdirde olaya müdahale etmeyeceğini belirtir. 6'sında içeriye sığınmış olan 3.000 Ermeniyi çıkarmak için apostolik kiliseye gider.

Arapkir'de on beş yaşındaki çocuklardan yetmişindeki ihtiyarına kadar tüm Türkler silah kuşanmış haldedir. 1 Kasım cuma günü öğlen saat birde, 1.600 asker ve redifle 10.000 Kürt saldırıya geçer. Herkesten kendi Ermeni komşularını öldürmesi istenmiştir. Katliam on gün boyunca devam eder; 2.800 Ermeni dehşet verici koşullarda yaşamını yitirir: Kurbanlar ateşe atılmış, bacaklarından asılarak derileri yüzülmüş, balta ve oraklarla doğranmış, kafaları petrole sokulup boğulmuş, üzerlerine barut dökülerek canlı canlı yakılmış, yine canlı canlı toprağa gömülmüş, kelleleri uçurulmuş, ellişer kişilik gruplar halinde kurşuna dizilmişlerdir; kadınların memeleri koparılmakta, el ve bacaklarından bağlanarak atlara çektirilmekte ve parçalanmaktadırlar. Çevre köyler talan edilerek yakılır; hayatta kalanlar İslam dinine geçmeye zorlanır; kiliseler camiye çevrilir.

Daha kuzeydeki Eğin sancağında, Gamaragab köyü 8 Kasım'da saldırıya uğrar; şafaktan iki saat önce köydekilerin bir bölümü katledilir, kalanlarsa islamlaştırılır. Çevredeki on dört köy de aynı yazgıyı paylaşacaktır. Eğin Kürtlere bin beş yüz lira fidye ödeyerek kıyımdan kurtulacaktır.

Harput'ta Ağustos ayından itibaren askerî amir Ragıp Paşa, çevredeki Kürt aşiret reislerini barıştırma çabası içine girmiş ve bunlara tüfek dağıtmıştır. Arapkir ve Harput garnizonları, askerlerle yerli halk arasındaki olası her tür dostluk bağı-

nı kırmak amacıyla değiştirilmiştir. Katliam Ekim sonunda çevredeki köylere saldırılmasıyla başlar: Köylüler öldürülür, hayatta kalanlar din değiştirmeye zorlanır, kadınlar ve genç kızlar kaçırılarak ırzlarına geçilir ya da zorla Türklerle evlendirilir. Anlatılan hikâyeler korku ve dehşet sahneleriyle doludur. Tüm bölge ateşe ve kana bulanmıştır. Harput kentinin dış dünyayla bağı tümüyle kesilmiş haldedir. 10 Kasım'da Türkler ve Kürtler Ermeni mahallelerinde yağma ve katliama girişirler. Amerikan misyonu tahrip edilir. Süryaniler bile kıyımdan kurtulamayacaklardır.

Harput'un doğusunda, Torosların ucunda yer alan on iki bin nüfuslu Palu şehri, 11 Kasım pazartesi günü saldırıya uğrar. Kapıları zorla kırarak evlere dalan saldırganlar tüm erkekleri boğazlarım keserek öldürürler. Parçalanarak öldürülmüş cesetlerin sayısı bazı evlerde on beşe kadar çıkmaktadır. Bir papazın, boğazı kesildikten sonra bedeni parça parça doğranmıştır. Kadınlar Türklerden kurtulmak için kendilerini nehre atmaktadırlar. Katliamdan kurtulanlar, olaydan birkaç gün sonra, cesetleri ayaklarından bağlayıp, caddelerden sürükleyerek götürmek zorunda kalırlar. Şehirdeki 2.400'ü aşkın Ermeniden 1.680'i öldürülmüştür.[27]

Kasım sonunda Harput vilayeti artık harabeden ibarettir. On binlerce Ermeni öldürülmüş, bölgenin dinden dönmeyi reddeden papazları katledilmiş, kendilerini Fırat'a atarak intihar etmeyi başaramayan kadınlar tecavüze uğramış ya da kaçırılmışlardır. Hayatta kalanlarsa derhal din değiştirmeye zorlanıp sünnet edilirler; Müslüman isimleri almaya, kendi istekleriyle Müslümanlığı benimsediklerini itirafa mecbur bırakılırlar. Evli Ermeniler zorla birbirinden ayrılarak Müslümanlarla evlendirilirler.

27 Pr Garabed Thoumaian, *Les Massacres en Arménie*, Paris, 1897 (Ermenilere yardım için Fransız Protestan komitesi yayını), s. 96-98. Palu aslında Diyarbakır vilayeti içindedir.

Diyarbakır Vilayeti:[28]

Bu vilayet bütünüyle Kürt toprağıdır. Ermeniler azınlıktadır ve geleneksel olarak zulüm altında yaşamaktadırlar.[29] Padişahın reformlara gittiği haberinin alınması üzerine, Müslüman halk 22 Ekim 1895'de silah satın almak için çarşıya akın eder. 30'unda konsolos Meyrier, bölgedeki Müslüman eşrafın reform tasarılarını protesto etmek için Cemil Paşa diye birinin evinde toplandıklarını ve daha önce Sason'da boy göstermiş olan Zilan şeyhinin de bu toplantıya katıldığını, bunların Hıristiyanları öldürmeye hazırlandıklarını büyükelçiliğe bildirir. Bununla birlikte, vali Aniz Paşa düzenin bozulmayacağı konusunda konsolosa güvence verir. 1 Kasım cuma sabahı, çevre köylerden Kürtler şehre girerek çarşıyı yağmalar ve dükkanları ateşe verirler; her mezhepten Hıristiyan ayırdetmeksizin öldürülür. Cumartesi sabahı gün doğarken, evlere saldırıp yağmayı ve katliamı sürdürürler. Bazı mahallelerde, Ermeniler silahlanmayı ve kendilerini savunmayı başarmışlardır. Bir kısmı kiliselere sığınır; üç bin kadarı bir manastıra, yedi yüz kadarı da Fransız konsolosluğuna kaçarlar, tehdit edilen Meyrier, pazar günü Paul Cambon'a umutsuz bir telgraf çeker. Cambon'un aynı günün ya da 4'ünün akşamı verdiği yanıt şöyledir: "Başınıza gelecek her şeyden kendisini sorumlu tutacağımı valiye bildiriniz. Bunu sadrazama da

28 Diyarbakır'daki Fransız konsolosu Meyrier'nin raporu, *Livre Jaune* eki, document no 44, s. 28-33; Livre Jaune, a.g.e., s. 166-170 ve s. 204-205; ve V Berard, a.g.e., s. 55-61.

29 Ekim 1894'te Diyarbakır'a vali atanan Aniz Paşa fanatik bir dindar olarak tanınmaktaydı. Konsoloslar, daha Mardin mutasarrıflığı dönemindeki haksız uygulama ve baskılarını büyükelçiliklere bildirmişlerdi. Diyarbakır'a geldiğinde yaptığı ilk iş, Hıristiyan cemaat şeflerini atanmasıyla ilgili olarak padişaha bir şükran mektubu yazmaya mecbur kılmak olmuştu.

ilettim." Sadrazam aynı gün Cambon'a güvence verir ve 4 Kasım akşamından itibaren tellallar caddelerde dolaşarak, valinin ateş açılmasını yasakladığını ve eline silah alan herkesin ağır biçimde cezalandırılacağını anons ederler. Diyarbakır'a yeniden sükunet egemen olmuştur. Meyrier raporunu şöyle bağlar: "Diyarbakır'daki katliamların, kesinlikle herhangi bir provokasyon vuku bulmamışken, kentteki Müslümanlar tarafından gerçekleştirildiğini açıklamayı vicdani sorumluluk sayıyorum. Vali, askerî amir ve jandarma komutanı bu dehşet verici sahneler karşısında kayıtsız kalmışlar, olayları durdurmak için kesinlikle hiçbir çaba göstermemişlerdir. Askerlerin ve zaptiyelerin[30] Müslüman ve Kürtlere katılarak Hıristiyanların üzerine ateş açtıklarına bizzat tanık oldum. Hıristiyanlarsa ancak kesin zaruret haline geldiğinde, o da kendilerini savunmak için silaha başvurmuşlardır."

Bu üç gün içinde 5.000 Ermeni öldürülmüştür. Bunun yanında, 95 de Müslüman ölmüştür; bunların 70'i ganimetin paylaşılması sırasında çıkan çatışmalarda can verenlerdir. Kasım'ın ilk on beş gününde, konsolosluğun himayesinden mahrum kalan sancağa bağlı 119 köy yağmalanıp yakılmıştır. Düzeni yeniden tesis etmek için valinin yaptığı şey, Hıristiyanları silahsızlandırmak, silahlarıysa Müslümanlara bırakmaktır. Çok sayıda Ermeniyi tutuklattırır. Tutuklananlar hayali itiraflar elde etmek amacıyla işkenceden geçirilir. Terör, soruşturma heyeti başkanı ve hükümet temsilcisi Abdullah Paşa'nın şehre geldiği 16 Aralık gününe kadar devam eder. 31 Aralık'ta Kürtler arasında yeni bir hareketlenme başladığında, Abdullah Paşa çarşıya inerek bunları kırbaçtan geçirir. Düzen iade edilmiştir. Ancak Aniz Paşa valilik görevini sürdürmekte ve açıktan açığa Abdullah Paşa aleyhine entrikalar çevirmektedir.

30 Jandarma.

Sivas Vilayeti[31]

Anadolu ile Ermenistan'ın sınırında yer alan bu vilayette, Ermeniler özellikle nüfuz sahibi ve müreffeh konumdadırlar. Kasım ayının başından itibaren, göçebe Kürtler bölgeyi istila ederek köylerde yağmaya girişir ve evleri yakarlar. Vali bin redif ve yüz de zaptiye toplar, ancak Saray'dan etkili önlemler alma izni elde edemez. 12 Ekim öğle vakti, şehrin göbeği bir yaylım ateş sesiyle sarsılır. Karışıklık üç saat boyunca devam edecektir. Ermenilere ait tüm dükkanlar yağmalanır; "pencere pervazlarına kadar her şey çalınmıştır." Ortada, nerdeyse tamamının kafatasları balta, odun sopalar ve demir çubuklarla ezilmiş bin beş yüz ölü vardır. Az sayıdaki yaralı da yaşamalarına izin verilmeyerek öldürülür. 13 Kasım'da durulur gibi olan kargaşa, ertesi gün yeniden başlar. Ne var ki yağmalanacak birşey kalmamıştır; hayatta kalanların "ne paraları, ne giyecek birşeyleri, ne de yatacak bir yatakları"[32] vardır. Kurbanlara kalan, uğradıkları katliamın korkunç hikâyesinden ibarettir. Vali sonunda çarşıya iner ve kalabalığı sakinleştirmeyi başarır.

Ekim sonunda başlayan yağmadan vilayet sınırları içindeki beş yüz köyün hiçbiri kurtulamaz. Kuzeydeki Şebinkarahisar'da iki bini aşkın kişi, sığındıkları kiliseden çıkmak zorunda kaldıkları 1 Kasım günü toplu olarak katledilir. 12 Kasım'da, Kürt kılığına bürünmüş 2.000 redif askeri Gürün'e saldırır; şehir, dört günlük bir direnişten sonra teslim olur; sonuç tam bir kırımdır: 28 Kasım'a gelindiğinde 1.200 ceset hâlâ caddelerde kımıltısız yatmaktadır. 15 Kasım'da yağmacı çeteler Tokat'ta şehre girmeyi denerler, ancak askerî amir

31 *Livre Jaune*, a.g.e., s. 174-175 ve 205-207. Jean Marie Carzou, *Un génocide exemplaire*, Paris, Flammarion, 1975, s. 75-79 (Fransız konsolos yardımcısının eşi Mme Carlier'nin günlüğünden).

32 Massacres d'Arménie, a.g.e., s. 225-226.

bunları geri püskürtür ve Hıristiyanlara güvence verir. 25 ve 26 Kasım günleri Amasya talan edilir; bine yakın ölü vardır. Yüzlerce ceset Yeşilırmak'ın sularında sürüklenip akmaktadır. 15 Kasım'da Merzifon'da yüz elli, Aralık ayı ortasında da Vezirköprü'de iki yüzü aşkın Ermeni katledilir.

1895'in bu Kasım ayında, Ermenistan'daki altı vilayet tanımlanamaz bir anarşi içindedir. Her yerde aynı kıyıcılık, aynı canavarca eylemler, aynı cinayet ve yağma çılgınlığı hüküm sürmektedir. Ermenistan bir kül yığını ve cesetlerden ibarettir. Çılgınlık tüm Türkiye'yi sarmıştır; Ermeniler, bulundukları her yerde vahşi hayvanlar gibi avlanmaktadır. Ancak, canavarlığın had safhaya çıktığı sahneler belki de Kilikya'da yaşananlardır.

Halep Vilayeti (Kilikya)[33]

Öyle görünüyor ki, hiçbir katliam Urfa'da (Mezopotamya'nın eski Ede şehri) gerçekleşen katliam kadar korkunç değildir.[34] İlk kırım, 27 ve 28 Ekim tarihlerinde gerçekleşmiştir: Hamidiye Kürtleri bu iki gün içinde dokuz yüz Ermeniyi öldürürler. Şehirdeki yetkililer, ellerindeki silahları teslim etmeye razı oldukları takdirde himaye altına alınacakları konusunda Ermenilere söz verirler. Ermeniler, din adamlarının isteğine uyarak yetkililerin bu dayatmasını kabul edeceklerdir. Yine de sokağa çıkmamakta ısrar ederler. Türkler bunun üzerine güvence vererek, işlerinin başına dönmeleri çağrısında bulunurlar. Fırtınanın dindiği kanısına varan Ermeniler, Aralık sonunda normal yaşama dönme kararı verirler. 28 Aralık sabahı,

33 *Livre Jaune*, a.g.e., s. 207-209.

34 İngiliz konsolosu Fitzmaurice'in 16 Mart 1896 tarihli raporu (G. Thoumaian, a.g.e., s. 112-114), Ludovic de Contenson, *Chretiens et Musulmans*, Paris, Plon -Nourrit, 1901, s. 57-62, ve *Livre Jaune*, eki, a.g.e., no 62 et 63, s. 47-51. Clemenceau, a.g.e., s. 238-258.

Halep'ten getirilen bir Redif taburu, sözde güvenliğini sağlayacağı Ermeni mahallesini çembere alır ve şehre giriş çıkışları kapatır. Sokakların girdi çıktısını bilen Urfa redif taburuysa mangalara ayrılarak her biri belirli bir bölgede mevzilenmek üzere şehre dağılmıştır. Öğle vakti, peşlerinde silahlanmış Müslümanlar bulunduğu halde Redif taburları dört değişik noktadan Ermeni mahallesine saldırıya geçerler. Evlerin kapıları balta darbeleriyle parçalanarak içerdekiler boğazları kesilmek suretiyle öldürülür. Plan kesindir: Önce katliam, sonra yağma. Bir şeyh, yüz genç Ermeniyi getirterek bunları sırtüstü yere yatırtır ve tıpkı koyun kurban ederken yapıldığı gibi Kuran'dan okunan ayetler eşliğinde başlarını gövdelerinden ayırır. Günbatımında borazanın çalışıyla birlikte birlikler geri çekilir. Ertesi gün, 29 Aralık pazar şafağında borazan bir kez daha çalar; katliam yeniden başlamış ve kurban eksikliğinden dolayı öğle üzeri sona ermiştir. Yine de hâlâ öldürülecek insan mevcuttur: Esasen, bir önceki gün üç bin kişi kiliseye sığınmıştır.[35] Türkler kiliseye saldırır ve kurbanları teker teker öldürmeye başlarlar. Ama bir süre sonra daha çabuk sonuç getirecek bir çözüm tercih edilecektir: Eşya ve halılardan oluşmuş bir yığının üzerine gaz dökülerek ateşe verilir. Koridora ve binanın ahşap aksamına yayılan yangın sonunda, sadece çatıya sığınmış elli kadar kişi sağ kalacaktır. "Yaptığım titiz araştırmalara dayanarak, iki gün süren katliam sonunda sekiz bin Ermeninin katledilmiş olduğunu söyleyebilirim; bunlardan iki bin beş yüz ya da üç bin kadarı katedralde öldürülmüş veya yakılmışlardır. Eğer bir süre sonra, bu sayının gerçeğe daha yakın olan dokuz ya da on bin kişiyi bulduğu ortaya çıkarsa, hiç şaşırmayacağım." İngiliz konsolos Fitzmaurice, yaptığı soruşturma sonunda varmış olduğu sonuçları Mart 1896'da bu şekilde açıklayacaktır.

35 Kilisenin papazı, burada toplananları, bin sekiz yüz kişi olarak vermiş ve bu rakamı kilisenin kolonlarından birinin üzerine kazımıştır. Bu iz sonradan ortadan kaldırılacaktır.

Müslümanlarla Hıristiyanların (ortak) tek bir mezarlığa sahip oldukları Maraş'ta –Osmanlı İmparatorluğunun başka hiçbir yerinde raslanmayan bu durum, her iki cemaatin barış içinde yaşadığına tanıklık etmektedir.– Ermeniler, 23 Ekim, 8 ve 18 Kasım'da üç ayrı saldırıya maruz kalırlar. Son saldırı binden fazla ölüme neden olur. Amerikan misyonuna ait yerleşimler de yağmadan payına düşeni alır. Tanıklar, "hiçbir kelimenin ifade etmeye yetmeyeceği"[36] görülmemiş vahşet sahneleri aktaracaklardır.

11 Kasım'da Türkmenler, Kürtler ve Çerkezler İskenderun çevresindeki Ermeni köylerine saldırırlar. Altı bin Ermeninin sığınmış olduğu Çok-Merzemen kasabasına 12'sinde yapılan saldırı geri püskürtülür. Ancak, araya giren askeri birlik daha sonra Müslümanları da silahlandıracağı sözünü vererek Ermenileri silahlarını teslim etmeye zorlar. Verilen söz tutulmaz. Katledilen Ermeni sayısını hesaplamak mümkün olmayacak, ancak çevredeki köylerde gömülmeden öylece bırakılmış çok sayıda cesede raslanacaktır. 15 ve 17 Kasım günleri Hamidiye Alayları askerleri Antep kentini harabeye çevirirler; 1.000 kişi öldürülmüştür. 1 Ocak'ta Birecik'te ölenlerin sayısı yüz elli olarak verilmektedir. Halep'te de hareketlilik son safhadadır ve birlikler katliam emrini beklemektedirler. Ancak, vali Hasan Paşa kargaşaya meydan vermez.

Halep'e bağlı bütün kazalarda, köyler tümüyle yerlebir olmuştur. Sağ kalan binlerce insansa yersiz yurtsuz kalmış, açlık ve sefaletin kucağına itilmişlerdir.

Adana ve Ankara Vilayetleri (Kilikya)[37]

İstanbul'daki olayları ve reformların kabul edilişiyle ilgili haberler geldiğinde, Mersin ve Adana Ermenileri arasında

36 Bkz. Fitzmaurice raporu, Thoumaian., a.g.e., s. 117-125.
37 *Livre Jaune*, s. 209-210.

panik baş gösterir. Defterdarın (vilayet yöneticisi aldığı yersiz önlemler bu şehirlerde halk arasında beliren hareketliliği arttırır. Türkler ve Çerkezler Hıristiyanlara karşı saldırgan tutumlar içine girer ve önünü kestikleri yolcuları soyarlar. Köylerde çiftlikler yakılıp, çalınmış olan sürüler aleni şekilde Mersin çarşısında satılır (Ekim sonu). O esnada vilayette gezide olan vali, olayları bilmezden gelmektedir. Karışıklıklar tam da geçtiği yerlerde meydana geldiği halde, 22 Kasım'da Fransız Le Linois gemisinin komutanına vilayetin tümüyle sükunet içinde olduğu konusunda güvence verir.

Misis'te, Türkler ve şehirdeki bölük zorla Ermeni kilisesine girerler ve kutsal eşyalara dil uzatırlar; papazın külahı başından alınarak içi pislikle doldurulur. Olaydan davacı olan papaz Adana'da hapse atılır. Akbaş Lazaristleri* ile Şeyhkale Trapistlerine** ait yerleşimler Kasım sonunda Kürtlerin yağmasına maruz kalır. Yozgat ve Hacıköy sancaklarında silahlı Çerkezler Ekim'den Aralık'a kadar terör estirirler.

Yetkili makamlar bazen Ermenileri korumak için etkin önlemler de almaktadır: 13 Aralık'ta, Mersin mutasarrıfı Nazım Bey, özel bir törenle Mersin'den Tarsus'a gelir ve kaymakam ve müftünün[38] de yardımıyla, Ermeni avına çıkmaya hazırlanan kalabalığı dağıtır. 26 Ekim'de Hacin'de kaymakam katliam emri vermeye hazırlandığı sırada, müftü ve kadı tarafından engellenir. 1.000'den fazla kurbanın can verdiği Kayseri'de, bazı Müslümanlar birçok Ermeniyi kıyımdan kurtarırlar; üst rütbeli bir subay, yetkililer engel olmamış olsaydı ayaklanmayı bastırabileceğini ve cinayetleri önleyebileceğini açıklayacaktır. Ankara şehrinde, 20 Aralık'tan beri hüküm süren kaynaşmaya karşın, Vali Mareşal Tevfik Paşa'nın müdahalesi

* Lazarist: Katolik misyonerlerin bir kısmına verilen ad - Ed.

** Trapist: (Hıristiyanlıkta) Trappe tarikatı mensubu -Ed.

38 Müftü (bir) dinsel yargıçtır. Kadı'nınkilerden daha önemli olan görevleri, medeni ve dinsel hukuktaki ihtilaflı konularda son sözü söylemekten ibarettir.

sayesinde hiçbir karışıklık meydana gelmeyecektir.

Katliamların bu kısa özeti; ne körü körüne hareket edecek hale getirilerek, soyguna ve cinayete teşvik edilmiş bir halkın denetimsiz azgın öfkesini açıklayabilir, ne de dili ve dinine varıncaya dek vahşi hayvanlar gibi köşeye kıstırılmış, açlığa ve yıkıma itilmiş, zulme uğratılmış güçsüz bir azınlığın yaşadığı felaketi dile getirebilir.

Bir Soykırım

1895 katliamları, Sultan Abdülhamit, her halükarda da Saray tarafından örgütlendirilip hazırlanmış ve koordine edilmiş midir? Bundan kuşku duyulamaz. Katliam emrinin doğrudan sultanın kişisel inisiyatifinden mi kaynaklandığı, yoksa danışmanları tarafından mı kulağına fısıldandığını belirlemek fazlaca önemli değildir. Mutlaki monarşide hükümdar hükümetinin uygulamalarının tüm sorumluluğunu üzerinde taşır ve "bizzat kendi halkınının sesi, onu binlerce cinayetin, yağmalamanın, soygunlar ve zorla din değiştirmelerin elebaşı olarak tanımlamaktadır.[39]

1895'te şiddet, hiçbir yerde Ermeni halk tarafından başlatılmamıştır; halkın hükümete karşı açık isyanı hiçbir zaman söz konusu olmamıştır; Ermeni siyasal partileri daha henüz hazırlık dönemini yaşamaktadırlar. Altında yaşadıkları boyunduruğa karşın, çoğunluk en az on sekiz yıldır vaat edilenduran reformların uygulanmasından başka bir talep öne sürmüyordu. Bu anlamda, hiçbir baskı haklılık kazanmıyordu. Bütün bu olaylara yol açan, yalnızca bir halkı yok etmeyi güden zircirlerinden boşalmış istektir ve yaşananları soykırım olarak nitelememizin nedeni de budur. Hiçbir şey raslantıya bırakılmamıştır; her şey olayların sözümona arızi olduğu belirtilen özelliğini yalanlamaktadır. "Katliamlar; yerin, zamanın, kurbanların milliyetinin ve hatta cinayetlerle talanın biçimlerinin

39 J. Lepsius, *L'Arménie et l'Europe*, a.g.e., s. 71.

önceden belirlendiği bir program uyarınca yürütülmüştür."[40] Eğer böyle olmamış olsaydı, bu koronolojik ve topografik kesişmelere, "önceden kararlaştırılmış bir sistemin kuşku götürmez uygulanışım ortaya koyan"[41] bu teknik özdeşliğine raslanmazdı.

1-) Olayların gerçekleştiği yerler: Katliamlar, birkaç istisna dışında, büyük devletlerin Ermeni halk lehine reform yapılmasını istedikleri bölgelerde meydana gelmiştir: Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Sivas, Diyarbakır.

2-) Zaman: Aslında, Ermenilerin katledilmesi çok uzun zamandan beri "programlanmaktaydı". Padişah, başlatmak için önüne bir fırsat çıkmasını bekliyordu. Fransa, İngiltere ve Rusya'nın gitgide sertlik kazanan baskıları sorunu patlama noktasına getirirken, Trabzon'daki olaylar da fitili ateşledi. Saldırıların eşzamanlılığı her halükârda konuyla ilgili hiçbir kuşku bırakmıyor: Bunlar beklenmedik, raslantısal olaylar değildir.

3-) Kurbanların Milliyeti: Bir Müslüman fanatizmi patlaması söz konusu olsaydı, hiçbir Hıristiyan için ayrım gözetilmezdi; oysa, Ermeniler dışında kimseye dokunulmaması konusunda kesin emir verilmişti. Fazla sayıda bulundukları her yerde Rumlar koruma altına alındılar. Büyük devletlerin doğrudan müdahalesine neden olan bir istisna dışında[42] hiçbir Avrupalı saldırıya maruz kalmadı. Diyarbakır'da konsolos Meyrier, büyükelçisinden koruma talep ettiği vakit, katliam anında durdu. Bazı Rum, Süryani, Yakubi ve Keldaniler cinayet dalgası sırasında yaşamlarını yitirdilerse de, bunlar "üzücü kazalar" dan ibaretti.

4-) Nihayet, her yerde en küçük ayrıntısına kadar aynı tekniği kullandığı görülen aynı planın işaretleri.

40 3. Lepsius, a.g.e., s. 65.

41 L. Leclére, art. cit., s. 521.

42 Bkz. bu kitapta, Peder Salvatore olayı.

- *Katliamlardan önce*: Müslüman çevrelerde İstanbul'daki olayların ve reformlara gidildiği haberinin alınmasıyla başlayan hareketlenme son derece etkili biçimde yönlendirilmiştir: Ermeni saldırısı tehdidine dair asılsız söylentiler yayılarak en küçük olaydan dahi yararlanma yoluna gidilir. Müslüman halk silahlanmış; cami duvarları günümüze dek korunan Arapkir'deki türden afişlerle donatılmıştır. Bu afişte, yetkililer şunları söylüyorlardı: "Muhammed'in bütün evlatları ümmeti Muhammet, ödevlerini yerine getirmeli ve tüm Ermenileri öldürmeli, evlerini talan edip yıkmalıdır. Kimse sağ bırakılmamalıdır, bu padişah emridir. Bu beyannameye itaat etmeyen herkese Ermeni olarak bakılacak ve öldürüleceklerdir. Her Müslüman önce kendi kapı komşusu Hıristiyanları öldürmeli ve böylece hükümetin emirlerine itaatkarlığını kanıtlamalıdır."[43] Müezzinler[44] minarelerden cinayete çağrı çıkarıyorlardı. Kürtler ve civar köylerden ahali şehre indiğinde, bunlara askeri depolardan alınmış silahlar veriliyordu. Bölük her an tetikteydi ve çoğu kez de takviye edilmiş durumdaydı.

- *Katliamlar* sabit bir saatte, borazanın çalınmasıyla birlikte, çoğu kez sabah, on birde ya da öğleyin başlıyordu. Önce çarşıya, ardında meskun mahallelere saldırılmaktaydı; parola, önce cinayet sonra yağmaydı. "Umut kırıcı bir tekdüzelik içinde, aynı yöntemlerle, aynı koşullarda işlenmiş, hep aynı zulüm ve aynı cinayet hikâyeleri"[45] kalabalıkların olay sırasında doğaçtan yaptıkları tek şey, imhanın ayrıntılarıyla ilgiliydi. Ayrıca, bazı inceltilmiş vahşet örnekleri bir yana bırakılırsa, yakma yoluyla öldürme ve imhanın çok sık yinelenişi, geriye kalan tüm izleri yok ettiği için bu yöntemin salık verildiği izlenimini bırakmaktadır.

43 L. Leclére, art. cite, s. 523 ve F.Nansen, a.g.e., s. 321.

44 Belirli saatlerde okuduğu ezanlarla, müminleri ibadete çağıran Müslüman din görevlisi

45 Clemenceau, *Massacres d'Arménie*, a.g.e., s. ll, önsözde.

- *İdari merciler*, ender raslanan birkaç istisna dışında kayıtsız kalmışlar ya da suça ortak olmuşlardır. Subaylar ve askerler katliam ve yağmalara katıldılar: Subaylar, gelecekte yönetime katılmaya muktedir olan önemli Ermeni şahsiyetlerin listesini askerlerin eline veriyor ve böylece hiçbirinin kırımdan kurtulmamalarını sağlıyorlardı. Talanı kolaylaştırmak için, evlerine çekilmiş Ermenilere can güvenliklerine dair güvence veriyorlar, silahlarını teslim etmeye ikna ediyor ve dükkanları açmaya çağırıyorlardı. Yetkililer, durumun kontrolünü hiç elden kaçırmamışlardır; bunu görmek için, bazı konsolosların müdahale ettiği durumlarda düzenin yeniden tesis edilişindeki sürate bakmak yeterlidir.

- *Katliam sonrasında*, baskı ve zulüm devam edecektir. Sağ kalanlar tutuklanır ve komplo teorisini güçlendirecek itiraflar elde etmek amacıyla işkenceden geçirilirler.[46] Müslüman bir ülkenin tarihinde ilk kez olarak, dinsel hoşgörüsüzlük dalgası büyümüştür: Ermenilerin dinsel özellikleri her türlü yolla ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Eyaletlerin çoğunda önlerine sürülen seçenek, ya dinden dönme ya ölümdür: Yüz bine yakın insan zorla Müslümanlaştırılmıştır. Bunlara Hıristiyanlığı terkederek Müslümanlığı seçtiklerine dair belge imzalattırılıyor, türban giydiriliyor; isimleri değiştiriliyor, ibadet için camilere götürülüyorlardı. Erkekler ve çocuklar sünnet ediliyor, kadınlar mollalarla[47] evlendiriliyordu. Hıristiyan papazlar iki ya da üç kadını nikahlarına almak zorundaydı. Ve şeriat yasalarına göre islam dinini terketmek suç oluşturduğundan, ölüm tehlikesini göze almadan hiç kimsenin eski dinine dönmesi imkansızdı.

Yardım kuruluşlarının çabalarını daha önce engellemiş olan idari makamlar, son önlem olarak da tanıkların dış ülkelere göç etmesini önlemişlerdir.

46 Türkiye hapisaneleri üzerine, bkz. J. Lepsius, a.g.e., s. 93-96.
47 İslam teolojisinde, yüksek bilgin.

Tarafsız bir araştırmacıya göre, Abdülhamit bu kurban töreninin elebaşısıdır. Albert Vandal onu, "tarihe Kızıl Sultan lakabıyla geçecek olan adam, korkudan en kötü aşırılıklara savrulmuş şaşkın ve sallantıdaki adam, sarayına kapanmış, çevresinin ve kaygılarının tutsağı olan adam"[48] olarak belirtmektedir. Bununla birlikte, patlayıcıları yerleştirmek, yangını ateşlemek ve kendi isteğine göre denetlemek konusunda işini sağlam tutmuştur. Ancak bu planı, Avrupa'nın çok bölünmüş durumda olduğuna ve yapacağı müdahalenin protestolar, kibar tehditler ve kurbanlara sempati mesajlarıyla sınırlı kalacağına kanaat getirdikten sonra hayata geçirebilmiştir.

48 A. Vandal, *Les Arméniens et la Réforme de la Turquie*, Paris, Plan, 1897, s. 21.

9

1896 Yılı

Böylesine ezici bir kanıt yığını karşısında, hiçbir hükümet, kendi konsolos ve büyükelçilerinin gözleri önünde gerçekleşmiş olayları bilmiyor olamazdı. Avrupa'nın Türkiye'ye askeri bir müdahalede bulunmayacağı açıkça belli olduğunda, büyük devletlerin çıkar farklılıkları ve "uluslararası ilişkilerdeki sınırsız ikiyüzlülük" tüm dünya için görünür hal aldı. Padişah, cinayetleriyle büyük devletleri iyice köşeye sıkıştırmıştı. Ermenistan'daki katliamların korku verici etkisi altındaki kamuoyunun baskısına karşın, Ermeni davasına en çok yandaş olan Fransız ve İngiliz hükümetleri, o güne kadar kendilerinin altın kuralı olmuş Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü politikasını sürdürmeyi ve Ermeni sorununu çözümsüz ilan etmeyi tercih ettiler. İçerdeki muhaliflerine bir Avrupa savaşını yalnızca bu tutumun engelleyebileceği yanıtını vererek, Babıâli'yle yeniden protesto ve nota maskaralığına başladılar.

Tek meşru tavır, Avrupalıların daha önce Balkan devletlerinin özgürlüğe kavuşmasını ya da Lübnan konusunda güvenceler elde edilmesini sağlamış olan türden bir toplu müdahalesi olurdu.

Ermenistan, Avrupalı büyük devletler arasındaki büyük kapışmada bir piyondan başka birşey olmamaya rıza göstermek zorundaydı; "Kendini İstanbul'daki alacaklarını silah zoruyla toplayacak güçte gören vasi Avrupa, Padişahın 300.000 uyruğunu boğazlaması karşısında çaresizliğini ilan

etmişti."[1]

Böylece, Babıâli'ye uyarılarda bulunmakla sınırlı kalındı. 4 Kasım 1895'te altı büyük devletin temsilcileri bilgi ve görüş alışverişinde bulunmak için bir araya geldiler. Bu tür bir anarşiye tahammül edemeyecekleri ve idari makamlar etkin önlemler almadıkları takdirde hükümetlerinin müdahale etmek zorunda kalacağı konusunda padişahı uyardılar.[2] Babıâli sükunetin yeniden sağlanması için tüm etkili önlemlerin alınmış olduğunu belirten bir mektupla yanıt verdi.[3] Bu zaman zarfında büyükelçiler, kendi milliyetlerinden kişilerin güvenliğini sağlamak için karakol gemilerinin,[4] yani her bir elçiliğin İstanbul'da bulundurma hakkına sahip olduğu savaş gemilerinin sayısını iki katına çıkarmayı talep eden toplu bir nota sunmuşlardı. Abdülhamit, büyükelçilerin faaliyetinin bu sorun üzerinde yoğunlaşmış olmasından büyük mutluluk duyarak uzun görüşmelerden sonra talebi kabul etti.[5] 1896'mn ilk ayları boyunca, İngiltere, Rusya ve Fransa padişaha reform vaatlerini yeniden anımsattılar. Bütünüyle biçimsel nitelikte olmalarına karşılık, diplomatik faaliyetler, etkili olabileceklerini iki olayda kanıtladılar: Bunlar, Zeytun ve Peder Salvatore olaylarıydı.

1 Anatole France, *Trente ans de vie sociale*, Genève, Cercle du bibliophile, 1971, 29 Haziran 1904'te İngiliz Ermeni Derneği'nin Londra'daki konferansına gönderilen mektup, t. I, s. 249.

2 *Livre Jaune*, a.g.e., document no 118, s. 165

3 A.g.e., document, no 135, s. 178

4 A.g.e., document no 124, s. 173.

5 A.g.e., document no 190, s. 190.

Zeytun[6]

Babıâli, katliamlarla ilgili olarak büyükelçilerin notalarına her zaman, sorumluluğun isyancı Ermenilere ait olduğu yanıtını vermişti. Gerçekte, tek bir Ermeni isyanı olmuştu; daha önce aktardığımız, 1862'de Zeytun'daki kartal yuvasında meydana gelen isyan. 1878'de, yeni bir anlaşmazlık Halep'teki İngiliz konsolosu Albay Chermside'ın da katıldığı bir uzlaştırma heyetinin buraya gönderilmesini zorunlu kıldı. Reform vaatleri karşısında, Zeytunlular silahlarını teslim etmeyi kabul etmişler ve hükümet şehre hâkim tepelerden birinde bir kışla inşa ettirmişti.

24 Ekim 1895'te, altı Hınçakçı şefin önderliğinde Zeytun Ermenileri kışlaya saldırdılar. Aslında kaledeki 500 kişiyi teslim olmaya zorlamak için, su tedarikini kesmek yeterli olmuştu. Buradaki küçük tabyanın 31 Ekim'de teslim oluşundan sonra, Zeytun'da şehirdeki dört prens ailesinin yönetimi altında geçici bir hükümet oluşturuldu. Türk askerleri köylerde hapiste tutuluyordu ve kendilerine hiçbir kötü davranışta bulunulmamıştı. Zeytun'un nüfusu o sıra içlerinde katliamdan kurtulmuş çok sayıda göçmenin de bulunduğu 20 ile 30.000 kişiden oluşuyordu. İsyancılardan 2.000'i silahlıydı. Türkler hareketi boğmak için, 20.000 asker ve 30.000 başıbozukla Kürt ve Çerkezlerden oluşan bir ordu gönderdiler; 14 Aralık'ta Zeytun önlerinde karargah kurulmuştu. Sayıca üstün olmalarına karşın, Türklerin içinde bulunduğu durum kötüydü: Zeytun vadisi kara gömülmüş olduğu halde, birlikler iyi üslenememiş, barınaksız, giysisiz, yiyecek ve silah açısından iyi donatılmamış durumdaydı. Firarlar ve hastalık, mevcudu hergün biraz daha azaltıyordu. Askerler için Zeytun dağları lanetli dağlardı. Bu nedenle büyük devletlerin arabuluculuğu kabul

6 *Livre Jaune* eki, Affaire de Zeitoun, s. 52-85. Ve Aghassi a.g.e., s. 181-318. Aghassi, Zeytun direnişinin Hınçakçı önderlerindendi.

edildi. 5 Ocak'ta, Babıâli'nin oluruyla, altı konsolos tarafından gönderilen bir resmî yazı Zeytun'a ulaştı. Müzakereler 12 Şubat'a kadar devam ederek şu anlaşmayla sonuçlandı: "Savaş silahlarının teslim edilmesi ve genel af"; dört baronun, yani yurtdışından gelmiş devrimci komitelere bağlı üyelerin İmparatorluk topraklarından çıkarılması;[7] ödenmemiş vergi borçlarının iptal edilmesi ve reformların uygulanması, büyük devletlerin müdahalesi Zeytun Ermenilerini mutlak bir ölümden kurtarmıştı.

Peder Salvatore'nin Öldürülmesi[8]

Kutsal toprak Fransiskan tarikatının Maraş yakınındaki Yenicekale'de üç misyoneri ve üç manastırı bulunuyordu.

En üstleri, Mucukderesi köyündeki manastır da ikamet eden İtalyan peder Salvatore Lilli di Cappadocia'ydı. Ekim ayı sonunda, durumdan endişe duyan üç peder yardım istemek amacıyla Maraş mutasarrıfına sonuçsuz kalan bir mektupla başvurdular. Maraş'taki idari merciler, halkı, Ermeniler arasında devrimci fikirler yaymakla suçladıkları Amerikalı ve Avrupalı misyonerler aleyhinde kışkırtmaktan da geri durmamışlardı. Bir Türk askeri birliğinin 17 Kasım'da Mucukderesi önünde kamp kurduğunu gören Fransiskanlar canlarının kurtulduğunu düşündüler. Ne var ki ertesi gün, Albay Mazhar Bey ve askerleri manastırı yağmaya giriştiler ve Peder Salvatore'yi

7 Bunlar Mersin'e gönderilerek, buradan Fransa'ya gitmek üzere gemiye bindirildiler. Ermenistan'dan iki kişi ve Avrupa'dan gelmiş ve dört Baron diye anılanlardan oluşan Hınçak komitesinin altı üyesi ile –bunlar ayaklanmayı yönetenlerdir– Zeytun'un büyük ailelerinin şefi dört prens birbirine karıştırılmamalıdır.

8 *Livre Jaune*, a.g.e., s. 196 ve s. 212-214. Aynca, *Livre Jaune* eki, Yarbay De Vialar'ın raporu, Temmuz 1896, no 231. Ve Aghassi, a.g.e., s. 247-254.

kalçasından yaraladılar. Douk Kale ve Yenicekale'deki diğer iki manastırın misyonerlerine yardıma gelen Zeytunluların koruması altında, profesörleri, öğrencileri ve hizmetkarları da yanlarına alarak kaçmayı başardılar. Talihleri vardı, çünkü kaçışlarından az bir zaman sonra Mazhar Bey'in askerleri bu iki manastırı ve komşu köyleri yerle bir edeceklerdi. Bu arada askerler de Zeytun asilerinden silahlı bir grubun saldırısına hedef oldular: Sayıca çok üstün olmalarına karşın Türkler çekilmek zorunda kaldılar.

22 Ekim'de, Mazhar Bey Peder Salvatore'ye, kendisini Maraş'a götürmekle görevli olduğu haberini iletti. Peder, manastırdan on Katolikle birlikte yola koyuldu. Bir saatlik yürüyüşten sonra durulmasını rica etti. Mazhar Bey bunun üzerine Peder Salvatore'den inancını terketmesini ve Müslümanlığa geçmesini istedi. Bu isteği reddeden peder, beraberindekilerle birlikte öldürüldü. Askerler cesetleri bir odun yığını üzerine yerleştirerek yaktılar. Cinayetten arta kalan kavrulmuş parçalar, gönderilen soruşturma heyetinin üyeleri tarafından birkaç ay sonra olay mahallinde bulundu.

Peder Salvatore'nin Türk ordusuna bağlı askerler tarafından öldürüldüğü haberi ciddi çalkantılara neden oldu. İtalyan büyükelçisinin bütün büyük devletler tarafından desteklenen protestosu, padişahın bir soruşturma heyeti oluşturulması için emir vermesini sağladı. "Özellikle Türk üyelerin çıkarttığı güçlüklere karşın, heyet soruşturmayı sürdürebildi ve Mazhar Bey'le askerlerinin hiçbir tartışmaya yer vermeyecek şekilde suçlu oldukları kararına vardı. Fransız hükümeti bunun üzerine Türk albayının tutuklanarak divanıharbe verilmesini istedi. Açılan dava en hafif deyimle uyduruktu. Çünkü Mazhar Bey kendi alayından bir subayın başkanlık ettiği bir divanın önüne çıkarılmıştı. Nerdeyse tam bir özgürlüğe sahipti: Maraş'ın en lüks oteline yerleştirildi; kendisini mahkemeler arasında divan üyeleriyle birlikte Ermeni eskicilerden eşya alırken görmek mümkündü.[9]

9 Denys Cochin'in 22 Şubat'ta Meclis'te yaptığı konuşma. *Journal Officiel* eki. 23 février 1897.

Fransız filosunu İskenderun' a getirtmekle tehdit eden Paul Cambon'un yinelenen baskıları altında, Mazhar Bey'e verilen başlangıçtaki üç yılık hapis cezası, padişahın bir kararıyla 21 Mart 1897'de ömür boyu hapse çevrildi.

Van Katliamları

Bu iki müdahale bir yana bırakılırsa, büyük devletler neredeyse tümden hareketsizdi; bu da Ermeni vilayetlerindeki yok etme işlemini tamamlamada padişahın yolunu düzledi.

1896 yılının ilk aylarında, Muş, Kilis (Halep yakınlarında), Akbaş ve Şeyhkale (Adana yakınlarında) katliamlar yapıldı. Ama en ağır darbe, 1895'te nispeten az etkilenmiş Van'da gerçekleşti. Yılbaşından beri Taşnak Partisi üyelerince örgütlenen savunmaya karşın, 1894'teki Sason katliamının sorumlularından olan Binbaşı Halim Efendi 15 Haziran günü şehre girmeyi başardı ve birçok Ermeni mahallesini yakıp yıktı. Ertesi gün yeniden başlayan saldırı, Ermenilerin kurduğu barikatlarla karşılaştı; tüfeklerin kullanıldığı direniş sonucu askerler geri püskürtüldüler. 15-17 Haziran arasındaki iki günde şehir ikiye bölündü; 1.500 hamidiye askerinin yardımına karşın Türk birlikleri yenilgiye uğramıştı. Bunun üzerine hükümet delegesi Mareşal Sadettin Paşa ve vali, konsoloslardan duruma müdahale etmelerini istediler. 19 Haziran'da bir Amerikalı misyoner Ermeni kesimine giderek görüşmeleri başlattı: Kuşatmadaki Ermeni şefleri, Fransız misyoneri peder Defrance'ın, Rus konsolosluğu tercümanının, İran ve İngiliz konsoloslarının müdahalede, bulunmasını istiyorlardı. Ne var ki, görüşmeler Ermeni mahallelerini çembere alarak bombalayan Sadettin Paşa'nın yeni bir saldırısıyla kesintiye uğradı; sokaklara giren Türkler önlerine çıkan herkesi katlettiler. İngiliz konsolosluğuna, Amerikan misyonunun binalarına ve çok sayıda sığınmacıyı içeriye almış olan İran konsolosluğuna

10 V. Bérard, a.g.e., s. 348-354.

bile saldırdılar. Konsoloslar, kendilerini koruyacak düzenli birlikler gönderilmesi için İstanbul'a çağrıda bulunmak zorunda kalmışlardı. Hiçbir Ermeni dışarı bırakılmadı. 23 Haziran'da komutan çarpışmaların sonunu belirleyecek işareti verdi. Ermeni kesimi askeri birlikler tarafından çembere alındı.

Verilen ölü sayısı 10.000'dir. Otuz beş Ermeni mahallesinden geriye kalan, yalnızca yabancı temsilciliklerin bulunduğu iki mahalledir. Bununla birlikte Sadettin Paşa Kürt aşiretlerine silah dağıtarak kışkırtmayı sürdürdü. Bunlar Van saldırısına katıldılar; Paul Cambon'un ısrarları üzerine Babıâli'nin acilen gönderdiği düzenli birliklerin müdahalesiyle karşılaşınca geri dönmek zorunda kaldılar. Bunun üzerine Van ovasına yayılarak on yaşın üzerindeki bütün erkek Ermenileri kırımdan geçirdiler. Çocuklar, genç kızlar ve kadınlar türlü canavarlıklara maruz kaldılar. Bütün kilise ve manastırlar –ve bu arada, ünlü Varag manastırı– talan edilerek yıkıldı; hayattaki az sayıda Ermeni zorla İslam dinine geçirildi. Van yollarında açlıktan ölen binlerce talihsizi saymazsak, ölü sayısının 20.000'i aştığı söylenebilir (şehir halihazırda 25.000 göçmene de ev sahipliği yapmaktaydı.)

Sadettin Paşa hizmetlerinin karşılığı olarak Van'a vali atandı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük fahri nişanlarından biri olan Büyük Osmaniye nişanını aldı.

Osmanlı Bankası'na Saldırı[11]

Padişah şantaj yoluyla patrik İzmirliyan'ın istifasını sağlamıştı (4 Ağustos 1896) İzmirliyan'ı Kudüs'e sürerek, onun yerine polis hesabına çalışan bir haini, Papaz Bartholomeo

11 *Livre Jaune*, a.g.e., document no 54, s. 272-278; P. Quillard, *Pour l'Arménie*, s. 131-147 (bir Ermeni tanığın, Manaskitch'in anlatısı) G. Auboyneau, *La Journée du 26 Aout 1896 à la Banque imperiale ottomane à Constantinople*, Paris, imprimerie Chaix, 1921.

Çamcıyan'ı patrik seçiminde izlenegelen kurallar hilafına *locum tenens* atadı.[12] Ermeni anayasasının bu ihlali, cemaati uca itecekti. Temmuz'da büyükelçiliklere yapılan bir başvuruda, kendilerini ezen tiranlıktan kurtulmak için bütün yollarla mücadeleye geçme niyetlerini açıkladılar; umutsuzluğun kendilerini sürüklediği aşırı tavırların sorumluluğunun Osmanlı hükümetine ait olacağını belirtiyorlardı.

Başkentte bir katliam hazırlığı yapıldığını bütün İstanbul biliyordu: 1895 Ekim'inde Ermeni haneleri araştırılıp saptanmış, mahalle mahalle listeler çıkarılmıştı. Erzurum'dan gelen 500 Hamidiye Kürdü, varlıklarını haklı kılacak hiçbir gerekçe olmadığı halde 1 Ağustos günü Üsküdar'a çıktılar. 25 Ağustos'ta, harekat merkezini bir önceki yıl (1897) İstanbul'a taşımış olan Taşnak Partisi merkez komitesi, elçiliklere "ezilen ulusların sabrının bir sınırı olduğunu ve Ermenilerin öfkesinin taşmakta olduğunu"[13] bildirdi. Komite Avrupa'nın mali çıkarlarını, Ermeni katliamları karşısında duyduğu öfkeyi yatıştıran bu büyük çıkarları simgeleyen bir binaya yönelteceği gözüpek bir baskınla, Avrupa'yı içinde bulunduğu edilgenlikten çıkartmayı kararlaştırmıştı.

Başlangıçtaki tasarı, gruplardan birinin Osmanlı Bankası'nı ele geçirmesini, diğer ikisininse Babıâli'yi havaya uçurarak İstanbul içindeki Samatya mahallesini ayaklandırmasını öngörüyordu; dördüncü bir grup Galata'yı İstanbul'a bağlayan köprünün girişindeki Crédit Lyonnais bankasına girecek, beşincisi de Galata'dan Pera'ya çıkışa hâkim noktadaki Voyvoda karakolunu işgal edecekti; ve nihayet altıncı bir grup da İstanbul'un tam göbeğindeki Galatasaray karakolunu basacaktı. Harekat padişahın tahta çıkış yıldönümü olan 31 Ağustos'ta başlatılacaktı. Ancak olaylar eylemcileri acele davranmaya zorladı: Komplo ihbar edilmişti. Zaptiye nazırı bir baskın gerçekleştirileceğinden haberdardı; ayrıntıları ve tarihini

12 V. Berard, a.g.e., s. 355-357.

13 F. Macler, a.g.e., s. 148-149.

bilmiyorsa bile, Samatya Ermeni mahallesindeki kız okulunda gizli bir cephanelik bulunduğuna dair duyum almıştı. Böylece, 25 Ağustos salı günü buraları çember altına aldırdı ve okulda gizlenen altı Ermeniye teslim çağrısında olma bulundu. Kuşatılan eylemciler, saldırganların sayıca fazlalığı karşısında ezilecek ve mahallenin Ermeni halkı korku içinde Asya kıyılarına kaçarken intihar edeceklerdir.

26 Ağustos Salı günü, öğleden sonra saat bir buçukta, Osmanlı Bankası'nı işgal etmekle görevli 25 Ermeni, binanın yakınlarında toplanırlar. İçlerinden ikisi gişelere giderek para bozdurur ve ortalığın sakin olduğuna kanaat getirince, gruba işaret verirler. Dışardakiler nöbetçileri etkisiz hale getirerek bankayı işgal ederler. Alarm çalınmıştır. Olay yerine yönelen jandarma ve polisler, isyancılar tarafından geri püskürtülür. Bu esnada şeflerinden Papgen Suni'yi binanın girişinde kaybeden Ermeniler, bankadaki 140 personelle birlikte içeriye çekilmişlerdir. Genel müdür Sir Edgar Vincent, Tütün Rejisi binasına geçişi olan terası kullanarak kaçmayı başarır. Müdür yardımcısı Auboyneau, Fransızcayı çok iyi konuşan iki şefle görüşür.[14] Ermeni şefler, ne bankayla ne de kasadaki parayla bir sorunları olmadığını, yalnızca Avrupa'nın dikkatini çekmek istediklerini anlatırlar, eylemin gerçekleştiğinden haberdar edilen bir sözcü, Ermeni devrimci komitesinin açıklamasını elçiliklere iletir. Açıklama şöyledir:

"İki gün geçmeden önce buradan çıkmayacağız.

İsteklerimiz şunlardır:

1- Uluslarası müdahalede bulunularak ülkenin her tarafında barışın sağlanması.

2- "Taşnaksuyun" olarak anılan Ermeni Devrimci Federasyonu'nun İstanbul'daki merkez komitesi tarafından açıklanan isteklerin kabul edilmesi.

14 Bunlardan birinin adı, Armen Garo Pastırmacıyan'dır Oğlu Hrant Pastırmacıyan, bu çalışmada birçok kez aktarılan *Histoire de l'Arménie* adlı kitabını babasına adayacaktır.

3- Buradakilere karşı zora başvurulmaması.

4- Burada bankada bulunanlar ve şehirdeki karışıklıklara katılmış herkesin yaşamıyla ilgili kesin güvence verilmesi.

İsteklerimiz yerine getirilinceye kadar banka menkul ve nakitlerine dokunulmayacaktır; ancak isteklerimiz reddedilirse, bütün para ve senetler yokedilecek ve hepimiz birlikte bankanın yıkıntıları altında öleceğiz.

Bu aşırı önlemleri almaya zorunluyuz.

Bizi bu noktaya iten, insanlığın gösterdiği ölümcül kayıtsızlıktır."

Çok sayıda askeri birlik binamn çevresinde siper alır. Mollalar ve başıbozuklardan oluşan kalabalık bir topluluk kendinden geçmişçesine bağırıp çağırmaktadır. Fırlatılan birkaç bomba bunları dağıtır. Askerler bankayı ele geçirmek için sonuçsuz kalan girişimlerde bulunurlar. İçerde, müdür Auboyneau Saray'la görüşülmesini önermektedir. Türk birlikleri, müzakereler süresince saldırıların askıya alınmasını kabul ederler. Auboyneau Yıldız Sarayı'na gider ve burada Mabeyn katibi İzzettin Bey'le görüşür. Kendisiyle birlikte gelen Sir Edgar Vincent ve büyükelçiliği tercümanı Maximov'un yardımıyla, bakanlar ve padişah arasında mekik dokuyan İzzet Bey'den, bankayı boşalttıkları taktirde isyancıların affedileceğine dair söz alır. Auboyneau, Sir Edgar Vincent ve Maximov'la birlikte, isyancılarla yeniden konuşmak için gece saat onda Yıldız'dan ayrılır. Ne var ki asiler bunların binanın içine girmelerine izin vermezler. Uzun süren boş tartışmalardan sonra, Maximov eylemcileri binayı terketmeye ikna eder. Binadaki üç ölü ve altı yaralının taşınması için araçlar sağlanmıştır. On yedi asi, ellerindeki bomba ve patlayıcıları (11 kg dinamit ve 45 bomba) teslim ederler, ancak tabancalarını vermezler. Sir Edgar Vincent'ın yatına götürülürler. Ertesi gün Maximov, Fransız ve İngiliz elçiliklerinin tercümanlarıyla birlikte kendilerini görmeye gelir. Tam bir sağırlar diyalogu olacaktır: Tercümanlar şiddet yoluna başvurdukları için asileri kınayacaklar onlarsa şimdiye değin gösterilebilecek sabrın

azamisini gösterdiklerini belirteceklerdir: "Bizi başkaları izleyecek; bir dahaki sefer baskın çok daha korkunç olacaktır." Perşemde akşamı, Marsilya'ya gitmek üzere[15] Fransız yolcu gemisi La Gironde'e bindirilirler. Aynı günün sabahı, Osmanlı Bankası'nın kapıları saat dokuzda yeniden açılır. Auboyneau, bankanın Ermeni memurlarından "devrimcilerle işbirliği yaptıkları kuşku götürmeyen iki sıradan işçi" dışında kimseyi ele vermemekten duyduğu mutluluğu sonraları açıklayacaktır!

Osmanlı Bankası'na saldırmakla Taşnaklar, bir "baskın"dan çok daha fazlasını başarmışlardı. Rehineler yoluyla hükümetlere şantajda bulunma yolunu açıyorlar, teröre terörle yanıt veriyorlardı. Bıçak el değiştirmişti. Ermeniler, bu çarpıcı eylem yoluyla Avrupalılara, uzun zamandır canilerin eylemine destek olmuş bu kayıtsızlığı ve sessizliği sürdürmeye devam ettikleri taktirde, onları gerektiğinde dikkate zorlayabileceklerini gösteriyorlardı.

İstanbul Katliamları[16]

Abdülhamit Taşnak Partisinin bir saldırı hazırlığında olduğunu biliyordu ve polis tarafından özenle hazırlanmış bir katliamı planını uygulamak için bu fırsatı kaçırmamaya kararlıydı. Ermeni evlerinin kapıları tebeşirle işaretlenmişti. 26 Ağustos'ta, İstanbul'un aşağı tabakasından bir grup Kürt,

15 Eylemciler Fransız polisi tarafından gözaltına alınacak, tecrit edilecek ve sorgulanacaklardır. Bakan Hanotaux bunları Fransız topraklarından sınırdışı eder: İkisi 19 Eylül'de İsviçre sınırına bırakılacak, diğer on beşiyse Arjantin'e gitmek üzere ertesi gün ülkeyi terkedeceklerdir.

16 *Livre Jaune*, a.g.e., documents no 243, s. 247 ve no 254, p 272-278. Bu olaylar sırasında, Paul Cambon Fransa'da tatilde bulunuyordu; elçiliği, maslahatgüzar De La Boulinére yönetmekteydi. Ayrıca, bkz. V.. Berard, a.g.e., s. 2-31.

polis tarafından temin edilmiş hepsi aynı tip bıçak ve sopalarla Galata sokaklarına girer ve rasladıkları tüm Ermenileri öldürerek, Ermeni evleriyle dükkanlarını planlı biçimde yağmalarlar. Ne polis ne de asker bunlara müdahale etmediği gibi, tersine subaylar cinayet ve talanı, teşvik etmekte, saldırılara askerler de katılmakladır. Caddeler kan içindedir. Görevlerini tamamlamaları için saldırganlara otuz saat yetecektir. Öldürülenler sadece erkeklerdir; hiçbir kadına dokunulmamış ve tecavüz edilmemiştir. "Ermeniye benzedikleri için "yanlışlıkla" hayatlarından olan Rum, Türk ya da Avrupalıların sayısıysa ancak otuz-kırk kadardır.

Cuma günü, karışıklık Boğaz kıyısındaki köylere yayılır ve Ermeni avı sistematik biçimde sürer. Buralardakiler, elçiliklerin himayesine sığınırlar. Üstüste yığılmış cesetlerle dolu arabalar Pera sokaklarından diziler halinde geçip gitmektedir; Altın Boynuz (Haliç) suları yüzlerce cesedi Boğaz'a taşımaktadır; 750 Ermeni Galatasaray hapisanesinde katledilmiştir; gemilere yüklenmiş cesetler denize bırakılmaktadır. 29'unda, katliamdan kurtulup rıhtıma sığınmış olanlar polis ve askerin saldırısına uğrar. Sükunet ancak 31 Ağustos'ta sağlanacaktır.

Altı bin kurbandan söz edilmekle birlikte, bu rakam asgaridir; sadece Ermeni mezarlığında defnedilenlerin sayısı 4.500'dü çünkü, Türk halkı cinayetlere katılmamıştı (Ayasofya imamı katliamları ayrıca açık biçimde kınamış ve Saray'ın hizmetindeki Kürtlerle iligili tepkisini ifade etmişti). Ermeniler, bazı mahallelerde imamlar ve Türkler tarafından korunmuşlardı.

7 Eylül 1896'da, Ermeni ulusu adına Demirci Dikran, Osmanlı hükümeti üzerinde etkiye sahip tüm büyükelçilere, padişahın cinayetlerini kınadığı ve Ermenilerin reformların uygulanması dışında birşey istemediklerini anımsattığı bir bildiri iletti. "Büyük devletler toplu ve enerjik biçimde hareket ettiklerinde Saray'ın bütünüyle boyun eğmesini sağlıyorlar. Kendilerine hiçbir şeyin bizim gerek kişi gerekse de ulus olarak varoluşumuz sorununu tabi kılma hakkını vermediği çıkar

çatışmalarıyla bölündükleri koşullardaysa, Yıldız'da Ermeni halkını imha etme planları yapan bir haydut ve katiller çetesinin oyuncağı haline geliyorlar."[17]

Osmanlı Bankası'nın ele geçirilmesi, Avrupalıların gözleri önünde polisin örgütlediği vahşi katliamlar ve kararlı bir terörist örgütlenmenin varlığını ortaya koyan bu bildirinin yayımı, büyük devletlerin tavırlarında değişikliklere yol açtı; öyle ki doğrudan müdahale etmelerine ramak kalmıştı. Değişiklik, özellikle Rusya'dan geldi. Lobanov, Viyana'dan Moskova'ya döndüğü sırada Osmanlı Bankası saldırısını bildiren bir telgraf kendisine bildirildiğinde ani bir kalp krizi ile ölmüştü; eylem, izlediği politikanın çöküşünün ifadesiydi.[18] Nelidov, kendi vatandaşlarının korunması için Batılı büyük devletlerin müdahalesinden yanaydı: Akdeniz'de seyreden filolar Boğazlar'a giriyorlardı. Hükümetinin Karadeniz filosunu silahlandırmasını ve Kırım'da bir çıkarma birliği oluşturmasını sağlamıştı. Kanın kendi eşiklerine kadar sıçradığını gören diplomatların üslubu değişti. 28 Ağustos'ta, altı büyük devletin büyükelçileri "zatı haşmetanelerine" (bu hitap, aşağılama ve hakaret içeriyordu) bir nota verdiler. "İmparatorluğu için en yıkıcı sonuçları doğuracak nitelikteki bu olağanüstü olayların derhal son bulması için gerekli kesin ve kategorik emirleri gecikmeksizin vermesini" ısrarla talep ediyorlardı.[19]

2 Eylül'de hükümeti, "kışkırtıcıların caniyane planlarını" haber aldıktan sonra katliamları örgütlemekle suçlayan bir toplu notayı Saray'a ilettiler. İddialarını doğrulayan kanıtlar sunuyorlar ve suçluların cezalandırılması için derhal soruşturma açılmasını talep ediyorlardı.[20] Ekim'de, Avusturya'yla görüş birliğine varan Lord Salisbury, İstanbul'daki büyükelçilerin

17 P. Quillard, a.g.e., s. 145-147.
18 H. Pasdermadjian, a.g.e., s. 354-355.
19 *Livre Jaune*, a.g.e., document no 254, s. 279-280.
20 İbid, no 252, s. 271-272.

bir reform tasarısı hazırlamakla görevlendirilmelerini ve bu tasarının hükümet tarafından kabulü sonrasında padişah eğer bunları geri çevirirse yaptırımcı önlemlere gidilmesini öneren bir notayı diğer büyük devletlerin Dışişleri bakanlarına ulaştırdı. Ancak; Almanya, Rusya ve Gabriel Honataux'nun şahsında Fransa, "maceracı bir Haçlı politikasına" karşı olduklarını açıkladılar. Hanotaux, 3 Kasım 1896'daki Meclis toplantısında; Denys Cochin, Albert De Mun ve Jean Jaures'in sert sorularını yanıtlarken durumla ilgili son derece güven verici bir tablo çizdi. Ağustos sonundan beri Türkiye'de önemli hiçbir şey olmadığını açıkladı. Oysa, 15 ve 16 Eylül'de Eğin'de (Harput vilayeti) 2000 Ermeni katledilmiş,[21] 18 Eylül'de 3.000 ila 4.000 silahlı Müslümanın Ermenilere saldırma girişimi ancak valinin müdahalesiyle engellenebilmişti; Sivas bölgesinde karışıklıklar olduğuna dair haberler geliyordu. Dava henüz sonuçlanmadığı halde, Peder Salvatore'nin katili Mazhar Bey'in hüküm giydiğini belirten bir resmî belgeyi, görüşünü desteklemek için kürsüden okudu. Ne büyükelçisi Paul Cambon'un tehlike işaretlerini ne de Fransız kolonisinin şikayetlerini hiçbir biçimde dikkate almamıştı.[22] Ayrıca büyük devletlerin ortaklaşa hareketi için üç noktada anlaşılmasını önkoşul olarak koyan programını 80'e karşı 402 oyla parlamentodan geçirdi.

Bu üç önkoşul şunlardı:

- Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün korunması;
- Hiçbir konuda tek başına harekete geçilmemesi;

21 İbid., documents no 272 ve 273, Gabriel Hanotaux'ya Paul Cambon tarafından gönderilmiş belgeler.

22 P. Quillard ve L. Margery, *La Question d'Orient et la Politique personnelle de Monsieur Hanotaux*, Paris, Stock, 1897, s. 32-35. Hanotaux inanmış bir Abdülhamit yandaşıydı; 1 Aralık 1895 tarihli *Revue de Paris*'de çıkan yazarı belirsiz bir makalede padişahı savunmuştu. Teşekkür için, Abdülhamit kendisini İmtiyaz Nişanı, Ekselans ünvanı ve General rütbesiyle ödüllendirmişti.

- Avrupa condominiumu (yani ortak egemenlik hakkı) oluşturulmaması.[23]

İngiltere tek başına davranamazdı. Fransız önerilerini kabule razı oldu. Padişahsa kendi açısından daha fazla geri adım atamayacağım ve eğer jestte bulunmazsa büyük devletlerin bir müdahaleye zorlanacaklarını düşünüyordu. Yine de Kasım'da Everek'teki yeni katliamlar için emir vermekten geri durmadı. Ama aynı gün Paul Cambon'a, "bu konuda hiçbir yükümlülük mevcut olmadığı halde tutukluların serbest bırakılmasını" Kara Enis Paşa'yı Diyarbakır'a vali atadığım; yetkililerin karışıklıkları bastırmasını sağlamak için valilere talimatnameler gönderdiğini; altı Ermeni vilayeti için 1895'te kabul edilen reformların genişletilmesine ilişkin bir kararname yayımladığını (ama, büyük devletlerin istekleriyle önemli farklılıklar mevcuttu) ve nihayet Ermeni Meclisi'ni patrik seçimi için toplantıya çağırdığını bildiriyordu.[24]

Bu kararların uygulanmasına başlandı. Eski Erzurum Piskoposu Ormanyan, 18 Kasım'da İstanbul patrikliğine seçildi. 22 Aralık'ta, padişah, birkaçının tutukluluk halinin devam ettiği ve diğerlerinin manastırlara kapatılması için patrikhaneye teslim edilidiği 82 ölüm mahkûmu dışında herkesi kapsayan bir genel af emri imzaladı. 26 Aralık 1896 ile 10 Şubat 1897 arası İstanbul'da toplanan Büyükelçiler Konferansı, reformların iyi yolda olduğuna hükmediyordu.

Şubat 1897'de Tokat'ta yine katliamlar oldu, ancak patrikhanenin enerjik protestoları karşısında olağanüstü mahkemeler kuruldu ve 60 Türk çeşitli cezalara çarptırıldı. Osmanlı İmparatorluğu, padişahın artık resmî katliamlara izin vermediğini anlamıştı. Ermeni sorunu yine de sonuca bağlanmamıştı ama keskin evresi nihayete ermiş görünüyordu. Avrupa dikkatini daha şimdiden Girit olayları üzerinde yoğunlaştırmıştı.

23 Sir Edwin Pears, *Life of Abdulhamid*, New York, Henry Holt and Company, 1917, s. 239.

24 *Livre Jaune*, a.g.e., document no 284, s. 313-319.

1894-1896 Katliamlarının Bilançosu

Cinayetin tasarlanması ve gerçekleştirilmesinin yarattığı korkunçluklar karşısında, kurbanların kesin sayısının ne olduğu çok önemli değildir. Osmanlı hükümetinin verdiği rakamla Avrupalı gözlemcilerinki kıyaslandığında, *Body Count** l'e 10 oranda değişiklik göstermektedir. Fransız *Livre Jaune*, Şubat 1896 sonunda "kayıpları" 37.085 olarak verecektir. Fransız ve İngiliz büyükelçilerinin belgelerini esas alan Bliss en az 50.000 kişinin öldüğünü düşünmektedir.[25] Lepsius, 80 ila 100.000 kurbandan söz ediyor.[26] Pears'ın kanısına göre, 100.000 rakamı gerçek rakamın altındadır.[25] Ermeni patrikhanesi en az 300.000 kişinin yaşamını yitirdiğini belirtiyor. Sonuçta, 1894-1895 katliamları kurbanlarının toplam sayısı 100.000 olarak kabul edilip, buna Van, Eğin ve İstanbul'da öldürülenlerle açlık ve sefaletten ölen ve konsoloslarla Avrupalı seyyahların görmediği ölüm olayları eklenirse, bu katliamlar süresince 200.000'den fazla kişinin yaşamını yitirdiği söylenebilir. Bu rakama, zorla din değiştirmeleri (15.000'i Erzurum, 15.000'i de Harput vilayetlerinde olmak üzere toplam 100.000 kişi) ve kaçırılarak haremlere kapatılan genç kız ve kadınları (yaklaşık 100.000 kişi) eklemek gerekir. Olayların yarattığı en dramatik sonuç, Ermeni ülkesinin uğradığı yıkımdı. Ülke harabeye çevrilmişti: 2.500 köy yıkılmış, binlerce ev ateşe verilmişti. Yüzlerce kilise ve manastır yağmalanıp tahrip edilmiş ya da camiye veya ahıra dönüştürülmüş durumdaydı. Taş üstünde taş bırakılmamış bu topraklar üzerinde, veba ve kolera salgınlarıyla daha da ağırlaşan korkunç bir açlık

* *Body Count*: Ceset sayısı- Ed.

25 J. Bliss, a.g.e., s. 553-554.

26 J. Lepsius, a.g.e., s. 59.

27 Max Choublier, *La Question d'Orinet depuis le Traité de Berlin*, Paris, A. Rousseau, 1897, s. 427.

hüküm sürüyordu. 100.000'e yakın Türkiye Ermenisi, Transkafkasya'ya sığınmak üzere ülkeyi terketmiş,[28] 60.000'i Avrupa'ya ve Amerika'ya, 12.000'i Bulgaristan'a göçmüştü; elçiliklerin verdiği pasaport sayısı 12.000'di.[29] Hrimyan Hayrik, 1896'da Paul Cambon'a şunları açıklayacaktır: "Halkımız için en ağır ve en ölümcül dram, binlerce insanın boğazlanarak öldürülmesi, kadınların kirletilmesi, köylerin yok edilmesi ve ürünlerin yakılıp yıkılması değil; sürgünlerin gidişi, ulusun kendi vatanı dışına, demoralize olup *volkstum*'unu (yani bir halka ait olma bilincini) yitirdiği yabancı topraklara dağılmasıdır. Türkiye Ermenistan'ından 30.000 sürgün son yıllarda Eçmiadzin'e gelmiştir. Biz bunları komşu eyaletlerdeki köylere dağıttık, ne var ki köylülerin büyük özverisine karşın bu insanları bu topraklarda tutmak mümkün olmadı (..) Avrupa ve Amerika'nın dostane yardımıyla açlıktan kurtarılmış yetim ve öksüzler arasından büyük bir bölüm bile çekip gidiyor; bunlar vatan için artık kaybedilmişlerdir."[30] Türkiye Ermenilerini tehdit eden gerçek tehlikeyi Patrik çok iyi kavramıştı: Sürgün. Öldürmek, Ermenileri Ermenistan'dan silmek için sultanın izlediği yollardan sadece biriydi. Bunun kanıtı, Rusya'ya ya da başka ülkelere sığınmış binlerce Ermeniye sonraki yıllarda kendi memleketlerine dönme izni verilmemesidir. Mallarına el konulmuş ve Müslümanlara dağıtılmıştır.

Bununla birlikte, padişah Ermeni halkım yok etmeyi hâlâ başarabilmiş değildi. Ekonomik durumunun ağırlığına, tarım zanaat ve ticaretin zaten iflasa sürüklenmiş durumdaki İmparatorluk için gerçek bir felaket teşkil eden perişanlığına karşın Ermeni halkı yerinden doğruldu ve ülkesini yeniden inşa etti.

28 Saint Petersburg'da yayımlanan Novesty'ye (Ocak 1897) göre.

29 P. Quillard ve L. Margery, a.g.e., s. 21.

30 P. Rohrbach, a.g.e., s. 194.

Hayatta kalan ve sonradan dağlardaki ve manastırlardaki sığınaklarından toplanarak getirilenler "yıkılmış ocaklarına geri döndüler ve işlerinin başına geçtiler"[31] Avrupa'da yardım fonları açıldı, ne var ki bu yardım "çok önemsiz miktarlarda kalıp, padişahın ajanlarına yeni zorbalıklar ve hakaretler için fırsat sundu. Jandarmalar buğdayı ancak Hıristiyan genç kızların kendilerine verilmesi karşılığında dağıtıyorlardı."[32]

Ermeni Yanlısı Hareketler

Ermenistan'da işlenen feci cinayetlerin öğrenilmesi üzerine uygar olarak addedilen dünya korkuya kapıldı. Kendiliğinden ve yaygın bir sempati hareketi, acil siyasal ya da mali çıkarlardan çok insanlık onurunu tehlikeye sokan bu canavarlıklar karşısında büyük devletlerin gösterdiği kayıtsızlığın insanlığın geleceği açısından nasıl bir tehdit oluşturduğunu kavramış kişileri bir araya getirdi. Bu tehlike karşısında insanlar, siyasal tercihlerinin ötesinde, isyan halindeki kamuoyunun öfkesini kanalize etmek için birleştiler. İlk Ermeni yanlısı kuruluş olan ve 61. Madde'nin hayata geçirilmesini hedefleyen Anglo-Armenian Association 1890'da İngiltere'de kuruldu, bir başka düzeyde, Ermeni davasının en büyük savunucusu Gladstone olmuştur. İlerleyen yaşı kendisini 1894'te emekli olmaya zorlamıştı, ne ki gidişi hiç kuşkusuz katliamların başlatılmasıyla ilgisiz değildi. Ölümünden birkaç ay önce Eylül 1897'de, hâlâ Ermenileri savunuyordu. Ölümünden sonra ise bir başka İskoç, James Bryce, değişik siyasal çevrelerden gelmiş kişileri bir araya getiren Ermeni yanlısı hareketin başına geçerek onun yerini doldurdu. Bu harekette, liberal partinin sol kanadı ve nonkonformist Kiliseler yanında, Yüksek Anglikan Kilisesi temsilcileriyle en uçtaki muhafazakarlara raslanıyordu.[33]

31 F. Nansen, a.g.e., s. 325. .
32 İbid.
33 Pasdermadjian, a.g.e., s. 368.

Bunlar özellikle, yaptıkları bilimsel amaçlı gezileri sonrasında Ermenistan'dan dönen (H. Lynch gibi) seyyahlar veya çalışmalarıyla İngiliz halkını Ermenistan'daki gerçek durum hakkında bilgilendiren (*Daily Telegraph* muhabiri E. J. Dillon gibi) röportajcılardı. Düzenli biçimde yayımlanan *Mavi Kitap*lar sadece İngiliz değil bütün ülkelerden siyaset adamlarına yeri doldurulmaz bir belge kaynağı sunuyordu. Fransa'da Ermenistan lehine yükselen sesler çok değişik siyasal odaklardan geldi; öyle ki Edouard Droumont'la Jean Jaures veya Marcel Sembat'yı harekete geçiren nedenler hiçbir biçimde aynı değildi. Ermenilerle sırf Hıristiyan oldukları için ilgilenenlerin yam sıra, onların şahsında baskı altındaki bir azınlığı savunan kişiler de vardı. Merkezin hükümet politikasını desteklediği Milletvekilleri Meclisi'nde kavgayı üç kişi üstlendi: Katolik sağın sözcüsü Albert de Mun, özellikle Paul Cambon'la dostluğu sayesinde sorundan haberdar olan Seine milletvekili Denys Cochin ve son olarak Sosyalist Parti adına Jean Jaures. Kendilerini Hanotaux ile karşı karşıya getiren 3 Kasım 1896 oturumu sonrasında, *Livre Jaune des affaires arméniennes 1895-1896* (Ermeni olaylarıyla ilgili Sarı Kitap) belgesinin yayımlanmasını sağladılar; ama daha sonraları bu kitabı "İstanbul'daki temsilcimizin monoloğu"ndan başka birşey ifade etmemekle suçladılar. 22 Ocak 1897'de, Millerand tarafından desteklenen üç konuşmacı, o güne kadar iş çevreleri ve hükümetin örgütlediği rezilane bir sessizlik fesadıyla sorundan uzak kalmış Fransız kamuoyunu harekete geçirme imkanı veren çarpıcı söylevlerle hükümeti soru yağmuruna tuttular.[34] Günlük basının önemli kesimi (Fransız basınının bir

34 Jean Jaures, 22 Şubat 1897'de Milletvekili Meclisi kürsüsünde şunları açıkladı: "Doğu Sorununu yeniden gündeme getiren bu katliamlardır. Ermeniler için reformlar yapılması konusunda yeterince istekli davranılmadığı içindir ki katliamlar gerçekleşmiştir. Fransız hükümetinin 1894'ten 1897'ye üç yıl boyunca çizdiği görünüm, boş vaatler, boş

bölümü padişah tarafından maaşa bağlanmıştı), özellikle de *Le Petit Journal*, Ermenilerin katliama uğradığı bir sırada Türkleri desteklemeye devam ediyor ve Pierre Loti gibi "bahşişli Türk dostları" Osmanlı hükümetine övgüler düzmeyi sürdürüyorlardı. Bu yaygın tavrın egemenliği kırıldı. Peder Charmetant, Victor Berard, Georges Clemenceau, Anatole France, Urbain Gohier, Ernest Laviesse, Jules Lemaitre, Charles Peguy, Francis de Pressense, Henri Rochefort, Severine, Albert Vandal'ın konferans, kitap ve makaleleri sayesinde Fransa Ermenistan'ın yaşadığı felaketleri öğrenmeye başladı. Bu Ermeni dostu hareket, Rus devlet adamı Loris Melikov'un yeğeni Dr. Jean Loris Melikov ve Christopher Mikaelyan'ın girişimiyle, ilk sayısı 15 Kasım 1900 tarihinde çıkan on beş günlük *Pro Armenia* (Ermeni Dostu) adlı yayın organını ortaya çıkaracaktır.[35]

Almanya'da, sırf toplantı düzenlenmesine değil para yardımı toplanmasına bile karşı çıkan II. Wilhelm'in yasaklarına karşın,[36] Doğu'daki Protestan Alman misyonlarının başkanlığına

lakırdılar, etkisiz protestolar, sonuçsuz tehditlerden ibarettir ve bütün bu manzaranın arkasında baskı ve katliamın gerçekliği yatmaktadır." Bkz. *Journal officiel*, 23 Şubat 1897. (22 Şubat tarihli oturum)

35 Derginin daha önce Türkiye'deki Ermeni kolejlerinde öğretim görevliliği yapmış başyazarı Pierre Quillard, redaksiyon sekreteri Jean Longuet'nin yardımıyla, faaliyetinin çok büyük bölümünü Ermeni davasına ayırmıştır. *Pro Armenia* daha sonraki yıllarda, Ermeni yanlısı uluslararası kongrelerde Fransa'yı temsil etmiştir. On beş günde bir çıkarak, yayınını 1908'e kadar sürdürmüştür. Aralık 1912 - Aralık 1913 arasında *Pour les peuples d'Orient* (Doğu Halkları İçin) adı altında ve Aralık 1913'ten 1914 yazına kadar da yine *Pro Armenia* adı altında tekrar yayınlamıştır.

36 Kraliçe Victoria'nın kızı, dul imparatoriçe Frederique, Wilhelm'i boşu boşuna Ermeniler lehine müdahalede bulunmaya sevketme girişiminde bulunacaktır. Bkz. H. Pasdermadjian, a.g.e., s. 370.

getirilen teolog Dr Johannes Lepsius sayesinde sessizlik aşıldı. Çok farklı sesler, özellikle de yazdığı gezi hikâyeleri yaygın biçimde okunan Paul Rohrbach'm, *Chrisliche Welt* editörü profesör Dode'un, profesör Marquart ve sosyal demokrat Edouard Bernstein'in sesleri aynı süreçte yankı buldu. Bunların ortak çabalarından 1914'te *Deutsche Armenische Gesselschaft* gazetesi ortaya çıkacaktır.

İskandinavya'da Georges Brandes sorunu Avrupa kamuoyunun bilgisine sundu.

İsviçre'de Cenevre Ermeni yanlılarının bir hareket üssü haline gelecektir; yüzbinlerce İsviçre yurttaşının imzaladığı bir dilekçe federal hükümete iletilir.

İtalya, Belçika, Amerika Birleşik Devletleri ve hatta sosyalistler ve liberallerin Çarlık hükümetinin tutumunu kınadıkları Rusya'da bile Osmanlı yöneticileri yenilmiş, Ermeni davası savunulmuştur. Padişaha yöneltilen saldırılar arasında geçmişe ilişkin en etkili suçlama Paris'ten geldi. Jön Türklerin organı *Meşveret* şunları yazdı: "Bu katliamların, hükümetlerimizin utanç hanesine yazılan resmî cinayetler olduğu kesinlikle söylenebilir."[37]

Ancak, yansız kişilerden gelen bu yürekli tavırlar, bir hükümet eyleminin ağırlığını taşımaktan uzaktı. Yine de Ermeniler bu olaylardan en azından yeni dersler çıkarabildiler: Avrupalı büyük devletlerin çıkarlarına kurban edilmişlerdi. Hamidiye zalimlikleriyle uçurumun dibine yuvarlanan ve o güne dek siyasal mücadeleye pek az angaje olmuş Ermeni halkı devrimcilerin saflarına katıldı.

37 *Meşveret* (Fransızca ekte), 1 Ekim 1896, no 20, bkz. A.. Beyleryan, a.g.y., s. 52.

10

Kılavuz İp

Ermeni sorunu dosyaları, 1896 sonlarından itibaren elçilik klasörlerine terkedildi. Avrupa ve Türkiye arasındaki çatışma odağı önce Girit'e, ardından da Makedonya'ya kayımştı. Abdülhamit, büyük devletleri birbirine düşürmeye dayanan "dahiyane zayıflık politikası"nı (N. De Bischoff) sürdürerek karşıtlarını güçsüzleştirmeyi düşünüyordu. Ne var ki, 1897'de pratik açıdan bağımsız hale gelen Girit'i kaybetti ve Ekim 1903'teki Mürtzeg müzakereleri sırasında, Makedonya'yı Avrupa'nın vesayeti altına sokan bir reform programını kabul etmek zorunda kaldı. Büyük devletler Ermenistan'a artık karışmamak konusunda anlaşmışlardı. Öncelikle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik çıkarlarını gözetmeleri gerektiğinden, artık reform vaatlerinin yerine getirilmesi konusunda talepte bulunmuyorlardı. Alman ve Fransız maliyecileri demiryolu imtiyazlarını elde edebilmek için birbiriyle yarışıyorlardı. Padişahla dostluğu sayesinde II. Wilhelm Bağdat demiryolunun inşasıyla ilgili güvenceler elde etti. Ancak, Fransa uzaktan da olsa hâlâ en çok imtiyaza sahip olma konumunu sürdürüyordu.[1] Amerikalı işadamları da yarışa katılmışlardı; "Ermenilere yardımın örgütlendirilmesi için gönderilen bir filantropik misyon şefinin, Ermeni piskoposlarla ilişkilerden ziyade

1 Bkz. Jacques Thobie'nin doktora tezi: *Les İntérets économiques, financiers et politiques français dans la partie asiatique de l'Empire ottoman (1895-1914)*, Université de Paris, 1973.

Mezopotamya'daki petrol kaynaklarına ilgi gösterdiğine" tanık olunuyordu.[2]

Eyaletlerde reformlar kağıt üzerinde kalmış ve yeniden, yerleşik ama daha seyrek zulüm politikasıyla küçük çaplı cinayetlere geri dönülmüştü. Katliamlardan kurtulan Ermeniler için durum daha da kötüleşmişti. Sadece ülke dışına gitmeleri değil, şehirden şehire, köyden köye dolaşmaları da yasaklanmış olduğundan, ticari yaşamları tam bir yıkıma uğramıştı. Hükümet ve Kürtler yeniden yılda birkaç kez vergi toplamaya başlamış ve ezici muameleleri arttırmışlardı. Ermeniler hiçbir biçimde silah taşıyamıyorlardı; uzunca bir mutfak bıçağı ya da sopa bile silah sayılıp yasaklanmıştı. Oğullarının göç ettiği veya şapkayla[3] dolaştıkları öne sürülerek, sudan bahanelerle hapse atılıyorlardı. Gece dayakları, aç bırakma, su seviyesinin yarım metreyi geçtiği hücrelere kapatılma gibi bin bir çeşit işkenceye maruz kalan mahkûmlar arasında ölüm sayısı çok yüksekti. Yeni bir göç dalgasıyla ülkeye gelen Çerkezler Muş ovasına yerleşmişlerdi. Hâlâ görevini sürdüren Zeki Paşa'nın cezalandırılmama konusunda verdiği güvenceden yararlanan Kürt beyleri, Hamidiye süvarisi kılığında haydutluğa devam ediyorlardı. Her türlü hakka sahiptiler: Ermenileri ve hatta Diyarbakır ve Halep vilayetlerinde sayıları hayli fazla olan Arap köylülerini katlederek yağmaya girişmek, yalnızca Ermeni avlamak kaydıyla Rusya topraklarına girmek bunlar arasındaydı. Caniyane faaliyetleri süreklilik kazanmıştı. Cinayetlerle ilgili şikayetler Avrupa elçiliklerine düzenli biçimde aktarılıyor, ancak buradakiler başka işlerle meşgul olduğundan yakınmalar sonuçsuz kalıyordu. "Özelleştirilmiş" imha yöntemlerine ayrıcalık tanıyan Kürtler, gerçek anlamda katliamları da yadsımıyorlardı. Ekim 1890'da Hasdur'da iki yüzden fazla insanı öldürerek evleri ve kiliseleri yağmaladılar;

2 V. Bérard, *La Révolution Turque*, Paris, A. Colin, 1909, s. 277.

3 Geleneksel ve zorunlu türban yerine.

bütün genç kızlara tecavüz edip kaçırdılar. Bu olay üzerine padişah Ermeni köylerinin Kürt saldırılarından korunması için bir buyruk gönderdi: Hayatta kalan Ermenilerden otuz beşi hapse atıldı! Öte yandan hükümet, Zeytun ve Sason gibi müstahkem şehirlere nihai darbeyi indirmeye hazırlanıyordu. Zeytun'da şehir girişine hâkim dört stratejik noktaya beton tabyalar kuruldu. Altı bin kişilik askeri birlik, garnizonun yardımına koşmaya ve şehrin dışarıyla ilişkisini kesmeye hazır durumda bekliyordu. 1900'ün ilk yarısında, çevre köylerde seksen Ermeni öldürüldü. 1901 Mart'ında yirmi kişi tutuklandı. Türkiye Ermenileri çaresizlik içinde, yerinden kıpırdayamaz hale gelmişlerdi.

Kulislerde daha şimdiden sahne dekorunun değiştirilmesine hazırlanılıyordu. Bölünmüş Avrupa karşısında padişahın sürdürdüğü küçük reformlar ve sahte vaatler oyununun miyadı dolmuştu. Yapılanmış ve kesin bir programa sahip partiler ütopistlerin yerini almışlar ve harekete geçme zamanını bekliyorlardı.

Birbiri içine girmiş bir olaylar yumağı 1915'deki Ermeni trajedisinin dokusunu oluşturmaktadır. Ancak bu olaylar ayrı ayrı açıklığa kavuşturularak, onları birbirine bağlayan kılavuz ip, yani bu katliamın dolaysız nedenleri ortaya çıkarılabilir. Türkiye Ermenistanında halkın koşulsuz desteğiyle bir gerilla savaşı sürdüren silahlı gruplar Ermenilerin kararlılığının ifadesiydi: 1895 katliamlarından ders çıkaran Ermeniler artık yalnız kendi öz güçlerine güveniyorlardı. Rusya Ermenistanında, aynı şekilde geniş bir halk tabanı bulan Taşnak Partisi, II. Enternasyonal'e girmek ve Çar karşıtı mücadeleye katılmakla Rus ve Osmanlı hükümetlerinin ortak hedef tahtası haline gelmişti.

Batı Avrupa'da Abdülhamit'i devirmeyi hedefleyen liberal bir hareketin gelişmesi ve Rusya Müslümanlarının Türk kardeşleriyle aralarındaki ırksal ve kültürel özdeşliğin bilincine varmaları, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki radikal dönüşümlerin habercisi oluyor ve gelecekteki muhalefetlerinin

güç birikimini sağlıyordu. XIX. yüzyıl tamamlanıp, daha önce görülmemiş altüst oluşların habercisi sarsıntılar XX. yüzyılın ilk yıllarını doldururken, Ermeniler ve Türkler arasındaki uçurum iyice derinleşiyordu. Hassas anayasal liberalizm yanılsaması çok daha somut bir gerçekliği maskelemekteydi: Rus-Türk sınırının her iki yanında, güçlü bir kerpetenini kıskaçları arasında yaşayan dört milyon Ermeninin varlığı ve sorunları halledecek bir imha tehdidi.

Fedailer

Taşnak Partisi 1892'deki programına bağlı olarak öz savunmayı örgütlemişti. Ermenistan'ın her yanında bir isim Türkler ve Kürtler arasmda korku salmıştı: Fedai. Kelime Farsçada, "yürekten bağlı/sadık" anlamına gelmekte ve bir dava için hayatını adayan, kimseyi tanımlamaktadır. Bu nedenle de Türkler Ermeni savaşçılarını cesaretlerinden ötürü bu adla anıyorlardı. Başlangıçta Çarlığa karşı mücadele etmek amacıyla örgütlenen bu militanlar, Rus-Türk sınırındaki şehir ve köylerde; özellikle de Kars'ta silahlanarak eğitilmişlerdi. Bölgedeki bütün köyler gizli biçimde Taşnak Partisi tarafından yönetilmekteydi. Her cemaat, adalet dağıtan, vergileri toplayan, Ermenice eğitimini sağlayan ve göçmenlerin ağırlanmasıyla uğraşan, mutlak bir otoriteye sahip üç üye seçiyordu. Eşgüdüm, partinin yürütme organı olan merkez komitesi ile ilişkideki bir bölge komitesince sağlanıyordu. Toplantılar "uydurma düğünler" aracılığıyla gerçekleştiriliyor, şefler burada topluluğa konuşma yaparken, müzisyenler de baskm olasılığında polisi aldatmak için hazır bekliyorlardı. Rusya'daki bu üslerden yola çıkan üye toplamakla görevli örgütçüler, Ermeni köylerinde örgütlenmeyi sağlayacak yetenekte güvenilir adamlar bulmak için Türkiye Ermenistanım dolaşıyorlardı.[4]

4 Rouben Der Minasian, *Armenian Freedom Fighters*, Boston, J. Mandalian, 1963, s. 70-71.

Bitlis ve Van vilayetlerinde ve özellikle de Muş ovasındaki köylerde, eli ayağı tutan herkes saldırı ve savunmada görev alabilecek siyasal gruplar halinde örgütlendirilmişti. Parti her köyde, fedailerin ihtiyaçlarını karşılayacak, köyden köye geçişte onlara kılavuzluk edecek, kaçışlarını ayarlayacak ve Kürtlerin tehdidi altındaki komşu köylerin yardımına koşacak "seyyar birlikler" oluşturan beş ila sekiz kişi seçiyordu. Bu seyyar birliğin yanı sıra, her köyde savunmayı sağlamakla görevli otuz kırk kişilik bir askeri grup, para ve silah temin etmekle yükümlü bir mali grup ve özel ulak işlevi gören bir de kadınlar grubu mevcuttu.[5]

Fedailer titizlikle seçiliyor ve en sert çarpışmalara hazır hale getiriliyorlardı. Bölüm halinde örgütlenişleri eksiksizdi: Her bir topluluğun üyeleri öteki topluluklarda yer alanların isimlerini bilmezlerdi. Tümü aynı donamma sahipti: İki fişeklik dolusu (iki yüz seksen adet) fişek, bir mavzer, bir sopa, asgari ölçüde giysi ve yiyeceğin yerleştirildiği bir sırt çantası, birkaç kişisel eşya ve bir parça mayasız ekmek (Ele geçirildikleri taktirde intihar etme emri almışlardı ve böylece, şekilde ölmeden önce Kudas ayininin gereklerini yerine getirme imkanına sahip oluyorlardı). Her grup şefi eylem sırasında adamları üzerinde mutlak söz hakkına sahipti: Disiplini çiğneyen ölümle cezalandırılıyordu. Türkiye Ermenistanı'na girdiklerinde, yer değiştirmeleri çok sıkı tarzda gerçekleşiyordu: İzlenecek hattı sadece şef biliyordu; gündüzleri uyuyup geceleri yol alınıyordu; sigara içmeleri ve konuşmaları yasaktı; en yoksul köylülerde kalıyorlar, ancak yerlerinin belli olmaması ve ev sahiplerine fazla yük olmamak için yedi günü geçirmiyorlardı. Gidişlerinde, hiç kimseninin kendilerine köy dışına kadar eşlik etmesine izin verilmiyordu.[6]

5 Sosyalist Enternasyonal'in Kopenhag kongresine Ermeni Taşnak Partisi tarafından sunulan, *Droschak* yazı kurulundan M. Varandian'ın kaleme aldığı rapor.

6 R. Der Minasian, a.g.e., s. 72-75.

Ermeni fedaileri bu şekilde efsaneleşmişlerdi. Mücadeleleri umutsuzdu; ancak, yalnızca bu görünmez gece savaşçılarının, yapılanların öcünü almak ve katilleri cezalandırmak için ansızın Kürt çetelerinin ensesinde bitivermeleri terörü dengeliyordu. Türk ve Kürtler bundan böyle cinayetlerinin cezasız kalmayacağını biliyorlardı. Fedailere hayranlık duyuyorlar ve çekiniyorlardı; reayanın isyanı bunların değer yargılarını altüst ediyordu.

Hayranlığa bağlı abartmaları kuşkusuz ki göz ardı etmemek gerekiyor, ama Türkiye ve Rusya köylüleri olan bu adamlar Ermeni davasına bağlılıklarını çoğunlukla hayatları pahasına ödemiş olan gerilla kahramanlardır. Bunlar arasında bazı figürler öne çıkmaktadır: Yıllar boyu Ahlat ve Sason dağlarında hüküm sürmüş "Nemrut Aslanı" Serop, Jardar, Kevork Çavuş, Vanlı Aram, İşkhan, Sebastialı Murat, Kurken, Sebuh, Andranik, Muşlu Aram, Keri, Zohrabyan, Vazgen Darayan, Hrayr, Hraç... tümü de eşitsiz ve vahşi bir savaşın içinde yer almış, zulüm altında yaşayan Ermeni halkına umut aşılamada önemli pay sahibi olmuşlardır.[7]

Fedai birlikleri, gerçek anlamda savaş operasyonları olan bir dizi çarpışmaya katılmışlardır. Khanassor baskını, Parti tarafından örgütlenmiş bu önemdeki ilk eylemdir. 1896'da Kürt aşireti Mazrigler, İran'a geçmek üzere Van'dan yola çıkan sekiz yüz Ermeniyi katletmişlerdi. Ertesi yıl, üç yüz savaşçıyı kapsayan bir birlik İran'da toplandı: 6 Ağustos 1897'de, Mazrig aşiretine baskın yaparak tüm erkekleri öldürdüler; ancak kadınlara ve çocuklara dokunmamışlar ve yağmayı da yasaklamışlardı. Daha sonra, bin kadar Kürdün katılımıyla takviye edilmiş Türk ordu birliklerinin takibini etkisiz kılarak geri döndüler. 20 Kasım 1901'de Andranik'in birliği Arakelotz manastırını ele geçirdi. Bin iki yüz askerin başındaki bir Türk generali manastırı kuşattı ve fedailerin teslim edilmesi için görüşmek istedi. Andranik on dokuz gün boyunca direnip teslim

7 A.g.e., s. 123-163.

olmayı reddetti. Daha sonra bir sabah, Türkler onun gece karanlığından yararlanarak adamlarıyla birlikte kaçmış olduğunu gördüler. Türk hatlarını geçmiş ve kendi denetimindeki dağlara çekilmişti.[8] 1904'te Rus makamları tarafından Türklere ihbar edilen 150 fedai, Delibaba'da altı bin kişilik bir Türk birliğinin top ateşine maruz kaldılar. Verilen kayıplara karşın, hayatta kalanlar Türk birliklerine yaklaşmayı ve çok kısa mesafeden yaylım ateşine tutarak, gece karanlığında kaçmayı başardılar. Ancak yollarını kaybederek yeniden piyade çemberine düştüler. Burada iki gün süren direniş sonunda, çok az kişi kurtulmayı başarabildi.[9]

Tüm bu operasyonlar içinde en önemli olanı, 1904'teki Sason isyanıdır. Türk hükümeti 1894'teki olaylardan beri bölgeyi etkisiz hale getirme kararı içindeydi. 1900'de Talori ve Gülügüzan arasında bulunan bütün bölge işgal edildi ve Sağnak'a giriş çıkış kesilerek şehir bir süre sonra yerle bir edildi; iki yüz kişi ölmüştü. Birkaç gün sonra, Bitlis Valisi Ali Paşa cesetlerin gömülmesi ve yakılmasıyla görevli bir birliği Sağnak'a gönderdi; cesetlerden birkaçı öldürülen fedailerin varlığına kanıt olarak açıkta bırakılmış ve böylelikle olayın Türk birliklerinin Ermeni devrimcilere karşı gerçekleştirdiği bir harekat olduğu kanısını ifade eden bir rapor yazılması sağlanmak istenmişti. Diğer Sason köyleri idari mercilerin oluruyla daha sonraki aylar içinde Kürtlerin saldırısına uğradı. Bununla birlikte, köylüler topraklarını terketmeyi reddettikleri için, hükümet bunları çember altında tutmayı sürdürdü ve Çenik, Gülügüzan ve Talori'de kışlalar inşa ettirdi. Bu bekleme sırasında, dağ köylerinin direnişinin bedelini Muş ovasındaki köyler ödedi; 1901'in Temmuz ve Ağustos aylarında tüm bu köyler Kürt şefleri tarafından talan edildi.[10] 1903'te, İstanbul'daki

8 P. Quillard, a.g.e., s. 84-88.
9 R. Der Minasian, a.g.e., s. 79-89.
10 P. Quillard, a.g.e., s. 44-49.

Ağustos 1895 katliamlarının faillerinden Ferit Bey Bitlis'e vali atandı. Erzincan'daki askeri birliklerin başında bulunan Zeki Paşa ile anlaşarak, Muş ve Sason'daki Ermeni cemaatlerini yok etmeyi kararlaştırdı. İşe 10 yıl önceye dayanan gecikmiş vergi borçlarının ödenmesini istemekle başladı. Cemaatler kendi içlerinde örgütlenerek fedaileri yardıma çağırdılar. Zeki Paşa bunun üzerine 4. kolorduya (18 tabur) bağlı Hamidiye alaylarını harekete geçirdi ve bunları Sason üzerine yolladı. 5 Şubat 1904'te Hunan köyü sakinleri katliamdan geçirildi. Türk makamları olayın ardından "gelişmeleri İstanbul'a iletme cüretini gösteren" Muş'taki Ermeni piskoposunu tutukladılar. Ama devrimci şefler iş başındaydılar. Kevork Çavuş, Andranik, Vahan, Hrayr, Keri, Murad, Sebuh ve Sembat kendilerine bağlı fedai birlikleri ve Sason'dan gönüllülerle birlikte savunmayı örgütlüyorlardı: Tepeden tırnağa silahlı 10.000 düzenli ordu askeri ve 7.000 Kürde karşı 1.000 fedai ve 3.000 Sasonlu gönüllü. Türk birlikleri iki cepheden direnişle karşılaştılar: Biri kuzeyde Muş yakınlarında, ikincisi de güneyde Diyarbakır istikametinde. Muş ovasındaki Ermeni köyleri önce Türkler ve Kürtler tarafından işgal edildi ve en ağır kötülüklere maruz kaldı. Ahali kitleler halinde dağlara kaçtı. 12 Nisan'dan 22'sine kadar Ermeniler Türkleri geri püskürttüler ve çok ağır kayıplar verdirdiler. Ama 23 Şubat'ta Şenik, ardından da 25 Nisan'da Semal zaptedildi ve ateşe verildi. Kırk beş köyün sakinleri Gülügüzan'da toplandılar. Birkaç gün direndilerse de Türk topçusunun ateşi karşısında tutunamadılar. Sonuç tam bir kırımdı. Kurtulanlar dağlara sığındılar, ancak birlikler takibi mağaraların içine kadar sürdürerek bunları katlettiler. Sekiz gün süren direnişten sonra, 6 Mayıs'ta Talori köyü yerle bir edildi. Talori ve Gülügüzan arasında iki yüz Ermeni isyancı, ezici üstünlüğe sahip Türkler karşısında 14 Mayıs'a kadar tutunmayı başardılarsa da sonunda geri çekilmek zorunda kaldılar. Bilanço tam bir felaketti: Sason tümüyle harabeye dönmüş, Hrayr ve Vahan'ın da aralarında bulunduğu 3.000 kişi öldürülmüştü. Katliamlar, hayatta kalanların sığınaklara gizlendiği Muş

ovasına yayılmıştı.[11]

Bu korkunç kayba karşın Sason kampanyası, fedailer yanlarında savaştığı sürece artık kendilerini yalnız hissetmeyen Türkiye'deki Ermeni halk üzerinde ciddi etkiler yarattı. Ermeniler, iyi örgütlendikleri takdirde Türklere karşı direnebileceklerini sonunda kanıtlanmışlardı.

Devrimci Ermeni Federasyonu (FRA)

Sosyalist Enternasyonal'in 1896'daki II. kongresine gözlemci olarak katılan ve burada programını belirleyen EDF-yani Taşnak Partisi şunları söylüyordu: "Amacımız, geniş bir devrimci ayaklanma yoluyla Türk Ermenistanı'nın siyasal ve ekonomik özgürlüğüne kavuşmasıdır. Eski siyasal Ermenistan'ın yeniden kurulması gibi gerçekleşmeyecek bir hayal peşinde koşmuyoruz, ama ülkemizdeki tüm halklar için aynı özgürlük ye hakların geçerli olacağı özgür ve eşitlikçi bir federasyon istiyoruz."[12]

Ne var ki, Ermenileri baskı altında tutma uğraşı içindeki Çarlık hükümeti EDF'yi yavaş yavaş, "Çarlığa karşı mücadeleyi ve Ermeni cemaatlerinin diğer Transkafkasya halklarına karşı korunmasını programına almaya" yöneltti.[13]

11 *Sassoun et les Atrocités hamidiennes*, Genève, 1904 (Droschak tarafından yayımlanan basın kupürleri derlemesi).

12 Sosyalist Enternasyonal'in Londra kongresine EDF'nin sunduğu rapor, 25 Temmuz 1896 (Cenevre'de *Droschak* yazı kurulunca kaleme alınmıştı). 1896'da meydana gelen bir bölünme- İskenderiye'de yeniden oluşturulmuş bir Hınçak partisinin kurulması- sonucu zayıflamış olan Hınçak partisi, bu tarihten itibaren Ermeni eyaletlerindeki gücünü yavaş yavaş yitirir (Yalnızca Kilikya'da gücünü korumuştur). Devrimci Ermeni eylemi o günden sonra sık sık EDF'nin faaliyetiyle iç içe girer.

13 Jacques Baynac, Laura Engelstein, Rene Girault, E. L. Keenan, Avraham Yassour. *Sur 1905*, Paris Champ libre, 1974, s. 112.

Tıpkı selefi III. Aleksandr gibi II. Nikola'da İmparatorluk içinde yaşayan azınlıkların Ruslaştırılması politikasını izliyordu. İçişleri bakanı Plehve[14] ve Kafkasya valisi Prens Galitzine, Çardan, okullar, kültürel dernekler ve gazetelerin kapatılmasını, 1903'te de Ermeni Kilisesinin mallarına el konulmasını sağlayan yönergeler elde ettiler. Bu sonuncu önlem fitili ateşleyecekti. Ruslaştırma politikasına kendiliğinden rıza gösteren Ermeni burjuvazisi ve öte yandan Katolikos, din karşıtı sosyalistler olarak kınadıkları halde Taşnak Partisiyle öz savunmayı örgütlemek için bir araya geldiler. Kazaklar tarafından vahşice bastırılan protesto mitinglerini, Rus devlet görevlilerine yönelik saldırıları, gizli mahkemelerin, okulların ve kitaplıkların kurulmasını kapsayan bir süreç içinde tüm Kafkasya Ermenileri, dinsel önderleri Katolikos Hrimyan Hayrik'le siyasal önderleri Taşnak Partisinin arkasında birleştiler. Bundan dolayı, 1904'te Sofya'da toplanan 3. kongresinde 1892 programını gözden geçiren EDF, eyleminin yalnızca Türkiye Ermenilerinin haklarının korunmasıyla sınırlı kalmayarak Rusya Ermenilerinin haklarının korunmasını da kapsayacağını açıkladı.

Bu antiemperyalist politikanın II. Enternasyonal'in desteğini alması kaçınılmazdı. Bununla birlikte, Ermeni devrimcilerinin sosyalizmi, sosyalisterin ulusal sorun karşısında takındığı, değişik anlamlara çekilebilen kapalı tutumla örtüşüyordu. Hamidiye alaylarının zulmü kuşkusuz ki II. Enternasyonal tarafından mahkûm edilmişti,[15] ancak EDF'nin 1892'de açıkladığı programın kendileri için uzak bir ideal olmayı sürdürdüğü

14 Plehve özellikle Yahudiler üzerinde baskı uygulamış ve Kişinev pogromlarını örgütlemiştir.

15 1900'de Paris'te toplanan kongresi sırasında, II. Enternasyonal tüm ülkelerin sosyalist parlamenterlerini, gerekli olduğu her durumda baskı altındaki Ermeni halkı lehine müdahalede bulunmaya davet eden bir önergeyi kabul etmiştir. Sosyalist Enternasyonal Bürosu, 18 Ekim 1901'de Sason olayları vesilesiyle yeni bir çağrıda bulundu. Bu çağrıya

Ermeni partileri sosyalist hareketle bütünleşmiş değillerdi. 1892'den 1907'ye kadar sosyalizm, Taşnak Partisinin "vicdan azabı" gibidir.[16] 1904'te Viyana'da toplanan 4. kongresinde, EDF II. Enternasyonal'e üye olmayı kararlaştırdı ve Taşnakların burjuva niteliğiyle milliyetçi eğilimlerini kınayan şiddetli Bolşevik muhalefetine karşın, bu katılım Stuttgart Kongresi sırasında Sosyalist Enternasyonal Bürosu'nca onaylandı.[17] Egemen bir devletin temsil edilmeyen bir partisini saflarına kabul ederken II. Enternasyonal Ermenilere, Polonyalılara göstermiş olduğu aynı ayrıcalığı tanıyordu.

Bu tercih üzerine bazı yorumlarda bulunulabilir. İlk elde, sosyalizm Türk ve Rus Ermenistanının ekonomik ve siyasal gerçeklerine yanıt vermiyordu. Ermeni devrimcileri, "30.000 proletere, çoğunluğu köylü olan milyonlarca Ermeniye kendi amaçlarını dayatma hakkı vermek isteyen bir doktrinle" ne yapabilirlerdi?[18]

Öte yandan, II. Enternasyonal üyeleri milliyetler sorunu konusunda kendi içlerinde bölünmüşlerdi. Marx'a göre, uluslar "devrimci eylemin muhtevasını oluşturamazlardı. Onlar, içinde tarihin biricik motorunun işlediği biçimlerden başka birşey değildirler: Bu motor sınıflar mücadelesidir."[19] Marx

ilk yanıt verenler Fransız sosyalistleriydi. (Bkz. Toulouse Edebiyat ve İnsan Bilimleri Fakültesi tarafından yayınlanan kolokyum belgeleri, 1965, s. 48. 1900 Kongresi üzerine bkz., Edouard Bernstein, *Les Souffrances du peuple arménien et les Devoirs de l'Europe*, Genève, Avrupa Ermeni Öğrenciler Birliği yayını 1902).

16 A. Ter Minassian, a.g.y., s. 559.

17 Taşnak Partisi, 3.000'den fazlası Rusya, kalanıysa Türk ve İran Ermenistanındaki 4.000 gruba dağılmış 165.000 üyeye sahipti.

18 A. Ter Minassian, a.g.y., s. 559.

19 Jacques Droz, *Histoire générale du socialisme*, Paris, PUF, t. 11, 1974: bkz. Annie Kriegel tarafından kaleme alınmış

ayrıca, Türkiye sorununun içinde bulunduğu toplu durumdan ayrılamayacağını ve ancak bir Avrupa devrimi yoluyla çözümlenebileceğini düşünüyordu. Rus marksistleri de bu şekilde Çarlığa karşı mücadeleyi salık veriyor, ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasından yana hareketleri desteklemiyorlardı. Fransız sosyalistleri ve Alman sosyal demokratları bu teze karşı çıkıyorlar ve Rosa Luxemburg'un tutumunu benimsiyorlardı. Luxemburg, esasen Ermeni devrimci hareketlerinde Çarlığın etkisinin bulunduğu görüşüne karşı çıkıyor ve Türkiye'de bir işçi sınıfının yokluğunda Hıristiyan halkların kurtuluşunun ulusal mücadeleden geçtiğini savunuyordu. Ayrılıkçı Hıristiyan hareketleri kabul etmek, böylece gelip Çarlığa karşı mücadeleye dayanıyordu. Bu tutum Taşnaklarınkine yakındı: Ermeni devrimci hareketi, "ulusal pazar peşinde koşan bir Ermeni burjuvazisinin değil, yıkıma uğramış halk sınıflarının ihtiyaçlarını" temsil ediyordu.[20]

1899'a doğru ilk Marksist grupçuklar ortaya çıktı. Taşnakların milliyetçi eğilimlerini reddederken, Rus kalmakta ısrar ediyor ve Ermeni sorununu anlaşılmaz hale getirerek sınıf mücadelesi yerine ırklar arası çatışmayı ikame eden ulusalcılık tapıncını mahkûm ediyorlardı. Stepan Şahumyan'ın(*) yönetimindeki örgütleri, tehlikeli ve etkin olmakla birlikte, EDF'nin ulu-

II. Enternasyonalle ilgili bölüm, s. 555-583. Aynı şekilde bkz. Georges Haupt, Michael Lowy, Claudie Weill, *Les Marxistes et la Question nationale (1848-1914)*, Paris, Maspero, 1974.

20 A. Ter Minassian, a.g.y., s. 561. Ayrıca bkz., Jacques Droz, a.g.e., J. Chesneaux'nun kaleme aldığı "Le Socialisme dans le monde Arabo –asiatique" adlı bölüm, s. 531– 552. Ve son olarak, Georges Haupt'nun II. Enternasyonal konusundaki temel çalışması, *La II'é Internationale. Etude critique des textes*, Paris, Mouton, 1964.

* Şahumyan'ın üzerine ayrıntılı bir inceleme için bk. Ronald Grigor Suny, *Bakü Komünü*, Belge Yayınları, 1990. Türkçesi, Kudret Emiroğlu.

sal siyasal tekelini kırmayı başaramıyordu. Şahumyan'ın grubu 1903'te Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi ile (RSDİP) birleşti.[21]

Taşnaklar üç imparatorluğun toprakları üzerinde mücadele ediyorlardı. Türkiye'de gerilla savaşı doğu eyaletlerini altüst ediyordu. 1905'te İstanbul'da Abdülhamit'e yönelik bir saldırı girişiminde bulunuldu: Padişahın namaz kıldığı caminin yakınında bir bomba patlatıldı. Hedefe ulaşmayan bu saldırı kırk kişinin ölümüne yol açmıştı.[22] 1906-1907 İran Devrimi sırasında, EDF meşruti hareketin ön saflarındaydı. Meşrutiyet ordusunun başındaki Ermeni Efrem, İran Vendée'sini etkisiz hale getirdi. İranlı Müslüman ve Hıristiyanlar bu olayda omuz omuza mücadele etmişlerdi.[23]

Rusya'da Çarlık politikasında gerçekleşen bir değişiklik, 1905 sonrasında EDF'nin durumunu zayıflattı. 1905 devrimi sırasında Çar, yerli olmayan azınlıklar üzerindeki baskıları gevşetmiş ve yeni Kafkasya valisi Prens Vorontzov- Dachkov 1903 kararnamesini yürürlükten kaldırarak Ermeni Kilisesi'ne mallarını ve ayrıcalıklarını iade etmişti; Ermeni Kilisesi geleneksel tutuculuğuna geri döndü ve Rusya Ermenileri yeniden Romanovlar'ın köleliği altına girdi. 1908'de birçok üyesinin tutuklanması, Taşnak Partisinin gücünü yitirmesinde etkili oldu.

21 Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to İndepen-dence*, Berkeley ve Los angeles, University of California Press, 1976, s. 19. RSDİP 1900'den itibaren, Cenevre'de mülteci olan Lenin tarafından yönetilmekteydi. 1903'teki 2. kongrede parti iki akım halinde bölünecektir: Bolşevizm ve Menşevizm.

22 Saldırıyı örgütleyenlerden FRA kurucusu Christopher Mikaelyan Bulgaristan'da bomba imal ettiği sırada ölmüştür.

23 1905 Rus Devrimi, İran'da sosyalist hareketin gelişimini hızlandırdı. Gelişim; Şah'ın liberal reformlara gitmesini ve bir parlamentonun açılmasını sağladı. 1907'deki karşıdevrim girişimi –İran Vendee'si– etkisiz hale getirilmişti.

Ama uyarı ateşli etkiler yaratmıştı. Kuşkusuz ki Taşnaklar 1908'de üç imparatorluktaki Ermeni halk içinde sadece mücadeleye atılmış bir azınlığı yansıtıyorlardı; ancak bir çatışma durumunda tüm Ermenileri peşlerinden sürükleyeceklerinden kaygı duyulabilirdi. Ve Baron Nolde'un Saint Petersburg Dumas'ında yaptığı, "Aynı zamanda üç cephede birden savaşan ve üç imparatorluk içindeki devrimci hareketleri besleyen bu güçlü örgütü her ne pahasına olursa olsun etkisiz hale getirmek gerekir"[24] şeklindeki açıklama, EDF'nin gelişmesinin doğurabileceği kaygıları dile getiriyordu.

Rusya'daki Müslüman Milliyetçiler ve 1905 Devrimi

Çarlık hükümeti Rusya'daki azınlıkların tedrici olarak asimile edilmesini hedeflemişti. Bu panslavizm Müslüman milliyetlerin yeniden güç kazanmasına neden oldu. Daha önce, Kırım Savaşı ertesinde Kırım Tatarları ve Çerkezler kitle halinde Türkiye'ye göçmüşlerdi. Ermeniler vaktiyle umutlarını nasıl Hıristiyan Rusya'ya bağlamışlarsa, Çarlık İmparatorluğu'ndaki Müslümanlar da gözlerini İstanbul'a çevirmişlerdi. Abdülhamit'in vaazettğı panislamizm –o da aynı şekilde büyük Hıristiyan devletlerin emperyalist baskısına tepki olarak– Rusya'da, İslam ülkelerini Hıristiyan Avrupa'nın egemenliğinden kurtararak Müslümanları güçlü bir federasyon çatısı altında birleştirmeyi düşleyen Afgan reformcusu Cemaleddin El Afgani (1839-1897) tarafından yayılıyordu. Ancak, Afgani, silahlı direniş yolunu salık veriyordu ve çok gerçekçi olmayan bu çözüm terkedilmekte gecikmedi. Bunun üzerinedir ki, pantürkizmin ilk teorisyeni sayılabilecek İsmail Gaspıralı Rusya'daki bütün Türki halklar için ortak bir pantürk yazın dili yaratma tasarısını ortaya attı. Gaspıralı, 1883'ten başlayarak kendi gazetesi *Tercüman*'da, "Rusya'daki bütün Türkî halkların Osmanlı Türkiyesi'nin ve Batı'yla temas sonucu yenilenmiş bir

24 H. Pasdermadjian, a.g.e., s. 379.

Müslüman kültürün himayesi altında, Türk ve Rus modelleri uyarınca birleşmesini isteyen" bir doktrini açıkladı.[25] Ancak Gaspıralı siyasal bir ajitatör değil teorisyendi. Rusya ile komşuları Türk ve İranlılar arasında dostane ilişkiler öneriyordu. Buna karşılık, 1895'ten itibaren siyaset sahnesine çıkan genç Tatar ve Azerbaycan kuşağı daha ateşli bir milliyetçiliği temsil ediyorlardı. İlk grup Kazan'da, Afgani'nin öğrencileri arasında kuruldu; Abdürraşit İbrahimov adında bir Tatar tarafından yönetiliyordu. Ancak, pantürkizmin devrimci bir doktrin olarak kabul edilişi Bakû'de, Azeri Türkleri arasındadır. Hareket Bakû'daki Müslüman burjuvazinin önayak olmasıyla hazırlanmış ve sanayicilerle toprak sahipleri tarafından finanse edilmişti; başında, 1908'den sonra Türk siyasal yaşamında belirleyici rol oynayacak olan Ali Hüseyinzade ve Ahmed Ağaoğlu vardı.[26] O dönemde dünyanın en büyük petrol komplekslerinden birini oluşturan Hazar Denizi kıyısındaki Bakû şehri Avrupalıların ekonomik denetimi altındaydı. Nüfusu esas olarak Ruslar, Ermeniler ve Azeri Türklerinden oluşuyordu. Ruslar devlet daireleri ve ticari yaşamda yönetici sınıfı

25 A. Bennigsen ve C. Lemercier-Quelguejay, *L'Islam en Union soviétique*, Paris, Payyot, 1968, s. 46.

26 Ali Hüseyinzade (1864-1941). Bakû eyaletine bağlı Salcan'da doğdu. Saint Petersbourg'daki parlak öğrenim yıllarından sonra İstanbul'a döndü. Burada Osmanlı İttihatı'nın (bkz. bu kitapta ilgili bölüm) kurucuları içinde yer aldı. Siyasal etkinlikleri nedeniyle ülkeden sürüldü. Sığındığı Azerbaycan'da Ahmed Agayev'in çevresi içinde milliyetçi harekete katıldı. 1910'da döndüğü İstanbul'da Askeri Tıp Okulu'ndaki kürsüsüne geri döndü ve İttihat'ın merkez komitesine atandı. (1910-1911)

Ahmed Ağaoğlu (Agayev) (1865-1939) Azerbaycan, Şuşa doğumlu. Bakû, Saint Petersburg ve Ahmed Rıza ve Dr. Nazım'la karşılaştığı Paris'teki öğrenim yıllarından sonra Baku'ya döndü. Daha sonra 1908'de İstanbul'a göçtü. Günlük *Le Jeune Turc* gazetesine katkıda bulundu.

teşkil ediyorlardı. Ermeniler belli oranlarda bütün toplumsal tabakalara yayılmış durumdaydı. Ancak Ermenilerin Transkafkasya üzerinden gerçekleştirdikleri ticari etkinlik, Ermeni burjuvazisine diğer ulusal burjuvazilerinkinden daha büyük bir servet birikimi sağlamaktaydı. Aynı şekilde, Bakû'deki Ermeni proletaryası hem en iyi ücret alan, hem en aktif, hem de siyasal olarak en iyi örgütlenmiş proleter kesimiydi. Azeri Türkleri ise bunun tersine, entelijansiyanın da içinde yer aldığı bir burjuva fraksiyonu dışında, ezici çoğunlukla petrol yataklarında çok düşük ücretlerle ve korkunç koşullarda çalışıyorlardı. Bu değişken ve belirsiz, siyasallaşmamış proletarya, Azeri burjuvazisi açısından milliyetçilik adına harekete geçirilmesi sınıf mücadelesi için harekete geçirilmesinden daha kolay, rahatlıkla kullanılabilecek bir vasıfsız işçi kitlesi sunuyordu. Bu burjuvazinin sürekli kaygısı, Çarlıkla mücadele etmekten çok Ermeni ticaretiyle rekabet etmekti. Nihayet, işçilerin ücretlerini elde etmek gibi yaşamsal ve acil bir gereksinimin mevcudiyeti ve saflarında yer alan çok sayıda Ermeninin bu devrimci hareketleri onların gözünde kuşkulu hale sokması nedeniyle bu Müslüman proletarya, sosyal demokratların devrimci çağrılarına çok az kulak veriyordu.[27]

Böylece Bakû'de 1905 Devrimi'nin başlangıcını teşkil eden 1904 Aralık grevi patlak verdiğinde, ırksal anlaşmazlıklar sınıf mücadelesine ağır bastı. Bu karşıtlıkların bilincinde olan Rus hükümeti, Azeri Türklerini Ermenilere karşı örgütledi ve silahlandırdı. Azeri burjuvazisi Rusya'ya bağlılığını gösterdi ve Ermeni avı başladı. Yangın Nahcıvan eyaleti ve Gürcistan'a yayılmakta gecikmedi. Ermeniler kendilerini savunmaktan daha fazlasını gerçekleştirdiler: Saldırılara birçok kereler cesur bas-

27 Serge A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and İslam in Russia*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1960, s. 95. Bakû olaylarının kavranabilmesi için aynı şekilde bkz., J. Baynac, a.g.e., s. 49-97 ve s. 99-153.

28 V. Bérard, *l'Empire russe et le Tsarisme*, Paris, A. Colin, 1905, s. 257 ve s. 267-268.

kınlarla karşılık verdiler. Bu anarşi ortamı ancak on ay sonra sona erdi. 1.500 Ermeni ve 700 Türk yaşamını yitirmişti; Türk ve Ermenilere ait 300 köy aynı tahribatla yerlebir olmuştu.[28]

1905 Rus Devriminin bu "Kafkas manzarası"[29] bazı yorumlarda bulunmayı gerekli kılıyor. Burjuva nitelikteki bir Müslüman milliyetçi hareketle, milliyetçi eğilimli bir Ermeni sosyalist hareketinin eşzamanlı olarak gelişmesi, Ermenilerle Türkler arasındaki düşmanlıkları diriltme sonucunu vermiştir. Hamidiye katliamlarının gerçekleştiği dönemden köklü biçimde farklı koşullarda da olsa, yine aynı sonuca varılmıştır. Bundan dolayı, Bakû katliamları hem iki dönem arasındaki bir geçişe hem de iki halk arasındaki antagonizmanın sürekliliğine işaret etmektedir. Bununla birlikte Müslüman milliyetçiler, Müslüman proletaryasının bilinçlenmesini göz önünde bulundurmak ve 1905'in ardından, sonraki evrimleşmelerini derinden etkileyecek, sosyalizme dönük bir kaymayı kabul etmek zorunda kalmışlardır. Koşut biçimde, devrimci Rus hareketine tavizler veren Çar, yerli olmayan azınlıklar üzerindeki baskıları gevşetti. 1905 ve 1906'da toplanan Rusya Müslümanları kongrelerinden sonra, Azeri Türkleri ye Tatarlar pantürkizme bağlılıklarını resmen teyit ettiler. Hem Afgani'nin panislamizmini hem de Paris'teki Türk sürgünlerinin[30] liberalizmini reddederek, önderleri Yusuf Akçura'nın ağzından üçüncü bir çözümü öne sürdüler: Osmanlı ve Rus İmparatorluklarındaki Müslümanların birleşmesi.[31]

29 J. Baynac'ın ifadesiyle, a.g.e., s. 98.

30 Bkz, bu kitapta Osmanlıcılık konusunu işleyen bölüm.

31 Yusuf Akçura (1876-1933). Simbirskli zengin bir sanayici ailesinden gelme. Öğrenimini önce İstanbul, ardından Paris'te yaptı; 1903'te Kazan'a döndü ve pantürkist çevrelerde birinci dereceden rol oynadı; 1908'de Türkiye'ye göç ederek, 1911'de ünlü *Türk Yurdu* dergisini kurdu. Rusya Müslümanlarının kongreleri için bkz., S. Zenkovsky, a.g.e., s. 41-43 ve A. Bennigsen, a.g.e., s. 51-52.

Eski mitler de bu arada yeniden gün yüzüne çıkarılıyordu: Turan halklarının kökensel akrabalığıyla ilgili ırk miti;[32] Türklerin yabancı boyunduruğundan –Avrupa'nın ekonomik boyunduruğuyla Rusya'nın emperyalist boyunduruğundan– kurtarılarak bağımsız ve birleşik bir Türkiye'nin yeniden kurulmasıyla ilgili, büyük tarihsel görev miti.

Taşnak Partisinin siyasal programı bu milliyetçi ve irredantist* perspektiflerle tümüyle karşıt nitelikteydi. Gelecekteki "Büyük Türkiye"nin tam ortasında yer alacak olan Ermenistan'ın onunla yan yana var olması olanaksızdı.

32 Turan sözcüğü etnik ya da coğrafi değil dilsel (linguistique) bir adlandırmadır. Bu durumda, sözcüğün etnik ya da coğrafi çerçevede yorumlanması metafizik ve usdışı bir anlam kazanmaktadır. Turan, Turanlılıların ülkesi; çölümsü dağlar ve geniş steplerden oluşmuş, göllerle bezeli ve üzerinden büyük ırmakların akıp gittiği bir topraktır. Anadolu'nun yukarısında İran'ın kuzey eyaletlerinden geçerek Hazar Denizi'nin güneyine uzanmakta ve Hazar'ın kuzeyinde Afganistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Sincan'a, Turan ırkının beşiği olan Altay Dağları'na kadar yayılmaktadır. Bu, vaktiyle boyların Atilla, Cengiz Han ve Timurlenk'in İmparatoruklarında birleşmiş oldukları Orta Asya'dır. Osmanlı Türkleri, Azeriler, Tatarlar, Başkırlar, Türkmenler, Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar, Yakutlar, Altaylılar ve hatta Moğollar, tümü aynı ırktandır. Hepsi Turanlı olma bilincine sahiptir ve tek bir amaçları vardır: Turan'ın Aria'ya, elli milyon Turanlının Aryen Avrupa'ya karşı sürdürdüğü atalardan kalma mücadeleyi yeniden başlatmak için birleşmek. Bkz. Zarevand (Zaven ve Varthanie Nalbandyan'ın takma adları) *United and İndependent Turania. Aim and Designs of the Turks*, Leiden, E. J. Brill, 1971, s. 41-43. Zarevand'ın kitabı ilk olarak 1926'da yayımlanmıştır.

* *İrrendantizm*: Dil ve töre bakımından aynı olup, anayurt dışında kalmış olan halkın yaşadığı toprakları anayurda katmayı öngören doktrin-Ed. Notu.

Osmanlı Liberalleri

Hem Rus hem de Ermeni karşıtı düşüncelerden beslenen pantürkizm bu arada Türk milliyetçiliğinin doğal evriminin karşısına çıkıyordu. Milliyetçi hareket 1860'larda Tanzimat reformlarının liberal bir eleştirisini içeren meşruti bir reform programı yayımlamış gizli bir grubun, "Genç Osmanlılar"m oluşturulmasıyla başlamıştı. Genç Osmanlılar bu reformları, Osmanlı halkına layık olduğu hakları vermeyen ve Batı'yı kandırmaktan başka amaç taşımayan siyasal manevralar olarak kınıyorlardı. Bu ütopistler, Osmanlı imparatorluğunun, bu azgelişmiş ülkenin dolaysız gerçeklerinin, reformlara büyük kapitalist devletlerin özellikle de ekonomik baskıları sonucu sürüklendiğinin pek bilincinde değildiler. Bununla birlikte, çağdaşları olan birçok Türkten daha uzak görüşlüydüler ve birkaç gazete ve bildirinin yayınlanmasından ibaret olan devrimci etkinlikleri Türk liberal düşünüşünün doğumuna işaret etmektedir. Mithat Paşa'nın 1876'da iktidardan düşüşüyle bunlar da siyaset sahnesinden silindiler, ancak attıkları tohum Abdülhamit'in despotizmi altında gelişimini sürdürdü.[33]

Hoşnutsuzluk hem taşra hem de başkentte, üniversite ve okullarda gelişme gösterirken, Osmanlı siyasal sürgünleri Ahmed Rıza'nın 1889'da Paris'e gelişiyle birlikte örgütlendiler ve giderek muhalefetin resmî organı haline gelecek olan on beş günlük *Meşveret* dergisini yayınlamaya başladılar. Ahmed Rıza, Auguste Comte'un yetiştirdiği Pierre Lafitte'in öğrencilerindendi. Pozitivist felsefe bu şekilde Osmanlı liberal doktrininin kaynağında yer almıştır. *Meşveret*, pozitivistlerin şiarım yineledi: Düzen ve ilerleme (İntizam ve Terakki). Osmanlı liberalleri İstanbul'daki küçük bir muhalif grupla, "Osmanlı

33 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, London, Oxford, New York, Oxford University Press, 1961, s. 173 (Genç Osmanlılar hareketi üzerine daha ziyade Türkçe kaynakçayla birlikte)

Birliği" (İttihatı Osmani) ile ilişki içindeydi. Bu iki grup, üyeleri Jön Türkler diye anılan tek bir parti içinde, "Birlik ve İlerleme" (İttihat ve Terakki) içinde birleştiler.[34]

Siyasal mücadeleden vazgeçen herkese idari makamlarda görev dağıtarak diğer muhalefet hareketlerini dağıtmayı başarmış olan Abdülhamit'in entrikalarına karşın, Meşveret grubu ayakta kaldı. Hatta 1899'da, Abdülhamit'in İstanbul'dan kaçmış olan kayınbiraderi Damat Mahmut Paşa ve oğulları Sebahattin ve Lütfullah'ın katılımıyla daha da hareketlendi. Bununla birlikte, Prens Sebahattin kısa süre sonra Ahmed Rıza'yla çatışarak kendi partisini kurmak üzere İttihat ve Terakki'den ayrıldı. Ayrışma Paris'te, 4-9 Şubat 1902 tarihleri arasında yapılan Liberal Osmanlılar Kongresinde şekillendi. 1896'dan beri Türk muhalefet hareketleriyle ilişki içindeki Taşnaklar, bu kongreye Ahmed Rıza ve Prens Sebahattin'in yanında katıldılar. Mısır, Bulgaristan, Cenevre ve başka yerlerden gelmiş kırk yedi siyasal mülteci Osmanlıcılığın ilkelerini belirlediler: "Türkiye'de özgürlük ve adaleti tesis etmek ve yeni kuşağı çağdaş özgürlükler ve elde edeceği meşruti haklardan yararlanabileceği sağlam bir eğitim ve öğretim sistemine tabi tutmak... İmparatorluktaki farklı halklar ve ırklar arasında, ayrımsız herkese, padişah fermanları[35] ve uluslararası antlaşmalar tarafından tanınmış haklarından tümüyle yararlanma güvencesi verecek bir uzlaşma sağlamak... "Ermeni delelegeler, "yürürlükteki rejimi değiştirmeyi güden her türlü ortak eylemde Osmanlı liberalleriyle işbirliği yapmaya" hazır olduklarını belirttiler. Bununla birlikle, Meşveret grubu karar

34 Ernest Edmundson Ramsaur, *The Young Turks, Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton University Press, 1957, s. 22-25, ve T. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)* (- özgün metinde Türkçe-Ed.) (Türk Siyasal Partileri Tarihi), İstanbul 1958, s. 108-110.

35 Hattışerif ve Hattıhümayun; Tanzimat'ı tanımlayan kararnameler.

oylamasında, Türkiye'de reformların uygulanması için büyük devletlerin müdahalesinin istenilmesine karşı çıktı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığına zarar getirecek her türlü eylem olasılığını reddetti.[36] Bu son kayıtlara karşın, Osmanlıcılığın genel ilkelerinin daha şimdiden Türk milliyetçiliğiyle çok az bağdaştığı ortaya çıkıyordu.

Özel Teşebbüs ve Desantralizasyon İçin Birlik'in (Teşebbüsi Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti- Ed.) Prens Sebahattin'in girişimiyle oluşması bu sıradadır. Programı, Türk toplumu içinde özel teşebbüsün teşvik edilmesi, desantralizasyonunun sağlanması, İmparatorluktaki değişik ırklar arasında uzlaşmanın sağlanması ve Avrupa kamuoyunda Osmanlıların hakları lehinde bir akımın geliştirilmesini içeriyordu.[37]

Prens, İmparatorluk topraklarında yaşayan çok sayıdaki halk ve cemaatin haklarını koruyabilmeleri ve isteklerini gerçekleştirebilmeleri için merkezi hükümetin yetkilerinin yerel otoriteler lehine kısıtlanacağı meşruti bir monarşi öneriyordu.[38] Birlik, Prensin kişiliğinin etkisi altındaydı, ancak imparatorlukta çok az ilgi çekiyor, ordudaysa hiç ilgi görmüyordu. Bundan dolayı başarısızlığa mahkûmdu.

Gerçek Osmanlıcılık yine de Meşveret grubunda değil Birlik'teydi. 1907'te yayımlanan Doğu Krizi'nde Ahmet Rıza, Jön Türklerin "düşlerinin ve umutlarının bir envanteri"ni ortaya koyuyordu.[39] Pozitivist felsefenin Türk yorumu olduğu iddiasındaki bir doktrinin basit ve bulamk açıklamasında, anlam belirsizliği daha baştan belli oluyordu: Liberaldiler, ama her şeyden önce Türk; ateisttiler, ama yavaş yavaş ulusal davaya

36 Paul Fesch, *Constantinople au derniers jours d'Abdul -Hamid,* Paris, M. Rivière, 1907, s. 336 - 376.

37 B. Lewis, a.g.e., s. 203 - 204.

38 P. Fesch, a.g.e., s. 384 - 387.

39 Victor Bérard, *La Mort de Stamboul*, Paris, A. Colin, 1913, s. 98.

kazanmak için İslam'ın dinsel önyargılarına yer veriyorlardı. Birçok Türk sürgünü gibi Ahmet Rıza ve arkadaşları da liberalizmi içtenlikle benimsemişlerdi; ama milliyetçiliğe halel getirmemesi kaydıyla.

Paris'teki Jön Türk sürgünleri, hem dünyanın her yanında Müslüman milletlerin uyanışıyla parçalanmış İslam'ın genel krizinin, hem de emperyalist toprak talepleri ve ekonomik taleplerin tehditi altındaki Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu durumun bilincindeydiler. Paris'te ve daha sonra da Selanik'te görüldüğü gibi, Jön Türkler öncelikle antiemperyalisttiler. Abdülhamit'in panislamizmi –o da yine anti emperyalist bir perspektif içinde– XIX. yüzyılda Hindistan'dan Fas'a ve Türkiye'den Kara Afrika'ya kadar Avrupa'nın zorbalığına maruz kalmış Müslümanların yaşadığı derin sıkıntıyı Osmanlı İmparatorluğu lehine kullanıyordu. Osmanlıcılık, esasta, yanıltıcı dinler arası çatışma maskesinden sıyrılmış bir ulusal bilince varma hamlesinden başka birşey değildi.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki muhalefet partilerinin ikinci bir kongresi, Taşnak Partisinin girişimiyle 27-29 Aralık 1907'de Paris'te toplandı. Kongre, 1902'deki üç örgütün dışında, Mısır Yahudi Komitesini, Arap, Ermeni ve Balkan muhalefet gazetelerinin (sırasıyla: *Hilafet*, Boston'da yayımlanan *Armenia ve Hairenik*, ve *Razmig*) yazı kurullarını ve Mısır Ahdi Osmani Komitesini bir araya getiriyordu. Delegeler, padişahı ülkeyi yıkıma uğratmak ve İmparatorluğu büyük devletlerin önünde küçük düşürmekle suçladılar. Müslüman ve Hıristiyanların eylem birliğine gitmesini savunuyorlar, Abdülhamit'in düşürülerek mutlakıyetçi rejimin yerine parlementer bir rejimin geçirilmesini istiyorlardı. Kongre, bütün muhalefet gruplarının devrimci yöntemlere, yani silahlı direniş, vergilerin reddi, siyasal ve ekonomik grev, ordu içinde propaganda, hatta genel ayaklanmaya başvurabileceğini oybirliğiyle kabul etti.[40]

40 Osmanlı İmparatorluğu muhalefet partileri kongresi, 1907, Paris 1908, akt. E. Ramsaur, a.g.e., s. 124.

1908 Jön Türk Devrimi patlak verdiğinde, Devrimci Ermeni Federasyonu böylece hem Osmanlı liberalleriyle uyum içinde ve hem de Rusya'nın Müslüman milliyetçileriyle karşıtlık içinde bulunacaktı. Taşnak Partisinin durumu, sadece Rusya, Türkiye ve keza İran'daki Ermeni toplulukları içinde mücadele eden bir azınlığı yansıtıyor olsa da, Ermeniler olaylar zincirine dahil olmuşlardı. 1878'de uluslararası siyaset sahnesine getirmiş oldukları bu Ermeni sorunu otuz yıl sonra artık aşılmış olacaktı. Asimile olmayacaklarını kanıtlamış ve ancak ulusal özelliklerini muhafaza ederek yaşayabileceklerini kavramış olan Ermenilerin önünde yalnızca iki yol vardı: Ya ulusal bağımsızlık (veya en azından ulusal özerklik) ya da yok oluş. Tek bir imparatorluğun bünyesinde mümkün kılınmış olan şey; kavimlerin doğal dağılışına riayet etmeyen sınırlar arasında bir sacayağı gibi yerleşmiş bu halk için gerçekleşmeyecek bir düş haline geldi. Türkiye Ermenilerinin yok oluşu, jeopolitiğin dayatmalarına ödenen bedel olmuştur.

İkinci Bölüm

JÖN TÜRKLER

11

İttihat Terakki Komitesi

Rusların Uzakdoğu'da Japonlar karşısında uğradığı yenilgi[1] ve daha sonraki 1905 Devrimi, büyük bir emperyalist devletin hem sarı ırktan bir halkın hem de devrimcilerin önünde taşıdığı zayıflıkları açığa çıkartırken, sadece İstanbul'da değil, Osmanlı ordusunun Romen, Bulgar ve Yunan otonomistlerine karşı bir gerilla savaşma sürüklendiği Selanik'te de önemli yankılar yarattı.[2] Bu olaylar, Türk subayları arasında gelişmekte olan milliyetçi hareketlere kuramsal eleştiriden silahlı

1 1904'te Rusların işgali altındaki Port Arthur şehri Japonlara teslim oldu. 1905 Ocağında Çar, bir grevci topluluğunun üzerine ateş açtırdı. Bu "Kanlı Pazar", Çar'ın 1905 Ağustos'unda bir danışma meclisi (Duma) toplanmasını kabul etmesine dek sürecek kargaşalıklar döneminin başlangıcını oluşturdu.

2 Jön Türk Devrimi Makedonya sorunundan doğmuştur. Avusturya-Macaristan ve Rusya, Makedonya'daki etnik topluluklara egemen olmak için on iki yıl boyunca iyi geçindiler. Ancak bu, milliyetçi grupların karşılıklı olarak birbirlerine ve Türklerin bu gruplara yönelttiği kesintisiz bir saldırı, katliam ve baskı döneminden başka bir şey getirmedi. Avrupa'nın müdahalesi (1903 Mürtzeg programı) Makedonya'yı vesayet altına aldı. Ne var ki anarşi devam etti ve büyük devletlerin siyasal revizyonları (Üçlü İttifak; VI-I. Edward ve II. Nicolas arasındaki Revel buluşması) Avusturya - Rus anlaşmasının iflasını belgeledi.

isyana geçmek için gerekli itkiyi sağladı. Selanik'te subaylar, büyük devletlerin Makedonya'da düzeni sağlaması için gönderdikleri ve varlığı kendilerine İstanbul'dakine kıyasla daha fazla özgürlük alanı bırakan Avrupa askerî güçlerinin gölgesinde, 1906 Eylül'ünde Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni kurdular. Bu cemiyet, 1907 Eylül'ünde Ahmet Rıza'nın Paris'teki örgütüyle birleşti; bu birlikten İttihat ve Terakki Komitesi doğdu. Komite, Selanik'te bir Merkez Komitesi ve eyalete bağlı başlıca şehirlerde yerel komiteler kurarak hızla örgütlendi. Ancak, Selanikli genç subayların gözünde ideolojiler çok fazla önem taşımıyordu. Önemli olan, kendilerinin ve babalarının kuşaklar boyunca hizmet etmiş oldukları Osmanlı devletinin hayatta kalmasıydı. Tartışmaları gibi eylemleri de bu merkezi sorun çevresinde dönüp duruyordu. Bu devlet nasıl kurtarılabilir?[3] Şiarları basitti: Vatan ve özgürlük; vatan ve meşrutiyet. Daha henüz düşüncelerini hayata geçirmeyi tasarlıyorlardı ki iktidarı ellerinde buldular.

1908 Devrimi

Haziran 1908'de Revel buluşması, Makedonya sorununa yeni bir çehre kazandırdı: Çar ve İngiltere kralı arasındaki anlaşma Makedonya'nın özerkliğini hazırlıyordu. Kendilerini küçük düşürülmüş hisseden ve hoşnutsuzluk içindeki İttihat ve Terakki komitesi üyeleri 1 Eylül'de bir gösteri düzenlemeyi tasarladılar. Gösteri tarihi, öğrenilmiş olabileceği kaygısıyla daha sonra değiştirildi.

2 Temmuz 1908'de, Selanik komitesinin Arnavut üyesi kumandan Niyazi Bey, tabura ait parayı da yanına alarak küçük bir partizan grubuyla birlikte Makedonya dağlarına çekildi. Kısa süre sonra İstanbul Harp Okulu'nun en parlak mezunlarından Enver Paşa da 150 adamıyla birlikte dağa çıkıyor ve devrimin başladığını belirten bir çağrıda bulunuyordu. Bunun

3 B. Lewis, a.g.e., s. 212.

üzerine 800 Türk askeri Manastır'a gönderildi. Ne ki, birlikler kendi arkadaşlarına saldırmayı redderek komutanları Şevki Paşa'yı öldürdüler. Yerine gönderilen Osman Paşa da aynı akibete uğradı. Ordu Makedonya'nın her yamnda isyancılarla dayamşma içinde olduğunu ilan ediyordu. Köylerdeki Arnavutlar da bunlara katıldılar. 19 ve 22 Temmuz arasında Ordu şefleri Yıldız'ı telgraf yağmuruna tuttular;[4] Meşrutiyet'in kurulmasını istiyorlardı. 22 Temmuz'u 23'üne bağlayan gece, Selanik Merkez Komitesi telgraf bürosunu ele geçirdi ve Makedonya yerel komitelerinin delegeleriyle köy muhtarlarını ertesi sabah yapılacak toplantıya çağırdı. Köylerdeki Hıristiyan ve Müslüman halkın temsilcileri sabahm yedisinde sökün etmeye başladılar. Kalabalık hükümet konağı çevresinde gitgide çoğaldı. Saat onda dinsel ve sivil yetkililer göründü. Yunan ve Bulgar piskoposları birbirleriyle kucaklaştılar. Türkler, Yunanlılar ve Bulgarlar el ele kol kolaydı. Ortalık ırklar ve dinlerin coşkunluk içinde birbirleriyle barıştığı bir bayram yerini andırıyordu. Yetkililer padişaha bir ültimatom gönderdiler: Ya yirmi dört saat içinde Meşrutiyet ilan edilecek ya da 2. ve 3. kolordular İstanbul üzerine yürüyecekti, padişah tereddüt içinde kaldı ve aradaki sürede Sadrazam Hilmi Paşa'yı komite üyelerini tutuklattırmakla görevlendirdi. Ama Hilmi Paşa olayın bir halk hareketi olduğu ve karşı koymamak gerektiği konusunda padişahı ikna etti. Tüm danışmanları aynı kanıdaydı. 24 Temmuz sabahı, Abdülhamit "bazı nedenlerden dolayı ilga edilmiş olan"[5] 1876 Anayasası'nı yeniden yürürlüğe koyduğunu ilan etti.

Makedonya'da tarif edilmez bir manzara yaşanıyordu. Birlikleriyle dağlardan inen Niyazi ve Enver, idari makamlar tarafından bando eşliğinde karşılandılar. Makedonya için

4 Abdülhamit her şeyden elini eteğini çekmiş, Yıldız'daki sarayında yaşıyordu.

5 A. Sarrou, *La Jeune Turquie et la Révolution*, Paris Berger-Levrault, 1912, s. 19-35.

Abdülhamit rejimi sona ermişti. İstanbul'da yaşananssa, tersine, tam bir şaşkınlıktı. Ahali gazetelerde okuduklarının anlamını kavrayabilmek için saatlerce bekledi. Haberi kutlamak için sokaklara döküldüklerinde dile getirdikleriyse padişaha duydukları hayranlıktı.[6]

Kendi başarıları karşısında ilk şaşkınlığa uğrayanlar Jön Türklerdi. Batı Avrupa'nın siyasal atmosferinde doğmuşlar, aynı zamanda hem demokrasi hem de milliyetçilikten etkilenmişlerdi. Osmanlıcılığa duydukları güçlü inanç içinde büyümüşler ve yurtseverlikte devrimci eylemlerini esinleyen coşkuyu bulmuşlardı. Koşullar onların en ileri beklentilerinden daha elverişli durumdaydı: 1908'de İstanbul'da iktidarı ele geçiren adamları harekete geçiren şey, emperyalizme duydukları nefret ve Devlet işlerini yabancılara teslim eden bir hükümdara besledikleri öfkeydi. Birdenbire çöküş halindeki bir imparatorluğun patronu olduklarındaysa, devlete hizmet için Batı'dan yürütülmüş birkaç formül ve oluşum halinde de olsa Türk ulusuna duydukları sarsılmaz inanç dışında hiçbir ekonomik ve siyasal formasyona, hiçbir deneyime, hiçbir gerçek idelojiye sahip değillerdi.

Manastır ayaklanması ertesinde kumandan Niyazi Bey'in yapmış olduğu açıklama bu ruh halini özetlemektedir:

"Bu memleket bizimdir ve üzerinde tek bir Türk yaşadığı sürece, Türkler dışında kimsenin efendilik etmesine izin vermeyeceğiz." Kuşkusuz şunları da ekliyordu: "Jön Türk örgütünün güttüğü amaçlardan biri, Hıristiyanların mevcut olayları meydana getiren geçmiş arzularından vazgeçmeleri koşuluyla, imparatorluktaki her milliyete, her dine özgürlüğünün verilmesidir."[7] Yanılsama çok kısa sürdü. İktidar olmanın gerçekleri karşısında, Jön Türkler hızla "olaylar"ın peşinden sürüklendiler.

6 Bu Abdülhamit'e sadece kısa bir soluklanma sağladı; 1909'da bir karşıdevrimle düşürülecekti.

7 V. Berard, *La Mort De Stamboul*, a.g.e., s. 261.

İttihat'ın Merkez Komitesi

1908'den sonra Avrupa –ufak ayrıntılarla birbirinden farklılaşan belli bir hayranlıkla– Jön Türklerden, İttihatçılardan İttihat ve Terakki Komitesinden söz ediyordu. Ancak, Liman Von Sanders'in açık yüreklilikle itiraf ettiği gibi, "bu komitede her zaman garip bir şeyler vardı. Ne kadar üyeye sahip olduğunu, herkes tarafından tanınan önderleri dışında bunların kimler olduğunu hiçbir zaman öğrenemedim." İktidarı ummadıkları kadar hızlı ve kolay ele geçiren İttihat ve Terakki üyeleri, ayakta kalmalarını güvenceye alan bir tutumu tercih ettiler: Perde arkasından yönetmek, siyasal sahnede görünmeden yeni rejimi denetlemek ve örgütlerinin gizliliğini korumak.

İttihat Partisi (Birlik ve İlerleme Komitesinin İttihat ve Terakki olan Türkçe adından) Parlamento ile ilişki halindeki bir başkan yardımcısının gözetiminde yirmi üyeli bir Genel Meclis (Meclisi Umumî -Ed) ve yönetici icra organını oluşturan bir Merkez Komitesinden (Merkezi Umumî -Ed) oluşuyordu (Bu yapılanma esasen ancak 1913'te benimsenmişti). 1908'den itibaren partiyi Merkez Komitesi yönetti. Bu komitenin kuruluşu ve 1914'e kadar yapısında meydana gelen değişiklikler, siyasal kararları sadece bu komitenin üyeleri aldıkları için çok özel bir önem taşımaktaydı.

Yalnızca Niyazi ve Enver'in figür olarak ortada göründüğü ve Talat, Nazım, Bahattin Şakir ve Karasu'dan henüz söz edilmeye başlandığı 1908 yılında, Merkez Komitesi sadece (Partinin gizlice toplanmış ilk kongresinde seçilen) sekiz üyeden oluşuyordu: Talat, Enver, Hüseyin, Kadri, Mithat Şükrü, Ürgüplü Mustafa Hayri, Habip Bey, İpekli Hafız İbrahim ve Ahmet Rıza.[8]

8 T. Tunaya a.g.e., s. 199. Talat (1874-1921): İttihat ve Terakki Komitesi'nin başlıca yaratıcılarından; Selanik Posta ve Telgraf İşletmesinin eski müdür muavini; birçok kereler Dahiliye Nazırı. Enver (1881-1922): 1908 Devrimi kahramanı,

1910'da Merkez Komitesi nerdeyse tümüyle değiştirildi. İlk komiteden sadece Mithat Şükrü ve Hayri'nin yer aldığı yedi kişiden oluşmaktaydı. Bu iki kişiyle birlikte, Eyüp Sabri, Ömer Naci, Hacı Adil, Doktor Nazım ve Ziya Gökalp partinin yeni sorumluları oluyordu.[9] Ahmet Rıza'nın çalışma arkadaşı

tuğgeneral olacak ve Ocak 1914'te Said Halim Paşa kabinesinde Harbiye Nazırlığı yapacaktır; Mart 1914'te padişahın yeğenlerinden biriyle evlenir; savaşın başında başkomutan yardımcısı olur. Hüseyin Kadri (1870-1934): 1912 ve 1914'te Balıkesir mebusu. Mithat Şükrü (1874-1947) İttihat ve Terakki Selanik komitesi kurucu üyesi; 1908'de Serez, 1914'te Drama mebusu. Mustafa Hayri (1867-1921): 1911'de Adliye, 1911-1912 ve 1913-1914'te Evkaf Nazırı; Mart 1914 ve Mayıs 1916 arasında Şeyhülislam. Habip Bey: 1908'de Niyazi'nin yönettiği ayaklanmaya katılanlardan; 1908 ve 1912'de Bolu mebusu. İpekli Hafız İbrahim, 1889'dan beri muhalif; 1908 ve 1914'te Arnavutluk mebusu. Ahmet Rıza (1859-1950): 1908 ve 1912'de İstanbul mebusu ve Meclisi Mebusan başkanı; muhafazakar fikirleri ve milliyetçi heyecanının kıtlığı 1912'de Meclisi Ayan'a indirilmesine neden oldu. Birçok kereler İttihat'ın politikasını eleştirmiştir.

9 Eyüp Sabri (1876-1950): 1908 ayaklanmasının tarihsel askerî önderlerinden biri. Ömer Naci (1880-1916): Siyaset adamı ve asker; Doktor Nazım ve Bahattin Şakir'in yakın dostu. Doktor Nazım (1870- 1926): İstanbul Komitesinin en eski üyelerinden; tıp öğrenimini Paris'te tamamladı ve Ahmet Rıza'yla birlikte çalıştı; 1907'de Selanik'e dönüşünde, Paris ve Selanik'teki iki grubun İttihat ve Terakki adıyla tek bir çatıda birleşmesini sağladı: Selanik Hastanesi müdürlüğü görevini sürdürerek perde arkasında kaldı; 1918'de Maarif Nazırlığı yaptı. Hacı Adil (1869-1935): Eski avukat; komite bünyesinde hiçbir kanada dahil olmaksızın bağımsız bir faaliyet yürüttü. Ziya Gökalp (1876-1924): Diyarbakır'da doğdu; 1896'da İstanbul'a geldi; bir yıl sonra, devrimci faaliyetlerinden dolayı yeniden 1909'a kadar kalacağı Diyarbakır'a sürüldü.

Doktor Nazım ve dostu Ömer Naci'nin varlığı, daha önceden fanatik milliyetçiler olmalarına karşın çok önem taşımazken, düşünür Ziya Gökalp'in yer alışı Türkçü fraksiyonun partideki etkinliğini ortaya koyuyordu! Ziya Gökalp esasen, acil hedefi Türk ulusunun tarihsel misyonunu tamamlayabilmesi için "Türk ulusal kültürünü araştırmak" olan Türkçülük doktrininin kuramcısıydı.[10]

1911'de komite genişledi ve üye sayısı yediden ona çıktı: Talat yeniden komiteye girdi. Ahmed Nesimi, Ali Fethi ve Hüseyinzade yeniden seçildiler.[11] Hüseyinzade'nin seçilişi, Rus göçmenlerinin etkinliğinin başlangıcına işaret eder. Pantürkizmin resmî lideri Akçura ve Ağaoğlu 1908'de İstanbul'a

10 Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism. The Life and Teachings of Ziya Gökalp*, Londres, Luzac and the Harvill Press, 1950, s. 63. Türkçülük kuramı, Türk milliyetçiliğinin üç eğiliminin reddi üzerine oturuyordu: Osmanlıcılık, panislamizm ve pantürkizm. Osmanlı İmparatorluğu farklı kültürlerden çeşitli milliyetleri kapsadığından, Osmanlı ulusu konseptini kabul etmiyordu. Aynı şekilde, İslam dinsel bir cemaat olduğu için, panislamizm milliyetçi bir doktrini temsil edemezdi. Gökalp'in bu arada yakın durduğu pantürkizme gelince, ilk etapta Türkçülük yer aldığından o sadece uzak bir amaç olarak kalıyordu. Bu ideolojiyi *Les Fondements du Turquisme*'de (Türkçülüğün Temelleri) geliştirmektedir, Ankara, 1923. Aynı şekilde bkz. Richard Hartman, "Ziya Gökalp's Grundlagen des türkischen Nationalismus", *Orientalistische Literaturzeitung*, Eylül-Ekim 1915, s. 578-610. Jean Deny, "Ziya Gökalp", *Revue du monde musulman*, 1925, vol. LXI, s. I ve devamı.

11 Ahmed Nesimi (? - 1958): Giritli zengin bir ailenin çocuğu; Paris'te Siyasal Bilimler Okulu'nda öğrenim gördü; Sadrazam İbrahim Hakkı'nın (1915'te Berlin büyükelçisi olacaktır) himayesine sahipti. Ali Fethi (1880- 1943): Eski subay; 1912 ve 1914'te mebus. Hüseyinzade'nin biyografisi için bkz. bu kitapta birinci bölümün son başlığı.

gelmişlerdi. 1910'da Mehmet Resulzade[12] ve Hüseyinzade onları izledi: Kırım ve Kazan Tatarları, Azeriler, Özbekler ve Taşkent ve Buharalı öğrenciler de birbiri peşisıra geldiler.

İttihat, İstanbul'a yerleşmek üzere 1912'de Selanik'ten ayrıldı. Merkez Komitesi on iki kişiye ulaşmıştı; bileşimi 1916'ya kadar değişmeden kaldı. Adı geçen 12 üye bu anlamda 1915 olaylarının temel sorumluları olarak kabul edilebilir. 1908'deki komiteden geriye sadece Mithat Şükrü, 1911'dekindense Talat, Eyüp Sabri, Doktor Nazım ve Ziya Gökalp kalmışlardı. Yedi yeni üye: Bahattin Şakir, Said Halim, Doktor Rusuni, Atıf Rıza, Küçük Talat, Kara Kemal ve Emrullah eski komitelerde yer almayan kişilerdi.[13]

Bu dönemin Türk olmayan tarihçilerinin kafasında belli bir karışıklığın yer ettiği görülebilmektedir. Karışıklık, siyasal cephe –yani triumviralardakiler (Talat, Enver, Cemal) ve

12 Mehmet Emin Resulzade 1905'te Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ne (RSDİP) bağlı Türk sosyalist partisi Ümmet'in (Yardımlaşma) kurucularından biriydi. 1911'de, Azeri milliyetçiliğinin sözcüsü haline gelecek olan Müsavat (eşitlik) partisini kurdu.

13 Merkez komite üyelerinin listesi T. Tunaya'da verilmektedir, a.g.e., s. 198-199; biyografileri de esas olarak Feroz Ahmad'm kitabından aktarılmıştır, *The Young Turks*, Oxford, Charendon Press, 1969, s. 166-180. Bahaddin Şakir (1877-1922): Hekim; devrimci faaiyetleri nedeniyle 1891'de Erzincan'a sürüldü; Mısır'a ve oradan da Ahmet Rıza'yla birlikte çalışacağı Paris'e kaçtı; devrimden sonra mebusluk ya da bakanlık yapmamıştır. Mehmet Said Halim Paşa (1863-1921): Mehmet Ali'nin küçük oğlu ve Mısır kraliyet ailesinin üyesi; 1914'te sadrazam. Küçük Talat: Nazır Mehmet Talat'la karıştırılmaması için bu şekilde adlandırılmıştır; İzmir mebusu. Kara Kemal: İstanbul mebusu. Atıf Rıza: Bursa mebusu. Bu oniki kişiden (Eyüp Sabri ve Emrullah dışında kalan) onu 1919'daki İttihatçılar Davasında yargılanmışlardır.

İttihat nazırları– ile oyunun gerçek elebaşları olan ve meçhuliyetleri sayesinde istedikleri gibi at oynatabildiklerinden bu yanılsamayı daha rahatlıkla sürdüren Merkez Komitesi üyelerini ayırt edememede ortaya çıkmaktadır. Genel sekreteri Mithat Şükrü dışında hiçbir üyesi –Talat dahil– Komite içinde baştan sona sürekli yer almadıklarından, bu Komiteye ortak bir rol yüklenemez. Öte yandan, burada egemen bir eğilim belirtmek zor olacaktır. Kuşkusuz, Ahmed Rıza ve Habip gibi liberaller, inançlı milliyetçilerin –Ziya Gökalp, Nazım ve Ömer Naci– Komiteye girdiği yıl partiyi terketmişlerdir. Ancak, mevkiini 1918'e kadar koruyan Eyüp Sabri'nin ve yine Hacı Adil'in seçilmesi, bu etkiyi dengeleme niyetine işaret etmektedir. Aynı şekilde, Hüseyinzade ve Ömer Naci Komitede ancak bir yol kalmışlardır. 1912'de Bahaddin Şakir'in atanması, Said Halim'de Komiteye girmiş olduğundan, bir siyasal sertleşmeyi ifade etmez. Hatta, İttihat'ın uzlaşmaz bir milliyetçiliğe doğru kaymasına karşın Partinin icra organının dengelenmiş bir niteliği koruduğunu gözlemlemek çarpıcıdır. Keza, pantürkist fraksiyon 1912'de beş üyeyle temsil edilmekteydi: Nazım, Şakir, Gökalp, Atıf Rıza ve Kemal. Bu anlamda kararların sorumluluğunu Talat ve Şükrü'nün taşıdıkları söylenebilir. Bu kararların ancak çoğunluk oyuyla alındığı göz önünde bulundurulursa bazılarının kuşkusuz ki uzun tartışmalar sonucu çıktığı düşünülebilir. O sıralar, siyaset dünyası bir partinin faklı yapılarının Devletin işleyişini kontrol ettiğini görmeye alışkın değildi ve İttihat'ın gizli çehresinden kaygı duymakla birlikte, her birinin tek tek sorumluluklarını saptama konusunda yanılgıya düştü. Bununla birlikte tüm Avrupalı siyaset adamları haklı olarak, Talat'ı rejimin kilit adamı "doğuştan olağanüstü yeteneklere sahip tek adam"[14] olarak görmede birleşiyorlardı. Talat siyaset adamıydı; Enver ise askerî –ve aynı

14 Henri Morgenthau, *Mémoires de l'ambassadeur Morghentau*, Paris, Payot, 1919, s. 28. Türkçesi, *Büyükelçi Morghentau'nun Anıları*, Belge Yayınları, İstanbul, 2005.

zamanda da rejimin temel taşını– simgeledi. Bu durum, iki adam arasındaki gizli bir anlaşmazlıktan, "ustaca gizlenmiş kişisel bir tiksinmeden öte bir şeydi. Hatta, mutlak iktidar için ikisi arasında süren gizli bir savaştan bile söz edilebilir."[15] Daha uzağa gitmeden, Talat'ın Enver'i hayli ustalıkla elinin altında tutmayı bildiğini ve Enver'in kendini İmparatorluğun patronu zannedebildiğini söyleyebiliriz. Görünürdeki bu triumviranın üçüncü adamı olan Cemal'e gelince, siyasatçi ile askerin bir bileşimini temsil ediyordu, ama oynadığı rol daha silik oldu.[16]

Öte yandan, bu triumvira parti içinde dikkate almak zorunda kaldığı bir muhalefetle de karşılaştı. Meslekten diplomat olan Sadrazam Said Halim gerçek bir iktidara sahip değildiyse bile, Meclisi Mebusan başkanı Halil;[17] Talat ve Enver'in etkinliğini dengeleyen bir karşı güç işlevi gördü. Nihayet, bilgili ve uyanık maliyeci Cavit, Jön Türklerin iktidarda bulunduğu on yıl boyunca Türkiye'nin mali politikasını yönlendiren kişi oldu.

15 Dr. Harry Stuermer, *Deux ans de guerre â Constantinople*, Paris, Payot, 1917, s. 227.

16 Ahmet Cemal (1872-1922): 1895 Harp Okulu mezunu: Selanik'teki III. orduya gönderildi; Komite'ye 1906'da katıldı; 1909'da Adana, 1911'de Bağdat valisi; 1913'te İstanbul askeri valisi, 1914'te Çalışma (Nafıa) daha sonra Bahriye Nazırı; 1914'te IV. Ordu komutanı olarak Suriye'ye gönderildi.

17 Halil (1874-1948): İstanbul'da hukuk, Paris'te agronomi (tarımbilim) okudu; Fransız siyasal sisteminden çok etkilendi; Meclisi Mebusan başkanı olması ardından, Ekim 1915'ten Şubat 1917'ye kadar Hariciye Nazırlığı yaptı. Mehmet Cavit (1875-1956): 1908 ve 1912'de Selanik mebusu; birçok kabinede Maliye ve Çalışma nazırlıklarında bulundu.

İttihat Kongreleri

Jön Türklerin 1908 ve 1914 arasında karşılaşmış oldukları zorluklar şu paradoksal olguyu açıklayamamaktadır: Görünüşte İmparatorluğun bütün halklarına özgürlük getirmeyi amaçlamış bir devrim, nasıl olur da dış olaylar onu özellikle zorlamamışken bu kadar kökten biçimde dönüşüme uğrayabilir? Ermeni devrimcilerin 1908'de ayrıcalıklı müttefikleri oldukları ve Abdülhamit'in zulüm programından memnun olmayan Jön Türkler, niçin bu programı acil ve öncelikli bir hedef haline getirmişlerdir?

Gerçekte, burada olayların akışı temel düşüncelerdeki değişime kıyasla çok az önem taşımaktadır. Sınırlarını belirlemenin imkansız olduğu kaygan bir alan söz konusudur ve eylemin gerçek mekanı da yine bu alandır. İdeoloji değişti ve Ermeniler kurban edildi. Osmanlıcılık onları içine alabiliyordu, pantürkizm ise redderek dışarı fırlattı. Gerçekte, soykırımın mekanizmaları ancak pantürkizm miti aracılığıyla anlaşılabilir. Bu çılgın faktörün, hassas bir müdahale olduğu ortaya çıkan İmparatorluktaki halkların özelliklere saygı çerçevesindeki asimilasyonu politikasına davetsizce girişi, eğreti kurulmuş bir dengeyi bozdu. Yabancı Ermeni kütlesini kökünden kazıma gerekliliği böylece daha acil sıkıntılara baskın çıktı. Tıpkı çağımızın bütün büyük cinayetleri gibi, Ermeni katliamı da her takınaksal nevrozun mantıki seyrini izledi. Yahudiler, Slavlar ve Çingenelerin nasyonal sosyalizm tarafından soykırıma uğratılmasıyla akrabalığı bundandır.

1908'de, İttihat hâlâ az yapılanmış durumdaydı. Genç subaylar, aydınlar (öğretmenler, avukatlar, hekimler, gazeteciler) ve küçük memurlardan oluşmuş bir partiydi. Yani, çoğunlukla orta sınıflardan gelen üyelere sahipti. Yönetici sınıf bunlara düşmandı. Proletarya ve köylü yığınları kendilerini doğrudan ilgilendirmeyen bu harekete karşı kayıtsızlık içinde görünüyordu. Bu nedenle partinin ilk görevi, meclis seçimlerini hazırlamak amacıyla başkentte, özellikle de eyaletlerde

örgütlenmek ve siyasal programını belirlemek oldu.[18] Bu programın asıl metninde Osmanlıcılığın temel sorunu ortaya konmuştu: Eyaletlerin özerk olduğu bir federalizm ya da idari reformlarla sınırlı bir merkezileşme: Türk milliyetçiliği ya da İmparatorluktaki halkların katılımı. Bu sorunun üzerinden atlanıp geçilmezdi. "Milliyet veya din ayrımına gitmeksizin (tüm Osmanlıların) tam bir eşitlik ve özgürlüğünden (...), Devlet karşısındaki hak ve ödevler konusunda (herkesin) yasa karşısında eşitliğinden söz edilemez"[19] ve merkezileşmiş bir Devlet ve "Türk ulusunun egemenliğinin korunması"[20] öğütlenemezdi. Siyasal devrim, idari bir desantralizasyon olmuştu. Jön Türkler buna karşı çıkarken rejimin takipçileri olduklarını ortaya koyuyorlardı. Desantralizasyon programı hiç kuşkusuz ki doğrudan doğruya siyasal açıdan eğitimsiz durumdaki Müslüman yığınların muhafazakarlığına çarptı; azınlıklar da kendi özelliklerinin korunmasını engelleyen gerçek bir Osmanlılaştırma ile işbirliği yapmaya zerrece yatkın değillerdi. Ama Komite tereddüt göstermedi: Getirebileceği bütün sonuçları göze alarak Türk çözümünü tercih etti.

Osmanlıcılık böylece hayata dahi geçirilmeden terkedilmiş oluyordu. İttihat yöneticilerinin Parti kongrelerinde yaptıkları konuşmalara bakarak bu dönemecin ne zaman alındığını saptamaya çalışmanın hiçbir anlamı yoktur. Kongreler esas olarak İttihat ve Terakki Komitesinin iktidar mücadelesinde karşılaşmış olduğu güçlükleri yansıtmaktadır.

Arnavutluk, Yemen, Trablus ve Balkan savaşları, hükümet değişiklikleri ve gerici partilerin saldırıları, beş yıl boyunca birçok kereler yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Komiteyi güçten düşürdü. Bu onun için öncelikle bir ayakta

18 İttihat ve Terakki komitesinin siyasal programının metni için bkz. A. Sarrou, a.g.e., s. 40-42.

19 İttihat'ın siyasal programının 9. maddesi.

20 Hüseyin Cahit Bey'in 25 Ekim 1908 tarihli *Tanin*'deki açıklaması. *Tanin*, İttihat'ın resmî organıydı.

kalma sorunu oldu.[21] 1910'da, İttihat'ın 2. Kongresi Selanik'te toplandı. Delegeler, bölünme tehdidi altındaki partinin birliğini sağlamak için çaba gösterdiler. Bununla birlikte, resmî kongre dışında yapılan gizli bir komite toplantısında Talat, Osmanlıcılığın geleceği açısından kaygı verici nitelikte sözler sarf edecekti: "Bildiğiniz gibi, Meşrutiyet Müslümanlarla Gavurların (Türkler Müslüman olmayan herkesi bu şekilde adlandırıyorlardı) eşitliğini açıklıyor. Ama hepimiz bunun gerçekleştirilemez bir ideal olduğunu biliyor ve böyle düşünüyoruz. Şeriat, bütün tarihsel geçmişimiz, yüz binlerce Müslümanın ve bizzat her türlü Osmanlılaştırma girişimine inatla direnen gavurların duyguları gerçek bir eşitliğin tesis edilmesinin önünde aşılmaz bir duvar olarak duruyor... Bu durumda, biz İmparatorluğu Osmanlılaştırmayı başarmadan önce eşitlik sorunu söz konusu olamaz. Önceden belirtmekten kaçınmıyorum, bu ancak Balkan devletlerindeki ajitasyon ve propagandaya son verebildiğimizde üstesinden geleceğimiz uzun ve zor bir görevdir."[22] İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi bu açıklamanın analizini yaparken şöyle yazıyordu: "Mevcut Osmanlılaştırma politikası, Türk olmayan unsurların un ufak

21 Okur, bu bölümün sonunda 1908-1914 yılları arasında Türkiye'de meydana gelmiş başlıca olayları anımsatan bir ek bulacaktır. Bu anımsatma, Jön Türkleri Müslümanların gerici direnişiyle karşı karşıya bırakan ve kendi partilerinin birliğini tehdit eden çatışmaların yoğunluğu konusunda ancak pek az fikir verebilir. Bu çatışmalar İttihatçıların siyasal tercihini belirlemede etkili olmuştur: İmparatorluğun bağımsızlığı üzerine titreyen ve buna zarar verebilecek her şeye, özellikle de Hıristiyan azınlıklar sorununda büyük devletlerin müdahalesine düşmanlık gösteren kesin bir milliyetçilik.

22 Manastır'daki İngiliz konsolosunun İstanbul'daki büyükelçisine gönderdiği 28 Ağustos 1910 tarihli mektup (aktaran B. Lewis, a.g.e., s. 218.)

edilmek üzere Türklerin havanına yerleştirilmesidir."[23] Ancak Talat'm bu açıklaması Komitenin 1910 kararlarında görünmüyor, Merkez komitesinin gizli bir toplantısında dile getirildiği belirtilmektedir ve Talat o yıl Merkez Komitesi üyesi olmadığı için de doğruluğundan o ölçüde kuşku duyulabilir.[24]

İttihat'ın 3. Kongresindeki bir Merkez Komitesi toplantısında, Parti ayrım gözetmeksizin Türk dilinin kabul edilmesini istedi. Bu, "Türk olmayan unsurların asimile edilmesi ve Müslüman egemenliğinin tesis edilmesinin" aracı olacaktı. Ayrıca, Parti Türkçülük karşıtı her tür düşüncenin cezalandırılmasını öğütledi.[25] Birçok yazar, Ermeni soykırım kararının İttihat'm 1911 Kongresinde alınmış olabileceğini öne sürmektedir.

Bu sav hiçbir ciddi belgeye dayanmamaktadır. Esasen, bu kongre 30 Eylül günü, tam bir kriz ortamında başlamıştır. Kısa süre önce İtalya'yla savaş patlak vermişti. Mevcut düzen bir kenara itilmiş ve Meclis gönüllü asker toplamak ve Müslüman olmayan cemaatlerin işbirliğini sağlamakla yükümlü bir Ulusal Savunma Komitesi'ne dönüştürülmüştü.

4. Kongre de aynı şekilde, Balkan Savaşı tüm yoğunluğuyla sürerken İstanbul'da toplandı. Özellikle askeri durumun analiz edilmesi ve bir seçim stratejisi saptanması konusunda yoğunlaştı. 5. Kongre 20 Eylül 1913'te, yine İstanbul'da yapıldı. Ali Fethi, yaptığı açış konuşmasında yeni bir mevzuatla İmparatorluğun ekonomik yenilenmesini sağlamanın, ticaret ve sanayinin geliştirilmesinin, tarım kooperatifleri kurulmasının, ülkeyi modernleştirmenin gerekliliği üzerinde durdu: "Osmanlı hükümeti, İmparatorluk nüfusunu oluşturan çeşitli unsurların gelişme ve ilerlemesini görmeyi arzulamaktadır. Bunun için, iç politikasının temeli olarak ağırlıktaki unsurların yerel

23 B. Lewis, Ibid. s. 219. "Editörler bu raporun resmî niteliğini doğrulayamazlar." notu ile birlikte.

24 F. Ahmad, a.g.e., s. 85 ve T. Tunaya, a.g.e., s. 191.

25 C. Zenkovsky, a.g.e., s. 107.

dillerini benimsemek zorundadır."[26] Bu tavır, 1911'dekine kıyasla bir geri çekilmeye işaret etmekteydi ve ulusal özelliklerin tanındığı şeklinde yorumlanabilirdi.

Ne parti kongrelerinin oturumlarında konuşulanların okunması ne de Merkez Komitesinin gizli toplantılarındaki –doğruluğu her zaman kuşku götürür– konuşmalar, son derece uzlaşmaz bir milliyetçiliğe yönelmiş olan bu düzenli kaymayı açıklamaya yetmemektedir. İmparatorluğun Avrupa'daki topraklarının nerdeyse tümünün yitirilişi ve güçlü bir gerici partinin ortaya çıkışı, Osmanlıcılığa bağlılıkları konusunda ne kadar teminat verirlerse versinler, Jön Türkleri azınlıklar karşısında hoşgörüsüz bir tutum benimsemeye itti. Bununla birlikte, İttihat'daki ideolojik dönüşümün nedenini başka yerde aramak gerekir. Dönüşüm Osmanlı siyasal yaşamına zorla girmiş olan Türkçülükten, önce aydınların başını çektiği, sonraysa bütün toplumsal tabakalara nüfuz eden kollektif bir çılgınlıktan kaynaklanmıştır. Partinin milliyetçi kanadı kitleleri Türkçülüğe çekti. Tüm bir partiyi daha sonra ırksal fanatizmin patlak vermesine sürükleyense bu kitleler oldu.

Osmanlı Siyasal Yaşamına Türkçülüğün Girişi

Türkçülük 1908'le 1913 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğundaki siyasal ve yazınsal çevreler içinde yayılma gösterdi. İttihatçıların yürürlüğe soktuğu mevzuata yaslanan Türkçüler dernekler kurarak periyodik yayınlar çıkarmaya başladılar: Türk Derneği ve aynı adlı dergisi (1909-1911); Türk Yurdu derneği ve dergisi (1911); başkentteki üye sayısı bir süre sonra aralarında yedi yüz hekim, subaylar, avukatlar, öğretmen ve öğrencilerin bulunduğu üç bin kişiye ulaşacak olan Türk Ocağı kulübü; *Bilgi* ve *Halka Doğru* isimli periyodik yayın organları (1913). "Sözümona apolitik olan bu değişik adlardaki dernekler ve çeşitli dergiler, gerçekte özenle seçilmiş ve hep

26 İstanbul, 22 Eylül 1913, akt. F. Ahmad, a.g.e., s. 141.

aynı militan bir grubun, aşırılığı özellikle belirtilmesi gereken faaliyetlerini gizlemektedir."[27] Aynı militan gruptan kastedilen, Yusuf Akçura, şair Mehmet Emin, Ahmet Ağaoğlu, Ali Hüseyinzade, tarihçi Fuad Köprülü, İsmail Gaspıralı (Kırım'da kalan Gaspıralı birçok dergiye katkıda bulundu), yazarlar Celal Sahir ve Halide Edip'ti.[28] Selanik'teki *Genç Kalemler* dergisinin kurucuları (Ziya Gökalp, Ali Canip ve Ömer Seyfettin) 1912'den itibaren bunlara katılmışlardır.[29]

Rusya'dan gelen mali yardım sayesinde çıkan *Türk Yurdu* dergisi, bütün bu periyodik yayın organları arasında en tanınmış olanıdır: Türkçülüğün incelenmesi için gerekli birinci, elden bilgiler dergi kolleksiyonu okunarak elde edilebilir. Yayın yönetmeni Yusuf Akçura derginin üslubunu belirlemektedir. Makaleleri "Türk Yurdu'nun esas yoğunluğunu oluşturmakta" ve hedeflerini özetlemektedir: Tatarlar ve Türklerin aynı ırktan olduklarını ortaya koymak, vatanseverliği yüceltmek ve Turan topluluğunu XIII. yüzyıldaki sınırlar içinde yeniden yaratmak. Dergide önemli bir bölüm İsmail Gaspıralı'nın düşüncelerine ve yam sıra Akçura'nınkine yakın olan görüşleri ayrıca kilise karşıtı özellik de taşıyan Ağaoğlu'na ayrılmıştı.[30]

27 Paul Dumont, "La Revue Türk Yurdu et les musulmans de l'Empire russe (1910 - 1914)" *Cahiers du monde russe et soviétique*, vol. XV, 3-4, p-315-331 (s. 317).

28 Halide Edip (1884 - 1964) Bakû'da kadınların kurtuluşu için bir hareket oluşturmuştu. Erkekler karşısında konuşma yapan ilk Türk kadını olarak halka açık toplantılarda ve Ocaklarda bütün Türklerin birliğini vaaz eden fikirlerini ifade ediyordu.

29 Ziya Gökalp *Turan* şiiri 1911'de bu dergide yayınlamıştır:
"Vatan ne Türkiye'dir Türkler'e ne Türkistan; / Vatan, büyük ve müebbed bir ülkedir: Turan..."
"Düşmanın ülkesi yerle bir olacak / Türkiye büyüyecek, Turan olacak."

30 P. Dumont, a.g.y..

Gerçekte Türk Yurdu'nun ideolojisi, Hüseyinzade'nin öne sürdüğü ve Ziya Gökalp tarafından yinelenmiş olan şiardı: Türkleşme, İslamlaşma, modernleşme.

Üniversitelerde, toplumsal bilimler ve pantürkizmin öğretildiği Türkoloji kürsüleri kuruldu.[31] Tüm Türk gençliği Turan serüvenine atıldı. Medreselerdeki eğitim yoluyla dinsel çevrelerde ve hatta –daha düne kadar panislamizm fanatiği olan– softalar arasında dahi yayıldı. Köylü tabakalarına ve proletaryaya ulaştı: Türk işçilerinden, Türk zanaatçılarından söz edildiği duyuluyordu. Yoğun bir yabancı düşmanlığı kampanyası sonunda yabancıların dükkanları boykot edildi. Bir milyon lira sermayeli Türk ulusal bankası kurularak Anadolu'da şubeler açtı. Yabancı banka ya da sanayi kuruluşlarına yatırım yapan Türk kapitalistleri kınandı. Kuşkusuz ki Jön Türkler ilk iflaslar karşısında hızla ekonomik gerçekliklere dönmek ve –hemen hemen tümüyle yabancıların elinde bulunan– mali işlerin yönetimini elden kaçırdıkları gerçeğini kabul etmek zorunda kaldılar. Ancak bu dakik gözlem fanatizmlerini güçlendirmekten başka sonuç vermedi.[32]

Edirne'nin Enver tarafından zaptından sonra,[33] nerdeyse bütün kabine üyeleri Ocakçı olduklarını ilan ettiler. Maarif Nazırı, üniversite profesörlüklerine pantürkistleri getirdi;

31 *Asie française*, vol. XVII Ekim-Kasım 1917, no 169, s. 72.

32 Zarevand, a.g.e., s. 74-75. Pantürkizm konusunda bkz. *Revue du monde musulmane*, vol. XXII, 1913. İmzasız üç makale: "Doctrines et programmes des partis politiques ottomans", s. 151 - 164; "Les rapports du mouvement politique et du mouvement social dans l'Empire ottoman", s. 165-178; "Le panslavisme et le panturquisme", s. 179-220.

33 Bir süre önce imzalanmış bir antlaşma Türkleri Avrupa'daki topraklarının temel bölümünden mahrum bıraktığı bir sırada, Enver 24 Temmuz 1913'te Edirne üzerine yürüdü ve şehri ele geçirdi. Bu harekat Jön Türklerin popülaritesini pekiştirdi ve iktidarlarını sağlamlaştırdı.

ilkokullardan başlayarak üniversiteye kadar, askeri akademi ve medreseler (yani dinsel okullar) de dahil tüm eğitim programları değiştirildi. Ağaoğlu İstanbul'a eğitim müfettişi olarak atandı ve Türk tarihi ve Türk edebiyatı öğretiminde yeni düzenlemeler yapılması için büyük çaba gösterdi. O sıra Dahiliye Nazırı olan Talat, memur atamalarım pantürkist inanca sahip olup olmamayı kıstas alarak yapıyordu. Vatansever yazarlar Rus İmparatorluğunun çökeceği ve onun yıkıntıları üzerinde bir Turan İmparatorluğu kurulacağı kehanetinde bulunuyorlardı. Bu denli ani bir dümen kırmaya bile ayak uyduramayacak ölçüde eğitimsiz ve fazlaca İslamlaşmış olan Türk halk kesimleriyse, bu milliyetçi hezeyan dalgası karşısında kayıtsız kaldılar. Buna karşılık, Jön Türk partisi ve entelijansiya 1914'te tümüyle Türkçülüğü benimsemiş durumdaydı.

Bu hazırlıklar ancak çok daha sonra kavranılabildi. Avrupa kançılaryaları Osmanlı İmparatorluğu'nun işini bitirip bitirmemenin gerekliliği üzerine akıl yürüttüğü sırada Osmanlı İmparatorluğu çoktan ölmüştü. Onun küllerinden doğan Anka, yeni Türkiye Avrupa'yı çoktan terketmiş ve Balkanlardaki yenilginin kendisine sağladığı bir zafer edasıyla kendi ana vatamna, köklerinin bulunduğu vatana uçuyordu. Nüfusunu türdeş olmayan unsurların oluşturduğu ve aynı ırk ve aynı dine bağlı devletler tarafından çevrelenmiş oldukları için de dış tehlikeler karşısında savunulması zor olan ve Türkleri askeri bir terör rejimi uygulamaya mecbur eden Makedonya, Arnavutluk ve Avrupa'daki diğer Türk sömürgelerinin kaybedilmesi Türklerin işine gelmişti. Bu koşullarda, Türkiye'nin durağan konumundan kurtulması ve modernleşmesi ancak emperyalist yükümlülüklerinin azaltılmasıyla mümkün olabilirdi ve XVIII. yüzyıl sonundan beri beklenen son nefesi, kaybetmiş olduğu topraklardan çok daha güçlü çıkmasını sağladı.[34]

34 Ahmed Emin, *The Developpement of Modern Turkey*, measured by its Press, 1914'te New York Columbia University'de savunulmuş tez.

Libya ve Bulgaristan'la, Bosna-Hersek ve Rumeli'yle birlikte Avrupa Türkiyesi'nin hemen hemen tamamını, İmparatorluğun dörtte birini ve beş milyon nüfusu yitiriyordu. Balkan azınlıklarının ayrılması sayesinde, Türkler İmparatorluğun en önemli etnik topluluğu haline geliyorlardı. Böylelikle ilk kez olarak, geldikleri yoldan kendi iradeleriyle geri dönüyorlar, yerli olmayan halklar Anadolu ve Orta Asya'nın yolunu tutuyorlardı. Ancak kabul ettikleri ve kendilerine hoş gelen bu fedakarlık, yaptıkları son fedakarlık olacaktı. Çokuluslu bir devlet kurmanın imkansızlığı ortaya çıkıyordu –ve Jön Türkler bunu hiç denememiş olduklarını söyleyemezlerdi. Ancak, yerleşik halklar "tüm Osmanlıların Türk olmadıklarını" kısa sürede anlayacaklardı. Bunu ilk kavrayanlar, kendilerine "Sizler ve ırkınız Türklerin tebasısınız. Ülkenizi fethetmedik mi? (...) Sizler ve ulusunuz Türk olduğunuzu ve tıpkı Arap vatanı denen şey gibi Arap ulusu diye bir ulusun da mevcut olmadığını kabul etmek zorundasınız"[35] denilen Araplar oldu– İmparatorluk topraklarında on iki milyon Türke karşılık beş buçuk milyon Arap yaşıyordu.

Rumlara, Ermenilere ve Yahudilere gelince, bunlar Türk vatandaşı olarak yaşamalarına karşın hiçbir zaman Türk ulusunun parçası olmayacaklardı. Ulusal Türk devleti içinde yabancı bir gövde olarak mevcudiyetlerini sürdüreceklerdi. Bu devletse, türdeş bir nitelik kazanmak için onları bünyesinden atmak zorundaydı.

Nihayet, Türk politikasındaki bu revizyon bir başka saptamayı daha dayatıyordu. Türkiye'nin düşmanı; kuzeyde ve güneyde onu kuşatmış, Turan topraklarının büyük bölümünü eline geçirmiş, panslavizm adına onları Avrupa'dan kovalamış, Akdeniz'e çıkmak için Boğazlar'ı ele geçirmek isteyen bu ölümcül düşman Rusya'ydı. Rusya'yla Türkiye arasında

35 Bir Jön Türk önderi tarafından 1914 Ağustosunda yapılan bu konuşma, "Le fanatisme panturc" adlı makalede aktarılmıştır, *Asie française*, vol. XVII, Nisan-Haziran 1917, s. 74.

tek bir sınır vardı: Ermenistan; üzerinde hem Ermenilerin hem de Kürtlerin oturduğu bu toprak. Peki bu durumda, hem Anadolu'nun Asya sınırında dağ gibi yükselen hem de gelecekteki pantürkizmin fetih yolları üzerinde bulunan Ermenistan'ın yeni Türkiye için bir tehlike oluşturduğu sonucuna nasıl ulaşılmasın? Bir halk uzun uyuşkunluk yüzyıllarından sonra ayağa dikildiğinde, böylesi bir ulusalcılık ateşine tutulduğunda ve bütün bunlara ayrıca maddi çıkarlar da eklendiğinde, eğer ki hikmeti hükümet dayatırsa hiçbir cinayet konuşunda tereddüt göstermez.

Bununla birlikte, bunlar sonuçlardan ziyade varsayımlardır ve tam bir nesnellikle şu soru sorulmalıdır: Pantürkizm Ermeni katliamının dolaylı nedeni midir? Bir Gökalp'in aşırılıkları ve bir Akçura ya da Ağaoğlu'nun tavırlarının arkasında, kendinden geçmiş savlardan daha fazlası görülmeli midir? Bu çılgınlık, Osmanlı İmparatorluğunun mukadderatından sorumlu siyaset adamlarına da bulaşmış ve aldıkları kararları etkilemiş midir? Ermenileri ortadan kaldırmakla pantürkizmin yolunu düzleyeceklerine gerçekten inanıyorlar mıydı? Kuşkusuz ki burada tam da sorunun can alıcı yerindeyiz. Bir ülkenin siyasal yaşamına mitin nüfuz edişini kabullenmeye pek yatkın olmayan, aklı fikri daha somut güdülenmeleri ortaya çıkarmakta olan kuşkucu tarihçi, akıldan çılgınlığa bu ani geçişi anlayamayacaktır.

Yine de onsuz soykırımın olmayacağı çılgınlığı yaratan bu mittir. Birinci Dünya Savaşı'm önceleyen yıllarda Türkiye'de bir çılgınlık rüzgarı esmiştir. Osmanlı İmparatorluğunun liberal bir Osmanlıcılığın irkiltmeleriyle hareketlenen uyuşkun gövdesi pantürkizm tarafından tam anlamıyla tetanoza uğratılmıştır. Rusya Müslümanlarının formüle ettiği umut mesajı, hayal meyal görünen yenilenmiş bir Türk İmparatorluğu çözümü, Türkler tarafından güçlükle kavranabilir bir ütopya olarak değil, gecikmeksizin ulaşılacak öncelikli bir hedef olarak karşılandı. Şairlerin saçma sayıklamaları ve peygamberlerin yürek oynatan çağrıları nesnel ve deneyimli

siyaset adamları tarafından değerlendirildi. Olgunlaşmamış ve sağlam temellere oturmayan bir parti büyük bir misyonu gerçekleştirme oyununa girişti ve kendini mitin cehennemi güçlerine teslim etti. Türk milliyetçiliği kendisinini pantürkizm için kavgaya hasrettiği andan itibaren, gözlerini birdenbire Türk yaşamsal çıkar alanının eşiği durumuna yükselen Transkafkasya'ya çevirdi. Türkiye Ermenilerinin yok olması sonucunu veren bu denli ağır –ve bugün hâlâ Türk hükümetinin sırtında taşıdığı bir yük olmayı sürdürdüğü için sonuçları açısından da o denli ağır– bu siyasal suçun işlenmesine başka bir açıklama getirilemez.

Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1908 - 1914)

1908 *Temmuz*: Manastır Ayaklanması. Selanik'de hükümet darbesi. Meşrutiyetin kuruluşu.

1908 *Ekim*: Bulgaristan ve Girit'in bağımsızlığı kazanışı. Avusturya- Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhak edişi.

1909 *13-26 Nisan*: Karşıdevrim. Abdülhamit'in devrilişi.

24 Mayıs: Hilmi Paşa kabinesi. 28 Aralık: Hakkı Paşa kabinesi.

1910 *Kasım*: Fransa'yla yapılan mali müzakerelerden sonuç alınamaması üzerine, Detsche Bank'la mali anlaşma.

1911 *Yılın ilk günleri*: Albay Sadık'ın gerici partisinin (Hizbi Cedid) kuruluşu.

Nisan: Solda, ilerleme Partisi'nin (Hizbi Terakki) kuruluşu. Eylül: Türk-İtalyan savaşının başlaması. Said Paşa kabinesi.

1912 *Ocak*: Albay Sadık ve Damat Ferit Paşa'nın Liberal Birlik'i (Hürriyet ve İtilaf) kurması.

Haziran: Albay Sadık'ın Vatan Koruyucuları grubunu kurması. Temmuz: Muhtar Paşa Kabinesi. 27 Ekim: Ouchy Antlaşması: Türkiye'nin Trablusgarp'i kaybetmesi. Ekim: Karadağ, Bulgaristan, ardından Sırbistan ve Yunanistan'ın Türkiye'ye savaş ilanı. İlk Balkan Savaşı. Kamil Paşa kabinesi. 13 Kasım: Türkiye'nin yenilgiye uğraması. Ateşkes. 13 Aralık: Londra Konferansı'nın açılışı.

1913 *23 Ocak*: Enver ve Talat'ın darbesi. Nazım Paşa'nın öldürülüşü. Kamil Paşa kabinesinin düşüşü. Mahmut Şevket Paşa kabinesi. 29 Şubat: İkinci Balkan Savaşı. 26 Mart Edirne'nin düşüşü. 30 Mayıs: Londra Antlaşması: Türkiye Avrupa'da, Enez - Midye hattının batısında kalan topraklarını kaybeder. 11 Haziran: Mahmut Şevket'in öldürülüşü. Said Halim kabinesi; ilk ittihatçı kabine. 24 Temmuz: Enver'in Edirne'yi ele geçirişi. 10 Ağustos: Bükreş Antlaşması.

1914 *Şubat*: Arap milliyetçi hareketinin gelişmesi. 14 Mayıs: 3. Osmanlı Meclisinin toplanması. İttihatçıların kesin zaferi.

12

Ermeni Sorununun Yeniden Ortaya Çıkışı

1908'de Ermeni partileri Selanik Komitesi'nin tasarılarından haberdar değildi ve siyasal durumdaki ani altüst oluş onları hazırlıksız yakaladı. Başkentteki tüm Ermeniler özgürlük sarhoşluğuna kapıldılar. Bugünden yarına düşmanlıklar ve ırklar arasındaki ayrımcılık ortadan kalkmış gibi göründü. Herkes kendini tümüyle Osmanlı vatandaşı sandı. Osmanlı İmparatorluğu topraklarında haftalar boyunca büyük bir kardeşlik bayramı yaşandı. Bu ani dönüşüm karşısında şaşkınlığa düşen Avrupalı gazeteciler birbiriyle yarışırcasına değişik şenlikleri betimliyorlardı: "Bu gösterilerden en dikkat çekici ve en önemli olanı, ön sıralarında daha henüz serbest bırakılmış mahkûmların yürüdüğü uzun bir kortejin İzmir sokaklarında akıp gittiği, 3 Ağustos akşamı yapılan yürüyüştür. Çiçek tarlası gibi süslenmiş bir araba üzerinde çok güzel bir Ermeni kızı birbirinin elini tutmuş bir Türk askeri ile bir Ermeni'nin başlarına çelenk takıyor; diğer bir araba üzerindeyse, bir Müslüman, bir Ermeni, bir Rum ve bir Yahudi başka bir sempatik grup oluşturuyorlardı. Bunlar çok yeni, tıpkı özgürlük, eşitlik, kardeşlik sözlüklerinin yazılıp çizilmesi gibi, askerî bando tarafından çalınan Marseillaise marşı gibi, üç haftadan beri Meşrutiyet Türkiye'sinde görülüp iştilen her şey gibi yeni olaylardı."[1]

1 22 Ağustos 1908 gününün anlatımı. Akt. Jean Mécérian, *Le Génocide du peuple arménien*, Beyrouth, éditions de l'Imprimerie catholique, 1965, s. 12. 11.

En heyecan verici olanı 9 Ağustos Pazar günü İstanbul'da gerçekleşen gösteriydi: Harp Okulu öğrencilerinin çağrısı üzerine kalabalık bir halk topluluğu Feriköy Ermeni mezarlığını doldurdu ve 1896 katliamları kurbanlarının cesetlerinin gömülü olduğu mezarların önünde saygı duruşunda bulundu. Bu soylu harekete Ermeniler 13 Ağustos Perşembe günü, Sultan Abdülaziz'in otuz yıldır yasaklı olan Özgürlük Marşı ile Osmanlı ulusal marşını kendi aksanlarıyla söyleyerek Ermeni halkını Taksim meydanında toplanmaya çağırmakla yanıt verdiler; burada ard arda yapılan konuşmalarda Türk ve Ermeni şehitleri yanyana anılarak dayamşma ve kardeşliği yücelten konuşmalar yapıldı. Sürgünde bulunduğu, Paris'ten dönen Ermeni avukat Zohrab ve bir önceki gün Şam sürgününden dönmüş olan Mareşal Fuat Paşa uzun uzun alkışlandılar. Haykırılıyor, sevinç gözyaşları dökülüyor, kucaklaşılıyordu.[2]

Irklar arasındaki barışın lirik yanılsaması çok kısa ömürlü oldu ve Ermeniler değişenin sadece başlarındaki efendi olduğunu çok geçmeden anladılar.

İttihat karşısındaki yükümlülüklerine bağlı olan Taşnak Partisi, Meşrutiyet ilanını takiben tüm fedailere mücadeleyi bırakmaları ve silahsızlanma emri verdi (Bu emre çoğu kez gönülsüzlükle uyulmuştur). Kendilerine verilmiş açık ve kesin vaatlere karşın, Ermeniler seçimlerde sadece on sandalye elde edebildiler. Doğu vilayetlerinde hiçbir değişiklik olmamıştı: Meşrutiyet memurların büyük bölümü tarafından bilinmiyor, Kürt ağaları zorbalıklarını sürdürüyorlardı; vergi toplama sistemi hâlâ keyfiyete tabiydi; ama, özellikle, değişik bölgelerde genel bir Ermeni katliamına girişmeye hazır örgütlü grupların hazırlandığına tanık olunuyordu. Bitlis, Erzurum, Van, Harput, Sivas ve Diyarbakır'da zulüm ve şiddet artış göstermişti.[3]

2 J. Mécérian, a.g.e., s. 13-14

3 Bitlis (5 Mart 1909): Silahlı 3000 kişi, bir Ermeni kadını İslam dinini kabul etmeye zorlamak bahanesiyle Piskoposluğa

Sonuçta, Meşrutiyet'in ilanı yalnızca, daha henüz yatışmış eski yerel düşmanlıkları uykudan uyandırma sonucunu verdi. Doğu eyaletlerindeki Ermenilerin günlük yaşamında, zorbalık ve aşağılamalarla, sürekli bir güvencesizlikle dolu bu sefil yaşamda, Jön Türk sürgünlerinin nutukları ve İttihat'ın vaatleri ile Anayasa'yı hiçbir zaman uyulamamaya kararlı yerel idarenin gerici eski özü arasındaki mesafe açıkça görülebilir. İttihat ve Terakki komitesi seçimleri denetim altına almayı başarmış olmasına karşın, eyaletlere gerçek anlamda nüfuz

saldırır. Vali sert uygulamaları yoğunlaştırır ve Müslümanları katliama kışkırtır. Köyler kısa süre önce aftan yararlanarak hapisten çıkmış olan yağmacıların saldırısına uğrar (vilayette bir yıl içinde öldürülenlerin sayısı 63 olarak belirtilmektedir). Kürtler fedai çetelerinin geleceği tehdidiyle aklını çeldikleri Müslüman ahaliyi cinayete sevkederler. 1908 yılı sonunda, Erzurum'da, Rusya'dan gelmiş Ermeni göçmenler ağır vergilerle ezilir ya da fedai oldukları iddiasıyla hapse atılırlar. Hamidiyeler köylülerin topraklarına zorla el koyar. Hırisyanların silah taşıması yasaklanırken, Türklere ve Kürtlere böyle bir yasak yoktur. Van'da, Ermenilere ait topraklar keyfi biçimde ellerinden alınır. Zaptiyeler kadınlara tecavüz etmektedir. Sessiz kalan idari makamlar Kürtlerin saldırılarına suç ortaklığı yapmaktadırlar (vilayette belirlenen ölü sayısı 28'dir.) Harput'ta, altı eyalet için idari özerklik talep eden Ermeniler yakın bir katliamın korkusunu yaşamaktadırlar; gerçekten de müftüyü ve şehirdeki başlıca kişileri bir araya getiren bir cemiyet, "Ermenileri katletme fırsatının yaratılması "nı önüne amaç olarak koymuştur. Nisan'da Malatya'da, Ermenilerin bir Kürt çetesince katledilmesi ancak son "anda, umulmadık bir müdahaleyle engellenebilir. Ermenilerin dörtte üçünün azami yoksulluk içinde yaşadığı Sivas'ta, vergi tahsildarları zoralımları arttırır; zaptiyenin saldırıları da yoğunlaşmıştır. Diyarbakır'da, Kürt ağaları yeni mavzer ve martinilerle silahlandırılır. Tümü aftan yaralanmıştır. Meşrutiyet hayata geçirilmez.

edebilmiş değildi. Doğu eyaletlerindeki Ermeniler her zaman genel bir katliamın korkusu altında yaşıyorlardı. 1909'da katliam başka yerde, geleneksel Hamidiye politikasının son bir dirilişinin mi, yoksa 1915 soykırımının bir prelüdünün mü söz konusu olduğu anlaşılmayan biçimde, Kilikya'da patlak verdi.

Kilikya Katliamları

Kilikya katliamları[4] Ermeni sorununun kapsamını tam olarak ortaya koymaktadır. Bu olayların gerçekleştiği bölge Tarsus'tan, İskenderun ve Lazkiye limanları arasındaki yolun ortasındaki Keşap'a kadar uzanmaktadır. Burası düzlük, verimli ve ağaçlıklı, Pyrame (Göksu) Cydrus (Ceyhan), Sihun (Seyhan) gibi ün salmış ırmakların suladığı alüvyonlarla dolu bir ülkedir. Toprağı öylesine zengindir ki, asma, portakal ve incir ağaçlarıyla buğday, arpa ve pamuk çok bol yetişmektedir. Tarım makinaları daha yeni gelmişti ve sanayi gelişmekteydi: Berlin-Bağdat demiryolu buradan geçecekti. Bu ülke geleceğe güvenle bakabilirdi. 1909'da nüfus yaklaşık olarak 400.000'di; bunun 100.000'ini Ermeniler oluşturmaktaydı.[5]

Bölge 1895 katliamları sırasında görece olarak ayrı tutulmuştu; bunun nedeni kuşkusuz ki Avrupalılar tarafından çok sık gidip gelinen zengin Mersin kentine yakın oluşuydu. Ermeniler bölge pazarında ticari üstünlüğü ele geçirmişler ve

4 Kilikya katliamlarının hikâyesi aşağıdaki kaynaklardan alınmıştır: A. Adossidès, *Arméniens et Jeunes Turcs. Les massacres de Cilicie*, Paris, Stock, 1910. Jean d'Annezay, *Au Pays des massacres, Saignée arménienne de 1909*, Paris, Bloud, 1910. Georges Brézol (Bedros Aznavur'un takma adı), *Les Turcs son passés par là, Paris*, chez l'auteur, 1911. Mgr Mouchegh, Les Vêpres ciliciennes, Alexandrie, Delia Roca, 1909, W. Ch. Woods, *La Turquie et ses Voisins*, Paris, Librarie orentale et americaine Guilmoto, 1911.

5 A. Adossidès, a.g.e., s. 12-15.

tarımsal üretimi denetimlerine alma olasılığı güçlenmişti. Ayrıca, Meşrutiyet ilanı sonrasında, gerçek hakları kazandıklarına saflıkla inanarak, toplantıları, konferansları, tiyatro temsillerini yoğunlaştırdılar; saldırganlara karşı mahkemelere başvurdular; özetle, korkunun o zamana kadar kendilerini sindirmiş olduğu köşelerinden çıktılar. Oysa çok açık ki, refah ve rahatlıkları Türklerin açgözlülüğünü uyandırmaktan geri durmuyordu. Bu rekabeti az çok bilinçli olarak yayan –ve Babıâli'nin taleplerine yanıt veren– yetkililer İstanbul'u sözde Ermeni komplolarından bahseden resmî yazılara boğuyorlardı. Hınçak ve Taşnak Partilerinin bölgedeki seksiyonları, 1908'den beri eyaletlerde örgütlenmiş olan İttihat ve Terakki komiteleriyle samimi ilişkiler sürdüren siyasal derneklere dönüşmüş ve her türlü devrimci eylemi bırakmış olduğundan, bu suçlamalar güçlü temellere sahip görünmemektedir. Öte yandan, Ermeni tebamn durumunu sağlamlaştırması karşısında kaygıya kapılan eşraf, Abdülkadir isimli birinin öncülüğünde gizli cemiyetler ve anayasa karşıtı gruplar içinde örgütlendi. Bu gerici hareket gelişme kaydederek kısa sürede yeni vali Cevat Bey'in himayesini ve komutan Remzi Paşa'nın (Maraş'ta 1895 katliamlarımn örgütleyicisi) desteğini arkasına aldı ve hızla silahlandı. Halk en bayağı provokasyonlarla Ermeniler aleyhinde kıştırtıla kışkırtıla, eyalet sonunda 1909 Şubatından itibaren tam bir anarşi ortamına sürüklendi. Türklerin çoğunluğu Ermenilerin ülkeyi, dinlerini ve hayatlarını tehdit ettiğine inanmıştı. Başkentteki karşıdevrimci hareketle Kilikya'daki gerici hareketin koodinasyonunu sağlamak için İstanbul'dan gönderilmiş olan komiser Zor Ali'nin Adana'ya gelmesiyle tansiyon daha da yükseldi. 15 Mart'a doğru, Türk-Ermeni herkes katliamın yakın olduğunu hissediyor ve ona göre silahlanıyordu. Çoğunluğu Türk ve Kürt olan elli bini aşkm işçinin Ermeni mal sahiplerinin ambarlarını dolduracak hasat için Adana ovasına indiği ekin biçme ve pamuk çapalama mevsimi yaklaştıkça olaylar bir o kadar artıyordu. Barutu ateşlemek için tek bir bahane yeterliydi. Bir Türk memurunun açıkladığı gibi: "Yeter ki petek

balla dolsun, toplamak için nasıl olsa bir fırsat buluruz."[6]

6 Nisan'da bir Ermeni genci meşru müdafa durumunda iki Türkü öldürür. Düğmeye basılmıştır: İntikam isteyen halkı ayaklandırmak için cenaze töreninden yararlanılır. Ermeniler valiye başvururlar, valiyse, Ermenilerden korunmaları için Türklere silah dağıtmaktadır. Ganimetin paylaşılması esnasında hedef olmasınlar diye Türk evleri işaretlenmiştir. 13 Nisan'da,[7] Türk mahalleleri ve camiler, baştan aşağı "müminler"in beyaz türbanına bürünmüş silahlı erkeklerle dolup taşmaktadır. Paskalya bayramının henüz bittiği 14 Nisan günü, Ermeniler çarşıya inerler, okullar açılır. Aniden, jandarma desteğindeki Türklerin Ermenilere saldırdığı ve bunların da derhal mahallelerine çekilerek siperlendikleri haberi yayılır. Öğleyin silahlar patlar; ardından yağma başlamıştır. Askerler camilerin minarelerine çıkarak, çembere alınmış mahallelerinde öz savunmaya geçmiş Ermenilerin üzerine ateş açarlar. Direnişin ortaya koyduğu manzara karşısında korkuya kapılan vali bölgenin kaymakam ve mutasarrıflarına telgraf çekerek redifleri yardıma çağırır. Bunlar ertesi gün yetişerek saldırganların yardımına koşarlar. 15 Nisan akşamı cephaneleri biten Ermeniler bağışlanacakları konusunda söz alırlar ve 16 Nisan Cuma günü çarpışmalar kesilir.

Aynı tarihlerde aynı yöntemlerle ovadaki tüm kasaba ve köyler kırıp geçirilir. Buna karşılık, İskenderun, Maraş, Antep ve Mersin'de kaymakamlar Hıristiyan halkın korunması için gerekli önlemleri almayı başarırlar. Bu günler boyunca, iki yüzden fazla köy yerle bir edilmiş, genellikle ekin toplamak için dağlardan inmiş üretici ve işçiler olmak üzere yirmi binden fazla kişi öldürülmüştür. Ürünler yok edilmiş ya da

6 A.g.e., s. 17

7 İstanbul'da karşı devrimin başladığı tarih 13 Nisan 1909'dur: Gerçekte, Eski Türklere dayanan Abdülhamit anayasal rejimi devirmeye teşebbüs etmiştir.

Türklerin yararına toplanmıştır. Sonuç, tüm Kilikya'nın ekonomik yıkımıdır.[8]

16 Nisan'dan sonra Adana'da on günlük bir araya tanık olunur: Selanik ordusu İstanbul üzerine yürümüş ve karşıdevrimi ezmiştir. Rüzgarın Ermenilerden yana döneceği umut edilebilir. 24 Nisan'da Mersin limanında demirli savaş gemilerinin komutanları olan bir İngiliz ve iki Fransız subayı Adana'ya gelerek, olaylardan sorumlu tuttukları valiyle görüşmelerde bulunurlar. Jön Türkler bunun üzerine Ermenileri "yabancıları ülkenin bir iç meselesine müdahaleye kışkırtmak"la suçlarlar.

24 Nisan'da Mahmut Şevket Paşa İstanbul'u ele geçirir.[9] Şam ve Beyrut'tan gelmiş taze kuvvetleri Adana'ya gönderir. Meşrutiyet ordusunun taburları daha kentin girişindeki karargâhlarına varmamışken, silah sesleri yeniden ortalığı çınlatır: Valinin adamları ateş açmıştır. Türklere karşı Ermenileri koruma görevinden zaten hoşnutsuz olan askerler, kendilerine ateş edenlerin Ermeniler olduğuna inandırılır. Sonuç korkunçtur. Askerler ve yağmacı çeteleri, sakinleri 16 Nisan'daki ateşkesten beri silahsız olan Ermeni mahallesine dalarlar. Bitişik nizamda inşa edilmiş evlere yangın bombaları fırlatılır. Alevler birçok ailenin sığınmış olduğu okul binalarına kadar yayılır. Yangınla birlikte sokaklarda öfke gemi azıya almış, şiddet son noktasına varmıştır. Kaçmaya çabalayanlar kurşunlanmış, boğazlanmış, kolları bağlanarak üzerlerine gaz dökülmüş ve adeta bir meşale gibi yakılmışlardır. Derisi yüzülerek kasap çengellerine asılmış cesetler; karnı kazıkla yarılmış, kapı ve döşemelerde çarmıha gerilmiş insanlar; ölesiye dövülerek kemikleri kırılmış kadınlar; parça parça edilmiş çocuklar, elleri

8 Tarsus ve çevresindeki katliamlar için bkz. W.Ch. Woods a.g.e., s. 158-184. Kitap yazarın doğrudan tanıklıklarını yansıtmaktadır.

9 Karşıdevrimin sonu ve Abdülhamit'in tahttan indirilmesi.

kesilmiş bebekler; kuyum hırsızları tarafından koparılmış el, parmak ve kulaklar.. Ganimet savaşı yirmi dört saat hiç kesintisiz devam eder. Adana'nın üzerinden gerçek bir ateş ve kan tayfunu geçmiştir. Daha sonra 27 Nisan'da tempo ağırlaşır. Birbirinden kopuk cinayet ve yangınlar yine de Mayıs'ın ilk günlerine kadar sürecektir..

Tanıkların ortak feryadının da göstereceği gibi, daha önce yaşanan hiçbir vahşet Adana'da yaşananlar kadar korkunç değildi. Bu anarşi döneminde (esasen İstanbul'da artık hükümet mevcut değildi), içlerinden sadece Fransız koleji, bir Rum fabrikası ve bir Alman tesisine sığınanların hayatta kalabildiği Ermenilere karşı gerçek bir nefret patlaması yaşandı.

Adana olaylarından sonra, yeni hükümet sorumluluğu başkalarının üzerine attı. Durumun buna elverişli olduğu doğrudur. Sabık padişah suç için biçilmiş kaftandı. Dahiliye Nazırı sertlikle davranmaya ve suçluları en ağır biçimde cezalandırmaya kararlı olduğunu açıkladı. Meclisteki Jön Türk çoğunluğunun olayları ciddiye almaya razı edilmesi için Ermeni mebusların enerjik müdahalelerde bulunmaları gerekti. Sonuçta felaketzedelere yardım parası iletilmesi ve olay mahalline iki mebus –Ermeni Babikyan ve Jön Türk Yusuf Kemal– gönderilmesi kararlaştırıldı. Babikyan raporunda, Ermenilerin tümüyle masum olduğunu, sorumluluğun yerel makamlar ve Türklere ait bulunduğunu, suçluları cezalandırmakla görevli sıkıyönetim mahkemesininse taraflı davrandığını belirtiyordu. Babikyan ne yazık ki raporunu Meclis kürsüsünde okumaya fırsat bulamadan vefat etti.[10] Buna karşılık Yusuf Kemal, temel sorumluluğun Ermenilerde olduğu, yetkililerin güçsüz kaldığı sonucuna varıyor, Müslüman halkın yaptıklarına hafifletici nedenler buluyordu. Raporu yayınlanmadı. Meclisi Mebusan böylece Adana olaylarının üstünü örtmüştü.

10 Bu ölüm hayli kuşku uyandırmıştır. Babikyan raporunu sunmadan önce Taşnaklara iletmiş, onlarsa İttihat'la işbirliğini yine de sürdürmüşlerdir.

Hükümete gelince, daha ziyade olayın dışarda yarattığı etkileri yatıştırmakla meşgul oldu. Basına yaptığı açıklamalarda karışıklıklar çıktığını daha önce sistematik biçimde inkâr etti; sonra kurbanların sayısını olduğundan az gösterdi; nihayet, "meşruti" orduya bağlı askerlerin ikinci katliama katıldıkları iddiasını yine kesin bir dille yalanladı. Hükümet bu son açıklamayı yaptığı sırada, Fransız hükümetinin Dışişleri Bakam Stephen Pichon 17 Mayıs'ta Meclis'te yaptığı konuşmada, "saldırıları önlemek ve bastırmak için gönderilmiş" birliklerin katliama katıldıklarını öne sürüyordu.[11] "İnançlı ve bağlılıklarını kanıtlamış Jön Türklerin başkanlık ettiği sıkıyönetim mahkemelerinin tutanaklarında bile süslü ifadelerle Ermeni devrimi teması işlenmekteydi. Babıâli bir süre sonra sözlerini geri aldı ve "korkunç felaket"in bir "anlaşmazlığın" sonucu olduğunu, suçluların yasalar uyarınca cezalandırılacağını belirtti.[12]

Avrupa olayın kapanmış olmasını diliyordu. Büyük devletler, kendisi de olaym örtbas edilmesinde çıkarı olan Jön Türk rejiminin kınanmasıyla uğraşamayacak kadar sipariş ve imtiyaz kapma yarışına gömülmüşlerdi. Jön Türk hükümeti yine de Ermenilerle cepheden kapışmaya giremezdi: Nisan günlerinde İttihat ve Terakki komitesinin birçok üyesi İstanbul'da onların himayesinden yararlanmışlardı ve hayatlarını Ermeni meslektaşlarının misafirperverliğine borçluydular. Komite bu durumda, bir yandan kardeşçe amaçlar taşıdığı konusunda güvencelerini yinelerken, öte yandan da adaletsizlikleri çoğaltmakla yetindi: Suçlulara karşı bağışlayıcılık, kurbanların tazminat taleplerinin reddi.

Yerel ölçekte Adana dramı bir bölgenin ekonomik yıkımını ve Ermeni nüfusunun büyük bir bölümünün yokoluşunu ifade ediyordu; Türk ölçeğine göre ise, ne mutlu ki Nisan

11 A. Adossides, a.g.e., s. 144-155.

12 A.g.e., s. 118-119.

1909 olaylarının tozu dumanı arasında boğulmuş üzücü bir kazaydı; Avrupa içinse, mevcut siyasal konjonktürde yankısının çoğaltılması yersiz kaçacak bir uğultuydu. Kısacası, ortak bir davranışla üzerinden atlanmış bir katliam. Tarihçi açısındansa, bu cinayet gözden kaçırılmaz önemdedir. Hamidiye katliamlarıyla Jön Türk soykırımı arasında bir ara istasyondur. Adana'da bir safhası çöken eski rejim, bir safhasıysa yeni gelen rejim tarafından gerçekleştirilen bu cinayet, Türk kitlelerinin Ermeni'ye karşı tutumundaki sürekliliğe tanıklık etmektedir: Otoritelerin düzeni kendilerini koruduğu ölçüde yağmalamak ve öldürmek.

1909'da, Ermeni sorunu Türk hükümeti için yalnızca sıkıntıya neden olan bir düzeydeydi. Sorunu Ermenilerin imhası yoluyla çözümlemeyi hâlâ düşünmüyordu; ama Türkleri daha fazla liberalizme zorlayacak güçte değildi ve ayrıca böyle bir zorlamada bulunmak da istemiyordu. Bununla birlikte, Kilikya katliamlarının hemen ertesinde Doktor Nazım şunları söylüyordu: "Osmanlı İmparatorluğu münhasıran Türk olmak mecburiyetindedir. Yabancı tebanın varlığı Avrupa'nın müdahalesi için bir vesiledir. Silah zoruyla Türkleştirilmelidirler."[13]

Eyaletlerde Durum

Yeni rejimin olaya karıştığı tartışma götürmez olduğu halde Kilikya katliamlarının devrik hükümdarın günah hanesine yazılması kararı, Taşnak Partisinin Osmanlıcılık politikasıyla işbirliği konusundaki azmini kanıtlamaktadır. Taşnaklar, Komitenin Anayasa'yı hayata geçireceğine dair inançlarını koruyorlardı. İstanbul'da "hayatlarını devrimin korunması uğruna feda etmiş" Türk ve Ermeni vatandaşların anısına düzenlenen bir törene katıldılar ve kısa bir süre sonra (6 Eylül 1909) İttihat ve Terakki komitesiyle, Ermenilerin Osmanlı vatanını

13 Akt. R. Pinon, *Revue des Deux-Mondes*, Septembre 1919.

muhafaza etme arzusunu ve her iki parti için el ele çalışmanın gerekliliğini vurgulayan bir anlaşma imzaladılar. Bu anlaşma, özellikle de 1909'dan beri muhalafete geçmiş Hınçak partisi başta olmak üzere, acil gerçeklerin daha fazla bilincindeki diğer Ermeni örgütleri tarafından ağır biçimde eleştirildi.[14]

Varna'da yapılan 5. kongresinde Taşnak Partisi İttihat'a karşı tavrını yeniden belirledi. Ortak düşman artık Çarlıktı ve kongrenin Türkiye delegeleri Çarlığın kınanması konusunda Kafkasya, İran ve diasporadan gelen yoldaşlarıyla oy kullandılar. Bu tavır sosyalist bir partinin perspektiflerine uygundu: Emperyalist güçlere karşı mücadele etmek ve Osmanlı İmparatorluğunu canlandırmaya muktedir genç bir partiye güven duymak. II. Enternasyonal'in Jön Türk devrimini desteklediği anımsanırsa, bu tavır daha iyi anlaşılabilir.

Bununla birlikte, Taşnaklar eleştirilerini sakınmıyorlardı: "Temel reform açısından bakıldığında, yeni rejimin icraatı şimdilik önemsizdir: Yeni rejim darkafalı saldırgan bir milliyetçilik kavrayışıyla, toplumsal ve ekonomik düzene ilişkin sorunlarda küstahça bir uzlaşmazlık sergilemektedir; yirmi yıldır her türden ayrılıkçılık fikrini siyasal sağduyu yoksunluğu olarak kategorik biçimde reddeden açık ve kesin açıklamalarımıza karşın, günümüz Türkiyesinin yöneticileri Ermenilere dönük eski Hamidiye politikasını tümüyle terketmek niyetinde değiller."[15] Partinin 1911'deki 6. kongresinde İttihat anayasal programa ihanet etmekle suçlandı. Yine de 1912'de, Balkan savaşı sırasında Türkiye Ermenileri Anayasaya bağlılıklarını kanıtladılar ve savaşta Türklerin safında yer aldılar. Balkan Ermenileri ise Türklere karşı sürdürdükleri mücadelede

14 Hınçak Partisinin sağ kanadı ve Armenakan grubu liberal bir grupla birleşerek Ramgavar Partisini oluşturmuşlardı. Bununla birlikte, bu parti Jön Türklere çok daha yakın durmayı sürdürdü.

15 Michael Varandian, *Kopenhag Sosyalist Enternasyonal kongresine sunulan rapor*, 1910, s. 12 ve 17-22.

Bulgarlara yardım etmek için Fedai kahramanlarından Andranik'in yönetiminde bir gönüllü müfrezesi oluşturdular. Yani, Ermeniler bölünmüş durumdaydılar.

Doğu eyaletlerindeki durum, hükümetin tutumunda bir değişiklik olacağına dair en küçük umuda yer vermiyordu. Konsolosluk raporları ve takrirler (veya kararlar: Patrikhanenin Babıâli'ye ilettiği notalar; Ekim 1912'den Mayıs 1913'e kadar 176 nota verilmişti) halinde bir araya getirilmiş belgelerde, "şimdiki halde her günkü olayların dışına taşmayan"[16] bir anarşi ortamı betimleniyordu. 1912 sonundaki durumu özetleyen İstanbul'daki Rus konsolosu De Giers, bakam Sazonov'a şunları yazıyordu: "20 Ekim 1895 kararnamesi kağıt üstünde kalmıştır. Tarım sorunu gün geçtikçe daha karmaşık hal almaktadır. Toprakların büyük bölümüne Kürtler tarafından zorla el konulmuştur. Yetkililer buna direnmedikleri gibi, bu şiddet hareketlerini korumakta ve desteklemektedir. Konsoloslarımızın tümü Kürtlerin yağma ve haydutluklarının devam ettiğini belirtiyorlar. Ermenilerin katli ve kadınların zorla İslam dinine döndürülmesi vakalarının ise ardı kesilmiyor. Suçlular hakkında hiçbir soruşturma açılmamaktadır."[17]

21 Mart 1912'de İstanbul'da toplanan Ermeni Ulusal Meclisi, reformlar sorununda tüm Ermeni partilerinin dayanışma içinde olduğunu ortaya koydu. Bu birleşik tavrın belirtisi olarak Taşnak Partisi, Ermeni çıkarlarına zarar vermekle

16 De Giers'in 11 Mart 1913 tarihli telgrafı, *Livre orange* no 15. Rus Dışişleri Bakanlığı'na Ermeni sorunuyla ilgili olarak 26 Kasım 1912- 10 Mayıs 1914 arasında iletilmiş resmî yazı ve telgrafları bir araya getiren *Livre orange*, (AE 31 SIM 1512, *Turquie*, yol 90) referansıyla belirtildiği Quai d'Orsay'da (Fransız Dışişleri Bakanlığı) görülebilir (tüm tarihler eski takvime göredir.) A. Mandelstam buradan birçok pasaj aktarmaktadır, *L'Europe et l'Empire ottoman*, a.g.e., s. 206-245.

17 De Giers'in 26 Kasım 1912 tarihli telgrafı, *Livre orange* no I.

suçladığı patrik Ormanyan'ın saygınlığının iade edilmesine karşı çıkmadı.

Türklerin Balkanlar'da yenilgiye uğramasından sonra Ermenilerin yaşam koşulları ağırlaştı. Binlerce muhacir (Trakya ve Makedonya'dan göçen Türkler) hırisyanlara karşı şiddetli bir nefretle dolu olarak Anadolu'ya geçtiler. Kürt aşiret reisleri 1913 Nisan'ından itibaren yağma ve cinayetlerini yoğunlaştırarak, hiçbir cezaya uğramaksızın Ermenilere ait topraklara el koydular. Türk memurlar bütün bu yasadışı hareketleri açıkça destekliyorlardı. Konsolosluk ve patrikhane raporları giderek artan bir kaygıyı açığa vurmaktaydı. 29 Nisan 1913'te sadrazama verilen bir notada Ermeni patriği, öncekilerden daha korkunç bir felaketin yaklaştığını gösteren uyarıcı işaretleri hükümetin dikkatine sunuyordu. Müslüman yığınlar arasında devletin başına gelen tüm felaketlerden Hıristiyanların sorumlu olduğu şayiaları yayıldı. Ermeniler şehirlere sığınmak amacıyla köylerini terketmeye başladıklarından, hükümet buralara yavaş yavaş muhacirleri yerleştiriyordu.[18]

Mayıs'ta, Bitlis vilayetinde Kürtlerin gerçekleştirdiği cinayetlerde artış görüldü. Patrik 13 Mayıs'ta, durumun her gün daha da kötüleştiğini belirtiyordu: "Olayların bu şekilde devam etmesi Ermeni halkının yok olması sonucunu getirecektir... Elimden, toplumun gözünde küçük düşürülen Ermeni ulusunu bekleyen kötü son konusunda Osmanlı halkı ile devletinin vicdan ve sorumluğuna ve uygar dünyanın merhametine seslenmekten başka birşey gelmiyor."[19] Sadrazamlığa getirilmiş olan Said Halim'in buna yanıtı, şikayetlerin gerçekleri

18 De Giers'in 1913 Mayıs tarihli telgrafı, a.g.e, no 22. Burada da, yoksunluk ve sefaletleri tahmin edilebilecek "yerleri değiştirilmiş insanların" söz konusu olduğunu göz ardı etmemek gerekiyor.

19 31 Mayıs 1913 tarihli takrir. İstanbul'daki Fransız konsolosu Bompard'ın 23 Ağustos 1913 tarihli telgrafında aktarılmıştır; AE 81; SIM 1540; *Turquie*, vol. 88, dépêche no 628.

yansıtmadığını belirtmek oldu. Sıralanan cinayetleri ustaca bir dil cambazlığıyla tek tek ele alarak, kimini inkâr edip kimini de önemsiz şeyler gibi gösterdi. Ve ekledi: "İktidarın yeniden mutlak hâkimi haline gelen Jön Türk partisi, Meşrutiyeti izleyen ilk yıllardaki eski müttefiklerini yanında bulamadı. Ermeni ulusunu kendi aralarında paylaşan ve tümü de anlaşmazlık yaratma müptelası çok sayıdaki Hınçakçı, Taşnakçı ve diğer komite ve partiler, hükümete muhalefet ve yabancı güçlere en azından diplomatik satıhta müdahale çağrısı yapma konusunda yine de sımsıkı birleşmişlerdir." Ağustos 1913'teki durumu analiz eden İstanbul'daki Fransız büyükelçisi Bompard'ın gözlemleri de şöyleydi: "Hükümet kendi açısından Ermeni ajitasyonunu ortadan kaldırmak için, sağlamlaşmış olan konumundan ve Avrupa'nın kayıtsızlığından yararlanıyordu. İstanbul'da Ermeni gazetelerinin yayınını defalarca askıya aldı; Sivas eski mebusu Boyacıyan'la Erzurum eski mebusu Pastırmacıyan'ı tutuklattırarak bir süre sonra serbest bıraktı:[20] Patrikhaneden Siirt ve Bitlis piskoposlarının değiştirilmesini istedi. Jön Türk hükümetinin ödün vermez milliyetçiliğinden kopamaması ve onsuz ne ulusal birliğin ne de İmparatorluğun şimdiye kadar korunmuş toprak bütünlüğünün sağlanamayacağı iç barışı gerçekleştirmek için Ermeni taleplerine gerekli tavizlerde bulunmayı becerememesi kaygı vericidir."[21]

Patrik 16 Ağustos 1913'te, zulüm politikasının adeta doğa yasası haline getirildiğini açıklıyordu: "Ermenilerin mallarını, hayatını ve onurunu ceza korkusu olmaksızın saldırılacak şeyler olarak görme ve en haklı şikayetlerini örtbas edip yoksayma sistemi, saldırganları yapacakları her şeyin mübah olduğuna inandırmıştır."[22]

20 Söz konusu edilenler, Sason olaylarında Murad adıyla bilinen Hampartsoum Boyacıyan ile 1896'daki Osmanlı Bankası eyleminin önderlerinden Armen Garo'dur.

21 23 Ağustos 1913 tarihli aynı telgraf, a.g.e.

22 16 Ağustos 1913 tarihli takrir, AE 81; SIM 1540, Turquie, vol. 88.

Hınçak komitesinin 17 Eylül 1913 tarihli bir raporu, yeni rejimin başarısızlığının son derece açık bir tesbitini içermektedir:[23] "Son dört ya da beş yıl boyunca Osmanlı Meşrutiyet yönetimi gelecek için vaat temsil eden hiçbir nitelik kazanamadı (..) Yeni yönetim ve örgütlenmenin çeşitli milliyetleri ortadan kaldırmak için uğraştığı ortaya çıktı."

1908 ve 1914 arasında birbirini takibeden hükümetlerin tümü –İttihat çoğu kez azınlıktaydı– böylelikle Ermeni halkının diğer milliyetlerle karıştırılarak ulusal özelliğinin bulanaklaştırılması ve sürekli zulme uğratılmasını güden Hamidiye politikalarına dönmüş oluyorlardı. Peki o dönem Türkiye'deki Ermenilerin sayısı ne kadardı? Bu temel soruyu yanıtlayabilmek için elimizde bulunan kaynaklar, patrikhanenin 1912 tarihli istatistikleriyle, bununla zıt veriler içeren Türk istatistikleridir. Patrikhanenin istatistiğine göre, Ermenilerin sayısı 1912'de 2.100.000'di; bunların 1.170.000'i doğudaki vilayetlerde, 400.000'i Kilikya'da, 530.000'i de Avrupa Türkiyesi'ndeydi. Türk istatistiklerindeyse, toplam sayı 1.300.000 olarak veriliyor, doğu vilayetlerindeki Ermeni nüfusun 600.000'den ibaret olduğu belirtiliyordu.[24] "Tüm Türkiye'de bir buçuk miyondan fazla ama iki milyonun altında Ermeninin bulunduğu, Ermeni halkın doğu vilayetlerinde –Van hariç– çoğunluk oluşturmadığı ve Müslümanların sayısının en az hıristiyanlarınki kadar olduğu görece bir kesinlikle söylenebilir"[25] Ermeniler çoğunlukta bulunmadıkları için, geleceklerini

23 Akt. Mahmut Muhtar Paşa. *La Turquie, l'Allemagne et l'Europe depuis le Traité de Berlin jusqu'à la guerre mondiale*, Paris, Berger-Levrault., 1924, s. 95.

24 Bu istatistikler birçok kez yayınlanmıştır. Özellikle bkz. M. Leart, a.g.e., s. 60-63 ve "Babıâli'nin bildirisine yanıt", İstanbul Ermeni Patrikhanesi, 1919, s. 40-46.

25 R. Hovannisian, a.g.e., s. 37. Van ve Bitlis vilayetlerindeki Ermeni nüfus için Van'daki Fransız konsolos yardımcısı Zarzecki'nin 11 Ekim 1913 tarihli (AE 81: SIM 1450, *Turquie*; vol. 89, s. 48-62) raporuna bakınız. Burada, toplam nüfus

bağımsızlık çerçevesinde düşünmeleri gündem dışıydı. Ama küçük bir azınlıktan daha fazla bir gövde oluşturdukları için de "kültürel ve ulusal özerklik" umut ediyorlardı. Haklarını kullanabilmenin olanaksızlığı karşısında, onlar da eski yönteme geri döndüler: Avrupa'yı yardıma çağırmak. Ama işler eskisi gibi değildi. Dünya çapındaki ilk çatışma gelip kapıya dayanmış, savaş hazırlığındaki büyük devletler çılgınca bir diplomatik trafiğe dalmışlar ve hassas olduğu kadar da yoğun bir ittifaklar ağı kurmaya girişmişlerdi. Bu ortamda Ermeni sorunu, ancak emperyalist dünya hegemonyası politikasının öğelerinden biri olarak kalıyordu.

Ermenilerin Hamisi Rus İmparatorluğu

Tüm veriler büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu karşısındaki politikasının 1908'den itibaren değişikliğe uğradığını göstermektedir.

Görüntünün tersine en az kavgacı olanı Alman kapitalizmiydi. Almanya, bölgedeki ekonomik yerleşimini sağlama alacak olan İstanbul-Bağdat demiryolunun (BBB, Berlin-Bizans-Bağdat) tamamlanması peşindeydi. 1910 Kasım'ında Kayzer ve Çar anlaşmaya vardılar: Rusya demiryolunun inşasına karşı çıkmayacak, ama Rus demiryolu Kafkasya'ya uzatılana kadar da Almanya bu hattı Rus sınırına doğru genişletmeyecekti.[26]

ve çeşitli milliyetlere dağılışıyla ilgili verilen sayılar çok farklıdır. Zarzecki toplam 350-400.000 nüfusa sahip Van'da 200.000 Kürt'ten söz ederken, patrikhanenin verdiği rakam, 72.000'dir.

26 Aynı dönemde, Erzurum mebusu Armen Garo, yabancı kapitalizmin desteği olmaksızın Ermeni eyaletlerinde demiryolu inşa edilmesiyle ilgili bir tasarı sundu (bkz. Thobie'nin daha önce belirtilen tezi, s. 674-694). Bu dönemde yabancı yatırımlar, paylaşım politikasını kendi kapitalistlerinin çıkarlarından bağımsız olarak yürüten Devletler tarafından desteklenme durumunda değildi.

Almanya ve Rusya, Yakındoğu'yu iki nüfuz alanına bölerek paylaşıyorlardı: Almanya Anadolu ve Mezopotamya'yı, Rusya da İran ve Ermenistan'ı alıyorlardı. İngiltere'ye gelince, İran Körfezi'ndeki üstünlüğünü korumayı düşünüyor ve demiryolunun Basra'ya kadar uzanmasına, yani Körfez'e doğru yayılmasına karşı çıkıyordu.

1913 Mart'ında bir Türk- İngiliz anlaşması, gümrük vergilerinin % 4 yükseltilmesi karşılığında İnglitere'ye bu bölgede bir nüfuz çevresi elde etme hakkı sağladı.[27] Diğer büyük devletler bu anlaşma üzerine telaşa kapıldılar. Almanya, Avrupa çıkarlarının muhafaza edilmesi kaydıyla Türkiye Asyası'ndaki girişimlerinde tam bir serbestlik kazanmaya çalıştı. Fransa 15 Şubat 1915'te Almanya ile, Suriye'nin Humus'tan Fırat üzerindeki Der Zor'a kadar olan bölümüyle Kilikya'nın Fransız "nüfuz çevresi", bu hattı çevreleyen tüm bölgenin de "iş alanı"[28] kabul edilmesini sağlayan bir anlaşmaya, vardı. İtalya ve Avusturya, Anadolu-Bağdat demiryolundan, İskenderun-Halep bölgesinde, "iş alanı" haline gelen 60 km.'lik bir tarafsız bölgeyi Fransa'ya bırakıyorlardı.[29] 1914 Haziran'ında İngiltere ve Almanya arasında, İngiltere'nin demiryolunun Basra'ya kadar uzatılmasına karşı çıkmayacağı ama İran Körfezi'nin kendisi tarafından denetlenmesinin kabulünü istediği bir anlaşma imzalandı. Petrolün cazibesinin bu antlaşmaların yabancısı olmadığını belirtmek bile gereksizdir.

1914'te demiryolu daha tamamlanmamıştı. Haydarpaşa - Bağdat arasında, Toros ve Amanos dağlarından geçmesi gereken tünellerin de yer aldığı 825 km'lik iki bölüm eksikti. Almanya, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde ekonomik denetim

27 Harry N. Howard, *The Partition of Turkey, A diplomatic history. 1913-1923*, New York, Norman Universtiy of Oklahoma Press, 1966, s. 51.

28 Deyim Dışişleri sekreteri Jagow'undur; 15 Temmuz 1913 tarihli, Roma'ya gönderilmiş telgraf, ibid; s. 53.

29 A.g.e., s. 57-58.

sağlamış olmaktan uzaktı ve yatırımları Fransa, İngiltere ve hatta Avusturya-Macaristan'ınkilere kıyasla çok azdı. Antant ve Üçlü İttifak üyelerinin her biri, müttefiklik bağlarından bağımsız olarak Osmanlı İmparatorluğu üzerinde kendi oyununu oynamaktaydı.

Öte yandan, Rus politikası takip ettiği iki amaca sadakatini koruyordu: Bir yandan, Trankafkasya'da Türkiye ile güvenli bir sınır çizgisi elde etmek; öte yandansa, Akdeniz'e çıkışı, yani Boğazlar'ın denetimini sağlamak. Esasen, Boğazlar'ın kapanmasına yol açan Balkan Savaşı'yla birlikte Rusya bu durumun öneminin farkına varmıştı: Ukrayna tahıllarının taşınması karayoluyla % 25 daha pahalıya geldiği için yüz milyon ruble zarara girmiş ve Merkez Bankası faiz oranları 1913'te % 0,5 yükselmişti.[30] Kuşkusuzki panslavizm ütopyalarından daha önemli olan bu acil hasar, Rusları Boğazlar sorununu en öncelikli sorun olarak görmeye sevkediyordu. Bu durumda daha uzlaşmacı olmaları ve itilaflı Transkafkasya sorununu Türkiye'yle görüşmeleri gerekiyordu. Bu sınır sorunu da Ermeni sorunundan ayrılamazdı. 1912'de Rus-Ermeni ilişkileri değişikliğe uğradı. Rusya, Prens Lobanov'un "Ermenisiz Ermenistan" ve Prens Galitzin'in Transkafkasya Ermenilerinin zorla Ruslaştırılması politikalarını kesin biçimde terkediyordu. Çar ve Kafkasya naibi Vorontsov - Dachkov, "Ermenilere karşı güven ve dostluk politikasını başlattılar."[31] Bir yandan, hapse atılmış Ermeni yöneticilerinin büyük bölümü 1912 başında beraat ettirilerek serbest bırakıldı; bir yandan da "dayanılmaz yaşam koşullarının hüküm sürdüğü Küçük Asya vilayetlerinde bir Ermeni isyanının patlak vermesi her zaman mümkün olduğu ve bir ayaklanmanın bizim kendi

30 C. Jay Smith, *The Russian Struggle for Power* (1914-1917), New York, Greenwood Press, 1956, s. 513.

31 René Pinon, *La Suppression des Arméniens. Methode allemande, travail turc*. Paris, Librairire académique Perrin, 1916, s. 7.

sınır eyaletimize de sıçramasından korkulduğu için"[32] Çarlık hükümeti Ermeni eyaletlerinde reform konusunun yeniden görüşülmeye başlanmasını kararlaştırdı. Rusya'nın politikasını yönlendiren ve Sazonov ve De Giers'i on beş yıllık suskunluktan sonra Ermeni dosyasını yeniden açmaya iten, safiyane bir insancıl ilgiden çok sıraladığımız bu düşüncelerdir.

Rus Ermenistanı'nda Türkiye Ermenileri lehinde yoğun bir kampanya başlatıldı. Din adamları, demokratlar, vatansever ve hayırsever cemiyetler, Taşnak ve Hmçak partileri ve hatta Bolşevikler doğrudan bir hareket başlatmak için birleştiler. 1912 Ekim'inde Katolikos Kevork Ermenilerin Tahta sadakatleri konusunda güvence vermek ve reformlar sorununu yeniden gündeme sokmasını dilemek için Çar'ın huzuruna çıktı. Rusya'daki değişik Ermeni cemaatleri katolikosun çabalarını desteklemek ve dış ülkelerdeki Ermeni hareketleriyle eşgüdüm sağlayarak sorunun çözüme kavuşturulması için Rusya'da propagandayı yoğunlaştırmak amacıyla Kasım 1912'de Tiflis'te toplandılar. Kasım sonundan itibaren Ruslar, Sazanov'u Paris ve Londra'da bu yönde girişimlerde bulunmakla yükümlendirerek[33] reformlar sorununun gündeme çıkartılmasında inisiyatifi ele aldılar. Kaygıya kapılan Babıâli atağa kalktı ve 1913 Mart'mda artık sırf doğu eyaletleri için değil, bütün eyaletleri kapsayan bir idari reform planı hazırladı.. Mayıs'ta De Giers, İngiliz ve Fransız meslektaşlarıyla birlikte, Alman hükümetinin de ilgi göstermeye başladığı Ermeni sorunu konusundaki reform projesinin temellerini kaleme almakla görevlendirildi.

Sazonov –beş büyükelçisi aracılığıyla– 11 Mayıs 1895 memorandumu temelinde gecikmeksizin müzakereyi başlatma talebiyle büyük devletlere başvurdu. Bunlardan olumlu

32 Serge Sazonov, *Fateful Years, 1909-1916*, New York, 1928, s. 140-147, akt. Hovannisian, s. 31.

33 Sazonov'un De Giers'e 30 Kasım 1912 tarihli telgrafı, *Livre orange* no: 2.

yanıt aldı; ama Avusturya ve İtalyanlar tarafından desteklenen Almanlar, ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü ilkesine saygı gösterilmesi ve müzakerelere Türklerin de dahil edilmesi koşuluyla katılacaklarını belirttiler. 1913 Haziran'ında İstanbul'daki Rus büyükelçiliği baş tercümanı Mandelstam'ın tasarısı, Üçlü İttifak'ın büyükelçilerinin yaptığı bazı değişiklerle kabul edildi. Ama Türkler 1913 Mart'ında vilayetlerin idaresi konusunda Osmanlı İmparatorluğu'nu altı ayrı denetim bölgesine ayıran yeni bir yasayı yürürlüğe koymuşlardı. Büyük devletlere hiçbir hareket olanağı bırakmayan ve Avrupa'nın tasarısının içini boşaltan bu yasa, Mandelstam tasarısı üzerinde tartışmak için 3 ve 24 Temmuz arasında Yeniköy'de toplanmış olan Ermeni Reformları Komisyonu'nun toplantısını başarısızlığa mahkûm etti.[34] Antant ve Üçlü İttifak delegelerinin çatıştığı sekiz oturumdan sonra, komisyon üyeleri reformların uygulanması konusunda Avrupa denetiminin zorunluluğu, Hamidiye alaylarının tasfiyesi ve okullarda dillerin eşitliği ilkesine ilişkin birkaç ortak nokta dışında anlaşma sağlayamadan ayrıldılar.[35]

Diplomatik hareket ara vermeksizin yeniden başladı. Türkler bu arada Ermenistan'a yardımcılığını yabancı danışmanların yaptığı Osmanlı genel müfettişleri atayarak büyük devletleri bir oldu bittiyle karşı karşıya bırakma çabası içine girdiler. Hatta Talat, Ermenileri korumak için yedi bin Türk askeri göndermek istiyordu.[36] Türkler Ocak 1914'te muhacir göçünü iyice yoğunlaştırdıktan sonra, ilerki yılların imha politikasında kendilerine yarar sağlayacak ve altı vilayetten üçünde (Sivas, Harput, Diyarbakır) Müslümanların çoğunlukta, diğer üçünde de eşit oranda bulunduğunu kanıtlayacak olan nüfus sayımı işlemlerini hızlandırdılar. Büyük devletler

34 Yeniköy Konferansı tutanakları: AE 81; SIM 1540; *Turquie*, vol. 88, s. 61-137.

35 A. Mandelstam, a.g.e., s. 227-234.

36 De Giers'in 29 Ekim tarihli telgrafı, *Livre Orange* no 92.

tarafından iki ittifak grubunu temsil etmekle görevlendirilmiş olan De Giers ve Wangenheim (İstanbul'daki Alman büyükelçisi) bir reform tasarısı üzerinde anlaşmaya varmayı başardılar. Anlaşma 8 Şubat 1914'te Rus maslahatgüzarı K. N. Goulkevitch'le Sadrazam Said Halim tarafından imzalandı. Türkiye'yi Rusya karşısında doğrudan yükümlülük altına sokuyor, yani Kıbrıs Sözleşmesi ve Berlin Antlaşması'nın Ermeni işlerinde İngiltere'ye tanıdığı sorumluluk bir kenara itiliyor ve Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesine dönülmüş oluyordu.

Büyük devletlerin elçileri tarafından revize edilen ve Jön Türkler tarafından değişikliğe uğratılan nihai tasarı, Ermenilerin 1878'den beri talep ettikleri başlıca reform konularını içeriyordu. Anadolu'da iki eyalet oluşturulacak (Türk Ermenistanından bahsedilmiyordu), bunlardan biri Trabzon, Sivas ve Erzurum vilayetlerini, diğeri de Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır vilayetlerini kapsayacaktı.[37] Her eyalet yabancı bir genel müfettişin sorumluluğu altında olacaktı. En üst sivil makamı temsilen, bir üst kademedekiler hariç tüm memurları atama ve değiştirme yetkisine sahipti. Büyük devletlerin tavsiyesiyle on yıllık süre için seçilecek, görevinden azledilemeyecek ve reformların yürürlüğe sokulması için eyaletteki askeri güçler kendisinin tasarrufunda bulunacaktı. Öte yandan, bir Avrupalının kumanda edeceği ve Türkler ve Ermenilerin oluşturacağı (Kürtler dışarda tutulmuştu) karma bir jandarma kuvveti kurulacaktı. Hıristiyanlar ve Müslümanlar yasa önünde eşit olacaklar, Ermeni dili mahkemelerde ve devlet dairelerinde kabul edilecek, Ermeni okulları açılması konusunda hiçbir kısıtlama getirilmeyecekti.[38]

37 Ermeni vilayetlerinin iki ayrı bölgeye bölünmesi ve Trabzon vilayetinin dahil edilerek Ermeni nüfusunun oranının düşürülmesi Osmanlı hükümetine verilmiş bir tavizdi.

38 A. Mandelstam, a.g.e., s. 236-242; Vikont Bryce, a.g.e., 117-118.

8 Şubat anlaşması, Ermenilerin tüm umutlarını bütünüyle karşılamasa bile, Ermeni sorununun uluslarası plana çıkışından, yani 1878'den beri önerilmiş en yaşayabilir nitelikteki reformu oluşturuyordu. Hatta Türkiye ve Rusya arasındaki bir ittifak başlangıcına işaret ediyordu. 1914 Mayıs başında Talat'ın yönetimindeki bir Türk heyeti Kırım'da Livadia'ya gitti. Talat Çar'a ve Sazonov'a, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün güvenceye alınması karşılığında Boğazlar sorununun çözüme kavuşturulmasını önerdi.[39]

1914 Nisan'ında Doğu Hint Hollandası baş yöneticisi Westenenk ve Norveç Ordusu'ndan Binbaşı Hoff genel müfettiş atandılar. Birkaç hafta sonra İstanbul'a vararak Talat'la sözleşme imzaladılar. Savaş patlak verdiğinde, Westenenk Erzurum'a varmak üzereydi; Hoff ise Van'a henüz gelmişti. Türkiye savaşa girmemesine karşın, hükümet Anadolu'nun doğu eyaletlerine tayin ettiği iki yabancı müfettişin vekaletini uzatmanın gerekli olmadığı fikrine varmıştı.

Müfettişlerin geri gönderilmesi, Ermeni sorununda büyük devletlerin müdahale politikasına son vermiş oluyordu. Türkiye ve Rusya, kara sınırlarına karşılıklı saygı ve Rusya'ya Ege denizine çıkma hakkı tanınmasıyla aralarındaki anlaşmazlıklara çözüm getirmeye girişir ve Ermeni politikasının XIX. yüzyıldan beri sürdürdüğü çabalar hedefe varmış görünürken, her şey çöküyordu. Ayrıca 6 Şubat anlaşması Jön Türkler tarafından hiç iyi karşılanmamıştı; anlaşmayı ulusal egemenlik ilkelerinin yeniden tartışma konusu yapıldığının bir işareti olarak gördüklerini ve böylece olayın kendileri açısından günün en ciddi sorunu olarak göründüğünü saklamamışlardı. Üstelik Ermenilere verilen her tavizin Araplar tarafından aynı dayatmaların getirilmesine yol açacağı kaygısını taşıyorlardı. 17 Kasım 1913'te Berlin'de Rus büyükelçisi Swerbiev'le görüşen Cavit, Ermeni sorununun Türkiye için bir mihenk taşı olduğunu ve Babıâli Ermenilere

39 H. Howard, a.g.e., s. 72.

en geniş hakları vermeyi kararlaştırmış olduğu için Antant'ın tasarısının Türkiye'nin egemenlik haklarını çiğnediğini resmen bildiriyordu.[40] Avrupa savaşının Ermeni sorununu yeni bir ilişki çerçevesine yerleştirdiği ve diplomatik yolların başarısızlığının şiddete dayalı çözüm yollarına kapıyı araladığı kesindir.

40 De Giers'in 29 Ekim 1913 ve Swerbiev'in 17 Kasım 1913 tarihli telgrafları, *Livre Orange* no 92 ve no 96.

13

Kapan Kapanıyor

Doğu sınırında Ermenilerin varlığı Türkiye tarafından tehdit edici bir engel olarak kabul ediliyordu. Bir tarafta Jön Türkler turancı saplantılarına bağlı olarak, Transkafkasya'daki Müslüman halkları kurtaracak bir seferberlik hazırlığı içindeydiler. Öte taraftaysa, Şubat 1914 antlaşması sayesinde Ermeniler yeniden büyük devletlerin, özellikle de Rusya'nın himayesi altına girmiş bulunuyorlardı. Bu konum, barut fıçısı üzerinde oturmaktan farksızdı. Türkiye'nin dünya savaşına girişi fitili ateşledi. Köktenci çözümler ve korkunç arındırmalar zamanı gelip çatmıştı.

Türkiye'nin Savaşa Girişi

Birinci Dünya Savaşı bir şaşkınlık, çöküş ve karmaşa atmosferi içinde patlak verdi; Türkiye'nin çatışmaya girdiği koşullar bunu gayet iyi göstermektedir. "1914'teki Türk-Alman ittifakı özenle hazırlanmış Alman planlarının sonucundan ziyade alelacele yapılmış bir düzenlemedir."[1]

Osmanlı hükümeti Almanya'nın uysal bir uydusu değil, savaşa merkezi büyük devletlerin safında –son evrede biraz kendi isteği hilafına– katılmasının öncesinde olayı derin bir ihtiyatlılıkla sıkı sıkıya incelemiş, siyasal açıdan bağımsız bir

1 Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, 1914-1918., New Jersey, Princeton University Press, 1968, s. 16.

hükümetti. Bu anlaşma, sonuçta Türkiye'yi her iki yandan da sert önlemlerce belirlenmiş bir "oldubitti" karşısında bırakan uzun ve çok yönlü bir diplomatik taarruzun ürünüydü.

1914 Temmuz'unda Türkiye daha ziyade Antant'a dönük bir yönelim içindeydi: Mayıs'taki Livadia anlaşmaları[2] Temmuz'da Cemal'in Paris'e yaptığı ziyaret, İngiltere'ye ödemeleri alman yardım parasıyla yapılacak gemilerin sipariş edilmesi bunu kanıtlamaktadır. Türkiye'nin askeri güçsüzlüğünün farkında olan büyükelçi Wangenheim o sıralar, bu ittifaka yanlı değildi. Bu yüzden, Enver 22 Temmuz'da Almanya'yla görüşmeler başlatmak için harekete geçtiğinde Wangenheim hiçbir sıcaklık göstermedi. Bununla birlikte, Kayzer, "mevcut durumda" (Sırbistan'a Avusturya ültimatomunun ertesiydi) "bu ittifakı dikkate almakta yarar olduğunu" düşündü.[3] Ertesi gün müzakereler başlıyor ve antlaşma 2 Ağustos'ta, Talat'ın katılımıyla, Said Halim ve Wangenheim arasında imzalanıyordu (bir gün önce Rusya ve Avusturya arasında savaş ilan edilmiş olduğundan bazı maddeler daha baştan geçersiz duruma düşmüştü). Antlaşma uyarınca, Sırp krizinde Almanya'nın Avusturya'ya yardım etmesi Rusya'yla savaşa yol açarsa Türkiye savaşa girecekti. Almanya kendi adına Rusya'nın tehdidi altındaki Osmanlı topraklarını 31 aralık 1918'e kadar koruma güvencesi veriyordu.[4] Liman Von Sanders'in askeri misyonu bu ittifağın temel öğesiydi.[5] Almanya o andan itibaren

2 Bkz. bu kitapta Talat, Sazonov ve II. Nicolas görüşmeleri.

3 U. Trumper, a.g.e., s. 15

4 Özgün metni, *Akten des Auswartigen Amts 1867-1920,* Bonn; mikrofilmi Berkeley Üniversitesi, Ann Arbor (Michigan), Oxford Üniversitesi kolleksiyonları ve Washington Ulusal Arşivlerindedir. Antlaşma metnini akt. H. Howard, a.g.e. s. 86; ve Karl Mühlmann, *Das deutsch - türkische Waftenbüdnis im Weltkriege*, Leipzig, Koehler, 1940, s. 28-43.

5 Alman generali Liman von Sanders 1914 başında Osmanlı Ordusu'na genel müfettiş tayin edilmişti.

Türkiye'nin savaşa girmesini zorunlu saydı ve Rusya'ya karşı ikinci bir cephe açarak savaşa doğrudan katılmasını istemek ve Ortadoğu'daki İngiliz varlıklarına saldırmasını telkin etmek noktasında ısrarlarını sürdürdü. Ne var ki Babıâli bu taleplere kulak tıkıyordu. Antant'la müzakerelere yeniden başlama olasılığım saklı tutarak 3 Ağustos'ta genel seferberlik ilan etmek, Bulgaristan ve Romanya'nın durumu konusunda güvence almak ve iki İngiliz savaş gemisinin teslim edilmesini beklemekle yetindi. Buna karşılık, Türk mürettebatın gemileri teslim almak için İngiltere'ye geldiği aynı gün (3 Ağustos) İngiliz hükümeti iki gemiye el koyarak bunları kendi deniz komutanlığının emrine verdi. Almanya vakit geçirmeksizin Türklerin yaşadığı düş kırıklığından yararlanma yoluna gitti ve Akdeniz'deki Alman donanması komutam Amiral Souchon'a Göben ve Breslau savaş gemilerini Boğazlar'a yöneltme talimatını verdi.[6] Ama Said Halim buna karşı çıktı. Berlin, Türklerin koyduğu yasaktan habersiz İstanbul'a yol alan Souchon'u uyardı. Bunun üzerine Babıâli, Almanya kendisine gerçek himaye güvenceleri sağlamadığı sürece Boğazlar'ı tüm muharip gemilere açmayı kabul etti; 6'sında, Wangenheim Babıâli'nin dayatmalarına boyun eğmek zorunda kaldı: Almanya kapitülasyonların kaldırılmasına[7] ve Bulgaristan'ın savaşa girmesini sağlamaya yardım edecek, Türkiye'yi toprak kaybına uğratan bir barış antlaşması imzalamama yükümlülüğünü üstlenecekti; Yunanistan savaşa girer ve Türkiye tarafından yenilgiye uğratılırsa, Almanya Türklerin Ege adalarına dönüş hakkını sağlayacak, Türkiye'nin Rusya Müslümanlarıyla ortak bir sınır (yani Kars, Batum ve Ardahan) elde etmesi konusunu müzakereye sokacaktı. Ve nihayet savaş tazminatları konusunda güvence verecekti.[8] Bu altı

6 Donanmanın en önemli iki savaş gemisi. 4 Ağustos'ta Bône ve Philippeville'i bombalamışlardı.

7 XVI. yüzyıldan beri yabancılara sağlanmış imtiyazlar.

8 U. Trumpener, a.g.e., s. 28.

önerme Türkiye'nin savaştan beklentilerini ve merkezi büyük devletler safında savaşa katılmadan önce elde etmeyi beklediği ittifakları kesin biçimde tanımlıyordu

Babıâli Almanya'yla ittifak antlaşmasını imzalarken İngiltere'nin tarafsız kalacağını varsaymıştı. Ancak, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu tehdit ederek savaşa girmesi bütün verileri altüst ediyordu. Bunun üzerine, Türk-Alman paktının mimarlarından olmasına karşın Enver yeniden Saint Petersburg'la müzakerelere başladı.[9] Sazonov Türklerin öngördüğü koşulları (on beş ya da yirmi yıllık bir himaye güvencesi ve kapitülasyonların kaldırılması) kabule hazırdı ama İngiltere ve Fransa reddetti. Bir yandan Türkiye'nin Almanya saflarında yer alacağına inanmışlar, öte yandan kapitülasyonların kaldırılmasını tartışma konusu yapmak istemiyorlar ve nihayet Ege adalarının denetimini Türklere bırakmayı kabule yanaşmıyorlardı. 8 Ağustos'a gelindiğinde, Türkiye tarafsız kalması karşılığında toprak bütünlüğü güvencesinden başka bir şey elde edememişti.[10] Türkler Bulgaristan ve Romanya'nın aynı şeyi yapacaklarından emin olsalardı, o andan itibaren merkezi büyük devletler safında yer alacaklardı. Talat ve Halil Ağustos ortalarında Sofya ve Belgrad'a gittiler, ama hiçbir vaat elde edemediler. 10 Ağustos'ta Göben ve Breslau Boğazlar'a ulaşmıştı.

Bu, Almanya ve Türkiye arasında sıkı bir diplomatik pazarlığın başlangıcını oluşturdu. Almanların sabırsızlığından yararlanma arzusundaki Babıâli sert bir hamle yaparak 8 Eylül'de kapitülasyonları kaldırma kararı verdi. Bu esnada daha önce benzeri görülmemiş bir olaya tanık olundu: Alman ve Avusturya büyükelçileri bir protesto notası kaleme almak için savaşın tam göbeğinde Antant büyükelçileriyle bir araya geldiler. Bir taraftan Babıâli'ye güvenceler verdikleri de

9 H. Howard, a.g.e., s. 96. C.J. Smith, a.g.e., s. 69 - 70.

10 C.J. Smith, a.g.e., s. 72.

doğrudur.[11] Her iki kart üzerine oynamayı sürdürmek ve tarafsız kalması karşılığında Antant'tan kapitülasyonların kesin biçimde kaldırılması tavizini elde etmekle birlikte, Türk hükümeti peşini bırakmayan Almanya'ya Türk-Alman paktı vasıtasıyla bağlı durumdaydı. Türk hükümeti bünyesinde savaş ilan etmeye istekli görünen sadece Enver'di. Wangenheim ve deniz ataşesi Humann baskıyı yoğunlaştırıyorlardı. Kabine üç gruba bölünmüş durumdaydı: Müdahale yanlısı Enver ve Cemal; tarafsızlık yanlısı Said Halim ve Cavit; ve her zamanki gibi arabulucu Talat. Merkez komitesinde çoğunluk Alman yanlısı görünüyor, ancak Doktor Nazım her türlü müdahaleye karşı çıkma tavrını koruyordu.[12] Sadrazam ve güvercinler grubu birkaç haftalık ertelemeden başka bir şey umamazlardı. Her aşama Türkiye'yi önceden yükümlülükler altına sokuyordu. 26 Eylül'de Enver Çanakkale Boğazı'nın kapatılmasını emretti; o andan itibaren Rusya'nın müttefikleriyle bağıntısı kesilmiş, yiyecek ve teçhizat gereksiniminin temini için Arhangelsk ve Vladivostok limanlarıyla yetinmek zorunda kalmış oluyordu. Ekim başında Enver Wangeheim'a, Halil ve Talat'ın kendi katılma politikasını benimsemiş olduğunu ve Cemal'in desteğiyle birlikte kabinenin olurunu da sağlayacağım bildirdi. Bunun karşılığında Almanya'dan acil mali yardım talebinde

11 H. Howard, a.g.e., s. 105. 1 Ekim'den itibaren gümrük vergileri % 4 yükseltildi; yabancı posta hizmetleri kapatıldı; Lübnan'ın statüsü iptal edildi (Lübnan valisi Ermeni Kuyumcuyan'da bu sırada görevlerinden azledildi) ve yabancılara verilmiş olan ayrıcalıkların çoğu kaldırıldı. Avrupa'nın yüzyıllar boyu kapitülasyonlardan elde etmiş olduğu çıkarlar göz önüne getirilirse, bu tedbirler emperyalizme karşı mücadelenin normal bir biçimi olarak kabul edilebilir.

12 U. Trumpener, a.g.e., s. 44. Yazar, Alman arşivlerine başvurmaktadır: Jackh'ın Zimmermann'a (Dışişleri Başkanlığı'nda yardımcı devlet sekreteri) 26 Eylül 1914 tarihli telgrafı.

bulunuyordu. Wangenheim, Humann, Enver, Talat, Halil ve Cemal arasında yapılan gizli bir toplantı esnasında Türk müzakereciler, Alman hükümeti İstanbul'a iki milyon Türk lirası verdikleri anda Souchon'a Karadeniz'deki Rus limanlarına saldırma, yani Türkiye'yi çatışmanın içine çekme izni verileceğini kesin biçimde ortaya koydular. Berlin kabul etti ve her biri birer milyonluk iki havale 16 ve 21 Ekim günleri Berlin'den İstanbul'a ulaştırıldı. Ama 22'sinde Talat ve Halil geri adım atıyor ve hemen harekete geçmeyi reddediyorlardı. 24'ünde Talat yeniden çark ederek ilk tavrına geri döndü ve 25'inin sabahında Enver Souchon'a, fırsat çıktığı takdirde Rusya'ya saldırma iznini verdi.[13] 27 Ekim'de Osmanlı donanması tatbikat gerçekleştirmek için Karadeniz'e açılıyordu. 29'unda Souchon; Sivastopol, Odessa, Teodosya ve Novorossisk'teki Rus mevzilerini bombalattı.[14] Daha sonra İstanbul'a gönderdiği telgraftaysa, Osmanlı filosunun tatbikatı sırasında Ruslar tarafından gerçekleştirilen sürekli saldırılar karşısında "düşmanlıkların o gün patlak verdiğini" bildiriyordu.[15]

Türk hükümeti bu girişimlere tepki gösterdi. Said Halim ve Cavit, Souchon'a ateşi kesme emri vermesi için Enver'i zorladılar. 31 Ekim'de Talat, tüm kabinenin –Enver dışında– Souchon'un bu saldırısını kınadığını Avusturya büyükelçisi Pallavicini'ye bildiriyordu. 1 Kasım'da Babıâli Rusya'ya bir özür notası iletti.[16] Rus hükümeti, Liman von Sanders emrindeki Alman askeri heyeti ve Goeben ve Breslau mürettebatlarının Almanya'ya geri dönmesi kaydıyla Türkiye'nin tarafsızlığını tanımayı kabul etti.[17] İstanbul'da son derece hassas bir

13 U. Trumpener a.g.e., s. 49 - 54; H. Howard, a.g.e., s. 109-110.

14 M. Larcher, *La guerre turque dans la guerre mondiale*, Paris, Berger - Levrault, 1926, s. 3.

15 U. Trumpeer, a.g.e., s. 56.

16 Bu notanın yatıştırıcı etkisinin sınırlı kaldığı doğrudur: Nota, Rus donanmasını çatışmaya yol açmakla suçluyordu.

17 H. Howard, a.g.e., s. 111.

pazarlık sürmekteydi: Wangenheim ve Pallavicini, Said Halim kabinesini düşürtmeyi tasarlıyorlar, Talat karşı çıkıyor, Enver de sadrazamın varlığını kendi adına siyasal açıdan gerekli görüyordu. 1 Kasım'ı 2'sine bağlayan gece, Said Halim'in yalısında dramatik bir toplantı gerçekleşti. Talat, Almanya'yla ittifak antlaşması imzalamakla yükümlülük altına girmiş olduğunu sadrazama anımsatarak Parti'nin hoşnutsuzluğunu belirtti. Said Halim boyun eğdi.[18] Ültimatomuna yanıt alamayan Rusya, 2 Kasım'da Türkiye'ye savaş ilan ediyordu. 3 Kasım'da Fransa ve İngiltere; sonraki günlerdeyse Antant'ın diğer küçük müttefikleri Rusya'nın tavrını izlediler. Yine 3 Kasım günü, bir İngiliz-Fransız filosu Çanakkale'yi kısa süreli yoğun bir bombardımana tabi tutuyordu. Savaş ilanından 48 saat sonra, Cavit ve diğer üç nazır (Ticaret Nazırı Süleyman, Nafıa Nazırı Çerkez Mahmut ve Telgraf Nazırı Ermeni Oskan) istifa ediyorlardı.

Erzurum Kongresi

Türkiye Ermenileri Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesinden korkuyorlardı ve bunu engellemek için ellerinden geleni yapmışlardı. Ancak pratik açıdan hiçbir etkileri olmadı ve 1914 Kasım'ından itibaren kendilerini acımasız biçimde kapana kısılmış durumda buldular. Dürüst ve tarafsız tutumları konusunda hiçbir kuşku yoktur ve Ermeni komplosu şeklindeki Türk suçlaması her türlü temelden yoksundur.[19]

18 U. Trumpener, a.g.e., 60. Halil bu toplantıda olup bitenleri ertesi gün Wangenheim'a aktardı. Aynı şekilde, bkz. İttihatçılar Davası'nda Said Halim'in ifadesi.

19 *Ermeni Devrimci Hareketi Konusunda Gerçek*, İstanbul, Devlet Yayını; 1916. Bu kitapçık sözde Ermeni komplosuna kanıt olarak Çar'ın, Sazonov'un ve Sir Edward Grey'in açıklamalarıyla, Romanya, Rusya ve Amerika Birleşik Devletleri'nde basılan Ermeni gazetelerindeki makaleleri

Taşnak Partisi'nin 8. Kongresi, Talat'ın acil talebi üzerine 2-14 Ağustos günleri arasında Erzurum Tiyatrosunda gerçekleşmişti.[20] Kongre görüşmelerine başlamadan önce delegeler genel seferberlik emri verildiğini haber aldılar. Olayların gelişimine bağlı olarak partinin tavrını belirlemekle görevli bir komite seçtikten sonra dağıldılar. Gürcü ve Tatar temsilcilerin eşliğindeki Doktor Bahattin Şakir, Ömer Naci[21] ve Hilmi Bey yönetiminde bir heyet, üç Ermeni şefiyle –Vramyan, Rostom ve Agnuni– görüşme talebi getirdiği sırada kongre kapanmak üzere bulunuyordu. Bu girişim üç Transkafkasya halkının geniş bir isyan hareketini hazırlama çerçevesinde gündeme giriyordu: Tatarlar Ruslara karşı ayaklanmaya hazırdılar; İttihat Gürcülerle ilişkiye geçmişti; aynı şekilde, Jön Türk delegeleri Taşnaklar'dan Transkafkasya Ermenileri arasında ayaklanma

göstermekte ve şu sonuca varmaktadır: "Ermeniler bir yandan bağımsız bir Ermenistan kurmaya çalışırken, öte yandan da tüm güçlerini Antant kuvvetlerinin zafer kazanması için seferber etmektedirler. Antant devletleriyse, Osmanlı kuvvetlerini ülke içinde tutmak amacıyla Ermenileri isyana sevketmek konusunda en küçük fırsatı dahi kaçırmamaktadır." Bu iddialar, Türkiye Ermenileriyle Antant ülkelerindeki Ermenileri bilinçli biçimde birbirine karıştırdığı için son derece temelsiz niteliktedir.

20 7. Kongre daha önce Erzurum'da yapılmıştı. Rusya ve Türkiye arasında bir savaş olasılığı bu 8. Kongre sırasında düşünüldü. "İttihat'ın dar görüşlü milliyetçiliğini eleştirmek ve bunun İmparatorluk'taki Türk olmayan diğer unsurlar karşısında sergilediği düşmanlıktan kaygı duymakla birlikte, Taşnaksutyun savaşı engellemek için bütün gücüyle hükümetle işbirliği yapmaya karar verdi. "R. Hovannisian. a.g.e., s. 41 (Erzurum Kongresi konusundaki Türk ve Ermeni kaynaklarını belirtmektedir).

21 Ömer Naci, İran Azerbaycanı ve Doğu Kafkasya'daki ayaklanma için oluşturulmuş yeni komiteye genel müfettiş olarak tayin edilmişti. 1915'te İran'da öldü.

başlatmalarını istemek amacıyla Erzurum'a gidiyordu. Bu yıkıcılık girişimi Türklerin Rusya'ya girişini kolaylaştıracaktı. Aynı şekilde, "Rusya'daki kardeşlerini kurtarmaya" gönderilmek üzere Ermeni gönüllülerinden oluşmuş lejyonların kurulması önerisini getirdiler.

Nihayet, Transkafkasya'da genel bir ayaklanma örgütlemek amacıyla Tatar ve Gürcülere yön verecek özel görevliler tespit edilmesini tavsiye ettiler. Jön Türk delegeleri bu ayaklanmanın kaçınılmaz olduğunu öne sürüyorlardı; Kafkas Türkleri, Gürcüler ve Dağıstan köylüleri çok geçmeden isyan edecekler ve Ermeniler onları izlemek zorunda kalacaklardı. Bunun karşılığında Ermenilere, Rus boyunduruğundan kurtulmuş geleceğin Kafkasyasında Erivan, Kars ve Elisabetpol eyaletleriyle Van, Bitlis ve Erzurum vilayetlerinin sancaklarını içine alan, Türk denetimindeki özerk bir bölge vaat ediyorlardı.[22]

Üç Ermeni şefi Türk önerisini geri çevirerek partilerinin Türkiye'nin tarafsızlığı politikasına bağlı kalmayı öngören tutumunu anımsattılar: Savaş gerçekleşirse, Türkiye Ermenileri ülkelerini savunacaklar ve tıpkı Balkan Savaşı'nda yaptıkları gibi görevlerini dürüstlükle yerine getireceklerdi. Türk heyeti Erzurum'dan tatmin edici bir sonuç elde edemeden ayrıldı. Jön Türkler öte yandan eyaletler düzeyinde –Muş'ta (Servet

22 V. Bryce, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, belge no 21, s. 80-82 (13 Şubat 1916 tarihli *Gazette de Lausanne*'daki bir makaleden alınmış). Kafkasya'nın diğer Hıristiyan halkı olan Gürcüler ikna oldular. 1914 Eylül'ü başında Leo Keresselidse başkanlığındaki bir Gürcü komitesi Osmanlı hükümetine yardım elini uzattı. Eylül 1915'de Gürcüler daha kesin güvenceler sağladılar ve özellikle Rus Ermenistanı ile Kars ve Ardahan konusunda vaat elde ettiler. 1915 baharında Trabzon'da bir Gürcü lejyonu oluşturuldu: Bu lejyon Osmanlı ordusu saflarında çarpışmıştır.

Bey ve İhsan), Erzurum'da (Tahsin Bey) ve özellikle de Ömer Naci'nin mebus Vahan Papazyan'la bir araya geldiği Van'da– başka müzakerelerde bulunmuşlardı.[23] Ermeni şefleri yurtsever dürüstlükleri konusunda inanca vererek Türk tekliflerini yeniden geri çevirdiler. Devrimci bir Ermeni partisini bu şekilde ikilem içine sokarken İttihat bir puan öne geçmiş oluyordu. Eğer Taşnaklar Türk teklifini kabul eder ve Türkiye savaştan yenik çıkarsa, Rusya Ermenileri Ruslar tarafından sürgün edilecek ve böylece Kafkasya'dan silinmiş olacaklardı. Teklifi reddetmekleyse, Türklere kendilerini ihanetle suçlayacakları ve bu kez onlar tarafından sürgün edilecekleri bir aldatmaca fırsatı sunuyorlardı. Bu şeytanca plan hiç kuşku yok ki Şakir'in, Naci'nin ve Komite'deki pantürkistlerin eseriydi.

Suçlamalarını desteklemek konusunda Türkler bir başka olaydan daha yararlanma fırsatı buldular. Ağustos ayı sonunda, yani Türk-Rus savaşının başlamasının öncesinde, Erzurum mebusu Armen Garo Pastırmacıyan, Taşnak Partisinden arkadaşlarının karşı çıkmasına rağmen dostu Suren'in eşliğinde, daha önce sürgün edilmiş olduğu Kafkasya'ya dönme kararı verdi.[24] Eski bir Rusya Ermenisinin tümüyle kişisel nitelikteki bu kararını kullanmak ve bunu bütün bir partinin gizli uzlaşmalara girdiğinin kanıtı diye göstermek için, gerçekten de her türlü kanıttan yoksun olmak gerekir.

Öte yandan, Türkiye ve Rusya arasında savaşın patlak vermesi olasılık dahiline girdiğinde, İstanbul'daki Taşnak Bürosu 23 Ekim'de eyalet komitelerine bir genelge gönderdi: "Ülkemizin genel savaş dolayısıyla içinde bulunduğu durumun ciddiyetine dikkatinizi çekmek isteriz. Halkımızı bir felaketten korumak için tüm gücümüzü seferber etmek hiçbir zaman böylesine gerekli olmamıştır. Genel düzenin ve güvenliğin

23 Bertrand Bareilles, *Les Turcs*, Paris, Librarie académique Perrin, 1917, s. 290-292.

24 J. Lepsius, *Rapport secret sur les massacres d'Arménie* (1918), Beyrouth, Editions Hamaskaine, 1968, s. 220.

korunmasına kendi açımızdan katkı sağlamak amacıyla, ahalinin çeşitli unsurları arasında siyasal olay ya da anlaşılmazlıklara yol açabilecek hiçbir fırsata izin verilmemelidir."[25] Taşnak Partisi ve Patrik, Ermenileri seferberlik emrine kütlesel olarak katılmaya çağırdılar.[26] Tıpkı Türkler arasında olduğu gibi Ermenilerde de bazı ihlaller olduysa bile bunlar çok enderdi. Ne var ki yerel makamlar kaçaklarla birlikte birkaç masumu da kurşuna dizmek için fırsattan istifade edebildiler.[27] Savaş ilanının ardından Ermeni papazları Osmanlı ülkesinin zaferi için dinsel ayinler düzenlerken, Taşnak Partisi Ermenileri örnek yurttaşlar olarak davranmaya ve imparatorluğun diğer unsurlarıyla çatışmalardan kaçınmaya çağırdı.[28] Taşnak şefleri Jön Türk yöneticilerini dürüstlüklerine dair ikna etmede aralarında kurulu dostluktan yararlandılar. Agnuni, eyaletlerdeki Ermenilerin kaygı verici durumunu görüşmek üzere Ekim ayı başında Talat'ı ziyaret etti. Talat, Ermenilere ve özellikle de Taşnaklara iyi davranılması konusunda Erzurum'a telgraf çekti.[29]

25 J. Lepsius. a.g.e.

26 A.g.e., s. 221. Hıristiyan halkın askere alınması çok uzun süreler yadsınmıştı. Ama bu hariçte tutma boşu boşuna yapılmıyordu; Hıristiyanlar bunun karşılığında bir "muafiyet vergisi" ödemek zorundaydı. Hükümet 1909'da tüm uyrukları için askerlik hizmetini uygulamaya koyduğunda, muaf tutulmak için başvuran Hıristiyanların –ve özellikle de Ermenilerin– sayısı bu yüzden Müslümanlardan daha fazla olmuştu. Çünkü Ermeniler hem bir yandan bu olaya alışmışlardı, hem de öte yandan genel olarak daha zengin oldukları için ödemeyi daha kolay yapabiliyorlardı.

27 Asker kaçaklarının Ermenilerde Müslümanlardan daha fazla olduğunu düşünsek bile, Ermenilerin ordu içinde sayısız angaryaya tabi tutulduklarını ve özellikle de ibadetlerini gerçekleştiremediklerini göz önünde tutmak gerekir.

28 R. Hovannisian, a.g.e.

29 J. Lepsius, a.g.e., s. 222. Erzurum'da ve özellikle Rus sınırında durumun giderek bozulmasıyla ilgili bkz. U. Lepsius'un

Bu görüşmeyi partiye rapor eden Agnuni şu sonuca varıyordu: "Hükümetin dürüst tutumumuzu teslim edeceğini umut etmeye hakkımız var, çünkü Osmanlı Devletini'nin varlığını ve bütünlüğünü koruması için elimizden gelen her şeyi yapmaya hazırız (...) İçteki Ermenilere karşı yapılanlar merkezi hükümet tarafından alınmış önlemlerden çok yerel makamların uygulamaları gibi görünmektedir."[30] Ermeniler samimi miydiler ve Türkiye'nin zaferini gerçekten istiyorlar mıydı? Diaspora ve Rusya Ermenilerinin Antant'a dönük sempatileri göz önüne alındığında bunu gerçekten istemiş olmaları olasılığı azdır. Ancak, içinde bulundukları güvensiz konum ve Türk milliyetçiliğinin yönelttiği tehdidin farkında olarak, Osmanlı hükümeti karşısında bir tarafsızlık ve dürüstlük politikasını bilinçle savunmak zorundaydılar. Savaş ilan edildiğinde "Ermeni gençliğinin yurtseverlik antlarıyla davul zurna eşliğinde asker toplama merkezlerinin yolunu tutmuş olmasının" nedeni budur.[31]

Ama 11 Kasım 1914 tarihli açıklamasının da göstermiş olduğu gibi, İttihat'ın önerdiği yurtseverlik daha farklıydı: "Bu savaşa katılmaktaki amacımızın yalnızca kendimizi bizi tehdit eden tehlikeden kurtarmak olmadığını, daha önemli bir amacın peşinde olduğumuzu unutmayalım: Bu amaç, milli ülkümüzün gerçekleştirilmesidir. Halkımızın ve vatanımızın milli ülküsü, bizi düşmanı ezmeye ve bize ırkımıza dahil tüm kardeşlerimizle birleşme olanağı verecek doğal bir sınır elde

kitabında Alman konsoloslarının telgrafları; *Deutschland und Armenien*, 1914-1918, Sammlung Diplomatischen Aktenstücke, Postdam, Tempelverlag, 1919, 17-22 ve 24-26 nolu belgeler.

30 J. Lepsius, a.g.e., s. 223-224.

31 Zarevand, a.g.e., s. 90. İstanbul'da muvazzaf subay yazılmak için başvuran Ermenilerin sayısı Türklerinkinden fazlaydı. Ermeni askerler geri hizmetlere verilmeye çalışmamış, silah altına alınmayı talep etmişlerdir.

etmeye sevkediyor. Öte yandan dinsel hissiyatımız bize Müslüman dünyasını kafirlerin egemenliğinden kurtarmayı emretmektedir... Vatanımız, dinimiz ve milli ülkümüz için savaşıyoruz."[32] 23 Kasım'da padişah ve şeyhülislam Cihad –yani kutsal savaş– ilan ediyor ve tüm dünya Müslümanlarını kafirlere karşı ayaklanmaya, düzenli ve düzensiz birlikler oluşturmaya ve Hıristiyanları katletmeye çağırıyorlardı.[33] (Hıristiyan Almanya ve Avusturya ile müttefik durumdayken Müslüman dünyasını genel isyana davet eden bu panislamik çağrı büyük fiyaskoya uğradı ve bir süre sonra çağrıcıların aleyhine döndü: Mart 1917'de Mekke Şerifi "Zalim"e karşı Cihat açacaktı.[34] "Cihat ilanı Kasım 1914'te İstanbul'da, milli gösterilerde âdet olan türden bir şatafat içinde gerçekleşti. Türk polisi her zamanki gibi caddelerde kortejleri örgütledi; alışılagelmiş göstericiler ve kullanılmaya elverişli başka figüranlar ödül olarak ceplerine birkaç kuruş attılar. (...) Bu vesileyle ellerinde yeşil bayraklarla caddeleri katedip Türkiye'nin müttefiği olan ülkelerin büyükelçilikleri önüne vardılar ve nihayet 20 Kasım günü, bir süre önce Rus uyrukluları otelinde barındırmayı kabul etmiş Ermeni kökenli birine ait olan Tokatlıyan Oteli'nin bütün cam ve aynalarını kırıp döktüler".[35] Türkler savaşın ilk günlerinden itibaren tüm imparatorlukta dağıtılan beyanname ve talimatnamelerde militan pantürkizm ve panislamizm eğilimlerini ortaya koyuyorlardı. Bu, Ermeniler için kötüye işaretti.

32 Tekin Alp, *Türkismus und Pantürkismus*, Weimar, Kiepenheuer, 1915, s. 50-54.

33 Metin için bkz. A. Mandelstam, a.g.e., s. 372-373.

34 A.g.e., s. 392-393.

35 Liman Von Sanders, *Cinq ans de Turquie*, Paris, Payot, 1923, s. 45-46.

Teşkilatı Mahsusa

Ağustos 1914'te tüm bu gelişmelere koşut olarak "Teşkilatı Mahsusa" adı verilen bir kurumun kurulması –daha önce başka bir toplu durum çerçevesinde Hamidiye Alayları'nın kurulmasında olduğu gibi– imha aygıtının ilk parçasını oluşturdu. Teşkilat, genel seferberlik emrinden birkaç gün sonra Merkez Komitesi tarafından hazır duruma getirildi. Hükümet organlarından bağımsız, her türlü yetkiye sahip ve girişeceği hareketlerde serbest olan bu karanlık gücün görevi Türk-Rus sınırının her iki yakasında, Transkafkasya halkları ve Kürtler arasında yıkıcı eylem sürdürmek ve "çözümsüz kalmış sorunları kaba güçle kesin biçimde çözmek"ti.[36] Bu özel örgüt (ya da Teşkilatı Mahsusa - özgün metinde Türkçe - Ed.) Üç üyeden oluşmuş bir kurmay tarafından İstanbul'dan yönetiliyordu: Bu üyeler, her ikisi de Merkez Komitesi'nde yer alan Doktor Nazım ve Atıf Rıza ile, o sıra Genel Güvenlik şefi olan Aziz Bey'di. Örgütün aldığı kararlar İstanbul askerî valisi Cevat tarafından otomatikman onaylanıyordu. Aziz ve Cevat'ın işgal ettiği mevkiler örgütün polisiye ve paramiliter karakterini ve sahip olduğu dokunulmazlığı kanıtlamaktadır. Doktor Bahattin örgüt kurmayının verdiği emirlerin yerine getirilmesiyle yükümlüydü. Ağustos 1914 başında, Taşnak Partisi şeflerini Rusya Ermenileri arasında muhbir ağları oluşturmaya ikna etmekle görevli olarak Erzurum'da bulunuyordu. III. Ordu'nun karargahı olan Erzurum, Türkiye'nin savaşa girmesi öncesinden itibaren Turancı yıkıcı faaliyetin merkezi haline

36 Teşkilatı Mahsusa ile ilgili belgeler, 15 Eylül 1918'e doğru, Talat kabinesinin istifası sırasında Güvenlik şefi Aziz Bey tarafından hükümet arşivlerinden çıkarılmış ve imha edilmiştir. Birkaç belge sonradan bulunmuş ve İttihatçılar Davası sırasında mahkemeye sunulmuştur. Teşkilatla ilgili bilgiler dava dosyasının asıl nüshalarından alınmıştır. (bkz. mikrofilmler Kongre Kütüphanesi Washington D.C).

geldi. Bahattin Şakir örgütün elebaşıydı. Komite'nin şifrelenmiş telgrafları ve İstanbul'dan posta havalesiyle gönderilen para bir tek ona iletiliyordu.

Teşkilat'ın üyeleri; kamu hukuku davalarından yargılanmış katiller, özellikle de İmparatorluk topraklarındaki değişik cezaevlerinden salıverilmiş idam mahkûmları arasından seçilmişti, İttihat'ın örtülü ödeneklerinden önemli miktarda para, teçhizat ve eğitimlerinin sağlanması için bunlara ayrılmıştı. Talimatlar Partinin sorumluları, eyalet seksiyonları temsilci veya sekreterleri tarafından ağızdan iletiliyor, daha seyrek olmak üzere de eyalet görevlilerine telgrafla bildiriliyordu. Örgüt üyeleri, vali ya da başka yöneticilerden her zaman için körü körüne itaat isteyebilirlerdi. İsteklerinin reddi ya da sakınımlı tavır takınıldığı durumlarda yöneticileri görevden alma, hatta cezalandırma yetkisine sahiptiler. İttihatçılar davasına sunulan belgeler (Tezkereler) Teşkilat'ın işleyişini ve sahip olduğu gücü ortaya koymaktadır: Enver'in amcası Halil Bey'in İzmir valisinden cezaevlerini boşaltmasını isteyen emri ;[37] Halil Bey'in Harbiye Nezareti yönetimine gönderdiği ve Teşkilat'ın orduya ait depolardaki silah ve cephanelerden yararlandığını kanıtlayan emri;[38] İttihat'm sekreter veya delegelerinin Balıkesir'e (20 kasım 1914, vs) Samsun'a (10 Aralık 1914, vs), Bursa'ya (19 Aralık 1914, vs) çektikleri ve kamu davası mahkûmlarının serbest bırakılır bırakılmaz Teşkilat'ın kütüğüne kaydedildiğini, sonra da çeteler halinde gruplaştırılarak eğitime tabi tutulup eylem alanlarına, yani doğu eyaletlerine gönderildiğini kanıtlayan telgraflar bu belgeler arasında yer almaktadır. İttihatçılar Davası'mn 14 Nisan 1919 günkü duruşmasında Atıf Rıza, savaşın ilanından bir ay önce Ekim'de Rus hatları gerisinde bir Gürcü isyanı kışkırtmak için gerekli kuvvetleri örgütlemiş olduğunu, savaş ilan edildiği

37 67 nolu Tezkere.

38 "Tahrip malzemeleri"nin Teşkilatı Mahsusa'nın emrine verildiğini belirten, 16 kasım 1914 tarihli, 68 nolu Tezkere.

sırada bizzat Rusya'da bulunduğunu ve Trabzon'da örgütlendirilmiş çetelerin daha o zamandan Rus sınırlarını ihlâl etmiş olduğunu açıkladı.

Teşkilatı Mahsusa'nın kurulması, Merkez Komitesi'nin dünya savaşı patlar patlamaz ve daha hükümetin Türkiye'nin çatışmaya katılmasına karar vermesinden önce pantürkist programın hayata geçirilmesine başlamış bulunduğunu kanıtlamaktadır. Bu programın birçok yönü ve safhası mevcuttu. Ancak o andan itibaren Merkez Komitesi'nin kararı verilmiş gibiydi: Bu öncelikli hedefin önündeki tüm engeller acımasızca ezilecekti. Teşkilatı Mahsusa pantürkizmin vurucu gücünü temsil ediyordu: Birlikleri –çeteler– Ermenilere zulmetmek için geleneksel jandarma gücüne, Kürt aşiretleri ve diğer Hamidiyeler'e katıldıkları 1915 başından itibaren Doğu Anadolu ahalisi tarafından tanınacaktı.[39]

Rusya'da Ermeni Gönüllüleri

Savaşa girişleri öncesinde Türkler nasıl ki Transkafkasya halkları arasına özel görevliler göndermişlerse, Ruslar da aynı şekilde Avrupa'daki savaşın başlangıcından itibaren Rusya Ermenilerine güvenceler vermişlerdi. Ama bir yandan da Türkiye'yi savaşa itmekten kaçındılar. Ağustos 1914'te katolikos

39 Teşkilatı Mahsusa'yı kurarken İttihat'ın bu örgütten "Ermeni sorununu yoluna koymak" için yararlanmayı düşünmüş olması mümkündür. Gerçekte, bu örgütte pantürkizmin yalnızca Ermenilerin katledilmesinden çok daha geniş niyetler taşıyan gizli ordusunu görmek gerekir. Yöneticilerin örgütü derhal bu amaçlara yönelik olarak kullanmayı düşünmüş olmaları kuvvetle muhtemeldir, ancak o dönemde bu kararı Merkez Komitesi'ndeki, meslektaşlarına açmış değillerdi. Öte yandan, Teşkilatı Mahsusa'nın oluşturulması bayağı işlerle yükümlü düzensiz taburlar olan Osmanlı Başıbozuklar geleneğinden gelmektedir ve Einsatzgruppen SS tipi Nazi örgütleriyle bir tutulmamalıdır.

Kevork Çar'dan reformların uygulanmasını sağlamasını istediğinde, Vorontsov-Dachkov'dan, reformların gerçekleştirilmesinden vazgeçmemekle birlikte hükümetin Türkiye'ye bir savaş bahanesi sunmayı düşünmediği yanıtını aldı. "Aynı şekilde, Türkiye Ermenileri arasında bir isyan başlatmak arzu edilir olmadığı gibi, tehlikelidir de."[40] Bununla birlikte, Ağustos ayından itibaren Kafkasya Naibi (genel vali) Tiflis'te, piskopos Mesrop, belediye reisi Alexandre Hatisyan ve Ermeni Ulusal Bürosu sorumlusu Doktor Zavriev'le görüşüyor ve bunlara Ermeni gönüllü müfrezeleri oluşturmalarını tavsiye ediyordu.[41]

Kaçhaznuni ve Vratziyan, İttihat'ın Türkiye'deki Ermenilere yöneltilecek zulmü meşru göstermek için, bir bölümünü eski Osmanlı uyruklarının oluşturacağı bu gönüllü müfrezelerinin kuruluşunu kullanacağı konusunda Ermenileri uyardılar. Ancak uyarıları sonuçsuz kaldı ve Ulusal Büro gönüllülerin silah altına alınmasıyla yükümlü özel bir komite oluşturdu. Askere yazılma talepleri çığ gibi yığılmaktaydı. Yaklaşık bin kişilik dört grup lejyonlar halinde örgütlendirildi. Bunlar "düzenli birliklerle organik bağı bulunmayan, bir gruptan diğerine geçerek tüm cephe boyunca hareket eden", Rus birliklerine iyi tanımadıkları bir ülke içinde kılavuzluk etmek ve öncü eylemler gerçekleştirmekle görevli partizan oluşumları şeklinde düşünülmüştü.[42] Hükümet bunlara en küçük maddi malzeme yardımı yapmadı; silah, teçhizat ve mühimmatları toplanan bağışlar yoluyla Büro tarafından sağlandı. Lejyonlar, gerek yaşı gelmemiş gerekse geçmiş olan ve gerekse de yurtdışından gelmiş askerlikten muaf kişilerden oluşmuştu.[43] Savaş

40 G. Lazian, a.g.e., s. 174.

41 R. Hovannisian, a.g.e., s. 43.

42 General G. Korganoff, *La Participation des Arméniens â la guerre mondiale sur le front du Caucase*, 1914- 1918, Paris, imprimerie Massis 1927, s. 51.

43 Bunları, tüm diğer Ruslar gibi düzenli ordularda askerlik hizmeti yapan ve savaşa kütle halinde Rus ordusu saflarında

patlak verdiğinde, bu lejyonlar harekete geçmeye hazır durumdaydı. İlk grup Andranik'in kumandası altına verildi ve İran'ın kuzey sınırına gönderildi. Diğer üç grup Türk sınırı boyunca yayıldı. Armen Garo Pastırmacıyan desteğindeki ikinci grup (Dro'nunki) Van'a karşı; üçüncü ve dördüncü gruplar (Hamazasp ve Keri'ninkiler) Sarıkamış-Oltu hattında mevzilendiler.[44]

Savaşın başında II. Nicolas Kafkas cephesini ziyaret ettiğinde, Ermenilerin dinsel ve siyasal şefleriyle görüştü. Kendisini ateşli nutuklarla karşılayan bu şefler arasındaki Katolikos şunları söylüyordu: "Türkiye Ermenilerinin selameti sadece Türk egemenliğinden kesin biçimde kurtulunması ve Büyük Rusya'nın güçlü himayesi altında özerk bir Ermenistan'ın kurulmasıyla mümkündür."

Bununla birlikte, Türk hükümetinin elinde rehin durumdaki iki milyon Ermeni düşünüldüğünde bu kısa nutuk pek yerinde değildi. Rusya Ermenilerinin bu içtenlikli ve beceriksiz taşkınlığı bir tercihe tanıklık etmektedir. Reform vaatlerinin hiçbir zaman tutulmadığı Türkiye'nin eline bakmaktansa, Antant kuvvetlerinin zaferine bel bağlıyorlardı. Merkezi büyük devletlerin, yani bu arada Osmanlı İmparatorluğunun kazanacağı bir zafer sadece Türkiye Ermenilerinin ortadan kaldırılmasını ifade etmekle kalmayacak bizzat kendilerinin de kaybetmesi anlamına gelecekti. Ne olursa olsun, Rus Ermenilerinin Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerden bağımsız biçimde gerçekleşen bu kütlesel bağlanışı –şu veya bu biçimde– onların aleyhine gerçekleşmişti. Yani burada Türkiye Ermenilerinin ihanetini kanıtlayan bir durum mevcut değildir. Ayrıca, Türk ordusunda bir Gürcü lejyonu

katılan Rus vatandaşı Ermenilerle karıştırmamak gerekir. Bu durumda olan Ermenilerin çoğu Avrupa'daki cephelere nakledilmişlerdir (150.000 asker).

44 Taşnaksutyun Arşivleri, akt. R. Hovannisian, a.g.e., s. 44 ve IV. bölümün 21. notu.

ile Çerkezler savaşmıştı ve Rusya buna karşı kendi imparatorluğu içinde yaşayan Gürcü ve Çerkezlere karşı, keza Almanlar da Antant ordularında lejyonlar oluşturan Polonyalılara ve Çeklere karşı hiçbir misilleme önlemi almamışlardı.

Sarıkamış Felaketi

Daha savaşın ilan edildiği gün, Rus birlikleri sınırı aştılar ve Türk öncü birliklerini püskürterek tüm Pasin vadisiyle Eleşkirt vadisinin (Erzurum vilayeti) bir bölümünü işgal ettiler. Erzurum'da kuvvetlerini yeniden toparlayan Türkler şiddetli bir karşı saldırı başlattılar; Rusların ilerlemesi Erzurum-Sarıkamış hattı üzerinde durduruldu. Ama ikinci Ermeni lejyonu tarafından desteklenen Rus birlikleri, Oltu'dan başlayarak ilerlemelerini daha kuzeye doğru yaydılar.[45] Bununla birlikte İzzet Paşa ve bir Alman subayının (Binbaşı Guse) komutasındaki Türk III. ordusu durumdan hoşnut bir havadaydı. İstanbul'da, 21 Ekim'de Genelkurmay Başkan Yardımcısı atanmış olan Enver (Bronsart, Genel Kurmay Başkanı'ydı) artık yerinde duramıyordu. Aralık başında Erzurum'daki III. Ordu karargahına gitti ve Kafkaslardaki askerî harekatların yönetimini ele aldı. Saldırı plam hayli iddialıydı; Rus kuvvetlerini Kars'taki üslerinden söküp atacak bir kuşatma harekatı ile Transkafkasya'nın işgali peşinde koşuyordu. 1878'de Rusya'ya bırakılmış toprakları –yani Kars, Ardahan ve Batum'u– geri aldıktan sonra, Kafkasya içlerinde Müslüman isyanları kışkırtmak ve Tiflis'le Bakû'ya giden yolları açmak istiyordu. Bu planı gerçekleştirmek için kendisine gereken, Rus birliklerini III. Ordu'nun 11. müfrezesinin yardımıyla Köprüköy'de, en önemli yol olan Erzurum-Sarıkamış yolunda tutmaktı; bu arada sol tarafta 9. müfreze Rus mevzilerini arkadan vuracak ve Oltu'da sınırı yaracak olan 10. müfreze de Kars ve Ardahan üzerine yürüyerek Sarıkamış'ı tecrit edecekti. Nihayet daha

45 General Korganoff, a.g.e., s. 13.

solda, İstanbul'dan destek için gelmiş I. müfrezede Ardahan üstüne yönelecekti.[46]

22 Aralık günü buz gibi bir rüzgar ve yoğun kar yağışı altında saldırıya geçen Türkler, beş gün sonra Kars ve Sarıkamış arasındaki demiryolu bağlantısını kesmeyi başardılar. Kafkasya'daki ordusunu yitirmekten korkan Rus başkomutanı geri çekilme emri verdi. Ama generallerinin büyük bölümü savaş alanını terketmeyi reddettiler ve Türk baskısına direndiler. Başarısından fazlaca emin olan Enver ağır bir lojistik hatası yapmış ve teçhizatı, yiyecek ihtiyacını ve birliklerin dinlenmesini göz ardı etmişti. Kendisi de bizzat dağılmış durumdaki Rus ordusu tarafından değil, daha ziyade Ermeni platosu üzerinde hüküm süren kışın sertlikleri ve ordunun 9. ve 10. müfrezelerini kırıp geçiren tifüs ve kolera tarafından yenilgiye uğratıldı. Ruslar 4 Ocak 1915'te karşı saldıraya geçtiklerinde artık önlerinde sadece ordunun 11. müfrezesi vardı. 9 ve 10. müfrezeler pratik olarak artık yoktular. Kuzeyde, I. müfreze Ardahan'dan çıkarılmış ve Çoruh'un ötesine itilmişti. Osmanlı ordusu bozgun halinde Erzurum'a doğru geri çekiliyordu. Enver III. Ordu'nun komutasını Albay Hakkı Bey'e bırakarak 7 Ocak'ta İstanbul'a gitmek üzere Erzurum'dan ayrıldı. 12 Ocak'ta Ruslar kaybettikleri mevzileri tekrar ele geçirmişlerdi. Bir hafta sonra da Osmanlı topraklarında daha içerilere giriyorlardı. III. Ordu'nun 90.000 askerinden geriye sadece 15.000 kişi kalmıştı. Esir edilenlerin sayısı sadece 12.000'di.[47] Diğerleri çarpışmalar sırasında ve salgın hastalıkların kurbanı olarak hayatlarını yitirmişlerdi. Rusların kaybı, ölü ve yaralılar dahil toplam 16.000'di.

46 W.E.D. Allen et Paul Maratoff, *Caucasian battelefields*, Cambridge, University Press, 1953, s. 251-253, ve Liman Von Sanders, a.g.e., s. 48.

47 Sarıkamış felaketi konusunda, bkz. Joseph Pomiankowski (Türkiye'deki Avusturya askeri ataşesi), *Der Zusammenbruch des otomanischen Reiches*, Vienne, Amalithea Verlag, 1928, s. 103 - 104; Felix Guse (III. Ordu komutanı) *Die*

Ermeni gönüllülerinin üçte biri ölmüş veya yaralanmıştı. Bunların tutumlarından memnun kalan Rus cephesi Yüksek Komutanlığı kendilerine takdir nişanları ve madalyalar dağıtarak iki yeni gönüllü müfrezesi daha kurulmasına izin verdi: Vartan'ın kumandasındaki 5. ve Amerika ile Balkanlar'dan gelen Hınçakçılardan oluşmuş, Avcharian kumandasındaki 6. müfrezeler.

Sarıkamış savaşı, ardında yıkıma uğramış bir bölge bırakmıştı. 70.000'den fazla Ermeni muharebe alanlarını terkederek Erivan ve Tiflis'e sığındılar.[48] Bu baş döndürücü zamansız zaferlerden geriye hiçbir şey kalmamıştı. Doğu cephesinin geri kalan kısmındaki çarpışmalar aynı şekilde yenilgilerle sonuçlanmıştı: Erzurum-Kars hattının güneyinde, bir Rus bölüğü Kasım'dan itibaren Türk topraklarına girmiş ve Karakilise önlerinde Fırat'a ulaşmıştı. 22 Kasım'da, Bağdat'tan getirilen 13. Türk müfrezesi Rus birliklerinin engeline çarptı. Aralık'ta, başkaca destek güçler Rus birliklerini çembere almak için boşuna uğraştılar. Daha güneyde, Kasım'da, bir başka Rus bölüğü İran sınırı yakınlarında Türk sınırını aşarak Van'ı tehdit altında tutabileceği Bayazıt'ı ele geçirdi.

İran Azerbaycanı ve başkenti Tebriz, Hazar Denizi'ne doğru bir yarma harekâtı ve Rus Azerbaycanı'nın istilası için anahtar konumunu koruyordu: Türk-İran sınırı beş yüz yıldır ihtilafa konu olduğu için, bir Rus-Türk savaşı durumunda bu bölgenin savaş alanı olacağı açıktı.[49] Ruslar savaşın başından itibaren Culfa üzerine, sonra da Hoy'a yönelmiş, Dilman ve

Kaukassus Front im Weltkrieg bis zum Frieden von Brest, Leipzig, Koehler, 1940, s. 46 - 52; m. Larcher, a.g.e., s. 585 - 390; Allen et Muratoff, a.g.e., s. 256-284.

48 P. J. La Chesnais, *Les Peuples de la Transcaucasie pendant la guerre et devant la paix*, Paris, Bossard, 1921, s. 32 - 36

49 1905 ve 1912 arasında, yani Abdülhamit döneminde ve Jön Türk devriminden sonra, İran'daki isyanlardan yararlanan Türkler İran'ın batı kesimini işgal etmişlerdi.

Kotur arasında Türklere saldırarak Türk-İran sınırını geçmişlerdi. Aralık'ta Bayazıt'ta konuşlanan birliklerine kıyasla Van'ı artık daha doğrudan tehdit eder duruma gelmişlerdi. Ancak, Türkler buna, Kürtlerden, oluşmuş birliklerin yardıma gelmesiyle, güneyden sağ kanadı bir kuşatma harekatıyla kıskaca alıp Tebriz'e saldırarak karşılık verdiler. Hazırlıksız yakalanan Ruslar Tebriz'i terkettiler. Kenti 30 Ocak'ta tekrar geri alarak, daha sonraki aylarda Kürt birliklerini Urmiye gölünün güneyine püskürttüler.

Yani kış sonunda cephe, Karadeniz'den Urmiye Gölü'nün güneyine kadar sabit bir duruma oturuyordu. Ruslar avantajlıydı, ama henüz bunu kullanmıyorlardı. Özellikle kuzeyde Erzurum'u, güneyde de Van'ı tehdit altında tutuyorlardı; Türklerin yeniden ele geçirdiği Kotur kenti ilk hedefleriydi.

Diğer cephelerde durum aynı ölçüde ağırdı. Suez üzerine yapılan bir saldırı Kasım'da yenilgiyle sonuçlanmış ve 1915 Ocağında İngiliz ve Fransız filoları Boğazlar'a girmeye hazır durumda Çanakkale önlerine gelmişlerdi. İstanbul'da panik baş göstermişti. Arşivler Babıâli'den taşınıyor, keza altın bankalardan başka yerlere naklediliyordu. Yüksek memurların aileleri kentten tahliye edilmekteydi. Padişahı, hükümeti ve büyükelçileri Küçük Asya'ya götürecek olan trenler ağzına kadar doluydu. İttihat şefleri müttefik filolarının Marmara'ya girişinin kendi düşüşlerini getireceğini ve halkın İmparatorluğun uğradığı bütün felaketlerden kendilerini sorumlu tutacağını biliyorlardı. Ortalıktan kaybolmadan önce İstanbul'u yakmayı tasarlıyorlardı. Herkes İngiliz ve Fransız donanmalarının Boğazlar'ı geçebileceğini düşünüyordu. Sadece Enver güvenini koruyor ve istihkamların sağlamlaştırılması isteğinde diretiyordu.[50] Daha sonra, 18 Mart'ta üç gemisini kaybettiği talihsiz bir saldırıdan sonra İngiliz-Fransız donanması Boğazlar'a girmekten cayarak, Gelibolu yarımadasına yapılacak bir çıkartma hazırlığı için geri çekildi. Çanakkale'ye bu şekilde

50 H. Morgenthau, a.g.e., s. 175-181; H. Stuermer.a.g.e., s. 72.

denizden saldırma planı, Fransa'daki Batı cephesi ve Rusya'daki Doğu cephesi kadar büyük bir stratejik önem taşıyordu. Başarısı Rusya'yla temasın kurulmasını sağlayacak ve İtalya ile diğer Balkan ülkelerini Antant saflarına çekerek savaşın akışını değiştirecekti. Denizyoluyla saldırıdan vazgeçip haftalar sürecek hazırlıklar gerektiren Gelibolu yarımadasını işgal harekatında karar kılan İngilizler, böylece Türklere kendilerini toparlama imkanı veren bir soluklanma fırsatı sunmuş oluyorlardı.

Ermeni Eyaletlerinde Durum (Kasım 1914-Mart 1915)

Taşnak Partisi'nin Jön Türk rejimine bağlılık ve vatandaşlık görevinin yerine getirilmesi sloganı 1915 Nisan'ına kadar ihlal edilmedi. Ermeni halkı Osmanlı Kızılay'ına para yardımı ve diğer hizmetlerde bulunarak sadakatini açıkça ortaya koyuyordu. Almanya ve Avusturya'daki Ermeniler de bu harekete katıldılar: Viyana'da, Kızılay başkanı olan Türk büyükelçisi, "Türk hükümetinin, Ermenilerin sadakat ve fedakarlığından hiçbir zaman kuşku duymadığını" açıklıyordu.[51] Bununla birlikte, Türk birlikleri Rus cephesine kaydırılmaları esnasında yollarının geçtiği Ermeni vilayetlerinde müsadere bahanesiyle gerçek bir yağmaya giriştiklerinde, Ermeniler arasında keskin bir görüş değişikliği gerçekleşti. Köylerde, askerler ellerine geçirdikleri tüm hayvanları alıyor, sürünün yeniden üreyebilmesi için gerekli damızlıkları bile bırakmıyorlardı. Hükümet de yiyecek nakli konusunda aynı tutarsızlığı gösteriyordu. Uyguladığı yöntemler öylesine haydutçaydı ki, bundan emin olan Türk subay ve askerleri ordunun temel gereksinimleriyle hiçbir ilgisi bulunmayan malları mağazalardan alıp götürüyorlardı.[52] Müsadere tüm sivil halkı etkilemekle

51 J. Lepsius, Rapport secret, a.g.e., s. 200.

52 H. Morgenthau, a.g.e., s. 65 - 67.

birlikte, kentlerdeki tüccarların büyük bölümünü Ermeniler oluşturduğu için uygulamanın esas kurbanı da onlar olmaktaydı. Birliklerin barındırılması konusundaysa uygulamalar korsanca davranışlara vardı: Subay ve askerler yerli halkın konutlarına evin efendisiymiş gibi yerleşiyorlar, hırsızlık ve tecavüzü sıradan olaylar haline getiriyorlardı. Bu durumu anlamak için, soğuk ve salgının kırıp geçirdiği, açlık pençesinde kıvranan Türk askerinin yaşadığı bunaltıcı yoksunluk koşullarını da göz önüne getirmek gerekir.

Gerçekte, doğu eyaletlerinde sorun Aralık ayı içinde iyice belirginleşmeye başlamıştı; Türklerin Sarıkamış üzerine yürüyüşüne katliamlar eşlik etti: İran sınırı yakınındaki Başkale'de 1.600 Ermeni ile belli sayıda Nasturi Hamidiyeler tarafından öldürüldü; Saray'da ve çevre köylerde, Ermeniler Kürtlerle jandarmaların cinayetlerine kurban gittiler; kuzeyde, Rus sınırındaki Eleşkirt'te, Ermeni ahali Kürtlerin, jandarmaların ve çetelerin pençesine terkedildi.[53] Ama Sarıkamış'tan sonra yangın alevleri tüm Ermeni eyaletlerinde aynı anda tutuştu. Birlikler, Rus ordusunda Ermeni gönüllülerinin savaştığı haberini her tarafa yayarak Müslüman halkı kışkırttılar. Erzurum'da, kentin eski mebusu Armen Garo'nun bir gönüllü müfrezesinde savaşa katıldığı öğrenilince kargaşa arttı. Valinin daha önce patrik naibinin katledilmesine suç ortaklığı yaptığı Sivas'ta, Ermeni kökenli asker ve fırıncılar Türk ordusuna giden yiyeceklere zehir katmakla suçlandılar (Şubat başları). Birkaç hafta sonra bazı Rus esirlerine yiyecek ve ilaç sağlayan Ermeniler ihanet suçlamasıyla karşı karşıya kaldılar. Eğer hükümet yatıştırıcı ve ölçülü bir tutum takınmamış olsaydı, bu olayların her biri genel bir katliamın gerekçesini oluşturabilirdi.[54]

53 Henri Barby, *Au seuil de l'épouvante, L'Armenie martyre*, Paris, Albin Michel, 1917, s. 233 - 239.

54 Yine Aralık başında bir Ermeni genciyle iki jandarma arasındaki çatışmanın yangına ve köyün yağmalanmasına dönüştüğü Palu'da, Münip ve Van mebusu Vramyan'dan oluşan

Bununla birlikte, yetkili makamlar Ocak 1915 sonundan itibaren Ermeni asker ve jandarmaların silahlarının alınması emrini vermişlerdi; Vramyan'ın Talat'a gönderdiği 13 Şubat (v.s.) tarihli bir raporda yazdığı gibi, "Ermeni halkına dönük siyasal güvensizlik yaratan bu önlem, Ermenilerle Türkler arasındaki ilişkide gerilimi kışkırtıyor"du. İmparatorluğun her tarafında, hükümetin emri üzerine Ermeni askerlerinin sadece silahları alınmakla kalmayıp, elli yüz kişilik küçük gruplar halinde çalışma taburlarında (İnşaat Taburu - Özgün metinde Türkçe, Ed.) toplandıkları, yol bakımı ve yük taşıma işlerinde angaryaya koşuldukları haberi geliyordu. Kafkaslardan geri çekilirken teçhizat ve yiyeceklerini taşıdıkları Türk birliklerinin esirleri durumundaydılar. Ardından, şurada burada dörtlü gruplar halinde birbirine zincirlenmiş elli yüz kişilik kafilelerin kentten uzakta gizli bir yere götürülüp kurşuna dizildikleri

bir Türk-Ermeni heyeti soruşturma yapmak için olay mahalline gönderildi. Birkaç gün sonra bir başka olayı yoluna koymak için Etelen'e geçen iki soruşturmacı, kaymakamı Kürtleri kışkırtmakla suçladıkları bir rapor kaleme aldılar (bkz. H. Barby, a.g.e., s. 229 - 234). Ayrıca, Sarıkamış'tan sonra Enver vakit yitirmeksizin tüm öfkesini içine atmış halde İstanbul'a döndüğünde, tüm dönüş yolu boyunca Ermeni askerlerin gösterdiği sadakati övme zahmetine girdi: Piskoposların selamlarına sevimlilikle karşılık verdiği Erzincan'da; piskoposa "Osmanlı ordusundaki Ermeni askerlerin savaş alanında, bizzat kendi gözleriyle şahit olduğu üzere görevlerini bilinçle yerine getirdiklerini" bildirmek ve "Osmanlı hükümeti karşısında gösterdikleri eksiksiz fedakarlık herkesçe bilinen Ermeni ulusuna, duyduğu mutluluğu ve minnet duygularını ifade etmek" için fırsatı değerlendirdiği Konya'da (Alman gazetesi *Osmanischen Lloyd*'un 26 Ocak 1915 tarihli sayısında aktarılan nutuk). Enver hikâyesini Ohannes Çavuş adında bir Ermeni askerin kendisini ve genel kurmayını çok kritik bir durumdan kurtardığını ifade etmeye kadar vardırdı. (Bkz. Lepsius, *Rapport secret*. a.g.e., s. 200.)

öğreniliyordu.[55] Bu canice olaylar, Erzurum dolayları ve İran sınırı yakınlarında bu tür katliamlar yapıldığını haber alan Vramyan'ın raporunda kınanmıştı.[56] Aynı tarihlerde, Ermeni memurlar hiçbir gerekçe gösterilmeksizin işten çıkarıldı ve Ermenilere İmparatorluk içinde bulundukları yerden bir başka yere gitme izni veren dahili pasaportlar iptal edildi. Alman bu önlemler, önceki ayların takdir dolu nutuklarının ve hükümetin ölçülü tutumunun tuhaf biçimde tersini göstermekte ve imha kararını verebilecek tek yetkili makam olan İttihat Merkez Komitesi'nin Ermenilerin imhasını ne zaman kararlaştırdığı sorusunu öne çıkarmaktadır.[57]

Merkez Komitesi'nin görüşme tutanakları mevcut olmadığı için, ancak tahminlerde bulunulabilir. Türkiye'nin savaşa

55 H. Morgenthau, a.g.e.; s. 262.

56 M. O. Dertzakian - Vramyan tarafından 13 Şubat 1915'te Talat'a iletilen nota.

57 Bu soruya sunulan tek yanıt, Melvanzade Rıfat'ın çalışmasındadır: *La Face cachée de la révolution turque* (Osmanlıca) Alep, El Vakit, 1929 (Ermenice çeviri, Beyrouth, 1938). (Yakında Belge Yayınları tarafından yayımlanacaktır.) Rıfat, 15 Şubat 1915'te İstanbul'da gerçekleştirilmiş ve İmparatorluk'taki tüm Ermenilerin ortadan kaldırılması kararının alınmış olabileceği gizli bir toplantıdan söz etmektedir. Bu kitabın bir analizi Haigasz K. Kazaryan'ın 1965'te Boston'da yayınlanan broşüründe yer almaktadır: *Minutes of secret meeting organizing the turkish genocide of the Armenians*. Ancak bu metinde görülen çok açık yanlışlar, çalışmayı güven duyulamaz hale getirmektedir. Talat'ın imha planını açıkça ortaya koyduğu 18 Şubat 1915 (vs. yani 3 Mart) tarihli bir başka belge mevcuttur (Aram Andonian, *Documents officiels concernant les massacres arméniens*, Paris, İmprimerie Tourabian, 1920, s. 98-100). Ancak 1920'de Berlin'deki *Tehleryan Davası*'nda (bkz. bu kitapta ilgili bölüm) özgünlüğü belirlenmiş beş belge arasında yer almadığı için, bu telgraf da kesin bir kanıt olarak kabul edilemez.

girişi Ermenilerin yazgısını kilit altına almıştı. Erzurum'da kurulan kapan, kaçınılmaz olarak onların üzerine kapanacaktı. Ermenilerin imhası amacıyla tasarlanmamış bile olsa, Teşkilatı Mahsusa bu amaç için kullanılabilir hale getirilebilirdi. Kafkasya'da Ermeni gönüllü müfrezlerinin kurulması –o daanlamından başka yöne çevrilerek– sürgün önlemlerinin doğrulanması için yeterli bir kanıt haline geliyordu: Türk birliklerini arkadan vuran Ermeni hançeri gerekçesi, Sarıkamış bozgununu açıklamak için yine kanlı bir tehdit aracı olarak kullanılacaktı. Eyaletlerde, bu bozgun havası içinde zaten gelişmekte olan kin duygusu kızıştırılıyordu. Şubat 1915'ten itibaren durum artık olgunlaşmıştı. Yani Merkez Komitesi'nin kararının bu tarihe ya da Ocak sonuna denk düşmesi mümkündür, çünkü böylesine şeytanca bir planın uygulanmasına hazırlanılması için en azından iki ay gerekliydi. Çanakkale'ye yönelen tehdidin ve Türkiye'nin coğrafi açıdan tecridinin doğurduğu boğucu ortam içinde bu plan, Türk halkının içine düştüğü bozgun havasını frenleyecek ve öfkesini, tüm sorumlulukların sırtına yükleneceği Ermeni azınlığa yöneltmeyi sağlayacaktı.

14

Genel İmha Planı

"Tasarlanmış olsun olmasın, her kişisel ya da toplu cinayet, onu işleyen kişi veya kişilerin duymuş olduğu gereksinimin bir sonucudur."[1] Bu gereksinimin kendini dayattığı ve cinayet kararının alındığı andan itibaren, infazın koşulları caninin "niteliklerine" göre değişim gösterir. İttihat'ın Merkez Komitesi, bu konuda, yapacağının işaretlerini önceden veren bir görünüm arzetmektedir. Geçmişte her tarafta gerçekleştirilmiş anarşik katliamların yerine, operasyonların tüm gelişim süreci boyunca özel denetimi elinde tutan planlı bir bürokratik merkezileşmeyi geçirmiştir. Bu meseleden nasıl kurtulmalı? sorusuna Merkez Komitesi'nin yanıtı; kökünden, iz bırakmadan, gizlice, en az risk ve en az masrafla, biçiminde olmuştur. İnfaz tarihine gelince, bu genel imha planının gerektirdiği kurumların işlerlik kazanma süresine ve anında fırsat olarak kullanılabilecek olayların meydana gelmesine göre belirlenecekti.

1- Kökünden kurtulma. Amaç bir ırkın kökünü kazımaktı: Teorik olarak, tek bir Ermeni hayatta kalmamalıydı. Olayın en büyük azmettiricisi Talat bunu dilinden düşürmeyecekti: Hiçbir Ermeni olayı anımsayamamalı ve tanıklık edememeliydi. Bu açıkça, Ermeni sorununun nihai çözümüydü.

2- İz bırakmadan kurtulma. İşte çözülmesi en zor sorun. Yangınlardan tüten duman, yabancı konsoloslukların kapı altlarına kadar oluk oluk akan kan dalgası, çığlıklar ve silah sesleri,

1 Olga Wormser-Migot, *Le système concentrationnaire nazi*, Paris, PUF, 1968, s. 589.

yabancı temsilcilik ve büyükelçiliklere sığman yaralılar; tüm bunlar çok fazla gürültü patırtı çıkarmakta ve geride izler bırakmaktadır. Doğrusu, bütün bu "kusur"ları giderecek bir planın önerilmesi daha uygundu. Ermeni ahalinin sürgün edilmesi fikri buradan çıktı. Cepheye Yakındoğu vilayetlerinde bu fikir şöyle gerekçelendiriliyordu: Madem ki her iki kampta da Ermeniler mevcuttu, Türkiye Ermenilerini Rusya'nınkilerden uzaklaştırmak en akla yatkınıydı. Ayrıca bu şekilde, yıkıntılar üzerinde kendilerini yeniden var edecek sağ insanlar bırakan ve operasyonu her on yılda bir yinelemeyi zorunlu kılan katliam, pogromlar tuzağından da kurtulunmuş oluyordu. Ermeni toprakları denen bölgeler Ermenilerden arındırılacak ve sürgün sırasında tümü ortadan kalkacağı için geride ne bir iz ne de dönüş tehlikesi kalacaktı.

3- Gizlice kurtulma. Harekete geçmek için koşullar çok elverişli idiyse de –Ermeni sorununun uluslararası düzleme çıkmasının baş sorumluları İngiliz, Fransız ve Ruslar düşman kamptaydılar– operasyonunu nihai amacına kimsenin karşı çıkmaması –ve bu arada hiç kimsenin bu amacı anlamaması– mutlak gereklilikti. Sonuç olarak, hükümet merkezi büyük devletler ve tarafsızların önceden tahmin edilebilir taleplerini yanıtlamada, egemen bir devletin bir isyan hareketi karşısında aldığı savaş önlemleri ve Türkiye'nin iç işlerine karışılmaması ilkesinin vs. hayli klasik sis perdesi ardına sığınacaktı. Öte yandan, yabancıların bilgi edinmesini her türlü yolla bloke etmek ve özellikle de hiçbir biçimde fotoğraf çekilmesine izin vermemek, Türk hükümetinin her türlü belgesini gizli tutmak veya yok etmek gerekecekti.

4- En az riskle kurtulma. Geçmişin deneyimleri Türklerin belleğine kararlı, direşken ve örgütlü Ermeni savaşçılarının acı hatırasını kazımıştı. Türk askerleri birden fazla cephe üzerinde hareketsiz durumda bulunduğu, ordunun bütün müfrezeleri tahrip edildiği ve gelecek aylarda sert çarpışmalar meydana geleceğinden endişe edildiği için, İttihat "iç isyanları" bastırmada askeri birliklere gönül rahatlığıyla bel bağlayamazdı.

Her türlü Ermeni ayaklanması olasılığının ortadan kaldırılması, bu durumda kesin biçimde kendini dayatıyordu. Operasyonun başarısı buna bağlıydı. Sürgün günü sabahında, Ermeniler uykularından lidersiz, askersiz ve silahsız uyanmalıydılar. Çok sayıda Ermeni askerde bulunduğu, devrimci örgütlerle Ermeni Kilisesi Türk hükümetini desteklediklerı ve böylece belli ölçüde nerdeyse hiç kuşku duymaksızın kendilerine bağlı oldukları için, koşullar çok uygundu.

5- En az masrafla kurtulma. Operasyondan beklenen siyasal kazanç ekonomik kazancı da içinde taşımalıydı. Ermenilerin taşınır ve taşınmaz malları, aynı zamanda banka hesapları ve hisse senetlerine hükümet tarafından el konacaktı. Sürgünlerin yanlarında götürecekleri para ve bir kısım bagaj, katillerin ücretini teşkil edecekti. Her zaman olduğu gibi yine ekonomik kaygıyla, yalnızca kent ve köy yaşamı için vazgeçilmez nitelikteki tüccar, zanaatkar veya işçilere –bunların yaptığı işleri yerine getirebilecek kişiler nöbeti devralana kadar geçici olarak– hoşgörülü davranılacaktı.

6- Kurumların oluşturulması ve fırsatın yakalanması. Mart ayından itibaren, valiler ve partinin yerel düzeydeki başlıca sorumluları kendilerinden beklenecek sorumluluklar konusunda ağızdan veya telgraf yoluyla haberdar edildiler. Doğu eyaletlerinde bu görev öncelikle Teşkilatı Mahsusa ve bu örgüte bağlı çetelere verildi. Programın hayata geçirilmesinde ordu genel olarak kullanılmayacak, mesele jandarmaya bırakılacaktı. Valiler ve emri altındakilere, talimatların uygulanmasında yerel koşulların gerektirdiği esneklikte davranma hakkı bırakıldı. Dahiliye Nazırı, yanlış hedefe yapılmış atışları düzeltme gereği çıktığında müdahale hakkını saklı tutuyordu. Özetle iki kuruluş iş başındaydı: Ermenilere ait malların yediemine teslimi, el konulması ve sonrasında satılmasıyla yükümlü olan Sahipsiz Mallar Dairesi[2] (Emval-i Metruke) ve

2 Bu daire, "Savaş ve olağanüstü siyasal koşulların sonucu olarak sürgün edilmiş Ermenilere ait taşınır ve taşınmaz

yönetim merkezi İstanbul'da bulunan ama genel alt yönetimi sürgünün kavşak noktası olarak seçilmiş Halep'te olan Sürgün Kurulu (Tehcir Heyeti)[3]

Ele geçecek fırsatlar çerçevesinde, en küçük firar olayının en küçük yerel başkaldırının (gerektiğinde kışkırtarak) baskı yöntemlerini haklı göstermek amacıyla kullanılmasının tavsiye edilmiş olduğuna kuşku yoktur.

Türkiye Ermenilerinin genel imhası planı yüksek kademelerden gelen bu genel emirnameler yoluyla uygulamaya sokuldu. Plan coğrafi veriler ışığında önceden belirlenmiş bir kronoliji uyarınca aşağıdaki prosedürün her eyalette aynen uygulanmasını öngörüyordu:

a) Aşamalardan ilkinde, daha önce gördüğümüz gibi, Ermeni askerler silahtan arındırılmış ve yol bakımı, demiryolu teraslama ya da inşası gibi işlere koşulan taburlar halinde bir araya getirilmişlerdi. Bu gruplar yavaş yavaş eleneceklerdi.[4]

b) Hıristiyanların olduğu gibi Müslümanların da ellerindeki tüm silahları teslim etmeleri istenecek, ancak sadece Hıristiyanlarınkilerin teslimi için zorlayıcı olunacaktı. Ermenilerin teslim ettiği silahların yetersiz kabul edilmesi kararlaştırılmıştı; bu da önemli şahsiyetlerin, yani siyasal liderler, rahipler, aydınlar ve zengin kişilerin silah saklama bahanesiyle

mallarla ilgili talimatlar" üzerine 16 Mayıs 1915 tarihli yasa ile düzenlenmişti. Bu yasa, Ermenilere ait ikametgah ve topraklara Türk göçmenlerinin yerleştirilmesini öngörüyordu. (Shavarsh Toriguian, *The armenian Question and international Law*, Beyrouth, Hamaskaine Press, 1973, s. 118.)

3 A. Andonian, a.g.e.

4 Bu ilk aşama Ocak ayından itibaren başladığı için, daha önceden tasarlanmış bir imha planının parçası mı olduğu, yoksa Sarıkamış felaketi sonrasında Enver'in doğu eyaletlerinde aldığı ve daha sonra imhanın ilk aşaması olarak tüm Ermeni askerleri kapsayacak şekilde genelleştirilecek olan bir tedbir mi olduğunu söylemek zordur.

tutuklanmasına olanak sunacaktı. Böylece bu kişiler, silahlarla birlikte bir Ermeni isyanına kanıt gösterilecek itiraflar elde edilmesi amacıyla işkenceden geçirilecekler, ardından da tıpkı askerlere yapıldığı gibi kent dışına götürülerek gruplar halinde öldürüleceklerdi. O sırada sürgün emri gelecekti. Emir uyarınca, tellallar ya da afiş yoluyla olsun çok kısa da olsa hiçbir mühlet tanınmayacaktı. Aileler yanlarında ancak çok az miktarda bagaj götürebilecekler ve yalnızca baştan savma ulaşım araçlarında yolculuk edebilecek ya da yaya gideceklerdi. Sürgün her eyalette köylerden başlayacak (bazıları bütünüyle yıkılabilecek, ama bunun iç bölgelerde ve tanık bulunmayan yerlerde yapılmasına dikkat edilecek) ve bunları kasabalarla kentler takip edecekti. İşe kısımlar halinde, yavaş yavaş, önce en kolay kişilerden, apostolik (Papalığa bağlı) Ermenilerden başlayarak girişilecekti. Böylece Katolikler ve Protestanlar kendilerinin ayrı tutulacağını umut edebileceklerdi. Ne var ki bu sadece bir ertelemeden ibaret olacaktı. Kuşkusuz ki yabancı tanıkların mevcut olabileceği ve Ermenilerin Hıristiyan temsilcilikleriyle okullarına sığınabilecekleri tahmin ediliyordu. Memurlar nezaketi koruyacak, ama katı ve kesin davranacaklardı: Üst makamların emri uyarınca tüm Ermeniler kendilerine teslim edilmek zorundaydı. Altın kural, kesinlikle hiçbir yabancıyı rahatsız etmemekti.

Sürgün. Planın uygulanması en zor kısmıydı. Sürgün konvoylarının Türkiye'yi çoğunlukla yaya olarak, ana yollardan uzak sapa yollarda, yaklaşık sekiz ay boyunca bir uçtan bir uca geçecekleri öngörülmüştü. Sürgünler yalnızca demiryolu hattına yakın bölgelerde, yani batı vilayetlerinde, hayvan ve yük taşınan vagonlarda nakledileceklerdi. Bu şekilde, birbuçuk milyon kişi teorik olarak bu sürgün yollarına düşmek ve Mezopotamya'ya yönelmek zorundaydı. Ama tüm "mevzubahis kişiler"–resmî, telgraflarda kullanılan deyim buydu–sürgüne, gidecek olsalar da, toplama kamplarına varacak, yani Mezopotamya çöllerine ulaşacak olanlar yalnızca çok az bir kesimdi, planın bütün başarısı bu noktaya bağlıydı. Yani konvoyların yol boyunca düzenli biçimde azalmasını sağlama

almak gerekecekti. Yolculuğun uzunluğu ve koşulları, özellikle de hiçbir gıda maddesi elde edemedikleri takdirde, doğu vilayetlerinden gelen sürgünler arasında doğal bir elenmeye neden olacaktı. Bununla birlikte, en dirençlileri, dolayısıyla da en tehlikelileri hayatta bırakmak söz konusu olmadığı için, katiller ve hırsızlardan oluşan ekiplerin işe karışmasıyla doğal elenmeyi hızlandırmak öngörülmüştü. Konvoya eşlik eden jandarmalar sürgünleri her fırsatta vurarak operasyonu başlatacaklardı. Kürt ülkesinde ağalar kendiliklerinden adamlarını salacak; bunlar sistematik kırımdan ziyade tecavüz, yağma ve anarşik cinayete alışkın olduklarından, konvoyların topluca katledilmesi veya erişkinlerle erkeklerin tek tek seçilip öldürülmesi işini çeteler tamamlayacaklardı. Kürt ahali de aynı şekilde kervanların yağmalanmasına davet edilecekti. Ermenilere karşı gerçekleştirilen her eylem, hırsızlık, fiziki baskı, kaçırma, yaralama veya cinayet suç olmaktan çıkarılacak ve mutlak biçimde cezadan muaf tutulacaktı. Teoride sürgün mekanları olarak belirlenmiş çöllere böylece –ve öncelikle doğu vilayetleri açısından– hayatta kalabilmiş ve esas olarak sadece kadınlarla ve çocuklardan oluşan bir avuç insan varabilecekti. Gerçekte Ermeni eksodüsünün varacağı bir son yoktu. Çöller onlara mezar olacaktı: Sürgün kampları durmaksızın yer değiştirecek ve katliamlar yoluyla düzenli biçimde ayıklamaya uğratılacaktı. Bu kamplar ayrıca görüntüyü kurtarmaktan başka amaç taşımıyordu; çünkü Talat'ın Eylül 1915'te valilere gönderdiği bir kararnamede yazacağı gibi, "Ermenilerin Türkiye toprakları üzerinde yaşama ve çalışma hakkı bütünüyle kaldırılmıştır. Bu konudaki tüm sorumluluğu üzerine alan hükümet, beşikteki bebeklerin bile dışta tutulmaması emrini vermiştir."[5]

Kuşkusuz ki genel imha planının uydurulmuş birşey olduğu ve hiç kimsenin ne hükümete ne de İttihat ve Terakki komitesine ait, sürgün yollarını çizen ve emirleri belirten resmî bir belge sunma durumunda olmadığı ileri sürülecektir. Böylece,

5 A. Andonian, a.g.e., s. 33.

hassas bir konu olan kaynaklar sorununa, yani soykırımın kanıtları sorununa değinme vakti gelmiş oluyor. Bir hükümetin tarafından düzenlenmiş her caniyane operasyonu kuşatan giz perdesi, arşivlere ilk elden sahip olmayı, yani askeri ve sivil makamların elinden çıkan yönetmelikler veya bunların uygulama metinlerini, sicil kayıtları veya çeşitli evrakları elde bulundurmayı ayrıksı bir durum haline getirmektedir. Bu arşivler, eğer tutulmuşlarsa, genel olarak düşman eline geçme tehlikesi belirdiğinde imha edilmektedirler (ve Müttefiklerin Nazi toplama kamplarının arşivlerini ele geçirmelerini sağlayan özel koşullar tarihsel bir istisna oluşturmaktadır). Bununla birlikte, böylesi birinci elden belgeleri barındıran bir yapıt mevcuttur: *Les Mémoires de Naim Bey* (Naim Bey'in Anıları). Halep sürgün dairesinin (Muhacirin İdaresi-Ed.) başkâtibi olan Naim Bey'in bu anıları Aram Andonian tarafından derlenmiş ve yorumlanıp tartışılmıştır.[6] Gerçi bu kitapta çoğu bizzat Talat tarafından yazılmış ve Naim Bey'in şifrelerini çözdüğü, Türk hükümetine ait şifreli telgrafların, bazıları orijinallerinden fotokopiyle çoğaltılmış olan kopyaları yer almaktadır. Bu durumda, adı geçen belgelerin gerçek olup olmadığı sorusu ortaya çıkmaktadır. Belgelerin varlığından, 1920'de Berlin'de görülen Tehliryan Davası sırasında özgün telgraflardan beşinin mahkemeye sunulması dolayısıyla haberdar olunmuştur.[7] Aynı şey, Osmanlıca yazılmış tutanakları Washington'daki Kongre Kütüphanesinde incelenebilecek ve bu cinayetten dolayı İttihat'ın Türkiye'de suçlanmış olduğu tek dava olan 1919'daki dava için de söz konusudur.[8]

6 A. Andonian, *Documents officiels concernant les massacres d'Arméniens*, a.g.e.

7 *Der Prozess Talaat Pascha. Stenographischer Bericht.* Berlin, Deutsche Vereagsgesellschaft für Politik und Geschichte, mbH, 1921.

8 İttihatçılar Davası, Washington Kongre Kütüphanesi'nin mikrofilme alınmış belgeleri.

Ayrıca, iddia dosyasının belgeleri iki temel kaynak çevresinde dönmektedir: İngiliz *Mavi Kitap*'ı (Livre Bleu) ve *Lepsius Raporu*. Burada söz konusu olan, kuşkusuz ki konsolosluk raporlarını, tarafsız sivillerin ya da Almanların ve sürgünden veya katliamlardan sağ çıkmış Ermenilerin –nesnellik kaygısıyla daha ihtiyatlı ele alınması uygun olacak– tanıklıklarını derleyen ikinci elden belgelerdir. Çok çeşitli kaynaklardan gelen bu anlatılar –1915 ya da 1916'da– her iki kampta bir araya getirilmiştir. Çok sayıda ayrıntı mevcuttur: Tarihler, kurbanların sayısı, yer ve kişi adları, tutuklama ve sürgün koşulları, vs. Yazarları kendi aralarında somut olarak iletişimde bulunma imkânına sahip olmamışlardır. Tanıklıklarının birbiriyle örtüşmesi, özellikle sürgün ve ölülerin sayısındaki küçük farklılıklar dışında hiçbir açık karşıtlığa yer vermemektedir. Ama tümü –ve bunlar yüzlercedir– olaylardaki/ ayniyeti, uygulamadaki tek biçimlilik ve eşzamanlılığı ortaya koymakta, sıkı sıkıya ve kılı kırk yararcasına uygulanmış bir programla karşı karşıya olunduğunu en küçük kuşkuya yer bırakmaksızın tanıtlamaktadır. "Açık soruşturmanın ortaya çıkardığı esas nokta, Ermenilerin değişik tarihlerde ve değişik yerlere sürgün edildikleri sırada işlenmiş cinayetlerin bağımsız ve yerel olaylar olmadığıdır (...) Örgütlü bir merkezi güç, gerek gizli emirler gerekse de sözlü talimatlar yoluyla olayları önceden hazırlayıp tasarlamış ve uygulatmıştır."[9]

Arnold Toynbee'nin parlak açıklamasıyla Lord Byrece tarafından sunulan İngiliz *Mavi Kitap*'ı 1916'da yayımlandı.[10] Kitapta daha ziyade tarafsız sivillerin, özellikle de Amerikalı, İsviçreli ve Danimarkalı memurlarla, misyoner, eğitmen ve hastabakıcıların tanıklıkları; Almanların mektuplarıyla, özellik

9 İttihatçılar Davası iddianamesi.

10 Vicomte Bryce and Arnold Toynbee, *The Treatment of the Arméniens in the Ottoman Empire*, Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Londres, J. Causton and Sons, 1916.

arz eden bazı dramların hayatta kalmış tek tanıkları olan Ermenilerin anlatıları yer almaktadır. Yani bu kitap daha önceki birçok yayınla kesişmektedir.[11] Lord Bryce'ın açıkladığı gibi, bunlar yeminli olmayan, sorgudışı ifadeler olduğundan "hukuksal tanıklıklar" değilse bile, "görgü tanıkları söz konusu olduğu ve olayların birbirini tutması bunların doğruluğunu kanıtladığı için en üst düzeyde tarihsel kanıtlardır".

Lepsius Raporu, rahibin özellikle 1915'teki İstanbul seyahati sırasında ve inceleme imkanı bulduğu Wilhelmstrasse arşivlerinden yararlanarak uzun yıllar boyunca derlediği bütün bir ilk elden belgeler toplamını bir araya getirmektedir. 1915'te, yani felaketin tamamlanışından önce yayımlanmış olmasına karşılık, imha sürecinin bütününü kavramayı başarmaktadır. Bugün altmış yıl sonra bile, sorunla ilgili ilk sentez ve sistemleştirme denemesi olarak yeri doldurulmaz bir kaynak olma özelliğini korumaktadır.[12]

Lepsius daha sonraları *Deutschland und Armenien, 1914-1918* adlı yapıtında, Wilhelmstrasse arşivlerinin Ermenilerin yokedilmesiyle ilgili tüm belgelerini yayımladı.[13] Nihayet,

11 *Rapport du Comite arménien de New York sur les atrocités commises en Arménie*, Paris, Henri Durville, 1915; Ermenilere Yardım Komitesi tarafından yayımlanan *Quelques documents sur le sort des arméniens en 1915*, Genève, Société générale d'imprimerie, 1916, üç fasikül.. gibi. Ayrıca, Amerikan, İsviçre ve Mısır gazetelerinde çıkan makaleler, Arnold Toynbee'nin, *The Treatment of Armeniens*, a.g.e. (Fransızca çeviri, Payot, 1916, *Massacres armeniennes*); *Armeninen atrocities: Murder of a nation*, London, New York, Toronto Hedder and Stoughton,. 1915; *The Murderous Tyranny of the Turks*, Londres, Hedder and Stoughton, 1917 adlı yapıtları İngiliz *Mavi Kitabı* ile örtüşmektedir.

12 J. Lepsius, *Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei*, Postdan, Tempel Verlag. Fransızca basım: *Rapport secret sur les massacres d'Arménie*, Paris, Payot, 1919.

13 J. Lepsius, *Deutschland und Armenien*, a.g.e.

soykırımla ilgili çok sayıda diplomatik arşiv mevcuttur. Bunlar yayımlanmış veya bugün Berlin'de olduğu gibi Viyana, Paris, Londra ya da Washington'da ulaşılabilir durumdadırlar (Geriye, ancak ayrıcalıklı birkaç tarihçinin ulaşmış olabileceği Vatikan arşivleri kalıyor). Bu diplomatik arşivler, son yıllarda yayımlanmış ve soykırım dosyasına örtüşen belgeler sunan yapıtlarda gözden geçirilmiş ve incelenmiş bulunmaktadır.[14]

Nihayet, Büyük Savaş sırasında ya da hemen sonrasında, tanıkların (Birleşik Devletler büyükelçisi Morgenthau,[15] gazeteciler Harry Stuermer[16] ve Henry Barby[17]) anıları, 1921'den sonra artık hiçbir temel belgenin üzerine eklenmeyeceği bir dosyayı tamamladılar.[18] Yani; sayısı bir milyonu aşan kişisel

14 Bu belgeler özellikle R. Hovannisian ve U. Trumpener'in daha önce adı geçen yapıtlarında ve M. G. Nersisian'ın (*Genotsid armian v osmanskoi imperii. Sbornik dokumentov i Materialov*, Erivan, 1966) adlı kitabında yer alıyor. Aynı şekilde aşağıdaki belgelere de bakılabilir:

a) Wilhelmstrasse belgeleri: *Akten des Auswartigen amts*, 1867-1920 Auswartigen Amts, Bonn; Berkeley Üniversitesi (California), Ann Arbor Üniversitesi (Michigan), Oxford Saint-Anthony College ve Washington D. C. Ulusal Arşivi mikrofilm koleksiyonları.

b) Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanlığı arşivleri, belgeleri, Devlet Bakanlığı, Viyana.

c) Washington D. C. Ulusal Arşivleri (57. grup: Dışişleri Bakanlığı 84. grup: Dışilişkiler)

d) Büyük Britanya, Dışişleri Bakanlığı, "The treatment of Armeniens in the Ottoman Empire", *Melanges*, no 31, 1916.

15 Morgenthau, *Mémoires*, a.g.e.

16 H. Stuermer, *Deux ans de guerre â Constantinople.*, a.g.e.

17 H. Barby, *Au pays de l'épouvante*, a.g.e.

18 Bu konu üzerine daha sonraları birkaç çalışma yayımlanmıştır: J. Mecerian, a.g.e.; Moussa Prince, *Un genocide impuni, l'armenocide*, 2 e Congres international de Prophylaxie criminelle, Paris 1967 Heideberg Press, Liban, 1967;

yaşam dramlarının olabildiğince açık ve özlü bir betimlemesini ortaya koyabilmek için; acıyı, sefaleti ve ölümü şemalar ve rakamlar halinde sıralayarak, bir halkın uzun yürüyüşünün nihayet bulduğu umutsuzluk çöllerine akan bu sürekli bastırılmış ve yönü değiştirilmiş sürgün dalgalarının geçtiği başlıca yolları bulmak amacıyla bir imha sistematiğinin siyasal coğrafyasına üstünkörü bir bakış fırlatarak, elli yılı aşkın süredir ulaşmanın mümkün olduğu ve hiçbir tarihçinin şimdiye kadar doğruluğuna gerçekten itiraz etmediği bu belgeler üzerinde çalışmak yeterlidir. Türkiye'nin olayların bu yorumunu reddedebilmesi için Babıâli arşivlerinin araştırmacılara açılması gerekecektir. Oysa ki, hiçbir yabancı tarihçi XIX. yüzyıl başından sonrasına tarihli resmî bir Türk belgesini inceleyemez ve hatta XIX. yüzyıl öncesine ait belgelere göz atma hakkı olanlar dahi sayılıdır. Bu durumda, soykırımın gerçekliği konusundaki tartışma henüz başlamış dahi sayılamaz; çünkü soykırım suçlamasına karşı hiçbir örgütlü savunma getirilmemekte ve Türk tarihçileri, sanki sorumluluk kollektif cinayet olgusunun kendisinden değil de sadece planlanıp planlanlanmamış olmasından kaynaklanıyormuş gibi, katliamların varlığını yadsımaya dahi gerek görmeksizin, blok halinde sadece tasarlama iddiasını geri çevirmekle yetinmektedirler. Sığındıkları son tez, Ermeni isyanı tezidir; sanki birkaç kişinin isyanı tüm bir halkın katledilmesine izin verebilirmiş gibi.[19]

J. -M. Carzou, a.g.e. çalışma birçok parçasını aktardığı bu belgelerin mükemmel bir sentezidir.

19 Bu tez Türk hükümeti tarafından iki broşürde ortaya konmuştur: *Verité sur le mouvement national arménien et les mesures gouvernementales* (Ermeni ulusal hareketi hakkındaki gerçekler ve hükümet tarafından alınan önlemler), Constantinople, İmprimerie imperiale, 1916. *Aspiration et agissements révolutionnaires des comités arméniens avant et apres la proclamation de la Constitution ottomane* (Meşrutiyet ilanının öncesi ve sonrasında Ermeni komitelerinin

Bu suç karşısında kuşkucu bir tutum sergilemekten ziyade kayıtsızlık gösterilmiştir. Ve dahası, sorun aslında anlatılan olayların doğru olup olmadığı da değildir. Sorun, bıraktığı öğretici miras cinayet ağababalarınca özellikle gözden eksik edilmeyen ve teşhir edilmesi gelecekte başkaca muhtemel soykırımlar yaşanabileceğinin düşünülmesini ve engellenmesi için önlemler alınmasını sağlayabilecek olan çağımızın bu ilk soykırımının, sanki bir milyonu aşkın bir insan kütlesi insanlık gerçekte neler olup bittiğiyle ilgilenip hakikati saptamayı düşünmeksizin ortadan yok olabilirmiş gibi, nasıl hâlâ bilinçli biçimde unutulup görmezden gelindiğidir.

istek ve faaliyetleri) Constantinople, İmprimerie imperiale 1917. Nihayet Türk tarihçilerinin yapıtları arasında bkz. A. Emin'in daha önce anılan kitabı s. 213-214; Yusuf Hikmet Bayur'un *Türk İnkilabı Tarihi* (özgün metinde Türkçe -Ed.) Ankara, 1957, cilt III, s. 6-10 ve 35-49; ve Esat Uras'ın, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (özgün metinde Türkçe -Ed), Ankara, 1950; Cemal Kutay'ın Talat, Enver ve Karabekir'in faaliyetlerini konu edinen, 1956'da İstanbul'da yayımlanmış üç kitabı. Erivan'daki Ermeni Bilimler Akademisi'nden E. K. Sarkisian ve R. G. Sahakian'ın kitabı, *Vital Issues in modern Armenian History* (1963'te Erivan'da Ermenice yayımlanmış bir çalışmanın çevirisi), Watertown (Mass), Library of Armenian Studies, 1965; bu çalışma, çağdaş Türk tarih yazıcılığı ve onun ve Ermeni sorununa getirdiği taraflı yorumun ayrıntılı biçimde belgelenmiş eleştirel bir irdelenmesini içermektedir.

15

1915 Nisan

Planın başarısı hazırlıkların gizli tutulmasına bağlıydı. Projeden sadece valiler, Partinin yerel sorumluları ve operasyonların yerel ölçekteki yönetimi kendilerine düşen Teşkilatı Mahsusa şefleri haberdar edildi. Baharın gelişi halkın kütlesel nakline imkan sunacağı için, en elverişli vakit olan Nisan ayına kadar her şeyin hazır hale getirilmesi gerekiyordu.

Mart ayından başlayarak ortam ağırlaştı. Cepheden geri çekilen Türk birlikleri Erzurum ve Bitlis vilayetlerinde terör estiriyorlardı. Ermeni askerlerin silahtan arındırılması emrine bağlı olarak, muhtemel bir genel katliam tehdidi halk arasında daha kaygı verici boyutlara varmıştı. Bununla birlikte, fırtınanın üç ayrı yerde, Zeytun, Van ve İstanbul'da patlaması 1915 Nisan'ına kadar gecikti. Zeytun'da programın açılış sahnesi söz konusuyken, Van'daki olaylar birliklerin Kafkas cephesindeki hareketiyle aynı zamanda gerçekleşti ve İstanbul'un Ermeni önde gelenlerinin doğu vilayetlerinden yapılacak sürgünler öncesinde tutuklanmasını meşru göstermek için hükümet tarafından anında bahane olarak kullanıldı.

1- Amanos ve Toros Bölgesi

"Türk milliyetçiliğinin böğrüne"[1] saplanmış iki mızrak

1 Franz Werfel, *Les Quarante Jours du Mousa- Dagh*, Paris, Albin- Michel, 1934, s. 83. Türkçesi Musa Dağ'da 40 Gün, Belge Yayınları.

vardı: Zeytun ve Sason. Hükümet çok iyi tanıdığı ve bir avuç kararlı insanın tüm bir orduyu yenilgiye uğratabileceği bu dağlarda patlak veren bir Ermeni "isyan"ını bastırmak için buralara gönül rahatlığıyla yeniden askeri birlik gönderemezdi. Ama, Rus sınırının çokça yakınındaki ve ardarda gelen Hamidiye katliamları sonunda zayıf düşmüş olan Sason'a karşılık, Zeytun sapasağlam duruyordu. Önce oranın bitirilmesi gerekmekteydi.

Şubat ayı sonunda, 32 Zeytunlu genç, Ermeni genç kızlarına tecavüz etmiş olan Türk jandarmalarına saldırarak içlerinden dokuzunu öldürdüler. Misillemelerden çekinen Zeytun halkından tepki gören bu genç isyancılar bir manastıra sığındılar. Bunlar bu bölgede çok sık raslanan olaylardı ve daha önce görüldüğü gibi Zeytun tarihi bu türden çatışmaların bir özetiydi. Bununla birlikte, hükümet bu olayı Zeytun meselesine kesin olarak son vermek için fırsat saydı. 24 Mart'ta, 500 Türk askeri Maraş'tan Zeytun'a geldi. Askerlere eşlik eden bir Ermeni delegasyonu, isyancıların belirlenmesinde askerlere yardım etmeleri konusunda Zeytunluları ikna etti; bu yapılmazsa Kilikya'daki Ermeni cemaati olaylardan sorumlu tutulacaktı. Askerler 25 Mart'ta, isyancıların barikatlar kurarak mevzilendiği Sainte Marie manastırına saldırdılar. Bu sırada, hükümetin Zeytunlulara komplo hazırladığını düşündüren şaşırtıcı bir olay meydana geldi. 4.000 asker tarafından kuşatılmış olan 32 kişi, 200 ila 300 askeri öldürüp gece karanlığından yararlanarak kaçtılar[2] 26 Mart'ta manastır ateşe verildiğinde içerde kimse yoktu. Birkaç gün sonra komutan görüşmede bulunmak üzere kentin ileri gelenlerinden 50 kişiyi toplantıya çağırdı. Bunlar kuşku duymaksızın gittikleri karargahta tutuklandılar. 8 Nisan'da 60 aile kendilerine zaman tanınmaksızın evlerini

2 İsyancılar Türk birlikleri tarafından birkaç ay daha direnebildikleri Fundacık'a kadar sürüldüler. Bkz. Stanley E. Kerr, *The Lions of Marash*, Albany, State University of New York Press, 1973, s. 18-21.

terketmek zorunda bırakıldılar. Böylece Zeytun'un dört mahallesinin halkı her gün ard arda tahliye edilerek çocuk ve kadınlar erkeklerden ayrıldı. Bir ay sonra Zeytun ve çevre köylerinde artık Ermeni kalmamıştı. Kente Süleymaniye adı verilerek, Mart ayından beri Kilikya'ya doluşmuş olan Boşnak göçmenleri yerleştirildi.

Zeytunluların sürgünü bilinçli bir örnek teşkil etti: Kentteki 8 ve çevre köylerde oturan 17.000 kişiden 6 ila 8.000'i Konya bölgesine gönderilirken, sonraları sürgünün "terminus"u (son durağı) haline gelen Der Zor'a sevkedildiler. Nisan ve Mayıs aylarında kafileler Maraş, Adana, Tarsus, Halep ve Antep'ten geçip gittiler. Kilikya ve Suriye'de yaşayan tüm Ermeni ahali böylece kendisini bekleyen yazgının farkına varabildi. Hükümet, sefalet ve açlık içinde Konya'ya doğru yol alan Zeytunlu kafileleri, Ermeni halkının aşağılanmasının bir simgesi olarak bütün Kilikya boyunca teşhir etti. Sürgünler Tarsus'ta hayvan taşımada kullanılan yük vagonlarına bindirildikten sonra, Toros dağlarını yürüyerek katettiler. Anadolu demiryolunun son istasyonu olan Pozantı'da, Çanakkale savunmasını güçlendirmek amacıyla Suriye'den İstanbul'a sevkedilmekte olan askeri birliklerin geçmesi için haftalarca beklemek zorunda kaldılar. Açlık içinde Konya'ya vardıklarındaysa, Vali sürgünlere yardım edilmesini yasaklayarak üç gün daha aç susuz kalmalarına neden oldu. Daha sonra Küçük Asya'nın en çölümsü bölgesi olan Karapınar'a gönderildiler: Her gün içlerinden yüzü aşkın insan bu nedenle yaşamını yitirdi.

Zeytun daha boşaltılmamıştı ki sürgün emri çevre köylere ulaştı. Mayıs'tan başlayarak hiç uyarısız ve ansızın uygulanan arındırma operasyonu sonucu, bölge Haziran ortasında tamamen boşaltıldı. Buradan sürülenlerden yaklaşık 7.000 kadarı Konya yakınlarındaki bataklık bir bölge olan Sultaniye'ye gönderildiler; açlık içinde ve sıtmadan kırılmış durumdaki sürgünler burada tıkış tıkış deve ahırlarına dolduruluyorlardı. İş bulmak için kampı terketmeleri yasaklanmış olduğundan, beslenmek için yapabildikleri tek şey tarlalarda ot ve kök aramaktan

ibaretti. Hayatta kalanlar Temmuz aymda Konya ve Sultaniye'den ayrıldılar. Tarsus Ermenileri Ağustos'ta sürgünlerin bir kez daha şehirlerinden geçtiğine tanık oldular. Maraş'a gidiyorlardı. Kendilerine eşlik eden hiç kimse yoktu. Paçavralar içinde, kire pasa batmış, bite pireye boğulmuş, şaşkın durumdaki zavallı sefiller: Ermeni ulusunun gurur kaynağı, efsanevi Zeytunlulardan geriye kalan işte buydu.

Hükümetin 1915 Nisan'ının başından itibaren sürgünleri, birinin (Konya) çok elverişli olmadığı açığa çıkan ve diğeri kesin olarak daha sonra kullanılan iki ayrı yöne göndermiş olması, Zeytun'u sürgünün deneme tezgâhı haline getirmektedir. Ve bu, Van isyanının çok öncesinde gerçekleşmiştir.

Dörtyol

Dörtyol hemen hemen tümüyle Ermenilerin oturduğu, İskenderun Körfezi kıyılarına yakın küçük bir şehirdi. 1914-1915 kışı başında İngiliz-Fransız donanması bölgedeki köy ve kasabaları, özellikle de İskenderun şehriyle Bağdat demiryolu sapağını bombaladığında, hükümet Dörtyol sakinlerini sinyaller göndererek düşman gemileriyle haberleşmekle suçladı. Nisan'da şehre gelen bir sıkıyönetim mahkemesi üç Ermeniyi tutuklayarak Adana Meydanı'nda ipe çektirdi.[3] Kısa süre sonra, on altı ila yetmiş yaş arasındaki tüm erkekler tutuklanarak yol inşaatında çalıştırılmak üzere Hasanbeyli civarına gönderildiler. Nisan sonunda, askerler silah bulunup bulunmadığına bakmak bahanesiyle Ermenilerin evlerini gece yarısı rasgele aramadan geçirdiler. Ardından, 1909 katliamında hayatta kalmayı başarmış tüm insanlar hapse atıldı. Mayıs'ta Dörtyol ve Adana'da yine asılarak idam edilenler oldu. Nihayet Mayıs'ın üçüncü haftasında, 3 ila 400 kişi Konya'ya

3 Gerçekte, yalnızca tek bir Ermeninin işaret gönderdiği anlaşılmaktadır.

sürgün edildi. Onbeş gün sonra şehir boşaltılmış durumdaydı: Kafileler çöle doğru yol alıyorlardı.

Hacin (Saimbeyli)

Adana vilayetinin kuzeyinde yer alan Hacin, Zeytun'unkine yakın bir üne sahipti. Şehir muhtemel bir direniş odağı olabilirdi. 14 Mayıs'ta Halep sıkıyönetim mahkemesi başkanı Hacin'e geldi ve polis yetkilileriyle uzun bir görüşmede bulundu. 18 ve 20 Mayıs günleri Ermeni önde gelenlerini toplantıya çağırarak, ellerindeki silahların ve asker kaçaklarının teslim edilmesini istedi.[4] Silahlar verilip firariler teslim olduğu takdirde şehir halkına karşı hoşgörülü davranılacaktı. Belli bir tereddütün ardından Hacin Ermenileri mahkeme başkanının talebine boyun eğdiler: Üç veya dördü dışında tüm asker kaçaklarıyla on adet tüfek yetkili makamlara teslim edildi. Bu iyiniyet gösterisine karşın, 2.000 asker aynı gün öğleden sonra şehri çembere aldılar. 27 Mayıs'tan itibaren önde gelen Ermeniler birbiri peşi sıra tutuklandı. İyice sıkışan halk son firarileri de teslim ederek doksan tüfeği daha verdi. Hakim bunun üzerine aramalara rağmen bulunamayan diğer silahların teslim edilmesini istedi. Sürgünün başlaması için daha fazla neden gerekmiyordu. Tüm yaz boyunca devam etti. Sürgünler güzergah boyunca kendilerini soyup soğana çeviren jandarmaların eşliğinde Halep'e gönderildiler. Az zaman sonra komşu Şar ve Rumlu şehirleri boşaltıldı. Hacin'in güneyindeki Feke ve Yerebakan'da Türk ahalinin sadakat ve yurtseverlikleri konusunda kefil olmalarına ve sürgün edilmelerine karşı çıkmalarına rağmen, görevliler yumuşama göstermediler. Hacin

4 Asker kaçaklarının sayısı Ermeniler arasında, Türklerde olduğu kadar fazla değildir. Ayrıca, o tarihte tüm Ermeni askerleri ya "inşaat taburları"nda toplanmış ya da ölmüştü. Söz konusu olanlar, kuşkusuz ki bu taburlardan firar edip Hacin dağlarına sığınanlardı.

bölgesi Ermenilerinin boşaltılma işlemi hal yoluna konduktan sonra, Rumeli göçmenleri aileleriyle birlikle Ermenilerden kalan evlere yerleştiler.

2- Van Savunması

Rus ordusunda Ermeni gönüllülerinin varlığı iddiasıyla birlikte, sözde Van isyanı, Türklerin kendilerini aklamada öne sürdükleri en sarsıcı kanıtı oluşturmaktadır. Oysa bu kanıt bütün yönleriyle uyduruktur. Ölümünden sonra yayımlanan anılarında Talat Ermeni tehcirini kabul etmekte, fakat önceden hazırlanıp planlandığını inkâr etmektedir; olayların sorumluluğu Ermenilere yüklenmektedir: "Bu önleyici tedbirler savaş süresince tüm ülkelerde alınmıştır, ama yarattığı üzücü sonuçlar diğer ülkelerde sessizlikle geçiştirilirken, bizim icraatımız bütün dünyada yankı yaptı, çünkü herkesin gözü bizim üzerimizdeydi."[5] Talat'a göre, sürgünler bir yandan savaş halindeki bir ülkenin güvenliği adına alınmış istisnai tedbirlerdi, öte yandansa ancak Ermeni ihaneti gerçekleştikten sonra benimsenmişti. Kafkasya'da Ermeni gönüllü müfrezelerinin oluşumu, Türk Ermenilerinin bu müfrezelere katılışı, dış ülkelerdeki Ermeni gazetelerinde yayımlanan düşmanlık çağrıları bu ihanetin ilk işaretleri, Van isyanı ise kesin kanıtı olacaktı. Tüm Ermenilerin geniş bir komplonun failleri olarak mahkûm edilmesi için, bulunan silahların fotoğraflarının, işkenceyle elde edilmiş itirafların, gizli yazışmaların bunlara eklenmesi yetecekti. Yalnız, olaylar ve tarihler var. Sürgün programı Nisan başında uygulamaya konmuş ve Van olaylarından bağımsız olarak standart bir şema uyarınca sürdürülmüştür. Nihayet, Van'da Ermeni isyam değil, umutsuzluğun dayattığı bir öz savunma örgütünün varlığı söz konusudur.

5 Talat "Posthumous, Memoirs of Talaat Pasha" *Current History*, New York, XV, november 1921; s. 295.

Van'ın 50.000 olan nüfusunun 30.000'i Emeniydi. Oturdukları mahalle olan Bahçeler şehrin doğusunda, yedi kilometre uzunluğunda ve üç kilometre genişliğinde bir alana yayılıyordu. 1914 Temmuz'undan kısa bir süre sonra, Ermenilere çok adil davranmış olan Vali Tahsin Paşa'nın yerine Enver'in kayınbiraderi Cevdet atandı; valilikle birlikte, sınır boyundaki Türk birlikleri başkomutanı ünvanını almıştı. Başkale kasabasında kurbanların tabanlarına nal çakarak işkence ettirdiği için "Başkale Nalbantı" lakabıyla anılıyordu: Salmas ve Kosrovo şehirlerinin çoğunluğu Nasturi olan Hıristiyan halkını katliamdan geçirdiği İran'da ünlendikten sonra Mart ayında Van'a dönen Cevdet[6] Ermenilerden orduya 3.000 asker vermelerini istedi. Dinî liderler ve siyasi yöneticiler kendisiyle Nisan ortasına kadar süren görüşmelerde bulundular. Durum şimdiden dramatik biçimde gerginleşmişti: Van Gölü'nün Ruslar tarafından boşaltılan kuzey yakasında Türkler 80 köyü yerle bir ederek üç gün içerisinde (15-18 Nisan) 24.000 Ermeniyi katlettiler. Van'ın güneyinde, Çatak bölgesindeki Türkler ve Ermeniler arasında kargaşa başgösterdi. Cevdet, Van'daki üç Taşnak şefinden biri olan Işkhan'dan –diğer ikisi, mebus Vramyan ile Aram Manukyan'dı– isyanı yatıştırmak için Çatak'a gitmesini istedi. Yanında üç Taşnak üyesiyle birlikte derhal yola koyulan İşkhan 16 Nisan günü yol üzerinde öldürüldü. Aynı gün, Cevdet, Vramyan ve Aram'ı konutunda toplantıya çağırıyordu. Çağrıya uyan Vramyan tutuklandı. Geç

6 1915 Ocağından Mayıs'ına kadar, Kürt aşiretlerinin desteğindeki Türk orduları, Tebriz ve Urmiye bölgelerini işgal ettiler. Van vilayetindeki Nasturiler (bunlar ayrıca Asuri ya da Keldani olarak da adlandırılmaktadır) Ermenilerin yazgısını paylaşacak ve büyük göç sırasında onların peşinden Kafkasya'ya gideceklerdir. (Bkz. Vicomte Bryce, a.g.e., s. 99-192; J. Naayem, *Les Assyro- chaldéens et les Arménlens massacrés par les Turcs: Documents inédits receuillis par un témoin oculaire*, Paris, Barcelone, Bloud et Gay, 1920.)

kalan Aram, Vramyan'ın akıbetini öğrenince yoldan geri döndü. Takip eden günlerde Türk askerleri siperler kazarak Bahçeler mahallesini kuşatmaya başlayınca, Ermeniler de siperlerden oluşmuş bir savunma hattı kurdular. 20 Nisan'da meydana gelen bir olay fitili ateşledi: Akşam vakti birkaç Türk askeri bir kadına tecavüz etmeye çalışırken, iki Ermeni asker duruma müdahale etti. Türk askerleri bunların izahat talebine her ikisini de öldürerek karşılık verdiler. Bunun üzerine birlikler kendi siperlerinden ateş etmeye başladılar. Van kuşatması başlamıştı. Türkler avantajlı durumdaydı. Evlerinde siperlenmiş 30.000 Ermeni sadece 300 tüfek ve az miktarda cephaneye sahip bulunan 1.500 kişiyle direniyordu. Topçu kuşatmasına rağmen, yine de Aram'ın yönetimi altında savunma örgütlenebildi.

Cevdet, İstanbul'daki yöneticilerin talep ettiği Ermeni isyanı kanıtına nihayet sahipti. Olayı iyice pompalama isteğindeydi: İşi tamir edilemez noktaya götürmek için çevre köylerin yıkılmasını emretti. Köylerdeki halk katledilerek evler ateşe verildi. Kurtulanlar Van'a doğru kaçtılar. Cevdet bunların işini bitirmek yerine, bu 10.000 mültecinin kuşatma altındaki Ermeni mahallesine girmelerine izin verdi; böylece yiyeceklerinin daha kısa sürede tükenmesini amaçlıyordu. Bahçeler mahallesiyle, Türk mahallesi ve tam ortasında kalan bir Ermeni yerleşimi bir ay boyunca yoğun bombardımana tabi tutuldu: Şehre 10.000, "bahçelere"de 6.000 havan mermisi düşmüştü, Ermeniler yine de direniyorlardı. Hatta birkaç hükümet binasını ele geçirmeyi bile başarmışlardı. "Bahçeler"de, 4.000 kişi Amerikan misyonuna sığındı. İlaç ve yiyecek sorunu altında boğulan Amerikan misyonerleri yine de bu kurbanlara yardım elini uzattılar ve Cevdet'in baskı ve tehditlerine boyun eğmediler. Bununla birlikte, erzak ve cephane tükenmek üzereydi. Kurtuluş ancak Ermeni gönüllülerin tüm Ermeni platosunu işgal etmesi için komutanlık nezdinde girişimde bulundukları Rus ordusundan gelebilirdi. Gönüllüler Van'daki çatışmaları öğrenince acil müdahalede bulunulmasını istediler. Böylece, 28 Nisan'da yola çıkan ve Vartan'ın komutası

altındaki bir Ararat lejyonu içinde toplanan 1, 3 ve 4. gönüllü lejyonları general Nicolayev'in düzenli ordusuna katılarak 4 Mayıs'ta sınırı geçtiler. On beş gün sonra Van'a ulaşmışlardı. Rus ordusunun ilerlediğini haber alan Cevdet, 16 Mayıs'ta gölün güney kıyısı boyunca Vostan'a doğru geri çekiliyordu.

Van Ermenileri, Rus ordusunun ön hattındaki ilk gönüllü birliğinin gelişinden iki gün önce kaleyi ve kamuya ait binaları ele geçirdiler.[7] Rus birlikleri Bitlis yönünde başarılarını sürdürürken, Aram işgal edilen bölgeye vali olarak atandı.[8] Rus ordusunun Van'ın güneyine doğru ilerleyişi Türkler tarafından durduruldu. Haziran ayındaki kısa bir yatışma döneminden yararlanan Ruslar Bitlis'e doğru ilerlemek istediler. Ama Temmuz ortasında Rus tümenleri saldırıya geçtiğinde, önemli destek güçler elde etmiş olan Türklerin şiddetli karşı saldırısıyla karşılaştılar. Van'ın kuzeyindeki Malazgirt'e yönelen Türk harekatı karşısında çember içinde kalma tehdidiyle karşılaşan Ruslar, 31 Temmuz'da Van'ı terketmek zorunda kaldılar. General Nicolayev bölgede yaşayan tüm Ermenilerle diğer yabancılara, Rus ordusuyla birlikte kaçma ve sınıra doğru çekilme emri verdi. Tanımsız bir panik baş göstermişti: 250.000'e yakın mülteci nerdeyse her şeyi bırakarak Transkafkasya sınırı yönünde yollara döküldüler. Ellerinde kalan çok az şeyi de Kürtlerin kurduğu pusularda yitirdiler. 40.000 insan açlıktan, bitkinlikten ve bu büyük göç esnasında yollarda öldürülerek telef oldu. Kafkasya'ya sadece 210.000 Ermeni

7 Van savunması konusunda, bkz. *La Défense héroique de Van* (anonyme) Genève, Droschak dergisi yayını, 1916, M. Larcher, a.g.e., s. 394. F. Guse, a.g.e., s. 62. General korganoff, a.g.e.; s. 23 - 24. R. Hovannisian, a.g.e., 55 - 57.

8 Vaspuragan geçici hükümeti üzerine, bkz. *La Défense héroique de Van*, a.g.e., s. 93-99 Aram Manukyan, Ermeni Cumhuriyeti'nin kurucuları arasında yer aldı ve İçişleri Bakanlığı görevini üstlendi; 1919'da ölümüne kadar hemen hemen diktatör konumundaydı.

varabildi; bu da Rusya Ermenilerinin önüne çözümsüz barınma ve beslenme sorunları getirdi. Ama ricat halindeki birliklerin itişip kakışması içindeki bu büyük göçün yarattığı korku ve Kafkasya'da kendilerini bekleyen zorluklar ne olursa olsun, yolculuğun yoksunluklarıyla mülteci kamplarındaki salgın hastalıkların üstesinden gelmeyi başaranlar sonuçta katliamdan kurtulmuş oldular. 1914-1915 kışında Erzurum vilayetinin doğu kesiminden iltica eden 90-100.000 kişiyle birlikte bu 210.000 kişi, Türkiye Ermenileri arasında hayatta kalan tek önemli grup oldu.

İstanbul

Başkentteki yüz elli bin Ermeniyle Türkler arasındaki ilişkiler 1915 Mart'mdan başlayarak kötülemişti. Taşnak Partisi'nin yayın organı *Azatamart* gazetesinin 31 mart günü yasaklanarak ardından yazarlarından birinin tutuklanması, baskılara yeniden başlanacağının ilk işareti olmuştu. Üç hafta boyunca durum ağırlaşmayı sürdürdü, tansiyon yükseldi ama kayda değer hiçbir olay meydana gelmedi. Ermeni patriği Babıâli nezdinde doğrudan girişimde bulunabilecek tek yabancı temsilciliğe, yani Almanlara başvurdu. Wangenheim bu talebi kişisel olarak kabul etmekle birlikte, Ermeni cemaatinin korunması yükümlülüğünü resmen üstlenmeyi reddetti. 15 Nisan'da Bethmann-Hollweg'e yazdığı gibi, bu Türkiye'nin iç işlerine –daha şimdiden özellikle açığa çıkmış Türk ulusal duygularına bir saldırı teşkil edeceği için– elverişsiz ve Ermenilerin istediğinin tersine bir sonuç doğuracağı için de beceriksiz bir müdahale anlamına gelecekti.[9]

9 *Akten des Auswartigen Amts*, Türkei, 183, volume 36. Wangenheim'den Bethmann - Hollweg'e, 15 Nisan 1915, no 228, akt. Lepsius, *Deutschland und Armenien*, op, cit., ve Trumpener, a.g.e., s. 205.

Bu sırada, 24 Nisan günü, İstanbul'un tüm önemli Ermeni şahsiyetlerini tutuklama hedefi güden geniş bir polis operasyonu gerçekleşti. Operasyon, yazarları ve çalışanları yakalanıp götürülen *Azatamart* gazetesinden başladı. O gün, entelektüeller –yazar, şair ve gazeteciler– doktorlar, avukatlar, bilimadamları, papazlar, toplam iki yüz yetmiş kişi hapse atılarak, bu tedbirleri sonradan haklı gösterecek bir gerekçe bulmak için evlerinde, okullarda, kiliselerde ve hatta patrikhanede aramalar yapıldı. Sonraki günlerde tutuklamalar devam etti ve yaklaşık altı yüz kişi bu kampanyadan etkilendi.

Yalnızca iki Ermeni mebusu, Vartkes ve Zohrab –kuşkusuz ki İttihat şefleri ve özellikle de Talat'la aralarındaki dostluk bağı nedeniyle– ayrı tutuldu.[10] İki mebusun sorularını yanıtlayan Talat, olayı Van Ermenilerinin isyana kalkışması gerekçesiyle meşru gösterdi. Oysa, olay telgrafla İstanbul'a haber verileli çok az bir zaman oluyordu; Van'daki gelişmelerden yalnızca hükümetin haberi vardı ve Ermenilerin bilgi sahibi olması mümkün değildi. Geniş bir tutuklama kampanyasını bu kadar süratle başlatabilmek için, hükümetin ilk fırsatta işe girişmeye hazır durumda olması ve tutuklanacak kişilerin listesinin önceden elinde bulunması gerekliydi.

Sonraki günler, Vartkes ve Zohrab Jön Türkler nezdindeki girişimlerini yoğunlaştırdılar. Talat bir soruşturma sürdürüldüğü ve yalnızca suçluların tutuklanacağı konusunda kendilerine güvence verdi. Ayrıca, gözaltına alınanlardan sekiz kişiyi, kuşkusuz ki tarafsız kişiler ya da Alman büyükelçilerinin lehlerine yaptığı girişimler sonucu daha sonraları serbest bıraktı. Ama iki mebus kendi halkları için İttihat'ın nasıl bir son tasarladığını kısa sürede anladılar.[11] Vartkes ve Zohrab 21 Mayıs'ta tutuklandılar. İstanbul'un önde gelen 600 Ermenisine

10 Muş mebusu Keram Garabedyan'a da ilişilmedi; kendisi ölüm döşeğindeydi.

11 Talat 12 Mayıs'ta bunu Vartkes'e itiraf edecekti.

gelince, bunlar önce Ankara civarına, bir kısmı Ayaş, diğerleriyse Çankırı'ya sürgün edildiler; buralarda yargı önüne çıkarılacaklardı. Sonra bu fikirden vazgeçildi ve daha uzağa, bir süre sonra küçük gruplar halinde katledildikleri Adana, Halep ve Diyarbakır'a nakledildiler.[12]

Bu tutuklamaları haklı göstermeye çalışmak için Komitenin yayın organı *Tanin* halka geniş bir Ermeni komplosuyla karşı karşıya olunduğu hikâyesini anlatmakla görevlendirildi. Gazete, eski bir davayı yeniden piyasaya sürdü: Liberal Birlik'in (Hürriyet ve İtilaf-Ed), Mısırlı Hınçakçıların karışmış olabileceği, 1912 tarihine kadar geri giden komplosu; Türk Hınçakçılara gelince, bunlar işbirliğini reddetmişlerdi.[13] Mısırlı devrimciler savaştan epey önce İstanbul'da tutuklanmışlardı. Bunlar 1915'e kadar hapiste tutulmuş, bu tarihte de Beyazıt Meydanı'nda Hınçak Partisi üyesi olduğu iddia edilen

12 İlk kurbanlar olan Varujan ve Ruben Sevak, Çankırı'dan Ankara'ya nakledikleri sırada bir dere yatağında öldürüldüler. Ardından, Ayaş sürgünleri zincire vurularak tüfekle ve sopa darbeleriyle öldürüldü. Zohrab ve Vartkes Urfa'ya götürülerek bir otelde gözetim hapsine alındılar. Üçüncü gün, mutasarrıf onurlarına bir şölen düzenledi. Tereddüt göstermekle birlikte, iki mebus davete uydular. Yolda önlerini kesen jandarma, başka üç Ermeniyle birlikte onları da bir arabaya bindirerek Karaköprü'ye götürdü. Vartkes ve Zohrab burada öldürüldüler. Bir hafta önce, Urfa ve Diyarbakır kökenli 4.000 Ermeni askeri, Şeytan Deresi diye anılan yerde katledilmişlerdi.

13 Albay Sadık ve Damat Ferit Paşa'nın yönetimindeki ve Mısır sürgünü eski sadrazam Kamil Paşa'nın desteklediği Liberal Birlik Partisi'nin (Hürriyet ve İtilaf -Ed) kuruluşu, sağ muhalefetin tehlikeli biçimde yükselmesine neden oldu. Komite bu yükselişi Ocak 1912'de Meclis'in feshedilmesini sağlayacak ve Meclis'e bir İttihatçı baskını getirecek olan yeni seçimlere giderek kırdı. (Kampanya döneminde muhalefetin tüm toplantıları yasaklandı.)

Ermenilerle birlikte on yedisi 17 Haziran, yirmisi ertesi gün ve diğerleri de bir gün sonra Harbiye Nazırı huzurunda asılarak idam edilmişlerdi. Bu gülünç komedi sadece, halka geniş bir Ermeni komplosunun mevcudiyetini anlatmak için girişilmiş umutsuz çabaları sergiliyordu.

24 Nisan tutuklamalarının başkentte yol açtığı protestolar kuşkusuz ki Talat'ı İstanbul Ermenilerinin tehcirinden vazgeçmeye zorlamıştır. Büyükelçiliklerin yakınlığı düşünülürse, bu uygulama çok fazla göze batacaktı. Öte yandan, kendi mahallelerinde bir arada yaşayan Ermeniler rehin işlevi de görüyorlardı; bunların canlı kalması, öldürülmelerinden daha yararlıydı.

Özetle, Ermeni tarihinin en trajik ayı olan bu 1915 Nisan'ında, Jön Türk hükümeti Ermeni halkını yok etme niyetini ortaya koydu. Bir yılı aşkın bir zaman kesitine yayılacak bir programı hızla hayata geçirmek ve baharla birlikte başlatmak amacı peşindeyken, Toros ve Amanos'un dağlık bölgelerini arındırma emrini Mart sonu-Nisan başından vermekle hata işledi. Çünkü hayal ettiği fırsatı Cevdet sözde Van isyanıyla kendisine ancak Nisan sonunda sağlamıştı ve Zeytun olayı böylesi önlemleri haklı göstermek için çok zayıf bir kanıttı. İstanbul'da Jön Türkler aynı acelecilikle davrandılar. Maddi açıdan Van Ermenileriyle işbirliği halinde hareket etmeleri mümkün olmamasına karşın, Van olayı başkentteki Ermeni elitinin ortadan kaldırılması için bahane oluşturdu. Talat, Enver ve diğer İttihat liderleri özel görüşmelerde birçok kereler sorunun Ermenilerden kesin biçimde kurtulmaktan ibaret olduğunu gizlememiş bulunduklarından, Jön Türklerin iddiaları iyice dayanaksız hale gelmektedir. Nisan'da gösterilen acemiliklerden sonra İttihat ve Terakki komitesi çok hızlı hareket etmek zorunluluğuyla karşı karşıyaydı; öyleki Van'a yönelen Rus saldırısı onu kurbanlarından mahrum bırakma riskini getiriyordu. Doğu vilayetlerindeki tüm Ermeniler en kısa süre içinde sürgün edilmeliydi. Mayıs 1915'te İstanbul'dan çıkan emir buydu.

16

Sürgün

1- Doğu Vilayetleri

Rusların Mayıs ayında kısmen işgal ettikleri Van vilayeti bir yana bırakılırsa, Mayıs-Ağustos 1915 arasında diğer beş Ermeni vilayetiyle –Erzurum, Bitlis, Harput, Sivas ve Diyarbakır– daha kuzeydeki Trabzon vilayetinden tüm Ermeni nüfus sürgün edildi. Kullanılan yöntemler, tercih edilen şehirlerin Kafkas cephesindeki savaşın seyrine göre belirlenmesi ve sürgün kafilelerinin izlemek zorunda oldukları güzergâhlar, bilgi toplayan ve direktifleri dağıtan bir komuta merkezinin varlığını göstermektedir. Bu komuta merkezinin karargâhları, imha operasyonun ardındaki gerçek beyin olan Talat'ın, Teşkilatı Mahsusa üyelerine, gerekli yerlere iletmeleri için son derece kesin, sözlü emirler verdiği ya da "Teşkilatı Mahsusa" üyesi valilere ve yerel önderlere telgrafla talimatlar gönderdiği Dahiliye Nezareti bürolarındaydı. Tek tek vilayetlerde yaşanan olaylar incelendiğinde, önceden hazırlanmış bir planın ve bu planı uygulayacak olan bütünlüklü bir bürokrasinin varlığı en küçük kuşkuya yer vermeyecek biçimde ortaya çıkmaktadır.

Erzurum Vilayeti

Erzurum 645.700 nüfuslu bir sınır vilayetiydi. 215.000 Ermeni esas olarak üç merkezde ve bu merkezlerin civarında toplanmıştı: Batı Fırat'ın kaynağında bulunan Erzurum, Fırat Ovası'nın nehir aşağı 200 km ötesindeki Erzincan ve kuzeyde,

Çoruh ovasındaki Bayburt. Daha güneyde, Fırat'ın iki kolu arasında, bağımsız Kürt ve Kızılbaş aşiretlerinin yaşadığı Dersim dağları vardır. Vilayetin doğu kısmının savaşın başında Ruslar tarafından işgal edilmesi, Eleşkirt ve Beyazıd bölgelerinde yaşayan yaklaşık 100.000 Ermeninin Rusya'ya kaçmasına olanak sağlamıştı.

Erzurum'un 60.000 olan nüfusunun üçte biri Emeniydi. Erzurum hem III. Ordunun, hem de TM'nın ana karargahıydı. Vali Tahsin Bey görevini büyük bir iyiniyetle yerine getiriyordu; savaşın ilk aylarında çetelerin saldırıları ve keyfi zoralımlar altında ezilen Ermenilerin durumunu biraz olsun hafifletmeye çalışmıştı. Mart'ta ordu komutanı Paselt Paşa, Ermeni askerleri silahsızlandırarak istihkam vs yol çalışmalarına ayırdı. Van'da Ermenilerin ayaklandığı yolundaki iddianın ve İstanbul'da gerçekleşen tutuklamaların ardından Erzurum Jön Türkleri, Taşnak liderlerinin tutuklanması talimatını verdiler. Van'da Ermeni ayaklanmasının başarılı olduğu haberi, Ruslardan kaçan Kürtlerin Hınıs'ta (19 Mayıs) ve Erzurum'un güneyindeki 30 köyde gerçekleştirdikleri ve 19.000 kişinin hayatına mal olan[1] bir katliam dalgasına yol açtı. III. Ordu Başkomutanı Kâmil Paşa 20 Mayıs'ta, Erzurum'un kuzeyindeki Ermeni köylerinin tahliye edilmesi emrini verdi.[2]

Operasyonları Mayıs sonlarına doğru Erzurum'a geri dönen Bahattin Şakir –çoğu kez onun talimatlarına uymak zorunda olan Vali Tahsin Beyin isteği hilafına– yönetiyordu. İleri gelen 600 Ermeni tutuktandı. 6 Haziran'da 100 ova köyünün halkı jandarma tarafından evlerinden çıkarıldı ve 2 saat içinde bölgeyi terketmeleri emredildi. Bunlardan bazıları, onları saklayan ve koruyan –bu özellikle vurgulanmalıdır– Kürtlere ve

1 Rus komutanlığının hedefi, Erzurum'a daha geniş çaplı bir saldırıda hareket noktası olarak hizmet görecek Hınıs-Muş hattıydı.

2 Yarbay Stange'nin 23 Nisan 1915 Tarihli raporu. Akt. J. Lepsius, *Deutschland und Armenien*, a.g.e., s.138.

Kızılbaşlara sığınmayı başarmışlardı. Diğerleri kafileler halinde yola çıktıktan kısa süre sonra çeteler tarafından öldürüldüler. Erzurumlu Ermenilerin sürgününü Tahsin Bey yönetmek zorunda kaldı. 9 Haziran'da Ermenilere işlerini yoluna koymak için iki hafta süreleri olduğunu açıklamıştı. 16 Haziran gecesi bir askeri birlik, en zengin ailelerden oluşan ilk grubu bir araya topladı; bu grup bir kaç saat içinde kenti terketmek zorundaydı. Diyarbakır'a doğru yola çıkan Ermeniler, Bahaaddin Şakir'in talimatıyla Kiğı-Palu arasında katledildiler.[3] 19 Haziran'da 500 aile –10.000 kişi– 400 jandarmanın gözetiminde Bayburt'a hareket etli. Burada kafileye 5000 sürgün daha katıldı. Nispeten kolay bir yolculuktan sonra bütün kafile Erzincan'a ulaştı; çoğu mallarının hiç olmazsa küçük bir bölümünü kağnılarla taşıma olanağı bulmuştu. Tahsin Bey güvenliklerinden emin olmak için kafileye eşlik etmekte ısrarlı olmuştu. Ermenilerin taşıma araçlarına Erzincan'da el kondu ve Sivas'a gönderilecekleri yerde Kemah ve Eğin yönündeki dağ geçitine doğru yola çıkarıldılar. Kafile burada Kürtlerin saldırısına uğradı; kadınlar ve genç kızlar kaçırıldılar, sürgünlerden bazıları öldürüldü. Kafile Kemah'a vardığında erkekler diğer sürgünlerden ayrılarak katledildi ve cesetleri Fırat'a atıldı. Hayatta kalanlar kırk gün süren bir yolculuktan sonra Temmuz başlarında perişan ve bitkin bir halde Harput'a ulaştılar. Yeniden yola çıkarılan bu sürgün kafilesinden bazıları Ocak 1916'da Musul, Rakka ve Antep'te, yani birbirinden yüzlerce kilometre uzaklıktaki yerlerde görülmüşlerdi.

Aralarında apostolik Kilise başpiskoposu (daha sonra Erzincan'da öldürülmüştür), Katolik piskopos ve Protestan papazın da bulunduğu son kervan 28 Temmuz'da Erzurum'dan

3 Bkz. Yeni Erzurum Valisi Münir'in Bahaaddin Şakir'in örgütlediği çeteleri cinayetle suçladığı, 14 Aralık 1915 tarihli telgrafı. Tehcirin mekanizmasını ve güzergahlarını anlayabilmek için, bu bölümdeki haritaya başvurunuz.

ayrıldı. Şehirde sadece 50 işçi, ayakkabıcı ve terzi kalmıştı; bunlar da daha sonra Türklerin Rus ilerlemesi nedeniyle şehri boşalttıkları sırada öldürüldüler.

Hükümet Ağustos ayında sürgün edilenlerin mal ve mülklerini korumakta görevli bir heyet gönderdi. Bu heyet Ermenilerin mülklerinin satılması, kararını almıştı, ne var ki satıştan elde edilen paralara hazine tarafından el konuldu. Bu dönemde Tahsin'in yerine Münir atanmıştı. Ruslar Ocak 1916'da Erzurum'a girdiklerinde 25.000 nüfuslu şehirde sadece 22 Ermeni kalmıştı. Çevre köylerde de hiç Ermeni yoktu.

Bayburt sancağında 17.000 Ermeni yaşamaktaydı. 1915 yılının Haziran başlarında köyler tahliye edilerek "temizlik" başladı. Piskoposla Ermeni ileri gelenlerinden 7 kişi asıldı, 70-80 kişi de çevredeki ormanlarda öldürüldü. Ermeni nüfus üç grup halinde "göç ettirildi": İlk grup Erzurum'dan gelenlere katılmıştı; ikinci grup Erzincan yolunda, kaçırılan kadın ve kızlarla Türk köylülerine dağıtılan küçük çocukların dışında tamamen katledildi; 27 Haziran'da yola çıkan üçüncü grup, 15 jandarmanın eşlik ettiği 400-500 kişiden oluşuyordu. Bu grup hemen şehrin çıkışında saldırıya uğradı. 15 yaşından büyük erkekler öldürüldü, kadınlar kaçırıldı. Hayatta kalanlar –sadece çocuklar ve yaşlılar– Erzincan Ovasına ulaşıncaya kadar yollarına devam ettiler. Burda çocuklar Fırat nehrine atılarak boğuldular. Yaşlılar ise Sivas yönünde yürümeye devam ettiler.

Erzincan'da 20.000'den fazla Ermeni yaşamaktaydı. Bunlardan iki bini bir gecede tutuklanarak hapsedildi ve şehir dışında öldürüldü. Ertesi gün ise sürgün başladı. Erzurum'da olduğu gibi burada da en zenginlerden oluşan ilk grup 11 Haziran'da, yani Erzurum'dan ilk kafilenin yola çıkışından önce yürüyüşe geçti ve diğerlerinin tersine Harput'a ulaşabildi. Sonraki üç gün içinde Ermeni mahallesi tamamen boşaltılmıştı. Erzincan çıkışında, Türklerin sürgün kafilelerinden seçerek aldıkları Ermeni çocuklarını sattığı bir köle pazarı kurulmuştu. Sürgünler, Fırat'ın derin bir uçurum içinde aktığı Kemah

Boğazına doğru (Erzincan'dan hava hattıyla 15 km) yola çıkarıldılar. Kafile bu mevkide, önden Kürtlerin, arkadan da Türk askerlerinin saldırısına uğradı. Kurbanlar üzerlerindeki her şeye, el konarak dört saat içinde Kürtler tarafından katledilmişlerdi. Kalan tüm izleri silmek için cesetler kağnılarla çekilerek Fırat'a atıldı. Türk askerleri sonraki günlerde birkaç yaşlı Ermeninin kaçıp saklandığı çevredeki buğday tarlalarında bir insan avı gerçekleştirdiler.

Aynı günlerde Kemah boğazına düzenli biçimde yeni sürgün kafileleri geliyordu. Ermeniler elleri bağlandıktan sonra, kısmen canlı kısmen de öldürülerek kayalardan aşağı atılıyorlardı. Erzurum ve Bayburt'tan gelen büyük sürgün kafilesi ile Mamakatum'dan gelen 3000 kadın ve çocuk da aynı yazgıyı paylaşmıştı. Sadece bir avuç kadın ve yaşlıdan oluşan birkaç kafile Kemah'tan Eğin, Arapkir, Harput, Diyarbakır ve Musul'a doğru yola devam edebildiler.

Erzurum vilayetinde sürgüne mahkûm edilen 215.000 Ermeniden sadece pek azı eyalet sınırlarını aşmışlardı. Temmuz 1915'te bu vilayette artık sadece birkaç yüz Ermeninin kalmış bulunduğu söylenebilir. Cesetler Fırat'ta sürükleniyor, değirmenlere takılarak çalışmalarını engelliyor, suyu zehirliyorlardı. Kıyılara vuran cesetler köpeklere, nehrin ortasındaki sığlıklara vuran cesetler ise akbabalara yem oluyorlardı. 4. Kolordu Komutanı Cemal Paşa 1 Temmuz'da Diyarbakır valisini ölülerin gömülmesi yönünde uyardı. 3 Temmuz'da Cemal Paşa'ya verdiği yanıtta vali, bu görevin kendi sorumluluğu dahilinde bulunmadığını ve Fırat'ın da zaten vilayetin sadece sınırından geçtiğini söyledi. Bununla birlikte gerekli ders çıkarılmıştı: 11 Temmuz'da Talat, Harput, Diyarbakır, Urfa ve Der Zor vali ve mutasarrıflarına, yol kenarlarına bırakılmış ölülerin uçurumlara, göllere ve nehirlere atılmaması, ayrıca kurbanlardan geriye kalan malların yakılması talimatını verdi.[4]

4 İttihatcılar Davası'nın belgelerinden.

Bir süre sonra soykırımın zor, kötü uygulanan bir harekât olduğu ortaya çıktı. Van'da Ermeniler Ruslar tarafından kurtarılmıştı. Erzurum'da Kürtlerle çeteler arasında büyük bir kaos yaşanıyordu ve sürgün emri uygulanmamıştı. Gelecekte işin daha sıkı ele alınması gerekliydi.

Bitlis Vilayeti

Van Gölü'nün batısındaki bu vilayet, sınır bölgesinde olmamasına rağmen Mayıs sonundan beri savaş bölgesinin tam ortasında bulunuyordu. Rusların hedefi gölün güneyinden dolanarak Bitlis'e ilerlemekti; ne var ki Türkler bu harekatın önünü kesmeyi başardılar. Eyalette, özellikle Muş Ovası ve Sason dağlarıyla Bitlis ve Siirt şehirlerinde 78.000 Ermeni yaşamaktaydı. Savaş başladığından beri Talat'ın kayınbiraderi vali Mustafa Halil sık sık Ermenilerin evlerini aramadan geçirtmişti. Aralık ve Ocak aylarında Bitlis çevresindeki Ermeni köyleri talan edildi. Nisan ayında ise Muş Ovasında bu tür olaylar daha çok görülüyordu. 1 Mayıs'ta Muş'ta üç Ermeni asılmış, Ermeni mahallesi kuşatılmıştı. Çalışacak durumda olan erkekler yol yapımında görevlendirilmiş ya da öldürülmüşlerdi. Fakat bu daha başlangıçtı. Mayıs sonunda Cevdet Van'ı terkederek güney yönüne doğru kaçmaya başladı. "Kasap Taburu" diye anılan 8.000 askeriyle Siirt'e giren Cevdet, Ermeni piskoposuyla Keldani başpiskoposunu meydanda yaktıktan sonra Ermenileri öldürttü. Musul'a doğru yola çıkmış olan 1.700 kadından sadece 600-700'ü[5] sekiz günlük zorlu bir yürüyüşten sonra Musul'a ulaşmıştı. Kısa süre sonra, İran'dan çekilmekte olan Enver'in amcası Halil birliklerini Cevdet'in birlikleriyle birleştirdi. Birlikte Bitlis'e ilerleyerek Haziran ortalarında şehri kuşattılar. Cevdet Ermenilerden kurtarmalık

5 Bağdat'taki Fransız Konsolosluğu' nun 11 Ocak 1918 tarihli ve "*Keldani Ulusunun Verdiği Kurbanlar ve Ermenistan'da Katliam*" adlı raporu. MAE-A 394, s. 191-192.

olarak 5.000 lira istedi ve ileri gelen 20 Ermeniyi astırdı. Kentteki 4.500 erkek tutuklanıp kurşuna dizildi ve kendilerinin kazmak zorunda bırakıldıkları toplu mezarlara gömüldüler. Ermeni aileleri topluca intihar etmişlerdi. Hayatta kalan genç kadınlar ve çocuklar kentten çıkarılıp kalabalığa teslim ediliyor ya da kurşuna diziliyordu. Bu "işe yaramaz" halktan geriye kalanlar güneye doğru yola çıkarıldılar.

Eyaletteki en önemli Ermeni kolonisi Muş Ovasının 200-300 köyünde yaşıyordu. Bu 60.000 insanın 25.000'i Muş'ta oturmaktaydı. Mayıs sonunda, yaşlı Kürt Reisi Musa Bey tarafından hazırlanan bir saldırı gerçekleşti. Musa Bey'in Abdülhamit döneminde kötü bir ünü vardı, şimdi ise 16 yaşındaki torununun desteğiyle bir dizi çeteyi yönetiyor ve bütün bölgeye korku ve dehşet saçıyordu.

Kazım Bey'in Muş garnizonunu takviye etmek için 10.000 askerle Erzurum'dan geldiği 3 Temmuz günü Muş katliamı başladı. Enver'in yakın arkadaşı olan mutasarrıf Servet Bey, Ermenilerin silahlarını teslim etmelerini ve önemli miktarda fidye ödemelerini emretmişti. İleri gelenlerin tutuklanıp işkence görmesinden sonra Ermeniler direnme kararı aldılar: Evlerinde barikatlar kurup mahallelerinde savunmayı örgütlediler. Topçu saldırısı mahalleyi yerle bir ettiğinde başka mahallelere sığmıyorlardı. Ne var ki savaş son derece eşitsizdi: İsyancılar bir mahalleden ötekine izleniyor ve yok ediliyorlardı. İçlerinden birçoğu eşlerini ve çocuklarını kendi elleriyle öldürdükten sonra intihar etmeyi yeğlediler. 4 Temmuz'a gelindiğinde sadece Zov mahallesi direnmekteydi. Bu mahallede 10.000-12.000 insan siperlenmişti; bunların yarısı gece karanlığından yararlanarak dağlara kaçıp kurtuldular. Diğerleri Türk askerleri ve Kürtler tarafından saman dolu ahırlarda toplandı ve üzerlerine benzin dökülerek yakıldılar; nerdeyse tümü de kömür haline gelerek korkunç şekilde can verdi. Hayatta kalan az sayıda insan ise Urfa yönüne doğru yola çıkarıldı, ne var ki hedeflerine ulaşmadan önce Fırat'ın doğusundaki Genç'te boğuldular.

Geriye, o güne kadar çevre yerleşimlerden kaçan 30.000 mülteciye kapılarını açmış olan 20.000 nüfuslu Sason kalmıştı. Ermenilerin silahsızlandırılmasından sonra asker kaçakları dağlara sığınmışlardı. Savaşın başlangıcında Kürtlerle Ermeniler arasında dostluk açıklamaları yapılmış olmasına rağmen, "yük taşıma taburu" kurmak için götürülen 3.000 Ermeni erkeği misilleme olarak Harput-Palu arasında jandarmalarla Kürtler tarafından öldürüldü. Daha güneyde Pasank kaymakamının emri altındaki Kürtler Diyarbakır'la Sason arasındaki köyleri yakıp yıktılar: Arakelotz Manastırına sığınan 4.000 Ermeni, susuzluk nedeniyle Sason'a geri dönmek zorunda kalıncaya kadar bir buçuk ay bu manastırda kendilerini savundular.

O zamana kadar hükümet hoş olmayan deneyler nedeniyle Sason'u rahatsız etmemişti. Muş mutasarrıfının aracı olarak yolladığı Ermeni ileri gelenlerinin baskısına rağmen, Sason Ermenileri silahlarını teslim etmeyi kesinlikle reddetmişlerdi. Bunun üzerine Kürtleri toplayan Vali –1894 ve 1902 olaylarında olduğu gibi– şehri kuşatmalarını istedi. Fakat Sasonlular, Rupen ve Vahan Papazyan'ın (Papazyan Van milletvekiliydi) liderliğinde Antağ Dağına[6] çekildiler. Temmuz başında bir Türk Süvari Alayı Kürtlerin desteklenmesi için gönderildi. Ermeniler neredeyse bir ay boyunca direndiler. 20 Temmuz'da cephaneleri bitince gruplar halinde dağılarak dağlarda saklanmaya çalıştılar; çoğu öldürüldü ya da açlık ve bitkinlikten hayatını yitirdi. Antağ tepelerinde bir grup, ellerindeki ilkel kesici ve delici aletlerle hâlâ direnmekteydi. Türkler 5 Ağustos'ta bu son direniş odaklarına karşı saldırıya geçtiler. Bu saldırıdan canlarını kurtaran az sayıda Ermeni gerilla savaşı yürütmeyi sürdürdü. İçlerinde Rupen ve Papazyan'ın da bulunduğu 30 kişi Türk hatlarını yararak Eylül aymda Erivan'a ulaşmayı başardılar.[7]

6 Sason bölgesinin en yüksek dağı.

7 1916'da Bakû'da yayınlanan Ermeni gazetesi Arev'de, Aramais'nin "*Les Massacres et la Lutte du Mouch-Sassoun*"u ve Vahan Papazyan'ın *Anılar*'ı (Ermenice), 3 cilt, Boston (1. Cilt) ve Beyrut (2. ve 3.cilt) 1950-1957.

Böylece, Rusların Bitlis saldırısının başarısızlığı vilayetteki 180.000 Ermeninin ölümüne neden olmuştu. Muş ve Sasonlu Ermeniler Rus toplarının gürültüsünü duyuyordu, fakat Van'da olduğu gibi kurtuluş gerçekleşmedi. Daha sonra 4. Rus Ordusu ve Ermeni lejyonları Van'ı yeniden işgal ettiklerinde (Eylül 1915) ve Vostan'ı (Ekim), Muş'u (Şubat 1916) yeniden ele geçirdiklerinde artık kurtarılacak Ermeni kalmamıştı. "Bir Ermeniye bir altın" vaat eden Transkafkasya Ermeni cemiyetlerinin bütün çabasına karşın Türk ve Kürt evlerinde zorla Müslümanlaştırılmış 5.000-6.000 kadın ve çocuktan daha fazlasına rastlanmadı.

Bu nedenlerden dolayı, Bitlis vilayetindeki olaylar genel sürgün planının dışında görülmelidir. Burada savaşın tam göbeğindeki Ermeni halkı, "iç düşmana" karşı azgınca saldırtılan Türk askerleri tarafından Kürtlerin yardımıyla katledilmiş ve yenilginin bedeli bunlara ödettirilmiştir. Herhangi bir Ermeni provokasyonu söz konusu değildi; yaptıkları, mümkün olan her yerde saldırılara karşı kahramanca ve umutsuz biçimde direnmekten ibaretti.

Geriye şunu saptamak kalıyor: Sürgün, nüfusun "güven duyulmayan" kesimlerini potansiyel savaş bölgelerinden uzaklaştırmayı hedefleyen bir önlem olarak tasarlanmıştı. Fakat sürgünün bu açıdan haklı görülebileceği Erzurum ve Bitlis eyaletlerinde hükümet, ancak göstermelik bir sürgün uygulamasına gitmiş ve Ermenileri katletmiştir.

Trabzon Vilayeti

Trabzon vilayetinde Ermeniler azınlıktı: 1 milyondan fazla olan nüfus içinde sayıları sadece 53.000'di. Hükümetin altı eski Ermeni vilayetine bu bölgeyi de eklemesinin nedeni buydu. Bu hileyle Ermenilerin bu yedi vilayetin toplamında azınlıkta kalmalarını sağlamıştı.

Trabzon şehrinde 14.000 Ermeni yaşıyordu. Hıristiyanlara (Rumlar ve Ermeniler) karşı iyi tutum içinde olan vali, katliam

ve sürgünleri yöneten İttihat ve Terakki Komitesi üyesi olan Nail Bey'e bağlıydı. Sarıkamış yenilgisinden sonra silahsızlandırılan Ermeni askerler, yol yapımında çalıştırılmak üzere istihkam taburları olarak Gümüşhane'ye gönderilmişler ve burada neredeyse hepsi açlıktan ve yorgunluktan ölmüşlerdi. 10 Haziran'a doğru hayatta kalan 180 kişi şehir dışına çıkarılmış ve öldürülmüştü. Sonra Ermeni başpiskoposu tutuklandı ve Erzurum yolunda öldürüldü. 24 Haziran'da Taşnak Partisinin 40 üyesi tutuklandı ve Samsun'a götürülmek üzere teknelere bindirildi. Yolda sandallara rampa eden jandarma Ermenileri denize attı. Sürgün emri 26 Haziran Cumartesi günü sokaklara asıldı.[8] Şehir binlerce asker, polis ajanı ve çete üyesiyle dolmuştu. Kendilerine tanınan sürenin bitimi olan 4 Temmuz'da evlerinden alınan Ermeniler yüzer kişilik gruplar halinde şehirden çıkarıldılar ve çevre köylerin halkıyla bir araya toplandılar. Polis 6 Temmuz'da Trabzonlu 1.000 Ermeni evinin mobilyalarını depolarına taşıttı. Geriye kalanlar sonraki haftalar boyunca Türkler tarafından talan edildi. Yağma düzensiz değildi: Nazım Bey (eski Van valisi) "Sahipsiz Mallar Komisyonu" başkanlığına atanmıştı ve Temyiz Mahkemesi Başkanı Halil Bey bu malların satışıyla ilgili komisyonu yönetmekteydi. Artık kentte sadece hastalar, yaşlılar, çocuklar ve daha sonra gemiyle Samsun'a gönderilecek olan bazı memurlar kalmıştı. –Bu gemiler yola çıktıktan sonra boş olarak geri dönecekti– 12.000 kişi kafileler halinde Gümüşhane yolunda (iç bölgelere giden tek yol) harekete geçirilmişti.

8 Vicomte Bryce, a.g.e., Ek C,p. 659 State Departement arşivlerinde Osmanlıca orijinal belgelerinin fotokopileriyle tam metin. Bu belge, yabancı tanıkların bildikleri sürgüne ilişkin az sayıdaki resmî belgelerden biridir. Bütün bu programı kuşatan giz perdesinin bir bölümünü aralamakta ve olayların gerçekten nasıl geliştiği bilindiğinde, harekatın nasıl bir kinizm, ikiyüzlülük ve sahte bir alicenaplık atmosferi içinde yürütüldüğünü ortaya koymaktadır.

Birçoğu, şehirden 20 km. ötede bulanan Cevizlik'te Kürtler ve çeteler tarafından katledildi. Sonraki günlerde Deyin-Neni nehrinde çok sayıda ceset görülüyordu; çeşitli nakil araçları boş olarak şehre geri dönmekteydi. Hayatta kalanlar –bir avuç kadın, çocuk ve yaşlı– daha sonraki aylarda diğer sürgün kafilelerine katılarak, Erzincan Arapkir ve Malatya üzerinden, Halep'e doğru yollarına devam ettiler.[9] 18 Nisan 1916'da Rus birlikleri Trabzon'a girdiklerinde sadece iki Ermeni aileyle Rumlar tarafından gizlenen 14 kadın bulmuşlardı. Çevre köylerde ise 1.000 kadar Ermeni kalmıştı.

Trabzon'un bir gezi ve tatil yeri olan Toz'da erkekler bir araya toplanıp kurşuna dizilmiş, kadınlar tecavüze uğradıktan sonra jandarmalara bırakılmıştı. Giresun'da tellal çıkarılarak erkekler Konak[10] önüne çağrılmış, buradan toplanıp hapsedilmiş ve daha sonra da şehir dışında kurşuna dizilmişlerdi. Kadın ve çocuklar ise bir saat sonra tutuklanıp sürgüne gönderildiler. Birçok aile topluca intihar etti. Boşaltılan evlere göçmenler yerleştirildi. 24 Temmuz'da nihayet sürgün başladı. Hükümet kararnamesi 24 Haziran'da ilan edilmişti. Her gün yaklaşık 60 Ermeni ailesi birkaç gün önce öldürülmüş ileri gelen Ermenilerin cesetlerinin bulunduğu Tokat yolu üzerinden sürgüne gönderiliyordu. Erkekleri katleden çeteler en güzel kadın ve kızları Şarklı Ermeni Okulu'nda çevredeki Türklere satıyorlardı. Nerdeyse tamamen kadınlardan oluşan 11.000 kişilik bir kafile dağ geçitlerinden geçerek diğer sürgün kafilelerine, katılmıştı.

Böylece Trabzon vilayetinde hükümet emirlerinin ruhuna uygun olarak, yani resmî metnin söylediğinin tam aksi biçimde

9 Şebinkarahisar olayları üzerine bir anlatının da yer aldığı *Témoignages inédits sur les atrocités turques commises en Armenie*, Derleyen, İstanbul Azkanaver Cemiyeti, Paris, 1920, İmprimerie Dubreuil, rue Clauzel, 1920.

10 Belediye Binası.

davranılmıştı. Sürgün kafileleri önce kadın, çocuk ve yaşlıların oluşturduğu bir topluluğa indirgendi ve daha sonra da düzenli biçimde "seyreltildi". Hayatta kalanlar ise Sivas ve Harput'tan gelen sürgün kafilelerinin arasına karıştılar.

Bahaaddin Şakir, Talat'ın vasıtasıyla "TM"nın bir sorumlusuna şu talimatı göndertmişti: "Burda yapılacak bir şey kalmadığına göre, zaman geçirmeksizin, önemli bir görev üstleneceğiniz Trabzon'a intikal ediniz...Size gerekli açıklamaları yapmak ve direktifleri vermek üzere Yakup Cemil Bey'i gönderiyoruz".[11]

Sivas Vilayeti

Erzurum vilayetinin doğusu ve Trabzon vilayetinin güneyinde yer alan Sivas vilayetinde 165.000 Ermeni yaşamaktaydı. Sürgün emri önce vilayetin kuzeyindeki Merzifon'a[12] ulaşmıştı; burada 25.000 nüfusun 12.000'i Ermeniydi. Hareket burada da bilinen biçimde gerçekleşti.

29 Nisan: Taşnak liderleri ve Ermeni ileri gelenleri tutuklanır.

Mayıs: Silah altına alınmayan Ermeni delikanlılar Çalışma Taburları'na gönderilir.

26 Haziran: Bütün sağlıklı erkekler tutuklanır ve kent dışında baltalarla doğranarak öldürülür.

2 Temmuz: Tellal sürgün emrini ilan eder. 3 gün süre verilmiş olmasına rağmen sürgün hemen ertesi günü başlatılır. 500-1000 kişilik gruplar halinde Malatya'ya doğru hareket eden sürgünler Fırat kıyısında katledilir.

Ayaklanan Amasyalı Ermenilerin büyük kısmı derhal öldürülmüştür; kalanlar daha sonra Çakallı Dağlarının uçurumlarına

11 İttihatçılar Davası belgelerinden.

12 Varılacak yerden en uzak bölgelerdeki sürgün kafilelerinin ilk önce yola çıkarılmış olması ilginçtir.

sürüklenerek buralarda katledildiler. Tokat'ta kadınlar kocaları tutuklanıp öldürüldükten sonra sürgüne gönderildiler. Gemerek'teki bütün Ermeniler Sivas'a doğru harekete geçirildi ve yürüyüş sırasında katledildiler. Zile'li erkekler elleri kolları bağlı dağlara sürüldüler ve yok edildiler. Kadınlardan İslam dinine geçmeleri istendi, reddedenler süngülerle delik deşik edildiler; çocuklar satıldı.

Hınçak Partisi'nin (en önemli politik grup) liderleri Sivas'ta Nisan ayında tutuklanmıştı. Haziran ayında Ermeni ileri gelenleri tutuklandıktan sonra çevre köylerin tahliyesine girişildi. Sadece bölgenin en büyük tahıl üreticisi olan Ermeni kasabaları Perkemig ve Ulaş'a hasat sonuna kadar süre tanındı. İkiyle altı yaş arası 400 çocuk zehirlendi. Hapishaneye atılan erkekler "Taşlıdere"de kitleler halinde katledildiler. 1.000-3.000 kişilik gruplar halinde güneydoğuya yürümek zorunda olan kadınlar, Samsun, Merzifon ve Amasya'dan gelen sürgün kafilelerine katılarak onlarla birlikle Malatya civarında mezbahaya dönen Fırat kıyılarına doğru yürüdüler. Ünlü Ermeni liderlerinden Murad, Şarkışla'da etrafında topladığı bir grupla Divriği dağlarında Türklerle savaşa girişti. Arkadaşlarının neredeyse hepsi öldükten sonra Samsun'a ulaşmayı başaran Murad, burada Türk tekne sahiplerinden birini zorlayarak, kendisini izleyen Osmanlı donanmasına rağmen Batum'a ulaştı.

Mart'ta Sivas vilayetinin kuzeydoğusunda Pontus dağlarının yamacında bulunan Şebinkarahisar Ermenileri Türk askerlerinin iaşesini sağlamayı reddetttiler. Hükümet ileri gelen 200 Ermeniyi tutuklayarak öldürttü. İşlenen bu cinayetler ve komşu köylerden gelen katliam haberleri, Şebinkarahisarlı Ermenilerin savunma örgütlemek üzere Haziran'da kalede siperlenmelerine yol açtı. Ermeni mahalleleri Hınçak ve Taşnak liderlerinin komutası altında terkedilmişti. Halk kaleye kapandı. Çatışmalar iki hafta sürdü. Türkler Erzurum'dan takviye talep ettiler: Toplarla donatılmış 600 kişilik düzenli birlik, 150 kişilik bir çete ve Giresun garnizonu kuşatmaya katıldı.

Fedai Lukas'ın önderlik ettiği Ermeniler cephane ve su kıtlığına rağmen sekiz gün daha dayandılar. Lukas bundan sonra gruplar halinde dağlara kaçmaya çalışmanın gerekli olduğunu düşünerek bu yönde karar vermişti. Ne var ki içlerinden pek azı dağlara ulaşabildi, bunlar direnişi bir kaç ay daha sürdürebildiler.[13] Türkler kaleye girdiklerinde sadece kadın ve yaşlıları bulmuş ve hepsini katletmişlerdi. Hayatta kalanlardan az sayıda kadın haremlere götürüldü. Şebinkarahisar direnişi Haziran sonu ila Temmuz başında, sürgünün komşu vilayetlerde bütün hızıyla sürdüğü bir zamanda meydana gelmişti; o nedenle bu direniş kesinlikle sürgünü meşru hale getirecek bir gerekçe oluşturamaz.[14]

Diyarbakır Vilayeti

Bu vilayetin 500.000 kişilik nüfusundan 120.000'i Ermeniydi. Ücra bir bölgede, geleneksel olarak düşman Kürt nüfusun tam ortasında yaşayan bu insanların yazgısı üzerine çok az şey biliniyor. Sadece Lepsius Raporu'nda bu insanlardan söz ediliyor.[15] 1915 ilkbaharında vali Reşit Bey, Taşnak liderleri ve ileri gelenlerin tutuklanmasını sağlayan bir "Ermeni Sorunu İnceleme Komisyonu" atadı. Tutuklananlar kısmen hapisanede, kısmen de Malatya'ya sözde sürgüne giderken öldürüldü. 10 ve 30 Mayıs arasında teknelere tıkıştırılan 674 kişi Dicle nehri üzerinden Musul'a gideceklerdi. Hepsi boğuldu. Palu'da aylardan beri yol yapımında çalışan Ermeni askerler 1 Haziran'da katledildiler. Diyarbakır'da sürgün harekâtını Kürt

13 Hatta Lukas, Bayburt yakınlarında Rus ordusuna katılabilmişti.

14 Bkz. *Témoignages inedits sur les atrocités turques en Arménie*, a.g.e.

15 Bkz. *Episode des massacres arméniens de Diyarbakır*, Faits et documents, Canstantinople, imprimerie Kechichian, 1920.

reisi Ömer Bey yönetiyordu. Sürgün kafileleri buradan kısmen Mardin yönüne, kısmen de Malatya yönüne hareket etmişti. İlk grup Mardin yakınlarında, öteki grup ise Harput yakınlarında katledildi. Aynı günlerde 700 Ermeni genci Diyarbakır'da yol yapımında çalıştırılmak üzere Urfa'ya nakledilmişti. Bu gençlere eşlik eden bir astsubayla beş jandarma daha sonraları, bu gençlerin hepsini birden kendilerinin katlettiğini söyleyerek övüneceklerdi. Mardin mutasarrıfıyla Lice kaymakamı katliama katılmayı reddettikleri için önce görevden alınmış, sonra öldürülmüşlerdi. Mardin'de, Ermeni ve Süryani ileri gelenleri iki kol halinde şehri terkederek hiçbir zaman ulaşamayacakları Diyarbakır'a doğru yola çıkarıldılar. Vilayetin kuzeyinde Kürtler, Sason'a kaçan birkaç yüz erkek dışında Silvan sancağındaki bütün Ermeni erkeklerini öldürmüşlerdi. Cesetler Diyarbakır-Harput arasında Çenkuş yakınlarında bir uçuruma ("Yutandere") atıldı.

15 Eylül 1915'te Reşit'in Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği şifreli telgraf, Diyarbakır vilayetinden "çıkarılan" Ermenilerin sayısının 120.000[16] olduğunu rapor etmekteydi. (Bu rakam Patrikhanenin, 1912 yılında vilayetin güney kısmını kapsamayan istatistiklerinde verdiği rakamdan daha yüksektir.)

Harput Vilayeti

Bu bölge Kafkas cephesinden çok uzakta, Türkiye'nin ortasındadır. Temmuz ayı boyunca Erzurum, Trabzon ve Sivas'tan Malatya'ya gitmek üzere, hayatta kalanlardan oluşan sürgün kafileleri gelmeye devam etti. Bizzat Harput'taki Ermenilere (575.000 kişilik nüfusun 166.000'ini oluşturuyorlardı) gelince, onlar da doğu vilayetlerinde yaşayan ırkdaşlarının kaderini paylaşıyorlardı. Nüfusun üçte birini Ermenilerin oluşturduğu Harput şehrinde Vali Salih Bey, Ermeni ileri gelenlerini tutuklattırmış ve silahların yerini söyletmek için işkence

16 İttihatçılar Davası belgelerinden.

yaptırtmıştı. Sonunda bu insanlar şehir dışında kurşuna dizildiler. 5 Temmuz'da tutuklanan 800 erkek küçük gruplar halinde dağlara sürüldü ve orada kurşunlandı. Çevre köylerden 300 kişilik bir grup bir vadiye götürülerek bir kayanın önünde kurşuna dizildi. Hâlâ yaşama belirtisi gösterenlerin işi süngü ve bıçaklarla bitiriliyordu. 10 Temmuz günü şehrin çevresinde yüzlerce Ermeninin hayatını yitirdiği bir katliam daha oldu. Kadınlar, yaşlılar ve çocuklar Temmuz ayının ilk yarısında sürgün edilmişlerdi; Alman yetimevinden 700 çocuk şehir yakınlarındaki bir gölde boğuldu. Mezra ve Hüseynik sürgünleri 3 ve 4 Temmuz'da Diyarbakır ve Urfa'ya sürüldü.

Malatya'da hükümet, Ermenileri kayıran mutasarrıf Naci Bey'in yerine, kendisi de yine Ermeni sürgününü Ağustos ortasına kadar geciktirmiş olan Kürt Reşit Paşa'yı atamıştı. Malatya'da yaşayan Ermeni erkekleri Temmuz başlarında öldürüldüler. Arapkir'in 2.000 sakinininden çoğu sandallara bindirilmiş ve daha sonra ya kurşunlanmışlar ya da Gümüşmaden yakınlarında Fırat nehrine atılarak boğulmuşlardı. Sözde yol çalışması için yola çıkarılan Adıyaman ve çevre köylerinden erkekler şehrin çıkışında yola yatırılarak bıçak darbeleriyle tek tek öldürüldüler.

Resne'de 1 800 kişi (yani bütün nüfus) Urfa'ya doğru yola çıkmak zorunda kalmıştı. Fırat'ın kollarından biri olan Göksu'da soyunmaları emredildi ve öldürüldükten sonra cesetleri nehre atıldı.

Doğu vilayetlerinde yaşanan Ermeni kırımının bu kısa anlatımı içinde bile plan bir bütün olarak görülebilir. Zira hep aynı teknik caniyane bir tekrar gibi sürekli kendini göstermektedir: Siyasal önderlerle ileri gelenler tasfiye edilmekte, evler aranmakta, silahlar teslim alınmakta, erkekler tutuklanarak kitlesel infazlar gerçekleştirilmekte, çevre köyler yakılıp yıkılmakta ve nihayet kadın ve çocuklar sürgün edilmektedir. Kafilelerdeki kadın ve çocuklar Türkler tarafından kafilelerden kaçırılmakta veya şehir çıkışlarında satın alınmaktadır. Sürgün kafileleri Kürtlerin, çetelerin ve jandarmaların sürekli

saldırı ve katliamları nedeniyle giderek azalırlar; sürekli bir yağma ve tecavüzle karşı karşıyadırlar. Sadece pek azı hayatta kalır ve "sürgün mahallerine"ne varabilirler. En önemli sürgün güzergâhları iyice belirmiştir: Trabzon ve Erzurum vilayetlerinden sürülenlerin tümü, çoğunluğunun Fırat'a döküldüğü Kemah Boğazı'ndan geçmişler, hayatta kalanlar Eğin ve Arapkir üzerinden Malatya'ya gitmişlerdir. Bitlis sürgünleri Siirt üzerinden Dicle'ye ulaşmışlar ve oradan da Musul'a geçmişlerdir. Çoğunluğu bu yürüyüş sırasında katledilmiş ya da Dicle'de boğulmuştur. Sivas ve Samsun sürgünlerinin sürüklendiği Sivas- Harput yolu en çok kullanılan yoldu. Bu yolda öylesine dehşetli sahneler yaşanıyordu ki, güzergâh adeta bir "çürümüş cesetler cehennemi" haline gelmişti. Ağaçlarda boyunlarından ya da ayaklarından ipe çekilmiş insan bedenleri sallanıyordu. Kuyu ve ırmakların suyu öylesine kirlenmişti ki atlar bile içemiyorlardı. 1916 yılında bile sokaklarda hâlâ yığınla iskelet vardı. Malatya çevresinde Kanlıdere, Hasan Çelebi, Hasan Badrik ve Tokaksu kıyılarında, özellikle de Kırkgöz'de; yani Karadeniz kıyısı, Erzurum, Sivas ve ters istikametten de Diyarbakır, Palu, Harput ve Arapkir tarafından gelen sürgünlerin acılı yolunu oluşturan Sivas-Harput ve Harput-Urfa ekseninde, hemen hemen her yerde öylesine büyük bir katliam yapılmıştı ki, Harput valisi, eyaletin bütün sokaklarında, makul bir süre içinde bile gömülmesi mümkün olamayacak kadar, çok kadın ve çocuk cesedi bulunduğundan yakınıyordu.[17] Harput valisi Malatya mutasarrıfına şunları yazmaktadır: "Bu durumun doğuracağı olası zararları açıklamaya gerek yok. Dahiliye Nazırı bu konuda ihmalkâr davranan ların şiddetle cezalandırılacağım bildirmiştir. Eyaletimizdeki bütün cesetlerin gereği gibi gömülebilmesi için, yeterli sayıda jandarma ve memurun zaman geçirmeksizin bu işle görevlendirilmesi zorunludur."[18]

17 A.g.e.
18 A.g.e.

Hayatta kalan çok az sayıdaki insanın anlattıkları, can çekişerek ölmek yerine kuşkusuz ki hızlı ölümü yeğleyecek olan bu sürgünlerin korkunç kaderlerini daha iyi anlamamızı olanaklı kılmaktadır. Böylece Temmuz'un ilk günlerinde 3.000 Ermeni Harput'tan yola çıkıyordu. Malatya'da Tokat, Sivas ve Eğin'den gelen kafilelerle birleşerek 18.000 kişilik bir kalabalık oluşturan kafile iki ay sonra Halep'e vardığında sadece 185 kadın ve çocuktan ibaret kalmıştı.[19] Çoğu kez iki üç aylık yürüyüşten sonra Halep'e ulaşabilen sürgünlerin halini anlatabilmeye kelimeler yetersiz kalmaktadır: Çıplak ya da üstleri başları lime lime ve kir içindeydiler. Birçoğu bilincini yitirmiş durumdaydı. Öylesine bitkindiler ki kendilerine verilen giysileri giymekte güçlük çekiyorlardı. Beslenme yetersizliği korkunç boyutlardaydı; örneğin saçları yıkanırken daha ilk el hareketinde tümden dökülüyordu.

Her kafilede hayatta kalanların sayısı, büyük ölçüde, kafileye eşlik eden ekibin insanlığına ve iyi yüreklililiğine bağlıydı.[20] Elbette bu hususta kesin talimatlar yoktu, imha şeması

19 Aynı günlerde yine büyük ölçüde kadın ve çocuklardan oluşan başka bir kafile Hüseynig'i terketmiş, Diyarbakır ve Mardin üzerinden, Türklerin ve Kürtlerin saldırısına uğradıktan sonra tamamen bitkin bir halde Viranşehir'e ulaşmıştı. Kafilenin dörtte biri Viranşehir'le Resulayn arasında açlıktan ölmüştü. Erzurum bölgesinden bir başka kafile de bu kafileye katılarak trenle Halep'e varmıştır; bütün yolculuk boyunca bunlara sadece iki kez ekmek verilmiştir. Kadınlardan oluşan üçüncü kafile ise Resulayn-Halep arasını hat boyunu izleyerek 65 saatlik bir yürüyüş sonunda katedebilmişti. Bu yol, üzerindeki çok sayıda çürümüş cesetten dolayı kullanılmayacak hale gelmişti.

20 Böylece Erzurum'dan hareket eden 19.000 Ermeniden sadece 11'i Halep'e varmıştır. Harput'tan sürgün edilen 5.000 kişiden ancak 213'ü Malatya dağlarını boydan boya geçerek Halep'e ulaştılar. Adıyaman'dan sürgün edilen (bunların yolu daha kısaydı) 272 kişiden 128'i Halep'e varmıştır.

belirsizdi. Gerekli olan şey, kalabalık kafilelerin katledilerek, kaçırılarak ve mahrumiyet sonucunda, hızla, bir resmî sürgün uygulamasının kanıtları olarak işe yarayacak olan küçük gruplar düzeyine indirilmesiydi. Kayıplar konusunda yapılan açıklama ise, bunun savaş döneminin sert koşullarından kaynaklandığı şeklinde olacaktı.

300.000 Emeninin Kafkasya'ya ulaşabildiği ve bir kaç bin kişinin de sürgün ve ölümden kurtulabildiği dikkate alındığında yedi doğu vilayetindeki 1.200.000 Ermeniden 850.000'inin sürgün harekatından etkilendiğini kabul etmek gerekir. Bu 850.000 kişiden çoğu, ya bulundukları yerlerde ya da yolda öldürülmüşlerdir. İslamlaştırılan, kaçırılan kadın ve çocukların sayısı tam olarak bilinmemektedir (en fazla 200.000). Halep'e ulaşabilenlerin sayısı ise 50.000'i geçmez.

Böylece yedi doğu vilayetinde 600.000 kişi, yani Ermeni nüfusun yarısı hayatını yitirmişti. Bu ölüm yürüyüşünde sağ kalanlar için Halep'e varış henüz kurtuluş anlamına gelmiyordu. Daha geçilmesi gereken sınavlar vardı.

2- Anadolu, Kilikya ve Suriye Vilayetleri

"Ermeni sorununun çözümü için üç ay içinde, Abdülhamit'in 30 yılda yaptığından daha çok şey yaptım"; Talat dostlarının karşısında böyle diyerek övünmekteydi.[21] Gerçekten de üç ay sonra, yani 1915 yılının Temmuz sonlarında doğu vilayetlerinde yaşayan Ermenilerin imha edilmesi, sorunu nihai biçimde çözmüştü. Talat'ın "onlara yaptıklarımızdan sonra hiçbir

Adımayan'dan sürgün edilen 698 kişilik başka bir gruptan ise sadece 327 kişi kalmıştı. Harput'un kuzeyindeki Peri köyünden sürgün edilen 128 kişiden 32'si Halep'e varmıştır. Harput ve çevresinden sürgün edilen 2.500 kişilik bir kafileden Der Zor'a ulaşabilenlerin sayısı da yine sadece 600'dür.

21 H. Morgenthau, a.g.e., s. 294.

Ermeni dostumuz olamaz"[22] biçiminde formüle ettiği anlayışa uygun olarak artık yapılacak şey "durumu kökünden halletmek", yani Türkiye'deki bütün Ermenileri ortadan kaldırmaktı. "Bölge halkının ihaneti ve düşmanı silahlı biçimlerde desteklemesi nedeniyle zorunlu olan, savaş bölgesinde düzenin askeri önlemlerle yeniden tesisi"[23] şeklindeki gerekçe (Anadolu, Suriye ve Kilikya eyaletleri için -Ed.) geçerli olamayacağından, hükümet başka herhangi bir açıklama yapmaya gerek duymaksızın, her eyalete, kesin takvimi belirlenmiş bir sürgün emri göndermekle yetinmişti. Daha da sertleştirilmiş olan yöntemler konusunda ise doğu vilayetlerinde uygulanan teknikler öğretici olmuştu. Doğuda soykırım, batıda sürgün; bu şema yaşanan deneyle doğrulanmaktadır. Bir yanda, her türlü ihtilafın kaynağı olan doğu vilayetlerinde işi ivedilikle tamamen halletmek söz konusuydu. Öte yanda ise, batıda yaşayan 600.000 Ermeninin sürgün edilmesi için Batı Anadolu, Kilikya ve Suriye'den geçen bir demiryolu hattı imkanı doğmuştu. Eğer bu hat olmasaydı bu Ermenilerin kaderinin ne olacağı soru işaretidir. Doğu'daki Ermenilerin tehciri Temmuz'da bitirilmişti. Batı da yaşayanların tehciriyse Temmuz sonunda başladı. Görüleceği gibi herhangi bir kesinti, programı sürdürmede herhangi bir ikircim ve kurbanlara tanınmış herhangi bir soluklanma süresi mevcut değildi.

Ankara Vilayeti

Bu vilayette 95.000 Ermeni yaşamaktaydı. Ankara içinde ise çoğunluk (15.000) Katolikti. Çoğu Ermenice konuşmuyordu ve şimdiye kadar siyasal hareketlere aktif olarak katılmamışlardı. Bu insanları ihanetle suçlamak son derece zor olacağı için, Vali Mazhar Bey'le ordu komutanı ve polis şefi

22 A.g.e., s. 292.
23 H. Stuermer, a.g.e., s. 294.

bunlara ilişmeme konusunda Türk ileri gelenleri ile anlaşmışlardı; ama daha da önemlisi, birçok Ermeninin bankacılık alanında ve ticarette önemli bir rol oynamasıydı. Temmuz'da Ermeni dükkânlarında yapılan aramada ne bir silah ne de başka tehlikeli aletler bulunmamıştı. Yerel makamların işbirliğine yeterince gönüllü olmaması nedeniyle hükümet polis şefini ve valiyi görevden alarak yerlerine söz dinleyen memurlar atadı. Yeni atanan memurlar Temmuz sonunda bütün Ermeni ileri gelenlerini tutuklattırdılar (Gregoryenlerin dışında hepsi daha sonra serbest bırakıldı) ve bütün Ermenilerin polis kayıtlarına geçirilmesini emrettiler. Listeler tamamlandıktan sonra Gregoryen cemaatine dahil 15-70 yaş arası bütün erkekler tutuklanarak üç ayrı yöne sürüldü ve daha şehir çıkışında yerel halk ve çeteler tarafından bıçak ve baltalarla öldürüldü. Ağustos sonunda ise bütün Katolik Ermeniler tutuklanarak Gregoryenlerin yazgısını paylaşacakları Asi-Yozgat'a gönderildiler. Fakat son anda (kuşkusuz papalık elçisi *Dolci* ile Avusturya büyükelçisinin müdahalesi sonucunda) İstanbul'dan gelen bir emirle Konya ve sonra da Adana'ya sürgün edilme "imtiyazı" elde ettiler.[24] Amerikan büyükelçisinin müdahalesiyle de bazı Protestanlar korundu. Aynı gün ivedilikle istasyonda toplanmaları emredilen kadın ve çocuklar dört beş gün bir tahıl ambarında kapalı kaldıktan sonra İslam dinine geçmeye zorlandılar. Yaklaşık yüz aile din değiştirmeyi kabul etti. Aile üyeleri bu kararı serbestlik içinde aldıklarını ifade eden bir belge imzaladılar ve Türk ailelelerinin yanına dağıtıldılar. Erkek çocuklar sünnet edildikten sonra yetimevlerine yerleştirildiler. Geriye kalanlar trenle Tarsus'a gönderildi.

24 Mgr. Jean Naslian, *Les Memoires de Mgr. Jean Naslian*, évêque catholique de Trebizonde, Beyrut, İmprimerie Mechitariste, Vienne, 2 vol., 1955 t.I, p, 355- 358. Çok sayıda açık yanlışlık içeren bu yapıtı, Piskoposun bu bölümde geçen kişisel anıları dışında, kaynak olarak kullanmak imkansızdır.

30.000 Ermeninin yaşadığı Kayseri'de ileri gelenlerden 200 kişi Mayıs ayında tutuklanmış ve 80'den fazlası asılmıştı. Sürgün emri Temmuz sonunda ilan edilmiş ve hemen uygulanmıştır. İlk olarak birkaç saat içinde çevre köyler tahliye edildi; Erkekler 80-100 kişilik gruplar halinde götürüldükleri Sivas yolunda katledildi; kadınlarla çocuklar yedi kafile halinde sürgüne gönderildiler. Kayseri'nin güneyinde Talas ve Everek'te[25] tutuklanan ileri gelenlere işkence yapılmış, arkasından da halk sürgün edilmişti.

Yozgat'ta, fanatik Ermeni düşmanı yeni mutasarrıf Kemal Temmuz sonunda, sancaktaki bütün Ermeni erkekleri kent yakınlarındaki bir vadide toplatarak katlettirmişti. Ardından tellallar kadın ve çocukları bir araya topladılar. Bu kafile kent çıkışında, genç kadınları kaçıran ve kafilenin büyük bölümünü öldüren Türk köylülerinin saldırısına uğradı. Hayatta kalanlar Eylül başında Tarsus'a ulaştılar.[26]

Bursa Vilayeti ve İzmit Sancağı

Gelişmiş bir Ermeni kolonisini barındıran Bursa, sürgün emrinin ulaştığı son Anadolu şehirlerinden biriydi. Haziran'da önde gelen 170 Ermeni tutuklanmış ve kurşuna dizilmişti. Ağustos'ta resmî makamlar Ermenilere şehri terk etmeleri için üç gün süre tanımışlardı. Sürgüne idari açıdan kurallara uygun bir görüntü verme zahmetine bile girilmişti: Ev ve toprak sahibi Ermeniler bir miktar para alıyorlar, ancak çıkışta polis bu paraya el koyuyor ve yeniden ilgili memurlara veriyordu.

25 Bu şehirde Şubat 1915'te bir Ermeni, bomba yaparken bombanın patlaması sonucu ölmüştü. Nisan olaylarından önce bir Ermeninin suikast hazırlığında olduğuyla ilgili bilinen tek olay budur.

26 Jön Türkler içinde, ateşkesten sonra mahkeme önüne çıkarılan ve mahkûm edilerek asılan tek cani, mutasarrıf Kemal'di.

Ermenilerin evlerine muhacirlar yerleşmişti; mobilyalar son derece ucuz fiyata satılıyordu. Ayrıca sürgün, vilayetteki tüm memurlar tarafından, yeni yeni şantajlarla zenginleşmelerine olanak sağlayan bir mali operasyon olarak anlaşılmıştı. Böylece zengin aileler para ödeyerek sürgünlerini geciktirebiliyorlardı. Daha şanslı olanlar da vardı: Kıyı bölgelerinde olduğu gibi Birecik ve Adapazarı'ndaki tüm Ermeniler de sürgün edilirken, Kütahya'da yaşayan Ermeniler bütün savaş boyunca korunmuşlardı. Bunun nedeni, Mutasarrıf Fuad Paşa'nın hükümete kendi bölgesinde "tehlikeli" Ermenilerin bulunmadığı yönünde güvence vermesiydi.

Bursa vilayeti ve İzmit sancağından, 100.000 kişi trenle sürgün edilmişti. İzmit, Birecik ve Eskişehir istasyonları civarında binlerce sürgünün üstüste yığıldığı derme çatma kamplar yerden bitercesine çoğalıyordu. Kadın ve çocuklar (erkekler çoktan büyük ölçüde katledilmişlerdi; hayatta kalanlar ise sistemli biçimde kadın ve çocuklardan ayrı tutuluyorlardı) dönem dönem yük ve hayvan vagonlarına tıkılıyorlardı. Nakil giderlerini kendileri ödemek zorundaydılar ve mevcut nakil kapasitesine göre yola çıkarılıyorlardı. Ankara'dan sürgün edilenler Eskişehir'den öteye, Konya üzerinden demiryolu hattının geçici son durağı Pozantı'ya sevk ediliyorlardı. Yolculuk sırasında sık sık trenlerden indiriliyorlar, istasyon civarındaki derme çatma kamplarda bekletiliyorlardı.

Diğer Anadolu ve Trakya Vilayetleri

Kastamonu vilayetinde yaşayan 14.000 Emeninin sonu konusunda çok az şey biliniyor. İttihat'ın Kastamonu delegesi olan mebus Hasan Fehmi imha programının azılı bir yandaşıydı. Buna karşılık Konya'daki 25.000 Ermeni Haziran 1915'te buradaki görevine başlayan Halep valisi Celal Bey tarafından korunmuştu. Ne ki genel sürgün, önlemlerinden bu bölgelerin de etkilendiği, Hasan Fehmi'nin bölgesindeki katliam ve vahşetten sorumlu olduğu ve Celal Bey'e "merkez tarafından iyice

düşünüldükten sonra karara bağlanan bu meseleyi"[27] daha fazla engellememesini öğütlemek için Atıf Rıza'mn Dr. Nazım tarafından Konya'ya gönderildiği biliniyor.

Çoğunluğu Rumların oluşturduğu kozmopolit bir şehir olan İzmir'de sadece 15.000 Ermeni vardı (şehir çevresinde ayrıca 10.000 kadar Ermeni yaşıyordu). Vali Rahmi Bey sürgün emrini uygulamayı reddetmişti. İstanbul'u yatıştırmak için Ermeni partilerinin liderlerini tutuklattırıp sürgün etmekle yetinmiş, ama bölgedeki Ermeni halkını savaş boyunca korumayı başarmıştı. Hükümet siyasal nedenlerle valinin gerekçelerine boyun eğmişti. Yunanistan henüz tarafsız olduğu için İzmir'de yapılacak bir Ermeni takibatı, Rum kolonisi tarafından doğrudan bir tehdit olarak anlaşılabilirdi. Liman von Sanders 1916'da birlikleri İzmir'de üstlenmiş olan V. Ordu komutanı sıfatıyla otoritesini kullanmış ve sürgüne karşı çıkmıştı. 10 Kasım'da valiye böyle bir harekatın askeri güvenliği etkileyeceğini ve eğer Ermeniler sürgün edilirse kendi birliklerini polise karşı harekete geçireceğini bildirdi. Alman generalin, müttefik Osmanlının içişlerine münasebetsizce burnunu sokması diplomatik anlaşmazlık yaratmıştı. Fakat sürgün emri iptal edildi.

İstanbul'da yaşayan 150.000 Ermeni hayatta kalmalarını aynı siyasal kaygıya borçludur. Buna karşılık eyaletlerden başkente göçenler Nisan'dan itibaren kaydedilmeye başlandı ve Ağustos ortalarından Eylül sonuna kadar, sezdirmeden sürgün edildiler. Gazeteci Harry Stuermer, her gün iki jandarmanın eşlik ettiği Ermeni gruplarının Pera'ya götürüldüğünü gördüğünü anlatır. Jandarmalar bu arada listelerde bulunmayan Ermenileri de gruba katmaktan kaçınmamaktadırlar. Stuermer ayrıca, erkeklerin Anadolu'ya sevkedildikleri Haydarpaşa istasyonuna her gün yürüyerek götürüldüklerini, kadın ve çocuklarınsa kamyonlarla Galata'ya taşındıklarını belirtiyor.[28]

27 İttihatçılar Davası belgelerinden.

28 H. Stuermer, a.g.e., s. 50-52.

Bununla birlikte, İstanbul'da doğan Ermenilerin çoğu savaş süresince başkentte kaldı. Ancak bir dolu baskı ve vergilendirmelerle karşı karşıya bulunuyorlardı ve her şeye rağmen sürgün korkusu içindeydiler (yaklaşık 4.000 kişi Bulgaristan ve Romanya'ya kaçmıştı). İzmir ve bir kaç başka örneğin dışında Ermenilerin sürgün edilmediği tek yer İstanbul'du.

Buna karşılık Avrupa Türkiyesi'nde yaşayan öteki Ermeniler (35.000) Ağustos'tan Ekim'e kadar trenlerle sürgün edildiler. Son sürgünler Edirne'yi 20 Ekim'de terketti (Nisan ayından itibaren Ermeniler Bulgaristan'a sürülmüşlerdi).

Adana Vilayeti

Adana vilayetinde dağlarda ve yaylalarda sürgün Nisan'da başlamışken, ovadaki yerleşim merkezlerine bir kaç aylık süre verilmişti. Tarsus'taki Ermeni aileler ancak 20 Temmuz'da toplanmaya başlandı. Temmuz sonundan 8 Eylül'e kadar ellişer aileden oluşan gruplar birbiri peşi sıra sevk edildi (şehri en son Protestanlar terketmişti). Aileler yanlarına kurtarabildikleri kadar eşya alarak istasyonda toplandılar ve buradan bazen yolcu bazen de yük vagonlarına tıkıştırılarak sevk edildiler. Mersinli 1.800 aile için sürgün 2 Ağustos'ta başladı. Aynı zamanda ordu sevkiyatı söz konusu olduğu, buna bir de Eylül'de batı vilayetlerinden sürgün edilmiş olanlar eklendiği için anlatılamaz bir kaos hüküm sürmekteydi. Müttefiklerin gerçekleştireceği bir çıkartma harekâtı tehditi altında Eylül'de önlemler hızlandırıldı. Fakat, karışıklık öylesine büyüktü ki, Kasım'a gelindiğinde, şehirde hâlâ sürgünlerin durdurulması emrinden yararlanma talihine sahip olmuş az sayıda Ermeni bulunuyordu. Adana'da yaşayan 25.000 ila 30.000 Ermeniden 6000'i Eylül başmda ve 15.000'den fazlası da ayın sonlarına doğru sürgün edildi. Kuzeyden gelen sürgünlerin çokluğu karışıklığı daha da artırmıştı. Bu nedenle bazı aileler –özellikle Katolik ve Protestan aileler– yüksek bedeller karşılığında (yaklaşık 10.000 lira) sürgünden kurtulabilmişlerdi.

Zeytun ve çevresinden gelen sürgünleri taşıyan trenlerin geçtiği Maraş şehri, Ağustos ortalarına kadar uygulamalardan ayrı tutulmuştu. 20 Ağustos'ta Ermeni cemaatlerininin önde gelenleri Hükümet Konağına çağrıldı ve kendilerine mutasarrıf tarafından, Katolik ve Protestanlar dışında 15 yaşından büyük bütün nüfusun sürgün edileceği açıklandı. Uygulama aylar boyunca, neredeyse bir yıl sürdü; Katolik ve Protestanlar ancak Haziran 1916'da kenti terkettiler.[29] Savaş süresince Maraş'ta barınabilen Ermeni sayısı 6000'di.

1915 yılının ikinci yarısında Adana vilayetinde olup bitenler, Jön Türk liderlerinin caniyane amaçlarının boyutlarını kavrama imkanı sunmaktadır. Çanakkale Boğazı'nda savaş bütün şiddetiyle sürüyordu ve İstanbul müttefiklerin Gelibolu yarımadasına yapacakları bir çıkartmanın tehditi altındaydı. Mezopotamya'da mevzilenmiş VI. Ordu'dan bu bölgeye takviye güç ancak Anadolu demiryolu üzerinden sevk edilebilirdi. Buna rağmen hükümet bu hattı sürgün trenleriyle bloke etme riskini göze almıştı. Hükümet, hiçbir haklılığı olmayan sürgün önlemleriyle ülkenin güvenliğini tehlikeye sokuyordu.

Temmuz'dan Kasım'a kadar sürgün kafileleri birbirini izledi, Halkın sürgünlere yardım etmesi yasaklandığı için, kurbanların maddi ve manevi durumları gitgide daha da kötüleşiyordu. Ölüm oranı, özellikle kamplar başta olmak üzere, dehşet verici biçimde yükselmişti. Demiryolu sevkiyatının sürekli sekteye uğraması, istasyon çevrelerinde 20 ila 70.000 sürgünün barındığı birçok kampın kurulmasını zorunlu kılmıştı. Pozantı'yla Tarsus arasında 10.000 sürgün vardı. Bu sayı, Gülek'te (Tarsus yakınlarında) 10.000-15.000, Osmaniye'de 70.000, Mamuret'te 20.000-30.000'di. Yetersiz beslenme ve tifo başını almış gidiyordu. Kasım'da İslahiye kampında her gün 600 ölü gömülüyordu; buna rağmen kamp girişinde hâlâ yığınla ceset görmek mümkündü. Halep yakınlarındaki Kotmo'da 40.000-50.000 kişi yola devam emri bekliyordu.

29 S.E. Kerr, a.g.e., s. 22-25.

1915 yılının Temmuz ve Kasım ayları arasında, Halep'e giden bu ölüm yollarından, bu sürgün kavşağından, tahminlere göre 200.000 ila 300.000 kadar Ermeni geçmişti.

Halep Vilayeti ve Urfa Sancağı

Halep vilayeti Arapça konuşan bölgedeydi. Sadece Musa Dağı'nın kıyı köylerinde ve Antep şehrinde Ermeniler çoğunluktaydı. Vali Celal Bey'in titizliği ve iyicil tutumu Ermenileri Eylül 1915'e kadar sürgünden korumuştu.

Maraş'la Halep arasında, Anadolu ve Fırat yaylasını kateden yolların Suriye'nin yukarısında kesiştiği bir kavşak noktası olan 70.000 nüfuslu Antep'te 32.000 Ermeni yaşıyordu. Maraş sancağından, Sivas, Malatya, Mardin ve batı vilayetlerinin öteki şehirlerinden gelen ilk sürgün kafileleri buraya 1915 Nisan'ında ulaşmışlardı. Antepli Ermenilerin sürgünlere herhangi bir biçimde yardım etmeleri kesinlikle yasaktı. Çok seyrek kimi fırsatlardan faydalanarak bir miktar yiyecek ve giysi vermeyi başarabiliyorlardı. 30 Temmuz'da bu sürgünlerin de sırası geldi.

İlk sürgün kafilesi şehir çıkışında mutasarrıfın oğluyla arkadaşlarının saldırısına uğradı ve yağmalandı. 1 Ağustos'tan itibaren hergün bir kafile yola çıkıyordu. Sürgünler Kilis üzerinden trenle Halep'e gönderilecekleri Kotmo'ya kadar yürüyorlardı. Fakat gerek trenlerin azlığı, gerekse de her birinin sadece 35-40 kişi alabilecek 15 vagondan ibaret oluşu nedeniyle, binlerce sürgün bir kampta üst üste yığılmış halde beklemekteydi. Başka sürgün kafileleri ise Halep'ten ötede, Şam yolu üzerinden Hama yönüne doğru yola çıkarılmıştı.Böylece 1-19 Ağustos arasında Antep'teki bütün Ermeni nüfus tahliye edilmişti. Tıpkı Türkiye'nin diğer bölgelerinde oluşu nedeniyle Antep'teki Amerikan binalarındaki Ermeni öğretmen ve öğrencilerini korumak için yapılan her türlü girişim de sonuçsuz kalmıştır. Kilis'teki küçük Ermeni kolonisinin (Antep'le Kotmo arasında) yazgısı da aynıydı.

Amanos dağlarının güneydeki doğal uzantısı olan Musa Dağı idari açıdan Halep vilayetine bağlıydı. Buradaki altı köyün –sakinlerinin neredeyse tamamı Ermeniydi– önceleri sürgünden korunmalarının nedeni buydu. 13 Temmuz'da sürgün emri kendilerine ulaştığında, bölgelerine sürgün edilmiş Kilikyalı Ermenilerden kendilerini nelerin beklediğini öğrenmişlerdi. O nedenle köylerin kuzeybatısına düşen dağlara çekildiler; daha güneydeki küçük Keşap kasabası sakinlerini de kendilerine katılmaya çağırmışlardı. Ne var ki Keşaplılar dağa çıkanlara silahlarını sunmakla yetinip sürgüne gitmeyi tercih etmişlerdi. Musa Dağı'ndaki erkek, kadın ve çocuk 5.000 insan, dağın saldırıya açık olmayan bir yerine siperlendiler. Hükümet bu bölgedeki Ermenilere sürgüne hazırlanmaları için bir hafta süre tanımıştı. Ermenilerin dağlara çekildiklerini fark eden Türkler sürenin bitiminden sonra saldırıya geçtiler. Saldırı Ermeniler tarafından püstürtülünce topçu ve takviye piyade birlikleri çağrıldı. Türkler yüzlerce kayıp vermişlerdi; cephane ve silah kayıpları da söz konusuydu. Nihayet başkomutanlık Musa Dağı'nı 15.000 kişiyle kuşatma kararı aldı; böylece Ermeniler açlıktan öleceklerdi, zira liman olmadığından denizden yardım gelmesi olanaksızdı. Fakat direnişin 53. gününde denizden yardım geldi. Bir Fransız gemisi kuşatma altındaki Ermenilerin yardım sinyalini farketmişti. Bu gemi, bir başka Fransız gemisi ve bir İngiliz destroyeriyle birlikte hayatta kalan 4.000 kişiyi Port Said'e götürdü. Ermenilerin, Van savunması dışında başarılı oldukları tek silahlı direniş Musa Dağı direnişiydi.[30]

Mardin ve Diyarbakır katliamlarının örgütleyicisi Haydar Bey'in Haziran ayında mutasarrıf olarak atandığı Urfa'da durum farklıydı. Teşkilatı Mahsusa'nın iki üyesi Halil ve Ahmet, Haydar Bey'le birlikte çalışıyorlardı. Mayıs sonunda şehirdeki

30 Bkz. F. Werfel'in *Musa Dağı'nda Kırk Gün* (Belge Yayınları) adlı eseri. Almanya ve Avusturya'da 1933'te yayınlanmıştır.

manastırlardan biri saldırıya uğrayıp yağmalanınca Urfalı Ermeniler direnme kararı aldılar. Bu karar, Ermeni mebuslar Vartkes'le Zohrab'ın öldürüldüğü ve Ermeni askerlerin katledilerek Halil Bey'in adamları tarafından zorla kendilerine kazdırılan çukurlara gömüldükleri haberiyle daha da pekişti. İlk çatışma 19 Ağustos'ta meydana geldi: Urfa'da yaşayan 28.000 Ermeni mahallelerine çekilip direnişe geçtiler (250 ölü). Durum, Ermenilere 23 Eylül'de kenti terk etme emri verilesiye kadar gerginliğini korudu. Bu emre uymayan Ermeniler barikatlar ardına siperlenerek mahalleler arasmda yeraltı geçitleri kazdılar. Bir kuşatma karşısında tutunacak silah –bir makineli tüfek dahil– cephane ve yiyecekleri mevcuttu. Ne var ki sekiz gün sonra 6.000 askerle Diyarbakır'dan Fahri Paşa ve 800 adamıyla da bir Kürt beyi şehre yardıma geldi. Kont Wolf von Wolfskehl'in[31] komuta ettiği topçu bataryası Ermeni siperlerini yerle bir ederek ordunun Ermeni mahallelerini ele geçirmesini sağladı.

Türkler kaybettikleri yedi subayla dört yüz askerin öcünü direnişçileri katlederek aldılar. Hayatta kalanların istisnasız hepsi sürgüne gönderildi ve öldürüldü. Fahri Paşa'nın, "eğer Ermeniler birçok Urfa yaratsalardı, ülkenin başına kim bilir neler gelirdi?" diye haykırdığı söylenir.

Burada sorulan soru tuhaf biçimde, en az kayıpla gerçekleştirilecek yetkin bir soykırım sorunuyla ilgilidir. Tüm Ermeni topluluklarının sistematik tasfiyesi, ilk önce yenilmez Zeytun'la Kilikya dağlarından başlamış ve imha harekatı önce doğuyu, sonra batıyı, nihayet de ülkenin güneyini içine almıştı. Korkunç bir barbarlık, acımasız sürgün, gasp, yağma, tecavüz, işkence, anlatılması olanaksız bir vahşet; bu korkunç gerçekler, olayların, aşırı milliyetçiliğin taşkınlıkları ya da dinî fanatiklerin aşırılıkları olduğu şeklinde çarpıtılıp geçiştirilemeyecek kadar açıktır.

31 Bu olay, bir Ermeni isyanının bastırılışında Alman subaylarının harekata kumanda ettiği konusunda bilinen tek örnektir.

Senaryosunu siyasal bir kliğin yazdığı ve her türlü yetkiyle donatılmış cinayet çeteleri tarafından hayata geçirilen, bilimsel titizlikle uygulanan soykırıma mükemmel bir örnek oluşturan bu bütün bir halkı imha hareketi, gerçekte, emirlerin, karşı emirlerin, temelsiz kuşkuların ve gülünç gizleme girişimlerinin birbirine karıştığı içler acısı bir kargaşadan ibarettir. Gözyaşı ve kan selleri, bir deri bir kemik kalmış sürgünlerin ayaklarını sürüyerek üzerinden geçtikleri çürümüş cesetlerle dolu yollar, savaşın en kızgın yerinde bloke edilen demiryolu hattı, özsavunma hareketlerine saldırmak için seferber edilmiş binlerce asker, "Türkiye ile dostlukları" derinden sarsılmış olan müttefikler ve yüzyıllarca süren bir despotizm ve gizli sömürgecilikten sonra uçurumun kenarına gelmiş duran bir ülkenin onarılamaz korkunç ekonomik çöküşü: İstanbul'daki bürokratların planları böylece korkunç bir kaos yaratmıştı. Bu durum gelecekteki caniler için bazı dersler sunmaktadır: Bir halk kendisini ölümün beklediğini; yani artık kaybedecek hiçbir şeyi olmadığım anladığında, inatçı bir coşkuyla savaşmaktadır. Kuşkusuz ki ölecektir; ama katillerin ödeyeceği bedel de çok pahalı olacaktır.Ve geride her zaman –istisnasız her zaman– olup biteni anlatacak birileri kalacaktır; dinleyenlerin yürek ve bilinçleri elvermese de...

17

Ölüm Kampları(*)

Halep

Ermeni soykırımı İstanbul'da planlanmış, Erzurum harekat merkezi olarak işlev görmüştü. Halep ise sürgün kafilelerinin buluştuğu kavşak noktasını teşkil ediyordu. Torosların güneyinde, Türkiye Ermenistanı ile Arap eyaletlerinin sınır çizgisinde, Fırat havzası ile Akdeniz arasında konumlanmış bu şehir, doğal bir kara ve demiryolu kavşağıydı. Doğuda Ras ul Ain'a (Resulayn), güneyde Şam, Beyrut ve Medine üzerinden İslam'ın kutsal merkezlerine açılıyordu. Halep'te Ermeni kolonisi küçük olmasına karşın, İttihat burayı neredeyse bütün sürgün kafilelerinin hedef noktası olarak seçmişti. Zeytunlular Halep'e 1915 yılının Mayıs ayı başlarında, gelmeye başladılar. Daha sonraki üç ay içinde Kilikya dağlarından sürülenler sökün ettiler (sadece 30 Temmuz'da 13.155 nüfuslu 2.165 aile gelmiş; bunlardan 3.270'i daha ötelere gönderilmişti.) Daha sonra kuzeydoğudan gelecek sürgünlerin beklenmesine başlandı. Diyarbakır sürgünleri Ağustos başlarında, 45 günlük bir yürüyüşten sonra bitkin halde şehre ulaştılar: On yaşından küçük çocuklarıyla 800 kadından oluşuyordu bu kafile. Sonra Harput, Erzurum, Trabzon ve Sivas vilayetlerinden hayatta kalmış az sayıda insan geldi. Memleketlerinden aylarca önce sürgün edilen bu insanlar, batı vilayetlerinden trenlerle nakledilen sürgünlerle aynı zamanda Halep'e ulaşmışlardı.

* Bu konuda daha kapsamlı bir çalışma için Bk.: Raymond Kevorkian, Çev. Naringül Tateosyan, 2011, Belge Yayınları.

Fakat bu sürgünler için Halep transit geçecekleri bir yerdi. Şehir dışındaki kamplarda üst üste yığıldıktan sonra, çoğunluk doğuya, Mezopotamya çöllerine, geriye kalanlar ise güneye Şam yönüne sürülüyorlardı. Mayıs 1915'ten 1916 yılının sonuna kadar Suriye şehirleri, yani Halep ve Şam vilayetleri, sürekli o kamptan o kampa nakledilederan sürgünlerle dolup taşıyordu.

Halep'te yabancı tanıkların gözü önünde her gün yüzden fazla sürgün ölüyordu. Şehrin çevresinde, aralarında hâlâ can çekişmekte olan insanların da da bulunduğu kokuşmuş cesetler yığılıydı; amaçları dışında kullanılan kervansaraylarda açlığa ve salgın hastalıklara terkedilmiş insanlar, sefalet içinde sürünüyorlardı. Birçoğu tifo ya da dizanteriye yakalanmıştı ve ölümü bekliyordu. Öldü sanılarak şehre yakın bir yola bırakılmış veya Avrupalıların Türk askerlerinden satın aldıkları birkaç Ermeni genç kızı kurtulmayı ve kendilerine kucak açan evlere sığınmayı başarmışlardı. Kafilelerden sağ kalanlar için bir kurtuluş değilse de bir soluklanma imkanı olan Halep şehri aylar boyunca büyük bir çılgınlığa sahne oldu. İttihat ise, acımasızca Ermeni halkına son darbeleri vurma uğraşına devam ediyordu. Halep Sürgün Dairesi eski sekreteri Naim Bey, Aram Andonyan'a gördüklerini anlatarak, bakanların gönderdikleri telgraflardan, eyalet valilerinin talimatları ve İttihat üyelerine gönderilmiş yazılardan oluşan resmî belgeleri vermiştir.[1]

Bu belgeler sayesinde, Halep sürgününün nasıl örgütlendiğini ve Talat ve suç ortaklarının Ermenileri yok etmek için nasıl canla başla uğraştıklarını gözler önüne sermek mümkündür.

1 Bu belgelerin orijinallerinin bugün nerede bulunduğunu saptayamadım. Sanıyorum ki o zamanlar İngiltere'de bulunan Andonyan; Tehleryan Davası'ndan sonra bu belgelerden bazılarını muhafaza etmiş; diğerleri ise getirdiği talep üzerine İstanbul Patriğine verilmiştir. (!!!)

1915 ilkbaharında, Sürgün Dairesi yöneticisi Şükrü[2] Ermenilerin çöle sürgün edilmesini örgütlemek üzere İstanbul'dan Halep'e gelir. Ne var ki bu işe karışmak istemeyen Vali Celal Bey ve polis şefi Fikri'nin direnişiyle karşılaşır. Sonunda, Adana'dan Halep'e özel olarak gönderilen İttihat delegesi Cemal Bey Şükrü'yle işbirliği yapar. Celal'i görevden alan Talat, onun yerine Bekir Sami'yi atamıştır. Fakat Talat, Bekir Sami'yi de ılımlı bulduğundan, bu kez hükümetin tasarılarını tamamen onaylayan eski Bitlis valisi Mustafa Abdülhalik'i göreve getirir.(*) Abdülhalik, Sürgün Dairesi başkan vekili Abdülahad Nuri ve yardımcısı Eyüp Sabri[3] tarafından desteklenmektedir. Bu iki yozlaşmış ve acımasız adamın talimatları doğrultusunda çöle sürgün başlar. Halep'te Abdülahad Nuri'ye gönderilen resmî belgelerin soğukkanlılıkla hazırlanmış oluşu, İttihat'ın amaçlarına ilişkin doğabilecek son kuşkuları da ortadan kaldırmaktadır. Bunlar içinde en çarpıcı olanı, Talat'ın 15 Eylül 1915 tarihli aşağıdaki telgrafıdır:

"*Halep Valiliğine,*

Daha önce bildirildiği gibi Cemiyet'in[4] *talimatı üzerine hükümet Türkiye'de yaşayan bütün Ermenileri yok etme kararı almıştır. Bu karara ve bu emre karşı çıkan memurlar görevden alınacaktır. İmha yöntemleri ne kadar trajik olursa olsun, vicdani duygulara kulak asılmamalı; kadın, çocuk, hasta, ayrım gözetmeksizin varlıklarına son verilmelidir.*"[5]

2 Andonyan'ın kitabında bir Şükrü'den söz edilir. Bu kişi daha sonra Kaya soyadı ile Cumhuriyet Türkiye'sinde önemli bir siyasal figür ve aynı zamanda bir Parti ideologu olacaktı. (y.n.)

* Abdülhalik Renda, daha sonra ünlü Kürt raporlarını kaleme alacak; 30'lu yıllarda ise, Atatürk ölene kadar TBMM Başkanlığını yürütecekti. (y.n.)

3 Milletvekili ile MK üyesi belli ki adaşlar.

4 Cemiyet, İttihat'ın diğer adlarından biridir.

5 A. Andonian, a.g.e. s. 145 (Orijinal kopya, s. 146) *Teilirian Davası*, 3 nolu belge.

Kasım 1915'te Talat, doğu eyaletlerinden gelen ve Halep civarında görülen bütün Ermenilerin "gizlice" öldürülmesi emrini verdi. 1916'da bu emrini yineledi. Vali Abdülhalik, Antep'te Sivas ve Harput'tan gelen Ermeniler bulunduğunu keşfetmiş ve mutasarrıfı gerekeni yapmakla görevlendirmişti. Mutasarrıf verdiği yanıtta, gerçekten de bu tür 500 kişi bulunduğunu ve bunların "malum talimata göre, geri dönüş umudu olmaksızın"[6] gönderildiğini belirtiyordu.

Sürgün Dairesi başkanlığı, sürgünden yararlanmak ve Ermenileri yol ve inşaat çalışmalarında kullanmak isteyen askerî yöneticileri Talat'a şikayet etmişti. Bunun üzerine Talat, Enver'in ordu komutanlarına, sürgün uygulamasına karışmamalarını isteyen bir telgraf göndermesini sağladı (Eylül 1915). Bu emir, ülkede insan gücüne ihtiyaç duyulduğu için Şubat 1916'da kaldırıldı.[7] Aslında Ermeni işçilerin oluşturduğu ekipler nerdeyse tümüyle telef olmuştu; Talat bu durumda, sağ kalan çok az işçinin yol inşaatlarında kullanılmasına razı oldu.

Harekatın gizli tutulması baştan itibaren bir yanılsamadan ibaretti. Buna rağmen Dahiliye Nazırı haber ve özellikle de fotoğraf yayın yasağında ısrar ediyordu:

"*Amerikan elçiliğinin, hükümetinin talimatı üzerine son dönemde bize yapmış olduğu başvurular, konsoloslarının gizli yollarla çeşitli bilgilere ulaştığını göstermektedir. Amerikalılara sürgünün güvenli ve uygun biçimlerde uygulandığı bildirildi, fakat ikna olmadılar. Bu nedenle, Ermeniler şehir, kasaba ve merkezi yerleşimlerden tahliye edilirken, dikkat çekecek olayların çıkmamasını sağlayın. Bu harekatın tanığı olan yabancıların, bugünkü politika açısından bu sürgünün amacının sadece ilgili insanların yerini değiştirmekten ibaret olduğuna inanmaları son derece önemlidir. Bu nedenle şimdilik dışa karşı son derece dikkatli olmak ve malum yöntemleri sadece uygun yerlerde kullanmak zorunludur. Bu vesileyle size,*

6 A.g.e., s. 111-115.
7 A.g.e., s. 115-116.

yukarıda sözünü ettiğim türde bilgiler veren ya da araştırmalar yapan kişilerin tutuklanmasını ve başka gerekçelerle askeri mahkemelere sevkedilmelerini salık veririm".[8]

Bir başka uyarı da Aralık'ta yapıldı: İddiaya göre, Ermeni gazeteciler ele geçirdikleri bazı fotoğrafları Halep'teki Amerikan konsolosu Jackson'a vermişlerdi. 29 Aralık tarihli üçüncü bir telgraf da yabancı subayları (bunlar sadece Alman ordusundan olabilirlerdi) cesetlerin fotoğrafını çekmekle suçluyordu.[9] Aynı şekilde, Cemal Paşa Bağdat Demiryolu mühendislerine sürgün trenlerinin fotoğrafını çekmeyi yasaklamıştı. Ellerindeki film tabakalarını 24 saat içinde teslim etmeleri gerekiyordu, aksi halde askeri mahkemeye verileceklerdi.[10]

Hayatta kalanların sayısı çok fazlaydı. Bu yüzden Talat şiddetli önlemlerle bütün Ermeni tanıkların ortadan kaldırılmasma uğraşıyordu. Bu önlemlerden bazıları şöyleydi:

- Türklere Ermenilerle evlenme yasağı.[11] (29 Eylül 1915).

8 Talat'ın Halep valisine çektiği, 18 Kasım 1915 tarihli telgraf, A. Andonian, a.g.e., s. 101 - 102, (Orijinal kopya, s. 7) *Teilirian Davası*, 8 nolu belge.

9 A. Andonian, a.g.e., s. 106. Aynı emirler Doğu vilayetleri valilerine daha önceden gönderilecektir. [Andonian'ın konuya ilişkin kitabı yakında Belge Yayınları tarafından yayımlanacaktır. (y.n.)]

10 Bir Alman Sağlık Misyonu üyesi ve Mareşal von der Goltz'un karargah ataşesi olan Armin Wegner, elindeki fotoğrafları İskenderun konsolosu Hoffman'a verdi. Armin Wegner, Berlin'e döndükten sonra defalarca sergilediği dehşet dolu sekiz bin fotoğraf çekmişti. Bkz. Ocak 1919'da Başkan Wilson'a (Boyajian. a.g.e., s. 351 - 358) yazdığı ve *Berliner Tageblatt* da yayınlanan açık mektup ve *Der Weg ohne Heimkehr* (Dönüşü Olmayan Yol) adlı kitabı, Dresde. Sebyllen Verlag, 1919. [Wegner'in öykülerinden bir seçki, Belge Yayınları tarafından "Çanakkale Kedileri" başlığı altında yayımlandı. 2008. (y.n.)]

11 A. Andonian, a.g.e., s. 108 - 109.

- "Sürgün mahalline ulaşan" Ermeniler dışta olmak üzere İslam dinine geçme yasağı.[12]

- Çocukların sistemli biçimde yok edilmesi. (Başlangıçta İttihat 15 yaşından küçük çocukları öldürmeme kararı almıştı; bu karar hızla yedi yaşın altına indi). Bitlis'te Talat'ın emirlerini liyakatla yerine getiren Abdülhalik, yaklaşık 1.000 çocuğu şehir dışında toplatarak diri diri yaktırmıştı. Orada bulunan Türk ahaliye ise şu açıklamayı yapmıştı: "Türkiye'nin güvenliği için, Ermeni vilayetlerinde Ermeni adının sonsuza dek silinmesi zorunludur." Daha sonraları sadece beş yaşın altında, yani gördüklerini anımsayamayacak çocukların öldürülmemesi yönünde talimatlar verildi. Bu çocuklar, Yeniçeriler döneminde olduğu gibi Türkleştirileceklerdi. Bu amaçla Ankara, Kayseri, Şam ve Beyrut'ta yetimevleri açıldı. Halide Edip gibi Türk aydınlar, kendilerini bu Türkleştirme işine adamışlardı. Elbette emirlere her zaman uyulmuyordu: Türkler savaştaki kayıplar nedeniyle yedi yaşından büyük çocukları da işgücü olarak yanlarına almışlardı. Talat –özellikle doğu eyaletlerinde– bu çocukların bulunması ve "sürgün mahallerine gönderilmesi" emrini verdi.[13]

Halep'te yetimevi kurulmasını yasaklattı. "Duygularımıza boyun eğip, bu çocukları besleyerek ömürlerini uzatmaya harcayacak vaktimiz yok."[14] (26 Eylül 1915). Bu tamamen gereksiz bir öğüttü, çünkü yetimevi müdürü Nazmi çocukları aç bırakarak yavaş yavaş öldürüyordu. Sadece bir avuç çocuğun yaşamasına olanak sağlanmıştı: "Bu kurumun yetimevi adını hak edebilmesi için bu şarttı." Ne var ki Talat ısrarlıydı: "Sadece anne ve babalarının uğradığı dehşeti anımsamayacak yetimleri almalı ve onlarla ilgilenmelisiniz. Diğerlerini sürgün kafileleriyle birlikte gönderin"[15] (12 Aralık 1915).

12 A.g.e., s. 148.
13 A.g.e., s. 128.
14 A.g.e., s. 129.
15 A.g.e., s. 132 - 133 (Orijinal kopya. s. 8) *Teilirian Davası*, 13 nolu belge.

"Binlerce Müslüman göçmenle şehitlerimizin dullarının korunma ve beslenmeye gereksinme duyduğu bir zamanda, gelecekte yararlı olmaları bir yana tehlike oluşturacak malum kişilerin (Ermenilerin) beslenmesi için para harcamak olanaksızdır. Son talimatlarımıza uygun olarak bu çocuklar sürgün kafileleriyle birlikte Sivas'a gönderileceklerdir"[16] (23 Ocak 1916)

Doktor Altuniyan'ın dostu olan Cemal Paşa sayesinde, sadece Altuniyan Yetimevi korunmuştu. Buna karşılık Abdülhahad Nuri bu çocukları yine de 1915-16 kışında Sivas'a göndermeyi tasarlamıştı: "Eğer bu çocukları şiddetli kış koşullarının hüküm sürdüğü bu günlerde Sivas'a gönderirsek ölmeleri kesinleşecektir".[17] Fakat Enver'in kendisi de Sürgün Dairesi başkan vekilinin entrikalarını engelleyerek yetimlerin Halep'te kalmalarını sağlamayı başardı. Filistin cephesine giderken yolda çıplak, aç çocuklara rastlayan Cemal Paşa, bu çocukları almaları ve bakımlarını sağlamaları için askeri makamlara emir vemişti. Bunu haber alan Talat, Halep valisine bir imha emri gönderdi:

"Harbiye Nazırının talimatı üzerine toplanıp ordunun himayesine alınmış olan malum şahısların çocukları, Sürgün Dairesinin himayesine verilecekleri bahanesiyle alınıp, dikkat çekmeden ve istisnasız yok edileceklerdir. Raporunuzu bekliyoruz"[18] (7 Mart 1916).

Memurların kuşkuya düştükleri ya da sorumluluktan korktukları durumlarda Talat onları derhal rahatlatıyor ve cesaret veriyordu: Kesinlikle cezadan muaf olacaklardı. "Eğer yolda ahalinin malum şahıslara karşı hükümetin amaçlarına hizmet edecek herhangi bir saldırısı vaki olursa, cezai soruşturma yapılmayacaktır." (3 Ekim (1915)

16 A.g.e., s. 133, *Teilirian Davası*, 19 nolu belge.

17 A.g.e., s. 148.

18 A.g.e., s.138. (Orijinal kopya. S. 139) *Teilirian Davası*, 21 nolu belge.

Ermenilerin davacı olmaları durumunda ise şu yapılacaktı: "Davacılara, haklarını sürgün gittikleri yerde takip etmelerini söyleyin"[19] (9 Aralık 1915).

Suriye ve Mezopotamya Çölleri

Kurşun ve bıçaktan kurtulmuş, işkenceye, sıcağa, soğuğa, açlık ve susuzluğa dayanmışlardı. Tüm bu yaşadıklarıyla karşılaştırıldığında "sürgün mahalli"nde gerçekleşecek olan "doğal ayıklanma", tek beklentileri bir yudum su ve bir parça ekmek olan bu zavallı gölgeler ordusu için hiç sayılırdı. Yolun sonuna varmak, sonra da Mezopotamya çöllerinde kendilerini bekleyen acımasız ölüm karşısında bir kaç ay direnebilmek için varoluş güdüsü diye adlandırılan bu yaşam kıvılcımına sahip olmak gerekiyordu. Hepsi Halep'ten çöle sürülmüşlerdi; neredeyse sadece kadın ve çocuklardan oluşan bu insan kitlesini, sayıları binlerden yüzlere, yüzlerden onlara düşesiye kadar ve bu bir avuç insan da sonunda yok olasıya kadar "bir kamptan ötekine sürmek" son derece kolaydı. "Böylece yolculuğun amacı gerçekleşmiş oluyordu."[20]

Çöl son Ermenileri de böyle yutmuştu işte.

Aralık 1915'te sürgün sona ermişti. Halep, Şam ve Fırat üçgeni içinde 500.000 insan bulunuyordu. Bu bölge teorik olarak yeni Ermenistan olacaktı. Fakat şimdiye kadar ılımlı bir iklimde yaşamaya alışmış ve öte yandan da gerek fizik gerekse de maddi olarak tamamen tükenmiş bu insanlar için çöl iklimi ölümden başka ne anlama gelebilirdi? Hükümetin planının bir parçasını da bu oluşturuyordu.

Ermenilerin azap yollarının bu son etabında neler olup bittiğini bilmiyoruz. Fakat yabancı (esas olarak Alman) tanıkların

19 A.g.e., s. 141-142.

20 Dr. Martin Niepage, "*Quelques documents sur le sort des Arméniens*" fasc. 2, a.g.e., s. 149.

anlattıkları, bu ağır ölüm yolunu izlememize olanak sağlıyor. Hükümetin seçtiği iki ana kamptan biri Halep'in güneyindeki Şam ve Fırat kenarındaki Der Zor'du ("Arabayla Halep'ten 6 günlük mesafede"). Fakat sonuçta bu yollar üzerinde ve sözü edilen şehirlerden çok uzaklarda da kamplar oluşmuştu. Bir tanık, Halep'le Der Zor arasında dağlık bir çöl arazisinde, aç ve susuz Ermenilerin kızgın kumlar üzerinde yattığı, ağaçsız ve susuz bir kamp görmüştür. Bu kampta günde 5 ya da 6 kişi ölüyordu. Ağustos'tan Aralık 1915'e kadar yaklaşık 130.000 sürgün Şam'a doğru yola çıkarılmıştı. İlk kafile 12 Ağustos'ta şehre ulaştı. Her iki-üç haftada bir, sayıları 100 ile 2.000 kişi arasında değişen gruplar geliyordu. Bazı kafileler yolculuklarını Mala'an yönüne doğru sürdürüyorlardı. Diğerleri yeni bir hareket emrini bekleyerek Kahdem bölgesinde (Şam yakınlarında) bir kaç çadırın bulunduğu bir bölgede durduruluyorlardı. Daha kuzeyde Humus'ta 20.000 sürgünün bulunduğu bir başka kamp daha vardı; Hama kampında ise 10.000-12.000 kişi bulunuyordu. Şubat 1916'da bir kadın tanık şunları not etmiştir: "Humus, Hama ve Şam civarındaki sürgünlerin durumu nispeten daha iyi. Bulundukları yerde kalmalarına izin veriliyor ve kendi geçimlerini sağlayacak şeylerle uğraşabiliyorlar."[21]

Furnus'taki (Zeytun yakınında) Ermeniler dört hafta süren bir yürüyüşten sonra, Mayıs 1915'te Der Zor'a ulaştılar. Dökümtü bir hanın (kervansaray) bütün odalarına, teraslarına ve koridorlarına doldurulan bu grup büyük ölçüde kadın ve çocuklardan oluşuyordu. Buraya yiyeceksiz ve beş parasız, hayvanlar gibi üst üste tıkıştırılmışlardı ve başlarına ne geleceğini bilmiyorlardı.[22]

Kasım ayında, hükümet tarafından sürgün kamplarını ziyaret etmekle görevlendirilen Ermeni kökenli bir Türk askeri

21 Beatrice Rohner'in raporu, Vicomte Bryce, a.g.e., s. 555, 142 nolu belge.

22 Hemşire Mohring'in raporu, A.g.e., s. 566, 145 nolu belge.

doktoru, olup bitenlerden öylesine dehşete düşmüştü ki, denetleme gezisinin sonunda bilgilerini başkalarına iletmek üzere kaçma kararı aldı: Askeri tabip Cerablus'tan geçtiği sırada çeteler Diyarbakır, Mardin ve Harput'tan sürgün edilmiş 300 genç kızı satışa çıkarmışlardı. İki Türk jandarmanın eşliğinde Halep yolunun Fırat'a ulaştığı Meskene'ye geldiğinde, Kilikya ovasından gelen, üstleri başları lime lime olmuş, açık havada sefalet içinde sürünen 5.000 Ermeninin bulunduğu bir kampı ziyaret etti. Kamp çevresinde, kızgın güneşin altında susuzluktan ölen sürgünlerin gömüldüğü binlerce mezar görmüştü.[23]

Meskene ile Der Zor arasında bulunan kampa ilişkin sadece Vacuum Oil Company of New York'un Halep temsilcisi August Bernau'nun raporu var.[24] Bu raporda Bernau, Fırat boyunca uzanan derme çatma kamplarda, barınakları olmayan, açıkta güneşe rüzgara terk edilmiş binlerce Ermeninin sefalet içinde, aç ve çıplak bir halde beklediğini anlatır. Bütün yol üzerinde topraktan tümsekler ve toplu mezarlar görmüştür. Hayatta kalanlar Der Zor yönüne sürülmüşlerdi. Bernau Meskene'de dizanteriye yakalanmış 60.000 Ermeni görmüştü. Daha güneyde, çölün ortasında Ebu Herrera ve Hamman'da günlerden bu yana hiçbir şey yememiş yarı ölü durumda yüzlerce insanla karşılaşmıştı. Rakka'da 5-6.000 sürgün evlerde barınma olanağı bulmuştu. Ziyaret ve Zenga'da yüzlerce Ermeni Fırat kıyısına üst üste yığılmış durumdaydı. Ölüm yolunun sonu olan Der Zor'da artık hiç Ermeni yoktu. Hepsini öldürmüşlerdi.

Eylül 1916'da Fırat kıyısında, Meskene ile Der Zor arasında, kış mevsiminin ölümle tehdit ettiği sadece 15.000 sürgün kalmıştı. Halep'ten çöl kamplarına doğru yola çıkmış 350.000 dolayındaki insana ne olmuştu? Resulayn'a gidecek olan, o

23 H. Barby a.g.e., s. 562 - 565, 144 nolu belge.

24 Amerika'nın Halep Konsolosu J.B. Jackson'a ilettiği 21 Eylül 1916 tarihli rapor. *Livre bleu* (Fransızca çevirisi) a.g.e., s. 517. 73 nolu belge, S.E. Kerr a.g.e., (parçalar) s. 272-274.

nedenle de Halep'ten geçmeyen sürgün kafileleri neredeydi? Yanıt basittir: Bu Ermenilerin hepsi öldürülmüştü. Naim Bey'in Andonyan'a verdiği bilgiye göre, hükümet üç büyük katliam örgütlemişti: Resulayn, İntilli ve Der Zor katliamları.

Resulayn'da, Der Zor valisi Ali Suat'ın desteğiyle kaymakam Yusuf Ziya hükümetin emirleri doğrultusunda sürgünleri öldürmeyi reddetmişti. Bu davranışın altında, aslında ilk bakışta görülenden daha az soylu gerekçeler yatıyordu. Sürgünleri çiftliklerde çalıştırmak ve en güzel Ermeni kadınlarını çevredeki Bedevi kabilelerine sunmak istiyordu; böylece büyük çıkarlar elde edecekti. Fakat Halep valisi Abdülahad Nuri bunu kabul etmedi; Aralık 1915'te yapılanları açığa çıkarmak için Resulayn'a gitti ve Talat'tan Yusuf Ziya'nın görevden alınmasını istedi. Şubat 1916'ya kadar hiçbir şey olmadı. Bu tarihte, eski Van valisi, Muş ve Bitlis katliamlarından sorumlu olan Cevdet, Adana'da yeni görevine başladı. Resulayn'dan geçerken 50.000 sürgünün çadırları dikkatini çekti ve Yusuf Ziya'ya hepsini öldürme emri verdi. Ziya emre karşı çıkınca, İstanbul'a telgraf çekerek Yusuf Ziya'nın yerine kendi suç ortaklarından birinin atanmasını sağladı. Kerim Refi, 17 Mart 1916'da Arslan'ın (Resulayn Belediye Meclisi Başkanı) çetelerini "temizlik harekatı"yla görevlendirdi. Sürgünler küçük gruplar halinde çöle götürülüp katledildi. Fakat bu cellatlara, daha acil işler için Der Zor'da gereksinim duyulduğu için, katliam uzayarak aylarca sürdü. Temmuz 1916'da Resulayn'da hâlâ bazı Ermeni aileler kalmıştı.

Halep'in kuzeyinde, demiryolu yapımından sorumlu olan askeri makam, Airan ve İntilli arasında, taş kırmak ve büyük Amanos tüneli yakınında teraslama yapmakta kullanmak üzere sürgün kafilelerinden sürekli adam çekmekteydi. Bunlar esas olarak eş ve akrabalarının yanında kalmalarına imkan veren bu uygulamayı, ne kadar vahşiyane bile olsa sevinçle karşılayan kadın ve çocuklardan oluşmuş toplam 50.000 kişiydi. Fakat Talat sürgünlerin işgücünün sömürülmesine karşıydı: O, Ermeni ulusunun mezar kazıcısı olmak istiyordu,

köle tüccarı değil. O nedenle Halep valisine bu Ermenileri yerlerine gönderme emri verdi ve Harbiye Nazırından bu "iltimas"a son vermesini rica etti. Ocak'ta demiryolu mühendisleri bir uzlaşma sağlamayı başardılar: Ermenilerin çalışmaması Türk ordusunun en önemli ikmal hatlarından birinin yapımını durdurabilirdi. Böylece çalışmalar bitesiye kadar erkekler burada alıkonacak, aileler ise sürgüne gönderilecekti. Fakat ailelerin büyük bölümü Cevdet'in İntilli'den geçtiği Mart 1916'ya kadar çevrede kalmışlardı. Cevdet'in gelişi sürgünler için kıyamet habercisiydi; bütün sürgünlerin yola çıkarılmasını istedi ve Maraş'la Antep arasında çoğunu katlettirdi. Mardin'e doğru yola devam edebilenlerin sayısı çoz azdı. Resulayn'da hayatta kalmış diğer Ermenilerle birleşen bu insanlar, Der Zor'dan dönüşlerinde çeteler tarafından katledildiler.[25]

Mart 1916'da Abdülahad Nuri İstanbul Sürgün Dairesi'ne telgrafla şu bilançoyu bildirmişti: El Bab ve Meskene civarında 35.000, Halep'te (Karlık Kampında) 10.000, Dipsi, Ebu Herrera ve Hamman'da 20.000, Resulayn'da 35.000 olmak üzere toplam 100.000 ölü. Geriye Şam'a, özellikle Der Zor'a sürgün edilen Ermeniler kalmıştı; bunların sayısı en az 200.000'di (konsolos Jackson'ın raporuna göre bu sayı 300.000'di.) Bağdat'a tayin edilen Ali Suat'tan sonra göreve gelen Der Zor'un yeni mutasarrıfı Zeki Bey Ermenileri yok etmekte kararlıydı. Yardıma ihtiyaç duyduğu için Resulayn çetelerini çağırdı ve civardaki Arap kabilelerine kurbanların mallarına el koyabilecekleri vaadinde bulundu; ama kurbanların eşyaları yok denecek kadar azdı. Türk ordusu bu dönemde artık iyice güçten düşmüştü.[26] Bu nedenle hükümet VI. Ordunun

25 A. Andonian, a.g.e., s. 49 - 52.

26 Gelibolu yarımadasının tahliyesi 8 Ocak I916'da sona erdi. Türkler 28 Nisan 1916'da, Mezopotamya'da Kut el Amara'yı geri aldılar, ama bu başarılarından yararlanamadılar. Mareşal Goltz'un Bağdat'ta ölümü üzerine (6 Nisan 1916),

ikmal yollarının yükünü azaltmak amacıyla sürgünleri imha etmeleri için yerel makamları sıkıştırıyordu:[27] Halep ve çevresi tahliye edilmişti. Sürgün kafileleri Meskene ve Der Zor yönüne doğru itiliyordu. Sürgünler doğu vilayetlerinden gelmişlerdi. Ellerinde hâlâ bazı mallar bulunanlardan bir kısmı kimsenin geri dönmediğini herkesin bildiği Der Zor'a gitmekten kurtulabilmişti. Bazıları Fırat kıyısındaki köylere yerleşmişledi. Ne var ki Abdülahad Nuri, bu Ermenileri bulundukları yerden sürme ya da öldürme emri verdi. Bunun üzerine binlerce Ermeni öldürülerek Fırat nehrine atıldı. Meskene'den Der Zor'a giden yol savaş alanı gibiydi. Der Zor'da her şeye rağmen hayatta kalmış az sayıda Ermeni vardı ve Zeki Bey bunların yaşamasına da karşıydı. Sürgünler geldiğinde kararını açıkladı: "Buradaki Ermenilerin ikametgahı değiştirilecek ve başka bir yere gönderilecektir." Ağustos 1916'da iki ayrı grup, çölü geçerek Musul'a varmak üzere hareket etti. Hepsi Marate ve Suvar çöllerinde hayatlarını yitirdiler. "Bunca insanı öldürmek olanaksız olduğu için, Zeki Bey yapay bir açlık yaratmıştı... Sürgünler önce eşek, köpek ve kedilerini kesmişler, daha sonraları ise at ve deve leşlerini yemişlerdi. Yiyecek hiçbir şey kalmadığında ise yamyamlık baş gösterdi; cesetleri, özellikle de küçük çocuk cesetlerini kemiriyorlardı. Bu acınacak haldeki kurbanlar akıllarını yitirmişlerdi..."[28]

1916 sonlarına doğru Türkiye Ermenilerinin soykırımı pratikte tamamlanmıştı. Alman konsoloslarının raporlarından anlaşıldığına göre, 1917 ilkbaharında Halep'te sadece, 35.000'i acınacak koşullar altında sefalet çeken toplam

VI. Ordu'nun komutası mareşalin yeteneklerine sahip olmayan Halil Paşa'ya verildi. Böylece, İngilizlerin Bağdat'a karşı yeniden harekete geçecekleri önceden belli olmuştu.

27 Liman Von Sanders, a.g.e., s. 157-158. Birliklerin sevki ve ikmal yolu, İstanbul-Bağdat arasında ortalama 2 ay sürüyordu.

28 A. Andonian, op, cit., s. 81 -82.

45.000 sürgün kalmıştı (Konsolos Rössler). Beyrut'ta durum "din değiştirmeler" nedeniyle daha az vahimdi. Alman Konsolosluğunun raporlarına göre, Şam çevresinde son derece kötü durumda 30.000 Ermeni bulunuyordu. Konsolos Vinstrov, Musul'da kalan Ermeni sayısını, çoğunluğu kadın ve çocuk olmak üzere yaklaşık 8.000 olarak tahmin etmekteydi. Ayrıca dağ ve çöl kabilelerinin elinde yarı-köle bir yaşam süren kadınlar ve genç kızlar vardı.[29] Bütün bu kırımdan sağ çıkabilenler, sınır tanımaz bir dehşetin tanıkları olarak, Türkiye'nin Ermeni halkının bir deri bir kemik kalmış hayaletinden ibarettiler.

Ölü sayısı ne kadardı? Ermeniler 1.500.000 diyorlar. Türkiye Ermenilerinin[30] sayısının 1.800.000-2.100.000 arası olduğundan hareket edilecek olursa, hayatta kalanların sayısına bakarak kurbanların sayısı açıklığa kavuşturulabilir. Kafkasya'ya en fazla 300.000 mülteci ulaşabilmişti. Musa Dağı'ndan 4.200 Ermeni Mısır'a kaçarak kurtulabildi. Sürgünden kurtulabilen İstanbul ve İzmir'deki Ermenilerin sayısı ise 150.000 kadardı. Bunun dışında, oraya buraya dağılmış halde yurtlarında kalabilen 10.000 Ermeni vardı. Amerikan, Alman ve Avusturya konsoloslarının kurduğu yardım örgütleri 1915'te hayatta kalanların sayısını saptamaya çalışmışlardı: Sivas'ta (kıyı bölgelerinden gelen) 25.000, Maraş'ta 20.000 kişi; Halep'te 1.350 yetim; Konya'da 2.000, Harput, Merzifon, Kayseri, Bursa, Tarsus ve Adana'da bir kaç yüz, Antep'te 45 Ermeni kaldığı görülmüştü. Bu durumda hayatta kalanların sayısı toplam olarak 600.000'den azdır. Kaçırılarak Türk ailelerinin yanına yerleştirilen kadın ve çocukların tam sayısını saptamak ise olanaksızdır. *Mavi Kitap*'ın yazarları kaba bir şema çizerek, 600.000 Ermeni'nin sürgünden kurtulduğunu,

29 J. Lepsius, *Deutschland und Armenien*, 329 - 333 nolu belgeler.

30 Rakamlar, 1915'ten önce Türkiye'de yaşayan Ermeni nüfusla ilgilidir.

600.000'inin hemen ya da sürgün süresince öldürüldüğünü, 600.000'inin ise sürgün yerlerinde hayatlarını yitirdiğini düşünmektedirler.[31] Soykırımın en az 1.200.000 insanın hayatına mal olduğunu ise hiç kimse reddetmemektedir. 1.200.000 ya da 1.500.000 ölü; burada söz konusu olan, bütün bir halkın yok edilmesidir.

Ermeni halkının acısının ve cesaretinin, Der Zor yolunda kendini kuma gömmüş yaklaşık on yaşlarındaki çocuktan daha etkileyici bir simgesi var mıdır? Çocuk konuşamıyordu, dilini kesmişlerdi çünkü. Ne zaman önünden bir sürgün kafilesi geçse kumdan çıkıyor ve yolun sonunda öldürüleceklerini işaret ederek uyarıyor, kafile yoldan geri dönünceye kadar uyarıcı hareketlerini sürdürüyordu. Sonra, önünden geçecek bir başka kafileyi beklemek üzere kendisini yeniden kuma gömüyordu. Bu çocuk bugün de hâlâ Ermenistan'ı simgelemektedir. Bu halk altmış yıldan beri dünyaya sesleniyor ve altmış yıldan beri dünya bu sese kulak vermeye yanaşmıyor.(*)

31 Gerçekte, bulundukları yerlerde ya da sürgün sırasında en az 800.000, sürgün kamplarında ise yaklaşık 400.000 kişi ölmüştür.

* Üç yıl sonra Ermeni Soykırımının 100. yıldönümü olacak. (y.n.)

18

Suç ve Sorumluluk

Jön Türk hükümetinin, Ermeni halkına karşı toplu bir cinayet tasarlayıp hayata geçirdiği tartışma götürmez bir gerçektir. Ne var ki bu doğrudan sorumluluğun ötesinde, bir başka soru kendini dayatmaktadır: 1915 yılında meydana gelen bu iç olaylarda Osmanlı İmparatorluğunun müttefiklerinin sorumluluğu ne boyuttadır? Antant Devletleri'nin maddi açıdan Türk egemenlik bölgesine müdahale edemeyecek durumda olmaları onları sorumluluktan azade kılar mı? Başka bir deyişle: Kendi çıkarları temelinde Osmanlı İmparatorluğunu parçalamaya can atan dünün suç ortakları, savaşın indirgeyici etkisiyle birdenbire suçlular ve suçsuzlar şeklinde iki ayrı kampa ayrılabilir mi? Taraf olan bütün devletler için Ermenistan, jeopolitiğin önlerine çıkardığı kötü bir yazgı, işgal planlarını bozan rahatsız edici bir engel değil miydi?

Ermenilere uygulanan soykırımın, pancermanizmin daha sonra gerçekleştireceği soykırımların deney tahtası olduğu tezi, bazıları için ne kadar cazip görünürse görünsün, gerçeklere uygun değildir. Bu cinayet, merkezi büyük devletlerin –bu arada Almanya'nın da– yardımı olmaksızın planlanmış ve uygulanmıştı. Fakat bu saptama, edilgen tavrıyla sorumluluğun bir bölümünü üzerine almış olan Almanya'yı kesinlikle aklamamaktadır. Taraf olan bütün Avrupa devletleri kendi çıkarlarının peşindeydi ve Ermenilerin sırtından kazanılmış savaş ganimetini paylaşan müttefiklerin tavrı da Alman imparatorluğunun tavrından daha soylu değildir. Avrupa devletlerinin taşradaki konsolosluklarında katliam kaygı uyandırmış olsa

da, bu kaygıların pek azı büyükelçiliklere yansıyabilmiş, yarattığı heyecan dalgası da hükümetlerin yüce çıkarları önünde kırılıp sönmüştü. Olaylara ilişkin haberler Almanya'da manipülasyona uğratılarak, Batı Avrupa ve Amerika'da propaganda amacıyla istismar edilerek, Türkiye'de baskı altına alınarak öylesine bulandırılmıştı ki, dünya kamuoyunun bilincine kendi çıplaklığıyla yansıması imkânsızdı. Bu haber manipülasyonundan dolayı, o dönemde ilgili kişilerin suç ve sorumluluğunu değerlendirmek güçtü. Bu görev bugün de kolay değildir.

Almanya'nın Rolü

"Yerli halk, bunu Almanlar öğretti, diyor (*Alman Talimi*) Doğu halklarının hafızasında Almanya'nın itibarı onarılmaz biçimde lekelenmiş haldedir ve böyle kalma tehlikesi mevcuttur. Halep'teki bir Alman ortaokulunun dört öğretmeni Berlin'e, Dışişleri Bakanlığına yazdıkları 8 Ekim 1915 tarihli mektupta katliamı teşhir etmekte ve kendilerinin uygarlaştırma misyonuyla, Alman hükümetinin müdahale etmeme tavrı arasındaki çelişkiyi vurgulamaktadırlar.[1] Öğretmenlerden biri, Dr. Martin Niepage, Alman hükümetinin "Türk devletini ikna edememesine" şaşırmış görünür. "...Türkler, barbarlıklarının hesabının bizim sırtımıza yüklendiğini ve bu savaşın vahşeti karşısında gözlerimizi kapar ya da bütün dünyanın bildiği gerçekler karşısında susarsak, cinayetlere ortak olmak veya zayıflık sergilemekle suçlanacağımızı anlamıyorlar mı?"[2] Harry Stuermer ise öfkesini gizlemiyordu: "Yüksek kültür değerlerine sahip 1.5 milyon nüfuslu bir halkın, çeşitli hilelerle vahşice yok edilmesinin Tükiye'de Alman devletinin nüfuzunun

1 *Livre Bleu* (Fransızca çeviri) a.g.e., document 66, s. 483, 17 Ağustos 1916 tarihli *Journal de Geneve*'den özet.

2 A.g.e., document 72, s. 573.

çok güçlü olduğu bir zamana rastlaması, bu utanç, dünya tarihinin belleğinde yer edecektir."[3] Henri Morgenthau için ise kötülüğün kaynağı pancermanizmdir: "Pancermanizm yazınını üstünkörü okumuş olan herkes, Almanların, kendilerini rahatsız eden halklara karşı hangi özel yöntemin uygulandığını bilir: Sürgün, sadece sürgün. Halkların hayvan sürüleri gibi, Avrupa'nın bir ucundan ötekine zorla sürülmesi, yıllardan bu yana Alman fetih planlarının bir parçasıdır."[4] Morgenthau Türk hükümetinin açıklamalarında ("Başımıza gelen kötülüklerin nedeni Ermenilerdir." "Onları çok açık biçimde uyarmıştım." "Bir ölüm kalım mücadelesi veriyorduk." "Hedeflerimize ulaşmak için uygun çarelere başvurmak hakkımızdı." "Türkiye'nin önünde bugün tek bir görev var: Savaştan zaferle çıkmak.") pancermanist bir söylem bulur. Ermenilere uygulanan sistemin, Türk geleneğinin bırakılmasına işaret ettiğini haklı olarak düşünen Morgenthau, Jön Türklerin, Ermenilerin sürgün edilmesi ve kitlesel cinayetlerin kurumlaşması sonucunu doğuran bu düşünceyi nereden aldıklarını sormaktaydı: "Bu tür yöntemlerin bugün sadece Almanya tarafından kullanıldığını bilmek önemlidir."[5] Bu görüşü paylaşan René Pinon, "*Ermeni Soykırımı-Alman Yöntemi, Türk Uygulaması*" adlı kitabında, Ermeni katliamından Almanya'yı sorumlu tutuyordu. René Pinon, Ermeni dostu olan Paul Rohrbach'ın bile 1913 yılında verdiği bir konferansta şunu önerdiğini anımsatmaktadır: "Ermenilerin, özellikle kuzey bölgesindeki Ermenilerin yerleri değiştirilmelidir. Bunlar dağlarından indirilmeli, Bağdat Demiryolu hattı boyunca, koloniler halinde yerleştirilmelidirler. Kafkasya, Bosna ve Makedonya'dan Müslüman kolonileri de buraya getirilmelidir. Böylece Anadolu'nun Türk ahalisinin Transkafkasya ve Volga'nın Müslüman Tatarlarıyla

3 H: Stuermer, a.g.e., s. 68.
4 H. Morgenthau, a.g.e., s. 52.
5 A.g.e. s. 312-313.

doğrudan teması sağlanacaktır. Ayrıca Alman demiryolu, daha zengin ve endüstrileşmiş bölgelerden geçecek, çöller tarla ve köylerle dolacaktır; bu da Bağdat demiryolu hissedarlarının sadece işine gelir. Böylece Ermeniler, Alman nüfuzunun öncüleri olacaklardır; bu durumdan hem Ermeniler hem de Türkler ve Almanlar kazançlı çıkacaktır..."[6] Ayrıca Herbert Adams Gippons da "Ermeni soykırımından sadece ve sadece Almanların kârlı çıktığı"nı saptamamış mıydı?[7]

Kanıtlanması halinde bu, soykırımın siyasal bağlamını tamamen değiştirecek olan korkunç bir suçlamadır. Gerçekten de *Collection de documents sur le pangermanisme*[8] gözden geçirildiğinde, dünyanın zor yoluyla fethedilmesi planının varlığı görülecektir. Bu plan Cermen ırkı ve Alman halkının büyük işlere yazgılı olduğu inancına dayanır; bu, Fichte ve Hegel'de metafizik; Ratzel ve Lamprecht'de antropojeografik ve tarihsel; List, Woltmann, Chamberlain ve Reimer'de kültürel bir yazgıdır. Bu planın ahlakı, güçlünün haklı olmasında yatmaktadır: "Hak için mücadele, kaynağı ve genel anlamı itibariyle, güçlünün hakkı için mücadeledir"[9] (L. Woltmann) "Halklar ya örs, ya da çekiç olabilirler" (F. Ratzel), o nedenle "küçük halklar ortadan kalkar (ve) zorunlu olarak büyük komşuları tarafından yutulur" (E. Hasse, Pancermanist Birlik başkanı.) Klaus Wagner buradan şu sonuca varır: "Gelin, aşağı

6 Bkz. R. Pinon, *La Suppression des Arméniens*, a.g.e., s. 12-13.

7 Herbert Adams Gibbons, *Les Derniers massacres d'Arménie. Les responsabilités*. Paris, Nancy Berger-Levrault 1916, p, 40. Gibbons, Boston Monitor'un muhabiriydi.

8 Charles Andler yönetiminde yayınlanan 4 ciltlik dev yapıt *Collection de documents sur le pangermanisme* t. I, *Les Origines du pangermanisme; t. II Le pangermanisme: Continental sous Guillaume II; t. lll, Le Pangermanisme colonial sous Guillaume II; t. IV, Le Pangermanisme philosophique*, Paris, 1915-1917, L, Gonard.

9 Akt. Ch. Andler. a.g.e., t. 1V, s. 261.

halkları zorla göç ettirelim. Sonraki nesiller bize bunun için minnettar olacaklar".[10]

Bu planın hazırlanması pancermanistlerin Birinci Dünya Savaşından önceki on yılda büyük bir propaganda seferi yürütmelerini gerektirmişti. Propagandayı Pancermanist Birlik yönetiyordu. Genel hatlarıyla bu plan Almanya'nın komşu bölgelerinde (yani Orta Avrupa'da) Almanya'nın egemenliğini sağlamayı, bütün Balkan devletlerini Alman nüfuzu altına almayı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarının –olmazsa ekonomisinin– denetimini ele geçirmeyi öngörüyordu "Böylece II. Wilhelm'in büyük düşü gerçekleşmiş olacaktı. Şiddet ve ekonomik güç sayesinde Almanya dünyaya egemen olacaktı".[11] Pancermanizm için Anadolu ne anlama geliyordu? II Wilhelm'in Şam'da kendisini 300 milyon Müslümanın hamisi ilan ettiği 1898 yılında, Birlik, "Türkiye'nin mirasının Almanya'nın hakkı"[12] olduğunu ifade ediyordu. Aynı yıl "Orta Avrupa"mn (*Mittel-Europa*) yazarı Naumann "Asya" başlıklı bir yazısında, sadece 1895 katliamım savunmakla kalmıyor, aynı zamanda Almanya'nın Türkiye'deki hedeflerini de tanımlıyordu: Osmanlı İmparatorluğu Almanya'dan gelen sermaye, malzeme ve insan akışı sayesinde diğer Avrupa ülkelerinin mücadele alanı dışına çıkarılacaktı.[13] Buna karşın, Pancermanistler iki çözüm arasında yalpalıyorlardı: Sömürgeleştirme mi, ekonomik sömürü mü? "Ön Asya'yı etkileyen büyük yenileşme hareketi çerçevesinde" Almanya'nın kültürel sızmasından yana olan Rohrbach'ın tavrı, politika teorisyenlerinin çoğunluğu tarafından fazla ılımlı bulunmaktaydı.

10 A.g.e., t. I, p 379-381.

11 André Cheradamme, *L'Europe et la Ouestion de l'Autriche au seuil du XX'è siècle*, Paris, Plan 1901, s. 353.

12 Ch. Andler, a.g.e., t. III, s. 150.

13 A. Mandelstam, a.g.e., s. 1999-202 ve s. 527 (Nauman'ın eleştirisi) ve H.Margenthau a.g.e., s. 315.

Otto Richard Tannenberg'e göre doğu halkı "Küçük Asya, Ermenistan, Mezopotamya, Suriye, Filistin ve Kuzey Arabistan'ı" kapsıyordu.[14] Tannenberg için söz konusu olan "kültürel sızma" değil, Türkiye'nin Berlin-Bağdat şiarı etrafında sömürgeleştirilmesiydi.(*) "Halkımızın geleceği Berlin-Bağdat demiryolu hattının inşa edilmesinde ifadesini bulan şeyin gerçekleştirilmesine bağlıdır",[15] Gerçekten de Almanya için Suriye ve Mezopotamya'dan geçen demiryolları, Yakındoğu'da ingiliz yayılmacılığını karşılamanın tek aracıydı. Ayrıca, bazı pancermanistlerin hayalleri bir yana bırakılırsa, daha gerçekçi olan diğer yazarların "Berlin-Bağdat" kavramında Almanya'nın Türkiye politikasının tamamı özetleniyordu. Pancermanistlerden aktarmalarla yetinerek en baş döndürücü projeleri bunlarla bağıntılı düşünmek basit olur; bunun yerine, pancermanizmi kendi tarihsel çerçevesine oturtmak gereklidir. Parcermanistlerin düşünceleri Almanya'da iktidar olanlar tarafından henüz paylaşılmıyordu. XIX. yüzyılda dünya üç emperyalist devlet tarafından paylaşılmıştı: Bir yandan sömürge imparatorluklarıyla İngiltere ve Fransa, diğer yandan da iki kıtaya yayılmış olan Rusya. Napoleon egemenliği altındaki kargaşa döneminde Fichte'yle ortaya çıkmış olan pancermanizm, bu üç imparatorluk tarafından boğulurcasına kuşatılmış, Afrika ve Asya'da sömürge fetihlerinden mahrum ve iki yeni ekonomi devinin –ABD ve Japonya– yükselişini huzursuzluk içinde izleyen Almanya için bir hayatta kalma doktriniydi. Artık pastanın büyük dilimine el koymak isteyen Almanya, bu amacını gerçekleştirebilmek için önünde sadece iki

14 Akt. A Mandelstam, a.g.e., s. 528.

* Berlin-Bağdat demiryolu hakkında bk.: Lothar Rathmann, Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi", Çev. Ragıp Zarakolu, 1976, Gözlem Yayınları. (İkinci baskı, 1982 Belge Yayınları.)

15 A.g.e., s. 532.

yolun olduğunu görüyordu: 1) Orta Avrupa (Mittel-Europa) Rusya ile batı devletleri arasında aşılmaz bir kale haline getirilmeliydi. 2) Yakındoğu, toprakları değilse bile, ekonomik olarak fethedilmeliydi. Bu planın uygulanışı, Berlin-Bağdat Demiryolu (1914'de henüz bitirilmemişti) sayesinde Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik etki altına alınması ve imparatorluğa bir askeri misyonun gönderilmesiyle sınırlı kaldı.

Elbette pancermanizmin çığlıkları dünyanın siyasal dengeleri için tehlikeydi. İncelendiğinde, bu doktrinlerin, Ch. Adler'in "dünyanın şimdiye kadar gördüğü en inanılmaz zulüm girişimi" olarak adlandırdığı şeyi nüve halinde içinde barındıran yeni bir metafizik ve ahlak yarattığı görülür. Pancermanizmin gerçekleşebilmesi için 1915 yılındaki siyasal durumdan daha verimli bir zemine gereksinim vardı. Pancermanizm bu zemini, ancak 1918 bozgunundan sonra, tamamen çökmüş ve mahvolmuş bir ülkede, sahte bir peygamberin ortaya çıkıp, bir halkın düş kırıklığı ve umutsuzluğunu dünyayı fethetmek –ve ölüme boğmak– için kullandığı bir dönemde bulabilecekti.

1915 soykırımını pancermanist tezlerin hayata geçirilişi olarak görenler yanılıyorlar. Bu cinayetin sorumlusu bir başka fetih düşüdür. Tıpkı pancermanizm, panslavizm ve panislamizm gibi XIX. yüzyılda doğan bu düş, ilkeleri ve usdışı içeriğiyle diğer doktrinlere benzemektedir. Bu doktrin de diğerleri gibi tehlikelidir, ama hedefi farklıdır: Pantürkizm. Milliyetçi Jön Türk devriminin önemi, sadece Osmanlı İmparatorluğunun varlığını ve bağımsızlığını güvence altına almak istemesinde değildir; ayrıca bu hareket, ırksal özdeşlik kör inancı temelinde daha büyük bir imparatorluk yaratmayı amaçlamaktaydı. Bu kör inanç, beslendiği akımlardan biri olan pancermanist kör inançla benzerlikler içeriyordu. Fakat İttihatçılar, ne Almanya'ya ne de başka bir devlete imparatorluk topraklarından bir karışım bile vermeyi hiçbir zaman düşünmemişlerdi. Türkiye'nin savaşa girdiği koşullar, meselelerini kendi başına çözme ve büyük devletlerin vesayetinden

kurtulma isteği ve nihayet Almanya'nın elindeki diplomatik belgelerin incelenmesi şu sonucu ortaya çıkarmaktadır: Türkiye Ermenilerinin toplu imhasının bütün sorumluluğu Jön Türk hükümetine aittir.

Öyleyse, Alman hükümetinin sorumluluğu "Türk katliamcıların hatırşinas bir dostu olmasında mıdır?" Alman hükümeti katliamı ne teşvik etmiş, ne de örgütlemiştir; fakat engelleyebilecekken göz yummuş ve kamuoyu önünde olayları hafif göstermiştir. Şimdiye kadar, merkezi büyük devletlerin diplomatik arşivlerini titizlikle incelemiş tek tarihçi olan Ulrich Trumpener bu sorumluluğu ayrıntılandırmaktadır: "Birçok yazarın yakın dönemde ortaya attıkları iddiaların tersine, savaş zamanında Türkiye Ermenilerine karşı uygulanan zulüm ne Alman hükümeti tarafından kışkırtılmış ne de onaylanmıştı. Buna rağmen, Almanya ve Avusturya-Macaristan hükümetlerinin sorumlu tutulabilecekleri ciddi yükümlülükler tabii ki mevcuttur. Bu iki devletin politikacıları ve bunların İstanbul'daki bazı temsilcileri, siyasal açıdan büyük bir öngörü yoksulluğu ahlaki açıdan ise acımasız bir katılıkla suçlanmalıdırlar. Bu devlet adamları kendilerini sadece ve sadece siyasal açıdan yararlı olanı ya da o an öyle görüneni yapmakla yükümlü hissediyorlardı. Önlerinde yığıladuran kesin kanıtlara rağmen, Babıâli'nin doğu eyaletlerindeki geniş isyan hareketi nedeniyle Ermeni karşıtı bir politika izlemek zorunda kaldığı yolundaki gerçekdışı iddialarını uzun süre kabul etmişlerdi. Daha da ötesi; Osmanlı hükümetinin aldığı "güvenlik önlemleri"nin –bu önlemlere çoğu kez eyaletlerin bir bütün olarak tahliyesi de dahildi– Küçük Asya'da Ermeni nüfusunun tasfiye edilmesi ve tırpanlanmasını amaçlayan iyi düşünülmüş bir planın parçası olduğu açıklık kazandığında bile, Almanya ve Avusturya-Macaristan hükümetleri bu sorun karşısında etkin tavır almayı reddetmişlerdi. Gerçi Berlin ve Viyana'da önde gelen politikacılar Türklerin uyguladığı vahşi politikaya öfke duyuyor ve Babıâli'ye sayısız tavsiye ve protestolar gönderiyorlardı; ama Türklerin savaşı sürdürmesi onlar için çok önemli olduğundan, müttefiklerinin savaştan

cayması riskini getirecek gerçekten etkin adımlar atmaya yanaşmıyorlardı. Fakat birçok Alman ve Avusturya-Macaristan diplomatı ve konsolosluk görevlilerinin bu oportünist politikayı onaylamadıkları söylenmelidir. Bu kişilerin Ermenilere karşı izlenen vahşi politikaları engelleme ya da en azından yumuşatma çabaları, şimdiye kadar sanılandan daha yoğundu".[16] Bu görüş gerçeklerle tamamen örtüştüğü ve bugün elimizdeki belgelerle de doğrulandığı için, savunulabilir değerdedir. O dönemde, savaşın harareti içinde Antant kuvvetleri Ermeni katliamının sorumluluğunu, bu katliamı engelleyebileceği düşünülen merkezi büyük devletlere kolayca yükleyebilmişlerdi. Fakat Ermeniler için gerçek çok daha acımasız niteliktedir: Avrupalı emperyalistlerin geleceği için stratejik bir anahtar konumundaki Ermeniler, kendilerini savunabilecek ya da herhangi bir koalisyona özerk bir ortak olarak girebilecek durumda olamamışlardı; bu da onları bu savaşta, devletler arası anlaşmazlıklarda oradan oraya atılan bir top haline getirmişti. Türkler tarafından ölüme mahkûm edilmişler ve hiç kimse bu hükmün infaz edilmesine karşı çıkmayı düşünmemişti. Almanya, Ermeniler uğruna Türklerle ittifakını tehlikeye atmak niyetinde değildi; yalnızca cinayete bulaşmamaya, ellerini temiz tutmaya çalışıyordu. Antant Devletleri ise kendi oyunlarını sürdürmüşler ve o coğrafya üzerinde yaşayan ilgili halkların fikrine bakmaksızın, Küçük Asya'nın geleceğini harita üzerinde belirlemişlerdi. Emperyalist perspektiflerdeki kökten değişiklikle tutkuların yatıştığı altmış yıl sonra bugün, René Pinon'un "Alman yöntemi-Türk uygulaması" sonucundan daha farklı bir hakikatin varlığı ifade edilebilir. Bu soykırım, rahatsızlık kaynağı bir azınlığı en uygun zamanı gözleyerek yok etmeyi hedefleyen sinik bir pragmatizmin eseriydi ve Türkler tarafından, sadece Türkiye'nin çıkarları adına gerçekleştirilmişti.

16 U. Trumpener, a.g.e., s. 204-205.

Türk Diplomasisi ve Ermeni Sorunu (1915-1918)

24 Nisan 1915'te Wangenheim, İstanbul'daki tutuklama dalgasının nedenlerini öğrenmek için Talat'ı arar. Konuştuğu bakanlık yöneticilerinden biri, aralarındaki yakınlığa dayanarak Wangenheim'a, Van ayaklanmasına karşı önlemler alındığını açıklamıştır. Kaygılanan Wangenheim'ın, "Hıristiyanlara karşı katliam" görüntüsü verecek gelişmelerin engellenmesi yolundaki dileğine yanıt olarak, "taşkınlıkları" kesin olarak önlemenin mümkün olmadığı[17] ifade edilir. Kısa süre sonra büyükelçiliğe genel bir katliam kaygısını içeren konsolosluk raporları ulaşmaya başlar. Wangenheim, Erzurum konsolos yardımcısı Max Ervin Scheubner-Richter'e, bu bölgede meydana gelebilecek bir "katliam"a ve başka aşırı uygulamalara karşı tepki gösterme yetkisi vermekle yetinmiştir; Ermenileri koruduğu izlenimini yaratmaktan kaçınmasını da ekler.[18] Almanya'nın İstanbul büyükelçiliği, bu tarihten itibaren Türk hükümetinin canice amaçlarını artık kesin olarak biliyordu. Bu durumun arz ettiği önemi biraz gecikerek fark etti ve heyecanlarını frenlemek zorunda olduğu öfkeli konsoloslarla her türlü yabancı müdahaleye karşı çıkan Babıâli arasında bir tür aracı rolü üstlendi. 24 Nisan'dan sonra Büyükelçi Morgenthau, Wangenheim ve Pallavicini'den[19] Jön Türklere müdahale etmelerini istemiş, bu istek reddedilmişti. Pallavicini, Türkiye'nin hıristiyanlara karşı "insanlık dışı tutumu"nun genel durumu olumsuz yönde etkileyeceğine Talat'ın dikkatini çekmekle yetinmişti. Teşekkür eden Talat, sadece suçluların cezalandırıldığma dair güvence verdi.[20] Mayıs ortaların-

17 *Akten des Auswartigern Amts* (AA), Bd 36, no 260.

18 J, Lepsius, *Deutschland und Armenien* No: 31, 33-34 ve 36.

19 Avusturya-Macaristan büyükelçisi ve İstanbul kordiplomatiğinin en kıdemli kişisi.

20 U. Trumpener, a.g.e. s. 208-209.

da, Türklerin sürgün programlarına mazur görülemez nitelikteki uygulamaların eşlik ettiği giderek daha fazla açıklık kazanmıştı. 18 Mayıs'ta Erzurum bölgesinde her gün dehşet verici olaylarla karşı karşıya kalan Scheubner-Richter, Türk askeri makamları nezdinde şikayette bulunma konusunda onay istedi,[21] Wangenheim bu isteği onaylamıştı ama, Pallavicini gibi o da Babıâli'ye bizzat başvurma niyetinde değildi.

Ne var ki olup bitenler hızla yayılmıştı. Antant Devletleri 24 Mayıs'ta Osmanlı hükümetini suçlayan bir açıklama yaptılar:

"Fransa, İngiltere ve Rusya hükümetleri, aldıkları ortak karar doğrultusunda aşağıdaki açıklamayı yapmışlardır:

Türk ve Kürt ahali, Türk hükümetininin ajanlarının onayı ve çoğu kez de yardımıyla bir aydan bu yana Ermenilere karşı bir yok etme seferi yürütmektedir. Nisan ortalarına doğru, özellikle Erzurum, Tercan, Bitlis, Muş, Sason, Zeytun ve bütün Kilikya'da katliamlar yapılmıştır.

Van çevresinde yüzden fazla köyün ahalisi katledilmiştir. Türk Hükümeti başkentte yaşayan ve herhangi bir saldırganlık göstermeyen Ermenilere karşı da aynı baskıları uygulamaktadır. Türklerin insanlığa karşı işledikleri bu yeni cinayet nedeniyle Antant Devletleri, hükümet üyelerini ve katliama karışan herkesi tek tek sorumlu tutacağını Babıâli'ye resmen bildirir."[22]

21 Scheubner-Richter, Nasyonal Sosyalist hareketin ilk yıllarında Hitler'in en yakın danışmanlarından olmuştur. 1923 yılında Münih Kasım darbesinde Hitler'in yanında yürüyordu ve ölümcül bir kurşun yarası alarak yere düşerken Hitler'i de çekmişti. Savaş süresince asker ya da diplomat olarak Türkiye'de bulunmuş birçok Alman daha sonraları Alman politikasında önemli roller oynadılar (özellikle de Üçüncü Reich'da Dışişleri Bakanı olan Neurath).

22 Bu metin "*Réponse au mémoire de la Sublime Porte*"da yer alır. a.g.e.. s.5 (1916 tarihli resmî Türk Kırmızı Kitabından (*Livre rouge*) alınmıştır. Bu metin müttefiklerin planının

Sir Edward Grey, Sazonov'un kaleme aldığı bu açıklamayı gönülsüzce imzalamıştı. Delcassé ise," hıristiyanlığa ve uygarlığa karşı işlenen suçlar" biçimindeki bir önceki formülasyonun, Fransız sömürgelerinde yaşayan Müslümanları kızdırmamak için, "insanlığa ve uygarlığa karşı işlenen suçlar" formülasyonuyla değiştirilmesini talep etmişti.[23] Öte yandan, Talat'ın alman önlemler hakkında Sadrazamı resmen bilgilendirdiği tarih 26 Mayıs'tır. "Sınır bölgelerinde yaşayan Ermeniler, düşmana karşı ülke sınırlarını korumakla görevli Osmanlı ordusuna engel olmuşlar, düşmanla işbirliği yapmışlar, özellikle iç taraflarda ordunun bazı birliklerine saldırmışlardır." Osmanlı şehir ve köylerini basan, yağmalayan, ahaliyi öldüren bu Ermeniler, düşman donanmasına iaşe olanağı sağlamış ve onlara mevzilerimizi ihbar etmişlerdir. Huzursuzluk çıkaran bu tür unsurların askeri bölgeden uzaklaştırılmaları ve isyancılara üs ve barınak teşkil eden köylerin tahliye edilmeleri zorunluydu. Bütün bu nedenlerden ötürü, bazı tedbirleri yürürlüğe sokmak gerekmiştir."[24] (Açıklamanın ardından tahliye edilecek vilayetlerin ve sürgün yerlerinin listesi verilir).

metninden bazı asgari farklılıklar gösterir: Bkz, MAE A 394, 3, p, 97 (özellikle Delcassé'in tercih ettiği, "insanlığa ve uygarlığa karşı suçlar" yerine "insanlığa karşı suçlar" formülasyonunda).

23 MAE A 394, 3, s. 98. "İnsanlık" sözcüğü mürekkeple "Hıristiyanlık" sözcüğünün üzerine yazılmıştır. Katolikos Kevork daha önce ABD başkanına ve İtalyan kralı Victor Emanuel'e başvurmuştu (22 Nisan, ibid., s. 84) Washington ve Roma'daki Rus büyükelçilikleri bu girişimi destekliyorlardı. Bkz. Katolikosun Poincaré'ye yazdığı 6 Mayıs tarihli mektup (A.g.e., s. 90) Sazonov daha 27 Nisan'da Antant Devletlerinin protesto notasının hazırlanmasını talep etmişti. (A.g.e., p, 85-86)

24 Y.H.Bayur. a.g.e., vol. III, s. 37-38, (akt. Hovannisian, a.g.e., s. 50.)

Bu, Türk tarihçileri tarafından kabul edilen ilk resmî belgedir. Öyle görünüyor ki Talat, Bakanlar Kurulu'nun açık onayı olmaksızın sürgün uygulamasını başlatmış ve daha sonra da olayların yaratacağı uluslararası tepkilerden duyduğu kaygı nedeniyle kabineyi bir oldubitti karşısında bırakarak onayım almayı amaçlamıştır. Türk hükümeti, bakanının talebini reddetmedi: 27 Mayıs'ta bir kararname çıkarılarak, askeri makamlara, ihanet ve casuslukla suçlanan sivillere karşı gerekli gördüğü gibi davranma ve şüpheli şehir ve köylerin bütün ahalisini sürgün etme yetkisi verildi.[25] 30 Mayıs'ta hükümet bir genel sürgün kararnamesi yayınladı; hâlâ insani bir görüntü korunmaya çalışılıyor, şahısların can ve mal güvenliği konusunda önlemler ve bu amaçla özel komiteler öngörülüyordu.[26] Enver, 30 Mayıs'ta karşıdevrimci programı çeşitli düzenlemelerle tamamlamak istediğini Wangenheim'a bildirdi: Ermeni okulları kapatılacak, Ermeni basını yasaklanacak, Ermenilerin posta hizmetlerinden yararlanmalarına izin verilmeyecek, "şüpheli" aileler ayaklanma bölgelerinden Mezopotamya'ya gönderilecekti. Kararları Wilhelmstrasse'ye ileten Wangenheim bunları kabul etmeyi önerdi[27] Türk hükümeti 4 Haziran'da Alman hükümeti nezdinde Antant Devletlerinin suçlamalarını reddetti: Söz konusu önlemler sadece ayaklananlara karşı alınmıştı; savaş bölgesinden yapılan sürgünler ülke savunmasının gereğiydi. Babıâli buna ek olarak, olayların sorumlusunun, ayaklanma hareketlerini örgütleyen ve yöneten Antant Devletleri olduğunu ifade ediyordu.[28]

Almanya daha uzun süre devekuşu politikası sürdüremezdi. Sürekli tehlike sinyali veren raporlar alan Wangenheim, 17

25 Y.H. Bayur, a.g.e., s. 40 (akt. Hovannisian s. 51)

26 Bayur'daki metin, a.g.e., s. 40-42. Trabzon gibi bazı kentlere gönderilen sürgün emirleri de aynı türdendir.

27 U. Trumpener, a.g.e., s.210

28 A.g.e.

Haziran'da Almanya Başbakanı Bethmann-Hollweg'e, doğu vilayetlerinde uygulanan kitlesel sürgünlerin sadece askeri amaçlar gözetmediğini, Talat'ın kısa süre önce bir büyükelçilik görevlisiyle konuşurken, Babıâli'nin, savaş koşullarından yararlanarak, Avrupa diplomasisi tarafından fazla rahatsız edilmeden bütün Ermeni halkını yok etmek niyetinde olduğunu söylediğini itiraf etmek zorunda kalmıştı.[29]

Ne var ki Wangenheim bu önemli bilgilere rağmen hâlâ konsoloslara yerel makamları protesto etme yetkisi vermekle yetiniyordu. Büyükelçi, rahip Lepsius'un yolculuğunu da onaylamıştı. Wilhelmstrasse'ye gelen telgrafları inceleyebildiği için Enver'in programından haberdar olan rahip, epey bir tereddütten sonra, İstanbul'da araştırma yapma iznini nihayet almıştı.

Alman büyükelçisi 26 Haziran'da Patrik Terziyan, Locum tenens Monsenyör Sayag ve Monsenyör Jean Nazlıyan'la görüşmüş ve sürgünün katliama dönüştüğünü kabul etmişti. Ne varki, "Türkiye'nin içişlerine" resmen müdahale edemeyeceği için üzgün olduğunu, çünkü böyle bir müdahalenin, savaşın ortasında Türklerin ittifaktan ayrılmasına yol açabileceğinden, bunun ise hem Ermenilerin hem de Almanların zararına sonuçlar doğuracağından kaygı duyduğunu belirtiyordu.[30] Başbakan Bethmann-Hollweg'e, Ermenilerin sistemli biçimde yok edildiği inancında olduğunu ve

29 J. Lepsius, *Deutschland und Armenien*, a.g.e., No: 73-76-78-80.

30 Mgr J. Nasliyan, a.g.e., t. I, s. 504-505. Bütün savaş boyunca İstanbul Ermeni Patrikhanesinde kalan Mgr. J. Nasliyan'm günlüğünden. Nasliyan günlüğünde, Papalık elçisi Mgr. Dolci'nin çabalarım anlatır. Dolci birçok kez Almanya ve Avusturya büyükelçileriyle görüşmüş ve Ekim-1915'te padişaha, Papa XV. Benedikt'in Ermeniler için adalet ve şefkat talep eden (Eylül'de yazılmış) mektubunu getirmişti.

Almanya'nın bu durumu onaylamadığım ifade etmesi gerektiğini bildirmişti.[31]

1 Temmuz'da Pallavicini Talat'ı, sürgün programının son derece olumsuz izlenimler yarattığı konusunda uyardı. Wangenheim sadrazama verilen bir muhtırada daha da ileri gitmişti: Alınan önlemlere temel teşkil eden askeri nedenleri unutmaksızın, bu önlemlere eşlik eden zorbalıkları görmezden gelemeyeceğini söyleyerek, "yerel makamlara" derhal "sevk sırasında ve gittikleri yerlerde Ermenilerin can ve mallarının korunması için önlem alınması" emrinin verilmesini talep etti. Hükümetten aynı zamanda, Almanya'nın ticari çıkarlarını ve taşrada görev yapan hayır kurumlarının şikayetlerini dikkate almasını istiyordu.[32] 12 Temmuz'da çektiği telgraf Wilhelmstrasse'nin politikasını ifade etmekteydi. Wangenheim bu telgrafta Türkleri etkileme olanağına sahip olmadığını kabul ediyor, fakat raporlarının savaştan sonra imparatorluğun her zaman "Türklerin saldırılarını resmen mahkûm ettiğini"[33] göstermeye hizmet edeceğini belirtiyordu. Temmuz sonundan itibaren, Ermenilerin durumuna hâlâ kayıtsızlığını sürdüren Wilhelmstrasse, Antant Devletleri ile bazı tarafsız devletlerin suçlamalarını çürütmek ve Almanya'daki özellikle Katolik ve Protestan misyonlardaki karışıklıkları önlemek için bir dosya

31 U. Trumpener, a.g.e., s. 213. Alman hükümeti sosyal demokrat muhalefeti de dikkate almak zorundaydı. 4 Ağustos 1914'te savaş kredileri oybirliğiyle, Aralık 1914'te Karl Liebknecht'in, Mart 1915'te de iki üyenin karşı oyuyla kabul edilirken, Alman sosyal demokrasisi Haziran'da ikiye bölünmüştü, Haase, Bernstein ve Kautsky hükümetin fetih planlarını teşhir ediyor ve sosyalizmin ilkelerine bağlılıklarını bildiriyorlardı.

32 Bkz. Deutschland und Armenien, op, cit., s. 96-97.

33 A.g.e., No: 114. Wangenheim ertesi gün kalp krizi geçirir ve görevinden ayrılır.

üzerinde çalışmaya başladı. Bu dosya, Türkiye Ermenileri arasında (Antant tarafından teşvik edilen) büyük bir yeraltı faaliyetinin varlığını kanıtlama çabası gütmekteydi; elbette bu çaba boşa çıktı.

Katliam başladığında ABD büyükelçisi Morgenthau Talat ve Enver'e bizzat başvurarak, katliamlara son verilmesini, eğer bu mümkün olmayacaksa, en azından baskıların yumuşatılmasını istemişti. Morgenthau kitabında –tam tarih vermeden– olayların sorumluluğunu inkâr etme girişiminde bile bulunmayan iki bakanla birçok kez görüştüğünü söyler. Morgenthau, Talat'ı katliamın tutkulu bir teşvikçisi olarak değerlendirmektedir, Enver ise, Ermenilerden kurtulmak için çok uygun bir fırsat yakaladıklarını, bu fırsattan yararlanmaya kararlı olduklarını açıkça itiraf etmiştir. Morgenthau'nun, Said Halim ya da bizzat Halil veya Cemal nezdindeki diplomatik girişimleri de başarısız kalır. Bu konu, hükümetlerinin tutumunu ne pahasına olursa olsun uygulamaya ve Ermenilere dışarıdan yapılacak her türlü yardımı reddetmeye kararlı olan JönTürkleri öfkelendiriyordu.[34] Morgenthau Wangenheim'ı, Babıâli'ye resmen müdahale etmeyi birçok kereler reddetmiş olmakla suçlamaktadır. Fakat bu iki büyükelçinin arası çok kötü olduğu için, Morgenthau'm açıklamaları her zaman doğru ve nesnel olmayabilir. Diğer yandan, Alman diplomatlarıyla gazetecilerinin tutumu ise açık çelişkiler barındırıyordu. Washington büyükelçisi Kont Bernstorff katliamı düpedüz reddediyordu; daha sonraları ise, Trabzon'daki Alman başkonsolosunun, Ermenilerin Ruslarla işbirliği yaparak imparatorluğa ihanet ettikleri iddiasıyla katliamı haklı gösteren bir raporunu Amerikan Dışişleri Bakanı Bryan'a iletmişti.[35] 6 Haziran'da Alman haber ajansı Wolff, Türkler tarafından yapılan bir açıklamayı yayınladı: Ermeniler kamu düzenini hiçbir

34 H. Mongenthau, a.g.e., s. 283-31).

35 R. Pinon, a.g.e., s., 65-66.

zaman bozmadıkları için, katliam da hiçbir zaman söz konusu olmamıştır.[36] 30 yıldan beri "*Frankfurter Zeitung*" muhabiri olan ve İstanbul'da Wangenheim'ın danışmanlığını yapan Paul Weitz, Almanya'nın Ermeni sorununa müdahete etmemekle ağır bir hataya düştüğü görüşündeydi. Büyükelçilik müsteşarı Neurath da bu görüşü paylaşıyordu. Ne var ki deniz ataşesi Human, inançlı bir pancermanist olarak "daha güçsüz ulus yok olmak zorundadır" teziyle karşı görüşleri savunuyor ve Türk tutumunu açıkça destekliyordu.[37] 20 Temmuz'da Türkiye'nin Ermeni politikasına karşı olduğu bilinen Prens Hohenlohe, Wangenheim'ın yerine büyükelçi atandı. Bundan dört gün sonra da İsviçre, Bükreş ve Sofya –buralarda Ermenilerle görüşmüştü– gezisini tamamlayan Lepsius İstanbul'a geldi ve ancak 11 Ağustos'ta Enver tarafından kabul edildi. Sürgün konusunda her türlü yardım programını reddeden Bakan, sürgün uygulamasının kararlılıkla sürdürüleceğini bir kez daha açıklamış, hükümet üyelerinin tamamının "Ermenilerin işini şimdi bitirme"[38] konusunda görüş birliğinde olduğunu eklemişti, Rahibin, olay yerlerinden bazı belgeler toplayıp, kamuoyunu alarma geçirmek için Almanya'ya geri dönmekten başka yapacak bir şeyi kalmamıştı. Hohenlohe, hükümetinin onayı olmaksızın, inisiyatifini kullanarak 11 Ağuslos'ta Babıâli'ye, bu "vahşet olayları"nı kınayan bir protesto notası verdi ve hükümetinin "bu durumun yaratacağı olası sonuçlar için hiçbir sorumluluk kabul etmeyeceği "ni bildirdi.[39] Zimmermann[40] Hohenlohe'yi ve Türklere karşı etkin önlem-

36 A.g.e. p, 55.

37 H. Morgenthau, a.g.e., s.. 318-322.

38 *Detschland und Armenien*, a.g.e., no 131. Aynı şekilde, bkz. J. Lepsius, "Mein Besuch in Konstantinopel", Juli-August 1915, *Der Orient* (1919), s. 21-33.

39 U. Trumpener, a.g.e. s. 218.

40 Dışişleri Bakanlığı müsteşarı.

ler alınmasını isteyen Halep konsolosu Rössler'i frenlemekteydi. Berlin'deki Türk büyükelçisine baskı yapmayı ve basın kampanyası açmayı reddetmişti. Buna rağmen "kontrollü bir diplomatik" tutum içindeydi; kilise çevreleriyle basını harekele geçirmeye çalışan Lepsius'u susturmak için hiçbir şey yapmamıştı. Zimmermann şu düşüncesini gizlemiyordu: "Türklerle aramızın Ermeni sorunu nedeniyle bozulması uygun değildir. Elbette bu masum halkın Türklerin uygulamalarından dolayı acı çekmesi üzücüdür. Fakat yine de Ermeniler bize, Fransa ve Rusya'da yürüttükleri kanlı ve özverili savaşta Türklerin dolaylı askeri yardımlarınca desteklenen kendi oğullarımız ve kardeşlerimizden daha yakın değillerdir".[41]

Ekim ayında Berlin'de bir toplantı yapan Lepsius, olaylar karşısında sessiz kalan Alman hükümetini, Türkiye'deki ekonomik ve kültürel nüfuzunu ve dış ülkelerdeki manevi saygınlığını sarsmakla suçladı, Bu toplantı Alman basınında, özellikle de sosyalistler arasında yoğun bir tartışma başlatmıştı: Bazıları Lepsius'u onaylıyor, bazıları ise getirdiği kanıtları pek inandırıcı bulmuyordu. Wilhelmstrasse ise telaşa kapıldı: Derhal bir basın toplantısı düzenleyen Bakanlık sözcüsü, Ermenileri Antant Devletlerinin ajanı olmakla suçladı ve Alman basınının, savaş olanca hızıyla sürerken bunları desteklemesinden yakındı. Yine de Zimmermann, Türkiye'deki görevine yeniden dönen Wangenheim'a özel bir mektup yazarak, Babıâli'nin imparatorluktaki Alman diplomatlarının her zaman Ermenilerin lehinde davrandıklarını ifade eden resmî bir açıklama yapmasının çok gerekli olduğunu bildirmişti.[42] Kuşkusuz ki Türkler böyle bir açıklama yapmayı reddettiler. Zimmermann Morgenthau'dan da bir *affidavit* (yeminli beyan) almaya çalışmış

41 A.A, Türkei 183, Bd 39, Zimmermann'ın Dr. Faber'e (Alman basınının önde gelenlerinden biri) 4 Ekim tarihli mektubu (akt. Trumpener a.g.e., s.. 221-222).

42 U. Trumpener, a.g.e., s. 223-225.

ama Morgenthau buna yanaşmamıştı.[43] Almanya'da Ermeni sorunuyla ilgili hareketlenme giderek yayılıyordu. Protestan çevreler Bethmann-Hollweg'e dilekçeyle başvurarak hükümetin derhal adım atmasını istediler. İki hafta sonra ruhani lider Werthmann ve iki Merkez milletvekili –Mathias Erzberger ve Karl Bachem– Alman Katolikleri adına bir çağrı yayınladılar. Bethmann-Hollweg 12 Kasım tarihli yanıtında, sorunu çözmek için elinden gelen her şeyi yapacağını açıkladı. Almanya'nın İstanbul büyükelçiliğini vekaleten yürüten Neurath'ı[44] Babıâli nezdinde Ermenileri ısrarla savunmakla görevlendirmişti. Bu emir gereksizdi, çünkü Neurath zaten, hiç de diplomatik olmayan uyarı ve tehditlerle Türk hükümetini bombardımana tutuyordu.[45] Yeni atanan büyükelçi Kont Wolff-Metternich, Devlet Bakanı Von Jagow'un kesin talimatlarıyla, göreve başlar başlamaz[46] Türk hükümetine tutumlarını onaylamadığını bildirmişti: Konsolosluk raporlarında katliamın Almanlar tarafından örtbas edildiği söylentisinin Türk halkı arasında yaygınlık kazandığından söz ediliyordu. Von Jagow, büyükelçisini çabalarını daha da yoğunlaştırması için sıkıştırdı. Wolff-Metternich, Almanya'da Babıâlili nezdindeki girişimlerine etkinlik kazandıracak, Ermeni kıyımı aleyhinde bir basın kampanyası başlatılmasını önerdi. Bu kampanya elbette iki devlet arasında gerginliğe yol açacaktı; ama büyükelçi, Türkiye'nin ayrı bir barış yapma tehlikesine pek inanmıyordu, çünkü Antant Devletleri, özellikle de İngiltere mevcut Osmanlı hükümetiyle görüşme yapmaya yanaşmazdı.[47]

43 Büyükelçi, Wangenheim'la son buluşmasına ilişkin raporunda bundan sözetmemektedir. a.g.e., s. 324-327.

44 Wangenheim 24 Ekim'de ölmüştü.

45 A.g.e., s. 319.

46 Kasım 1916'ya kadar müsteşar olan Zimmermann, daha sonra Dışişleri Bakam oldu ve Ağustos 1917'ye kadar hu görevde kaldı.

47 U. Trumpener, a.g.e., s. 230-231.

Wolff-Metternich 9 Aralık'ta Said Halim'le yaptığı görüşmede, Sadrazamın katliamı onaylamamakla birlikte elinden bir şey gelmediği, ayrıca vahşet uygulamalarından usanmış durumdaki Cemal'in olanlara bir son vermek için Merkez Komite'deki nüfuzunu kullandığı izlenimini edinmişti.[48] Büyükelçi 18 Aralık'ta, taşrada yaptığı inceleme gezisinden dönen Talat'la görüştü. Masum insanların "güvenlik önlemleri"nin kurbanı olduğunu kabul eden Bakan, programın sona erdiğini bildirmişti; ayrıca, söylediğine göre, sürgün edilenlerin güvenliğinin sağlanması için de her şey seferber edilmişti. Talat, bunun da ötesinde, Alman hükümetinin bu programla ilgisi bulunmadığını ve sorumluluğun sadece Babıâli'ye ait olduğunu resmen açıklamak için ilgili makamlara emir verildiğini söylemişti.[49] 17 Aralık'ta, Türk hükümetinin Ermeni sorunuyla ilgili ilk resmî notası Alman büyükelçisine verildi. Bu notada Babıâli, sorunun, yabancı diplomatları ilgilendirmeyen bir iç sorun olduğunu açıklıyordu. Baştan beri askeri nedenlere bağlı olarak alınan önlemler, ayaklanmaya karşı meşru savunma yöntemlerinden başka bir şey değildi. Almanların bu soruna ilişkin itirazları kabul edilemezdi; zaten sorunun ekonomik yanı 27 Mayıs 1915 tarihli yasayla düzenlenmişti.[50] Bu yanıt, Ermeniler lehinde girişimlerde bulunmadığı kanısını gidermek isteyen Alman üst makamlarının Babıâli nezdindeki müdahelelerine son noktayı koydu; daha sonraki aylarda Berlin'den sadece tek tük ve dikkatli tepkiler gelecekti.

48 Ermeni sorununa ilişkin Cemal'in belirsiz rolü üzerine bkz. J. Lepsius, *Deutschland und Armenien*, s, 24, 25, 35, 107, 120, 135, 163 ve 193. Aynı şekilde bkz. Vicomte Bryce, a.g.e., document no 143, s. 558-560. Şam'da Cemal, Amerikan Kızıl Haç'ının yardımının kabulü için hükümetten onay almaya çalışmıştı.

49 U. Trumpener, a.g.e., s. 232.

50 J. Lepsius, *Deutschland und Armenien*, No: 218.

Böylesine katı bir tutum alan ve her türlü resmî iyi niyetli tutumu reddeden İttihatçılar tehlikeli bir oyun oynuyorlardı. 1915 yılının sonlarında içinde bulundukları durum son derece nazikti: Antant Devletlerinin Çanakkale ve Kafkasya cephelerindeki saldırıları devam ediyordu; savaş ve Ermeni katliamı Osmanlı İmparatorluğununun ekonomik gücünü harap etmişti. Türk limanları abluka altındaydı; vergiler, özellikle de gümrük vergileri olağanüstü düşmüştü; tarlalar ekilemiyordu; ticaret gerilemişti. İflas kapıdaydı. Jön Türkler barış yapmaları durumunda bir devrimin patlak vereceği korkusu içindeydiler. Ermeni tehciri neredeyse tamamlanmıştı; sadece bir kaç yüz bin Ermeni hayatta kalabilmişti. Fakat 1916 yılı Jön Türklere yeni bir soluklanma imkanı sundu. Bulgaristan 5 Ekim 1915'te savaşa katılmıştı.[51] Böylece Almanya Türkiye'ye takviye güç gönderebilirdi. 17 Ocak'ta ilk Balkan Ekspresi İstanbul'a vardı. Aynı günlerde İngilizler ve Fransızlar Çanakkale Boğazı'ndan çekildiler. Sürgünde ölümler devam ediyor, Wolff- Metternich resmî protestolar vermeyi sürdürüyordu. Almanya Mart 1916'da Babıâli'den nihayet resmî bir itiraf alabilmişti: Türklerin yaptığı açıklamada, Ermenilere karşı önlemlerin Almanya tarafından önerilmediği, Almanların bu programla ilgileri bulunmadığı, Türk hükümetinin, bu iç sorunda, ne düşmanlarından, ne de dostlarından gelebilecek hiçbir müdahaleye göz yummadığı ifade ediliyordu. Bu metinde[52] İttihat, 1919-21 arasındaki kısa dönem hariç, bütün Türk hükümetlerinin savunmuş oldukları resmî tezi dile getirmekteydi.

Gerek Almanya'da gerekse de Avusturya-Macaristan'da Ermenilere yardım çabaları yoğunlaşmaktaydı. Bunlardan

51 Bulgaristan'ın savaşa girmesi üzerine bkz. Guy Pedroncini, *Les Négociations secrètes pendant la grande guerre*, Paris, Flammarion, 1969. s. 36-43.

52 *Vérité sur le mouvement révolutionnaire arménien et les mesures gouvernementales*, 1916 İstanbul.

bazıları şunlardır: 11 Ocak'ta Liebknecht Parlamentoya bir soru önergesi verir; İstanbul'dan dönen Erzberger Wilhelmstrasse'ye 3 Mart tarihli bir muhtıra sunar; Prag ve Viyana başpiskoposlarıyla, Macaristan başpiskopusu sürgünler için Ballhaus Platz'a dilekçe verirler; İsviçre yardım kurumu ve Alman misyonu, Babıâli tarafından reddedilen[53] bir yardım programı hazırlar; Alman Başkomutanlığı, Toros ve Amanos'un henüz tamamlanmamış tünellerinde çalışan Ermeni işçilerin sürgün edilmesini onaylamayarak müdahale eder;[54] Lepsius tarafından hazırlanan gizli rapor 1916 yılında yayınlanır. Berlin'deki Türk büyükelçisinin resmî müdahalesi sonucunda sansür kurumu tarafından basımı ve dağıtımı yasaklanan bu rapor 20.000 adet dağıtılmıştı. Grandüşes Luise von Bade, Berthmann-Hollweg'e protesto mektubu gönderir; bu mektubu 9 Eylül'de yanıtlayan Berthmann-Hollweg, resmî bir tavır alışın Türkleri yeni önlemlere yönelteceğini ifade eder[55] Gazeteci Ernst Jaeckh de, Paul Rohrbah ve Alman-Ermeni Derneğinin iki temsilcisiyle yaptığı bir görüşmede aynı düşünceyi dile getirmişti: Bu, yarardan çok zarar getirecekti. 29 Eylül'de Von Jagow Reichstag'ta Alman tutumunu özetledi: "İnsani açıdan Ermenilerin durumu bizi üzüntüye sevketse de, oğullarımız ve kardeşlerimiz bize onlardan daha yakındır. Soylu kanlarım korkunç çarpışmalarda akıtan oğullarımız ve kardeşlerimizin güvenlikleri Türklerin yardımına bağlıdır. Türkler ordumuzun kanatlarım koruyarak bize büyük bir hizmette bulunuyorlar. Bu durumda sizler de Türklerle ittifakımızı, Ermeni sorunu yüzünden bozamayacağımızı kabul edersiniz baylar".[56]

53 J. Lepsius, *Deutschland und Armenien*, s. 249-251.

54 U. Trumpener, a.g.e., s. 238 ve 294-296.

55 U. Trumpener, a.g.e., s. 241-242.

56 J. Ellis Barker, "Germany, Turkey and the Armenien Massacres" *Quarterly Review*, 133, avril 1920, s. 385-400.

10 Ağustos 1916'da, Osmanlı hükümeti 1863 tarihli Ermeni Anayasasını yürürlükten kaldırdı. Ayrıca Eçmiadzin Katolikosunun Türkiye Ermenistanı Patrikhanesiyle olan bütün bağlarını feshetti. İstanbul Patriği Zaven tutuklandı. Sis Patriği Türkiye Ermenistanı'nın tek Kalolikosu ilan edildi ve merkezi İstanbul'dan Kudüs'e taşındı. Sis ve Akdamar Katolikoslukları kaldırıldı.[57]

1 Ocak 1917'de, Osmanlı hükümeti Berlin Antlaşması ve bu antlaşmanın 61. maddesini feshederek Ermeni sorununa son noktayı koyuyordu. Ermeni halkı mevcut olmadığı için antlaşmanın hiçbir değeri kalmamıştı.[58]

4 Şubat 1917'de Talat, Sadrazam oldu. 15 Şubat günü Meclis'te yaptığı konuşmada, hükümetin bütün Osmanlılara anayasal haklarını vermeyi amaçladığını iddia etti. 24 Şubat'ta yeni atanan Alman büyükelçisi Kühlmann'a, Ermenilere karşı iki yıl önce güvenlik nedeniyle alınan önlemlerin kaldırılacağını, Ermeni Kilisesi liderlerine bildirdiğini açıkladı. Artık kurban edilecek kimse kalmadığını açıklamasına eklememişti tabii. Bir halk yok edilmiş, Almanya buna engel olmamıştı.

Acaba Alman hükümetinin silahlı müdahale tehditine kadar varacak etkin tavrı cinayetleri önleyebilir miydi? Bu soyut bir yaklaşımdır; gerçekte, İttihat o dönemde sorunla ilgili olarak olağanüstü dikkafalı bir tutum içindeydi; öyle ki doğrudan siyasal çıkarlarını bir kenara iterek Almanya'yla ittifakını bile bozabilirdi.

Antant Devletlerinin Sorumluluğu

Almanya Türkiye'nin uygulamalarına ses çıkarmadığı için sorumludur. Fakat Türkiye Ermenilerini müttefik olarak değerlendirmeyen ve Türk iddialarının aksine onlar için hiçbir

57 A. Mandelstam, a.g.e., s. 284-285; Mgr. Nasliyan, a.g.e., t. I, s. 511.

58 Zarevand, a.g.e., s. 94.

şey yapmayan Antant Devletleri de sanki Ermeni halkımının yok edilmesi işlerine geliyormuşçasına davranmış ve 24 Mayıs 1915'te katliamları ve katliamcıları kınayan bir açıklama yapmakla yetinmişlerdi.[59] Ermenisiz bir Ermenistan oldubittisini çoktan kabul etmişlerdi. Ermeni sorunu siyasal bir sorundu; birinin işlediği suç, satranç tahtası üzerindeki taşların durumunu değiştirdiği ölçüde herkesin çıkarmaydı; özellikle de, savaşın Ermeni ulusal duygularını geliştirmesinden bütünlüğünün parçalanmasından ve güneybatı sınırında kendisine toprak kaybettirecek bir tampon devlet kurulmasından kaygı duyan Rusya'nın çıkarına hizmet etmişti.

Antant Devletleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması üzerine görüşmelere Mart 1915'te, yani imha planı henüz uygulanmadan önce başladılar. Burada olayların tarih sırasına göre dizilişi büyük önem taşır: Mart 1915'te Sazonov, İngiltere büyükelçisi Buchanan ve Fransa büyükelçisi

59 Bununla birlikte, Ermeni katliamına ilişkin haberler Avrupa ve Amerika'da bir öfke ve dayanışma dalgası yaratmıştı. Eski ABD Başkanı Theodor Roosevelt 24 Kasım 1915'te, Ermeni ve Süryaniler için Amerikan Yardım Komitesi sekreteri Samuel P. Dutton'a, vahşet karşısında Amerikan politikasının çekingen tutumunu yerdiği ve Ermenilerin bu tutumun kurbanı olduğunu ifade ettiği çok güzel bir mektup gönderdi. Bu mektubu *NewYork Times* 1 Aralık 1915'te yayınladı. Ayrıca, Amerika'da yaşayan Ermeniler savaşmak için Kafkasya'ya gitmişlerdi. Kasım 1916'da Fransız hükümeti Boğos Nubar Paşa'yla görüştükten sonra, yüzde 95'i Ermenilerden oluşan –mülteciler (Musa Dağından kaçanlar gibi örneğin), eski savaş tutsakları ve Amerika ve Avrupa'da yaşayan Ermeniler– bir Şark Lejyonu kurulmasını onayladı. Şark Lejyonu, İngiliz general Allenby'nin komutası altında, Filistin ve Suriye'de özerk Ermenistan planını gizlice rafa kaldırmış hükümetler için kahramanca çarpışmıştı (Aram Turabian, *L'Eternelle Victime de la diplomatie européenne*, Marseille, imprimerie nouvelle, 1929).

Paléologue'a, Rusya'nın savaştan sonra sadece Çanakkale Boğaz'ından serbest geçiş hakkını değil, bizzat Çanakkale Boğazı'nı istediğini açıklamıştı. Karşılık olarak müttefiklerine Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerine dönük taleplerini destekleme sözü vermiş, İstanbul ve Çanakkale Boğazı'nda özel ekonomik ayrıcalıklar vaat etmişti.[60] Devletler, nüfuz ve çıkar bölgelerine ilişkin niyetlerini dile getiriyorlardı. İngiltere'nin talepleri arasında, Arabistan'la Müslümanların kutsal merkezlerinden oluşan bağımsız bir İslam devletinin kurulması yer alıyordu; Fransa ise, Suriye, İskenderun Körfezi ve Toroslara kadar Kilikya'yı ilhak etmek niyetindeydi. Tartışmalar iyice yol almış, hatta Berlin Antlaşması'na kadar uzanmıştı; geleceğin –sadece Orta Anadolu'ya sıkıştırılmış– Türkiye'si; Akdeniz'e çıkış kapılarından mahrum bırakılacaktı. Fransa'da toprak taleplerini daha kesin olarak tanımlamak durumunda kalmıştı. Sazonov'un 4 Mart tarihli ilk notasından, sözleşmenin imzalandığı 10 Nisan'a kadar 37 toplantı yapıldı. Bu sözleşmede –Boğazlar Sözleşmesi– İngiltere ve Fransa, Rusya'nın Boğazlar üzerindeki haklarını kabul ediyor, fakat her iki devlet de ekonomik çıkarlarının korunmasını güvence altına alıyorlardı. Hindistan yolunun denetimi İngiltere'ye verilmiş, Fransa'ya ise Suriye'yle Ermenilerin yaşadıkları toprakların bir bölümü düşmüştü. Ve bütün bunlar Toros Dağları'nda sürgün uygulamasının başladığı bir zamanda –10 Nisan– oluyordu.[61] Ruslar doğu vilayetlerinde Ermenilere özerklik vermek niyetinde değillerdi.[62] Fakat Fransızların

60 Great Britain, *Documents on British Foreign Policy*, 1919-1939 First Series, London, E.V. Woodward and Rohan Butler, 1952, t. IV, s. 635-636 (akt. Hovannisian s. 59).

61 C.J. Smith. a.g.e., s. 238-239.

62 Bkz. Kafkasya Ordusu Başkomutanı Yudeniç'in açıklaması (Nisan 1915) ve Ermeni vilayetlerine Rusları yerleştirmek isteyen Tarım Bakanı Krivoşin'in muhtırası (Mart 1915) Akt. R. Hovannisian, s. 58.

Kilikya'daki varlığından da rahatsızlık duyuyorlardı. Sazonov 17 Nisan'da ince bir ikiyüzlülükle Rusya Ermenisi Dr. Zavriev'i, Ermeni ulusal özerkliği için girişimlerde bulunmak üzere Paris ve Londra'ya gönderdi. Zavriev'in sunduğu plan, altı doğu vilayetini içine alan ve Kilikya'dan geçerek –İskenderun limanıyla birlikte– Akdeniz'e kadar uzanan, lafız olarak Türk egemenliğinde bulunacak özerk bir Ermenistan öngörmekteydi. Sazonov, Paris'ten telgraf çekerek kaygılarını bildiren büyükelçi İzvolski'yi şöyle yatıştırıyordu: "Ermenilerle görüşmeler sadece akademik niteliktedir."[63]

1915 yılının ikinci yarısında Rusya, Polonya sınırında ve Bukovina'da zor durumdaydı; Kafkas cephesinde Rus ordusu Temmuz'da Van'ı boşalttıktan sonra sınırın ötesine çekilmek zorunda kalmış, fakat bir süre sonra yeniden saldırıya geçmişti. Ağustos'ta Van yeniden Rusya'nın eline geçti. Ekim'de Van Gölü'nün güneyinde cephe iyice belirginleşmişti: Ruslar Vostan'a kadar ilerlemişler, kuzeyde ise 1. Ermeni Lejyonu Erciş'te Kürtlerle savaşa tutuşmuştu.[64]

Ekim'de Çar, Grandük Nicolas Romanov'u başkomutanlıktan alıp Kafkasya'ya genel vali atadı.[65] Böylece Çar kendisinden önceki uzlaşma politikasını terkediyor ve azınlıklar sorununda katı bir Büyük Rus milliyetçiliği izlemeye başlıyordu. Aralık'ta Kafkasya Ordusu Başkomutanlığı, Ermeni Ulusal Bürosu'na Lejyonları feshetme ve lejyonerlerin düzenli orduya katılması emrini verdi.[66] Bu emir ancak Mart'ta uygulanabildi, çünkü grandük 1916 Ocağında Türklere karşı büyük bir saldırı başlatmıştı. Saldırıya iki Rus ordusu katılıyordu: Ordulardan biri kuzeyde, 15 Şubat'ta ele geçirilecek olan Erzurum'a ilerliyordu. Türklerin III. ordusu bir ayda altmış bin kayıp vermiş ve aktif gücünün üçte ikisini yitirmişti. III. Ordu

63 C.J. Smith, a.g.e., s. 242; R. Hovannisian s. 58.
64 G. Korganoff, a.g.e., s. 30-36.
65 Worontsov-Dachkov hastaydı.
66 R. Havannisian, a.g.e., s. 63.

Komutanı Mahmut Kamil ani bir kararla Erzincan'a çekildi. Diğer Rus ordusu, Ermeni lejyonlarının desteğinde Van Gölü'nü kuzeyden dolaşarak Bitlis'e yürümüş ve şehri 3 Mart'ta ele geçirdikten sonra Muş Ovasını işgal etmişti. Erzurum ve Bitlis'in de ele geçirilmesinden sonra Türkler Transkafkasya'ya dönük tüm harekât üslerini yitirmişler, buna karşılık Sivas, Harput ve Diyarbakır yolu Ruslara açılmıştı. Mart'ta Rus hatları Rize'nin (Karadeniz'de) doğusundan başlayarak Erzurum, Muş ve Van Gölü'nün güney kıyısı üzerinden Kuzey İran'a kadar uzanıyordu. Mahmut Kamil'in yerine General Mehmet Vehip Paşa getirildi; Enver II. Ordunun on tümenini bölgeye aktarmış ve Malatya-Diyarbakır-Harput hattından bir karşı saldırıya hazırlanıyordu. Bu ordu Çanakkale Boğazı savunmasına katılmış olan Ahmet İzzet Paşa'nın komutasına verilmişti. Ne var ki Enver Sarıkamış'ta yaptığı lojistik hatayı burada da yineledi: Sürgün ve Ermenilerin imha edilmesiyle ekonomik açıdan tamamen çökmüş bir bölgede artçı gücünü ihmal etmişti. İnisiyatifi ele geçiren Rus komutanı Yudeniç, Trabzon'un kuzeyinde ilerleyerek 18 Nisan'da şehri ele geçirdi. Böylece Ruslar birliklerinin ikmali'ni doğrudan deniz yoluyla yapma olanağına kavuşmuşlardı. Artık Vehip Paşa Rusların Erzincan'a ilerlemesini durduramazdı. Şehir 24 Temmuz'da düştü: Rus ordusu stratejik açıdan önemli Erzincan-Sivas güzergahını kontrol ediyordu. Türklerin uğradığı bu yenilgi İzzet Paşa'nın güneyden geliştireceği saldırıyı geciktirmişti; İzzet'in saldırısı Ağustos'ta Kığı-Muş hattında durduruldu. İki ordu 1916-1917 kışından önceki mevzilerine çekilmişlerdi.[67]

Rusların Kafkasya cephesinde elde ettikleri bu zaferler İngiltere ve Fransa hükümetlerinin Küçük Asya'yla ilgili niyetlerini kesinleştirmelerine neden olmuştu. 1924'te Sovyet makamları, Zavriev'in 1915 yılının Aralık ayının sonlarında

67 M. Larcher, a.g.e., s. 339-404; F. Guse, a.g.e., s. 75-88; Allen ve Muratoff, op, cit., s. 331-427; G. Korganoff, a.g.e., s. 36-51; Liman von Sanders, a.g.e., s. 147-156.

Cemal Paşa'yla temasa geçebildiğini açıkladılar; bu açıklamaya göre, Cemal, Antant Devletlerinin yardımıyla İstanbul'da iktidarı ele geçirmeyi ve Ermenileri kurtarmayı önermişti; Karşılığında ise Suriye, Filistin, Mezopotamya, Arabistan, Ermeni Kilikyası ve Kürdistan'ın özerkliğini garanti ediyordu. Fakat başka görüşmeler de (özellikle İngiltere ile Araplar arasında) olmaktaydı; Ayrıca Briand, Cemal'in önerilerini reddettiği için mesele daha fazla gelişemedi.[68] 1 Şubat 1916'da Dışişleri Yakındoğu uzmanları olan Sir Mark Sykes Fransa'nın eski Beyrut başkonsolosu Picot ile Osmanlı İmparatorluğunun kaderi hakkında İngiltere ve Fransa'nın düşüncelerini belirtmek için görüşmeler yapmak üzere Paris'e geldi. Haftalarca süren görüşmelerden sonra iki diplomat nihayet Osmanlı İmparatorluğunu iki çıkar bölgesine ayırdılar: "Beyaz Mıntıka" yani Fransız çıkar bölgesi: Kilikya'yı, İskenderun Körfezini, Lübnan'ı ve İran sınırına kadar Toroslar bölgesini kapsıyordu; "Kızıl Mıntıka" –yani İngiliz mıntıkası– ise."Beyaz Mıntıka"nın güneyinde kalan bütün Osmanlı bölgelerini, özellikle de Arap bölgelerini kapsıyordu: İngiltere bu bölgelerde kendi denetiminde bağımsız Arap devletleri kurma hakkını saklı tutmuştu.[69] Bu anlaşmadan sonra iki ortak, Sazonov'u bilgilendirmek üzere Petrograd'a gittiler: Sazonov'a Rusların Ermeni vilayetleri üzerinde hak iddia etmelerine karşı olmadıklarını bildirmişlerdi. Ne var ki Sazonov Diyarbakır ve Toros bölgesinin Fransız nüfuzunda bulunmasına olumlu bakmıyordu. Sykes ise durumu şöyle değerlendirmekteydi: Türk egemenliği altında kurulacak bağımsız bir Ermenistan gibi, uluslarası denetim altında

68 Rrazdel Aziatskoi Turtsii. 1924'de Dışişleri Halk Komiserliği tarafından Moskova'da yayınlandı. s. 141-151. Almanca baskı: *Die europaischen Machte und die Türkei Während des Weltkrieges: Konstantinopel und die Meerengen*, E. A. Adamov, 4 cilt, Dresden 1930-32. Cemal'le görüşmeler için bkz. J.D. Smith, a.g.e., s. 354-358.

69 J.D. Smith, a.g.e., s. 358-362.

kurulacak bir Ermenistan da sürekli bir entrika kaynağı olacaktı: Tamamen Rus bir Ermenistan ise Ermeniler arasında devrimci unsurların varlığı nedeniyle Rusya için tehlike oluşturacaktı. O nedenle Ermenistan bölünmeli ve Fransa'ya da eski Ermenistan krallığı verilmeliydi. Bu bölge Ermenistan adını alacak ve "Ermeni ulusal duyguları"yla ilgili tehlikeler Fransa'nın sırtına yıkılacaktı. Ruslar ise boşaltılmış Ermeni bölgelerini alacaklardı; anarkosendikalist Rusya Ermenilerinin devrimci faaliyetleri, Kilikya Ermenilerinin dinsel muhafazakarlığıyla dengelenmiş olacaktı.[70] İkna olan Sazonov'a bedel olarak İran Ermenistanı ve özellikle Kürtler, Lazlar ve Kızılbaşların, yani "devletin güvenliği açısından daha kolay başedilebilir görünen" toplulukların bulunduğu bölgeler verilmişti. Picot da aynı şekilde Sykes'e katıldı. Bu arada Çarın onayını almış olan Sazonov, 17 Mart'ta büyükelçiler Buchanan ve Paleologue'a, Boğazlar sözleşmesinin pekiştirilmesi kaydıyla görüşmelerin bu temelde yürüyebileceğini bildirdi. Daha sonra bu projeyi Kafkasya genel valisinin temsilcisinin de bulunduğu bir Bakanlık Komisyonu önünde savunan Sazonov, genel valilik temsilcisinin Ermenilerin böyle bir girişime şiddetle direneceklerini bildirmesi üzerine Sykes'in argümanlarını destekleyerek, biraz da ikiyüzlülükle, bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması olanaksız olduğuna göre Hıristiyan Ermenilerin Fransa'nın ve Fransa kültürünün koruması altında, her zaman eksikliğini duydukları güvenliğe kavuşacaklarını açıkladı.[71] "Rusya Kürdistanı"nın sınırlarıyla ilgili birkaç ayrıntı da düzene bağlandıktan sonra, Fransa ve Rusya 26 Nisan 1916'da Osmanlı İmparatorluğunun kuzey doğusunu bölen bir "gizli antlaşma" imzaladılar. Buna göre Rusya'nın payına, "Karadeniz kıyısındaki Trabzon'un batısında, daha sonra belirlenecek bir noktaya kadar" Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetleri düşüyordu.

70 Razdel Aziatskoi turtsii (RAT), s. 157-159 (Akt. Smith, s. 368-370).

71 RAT, s. 172-174 (Akt. Hovannisian s. 162).

Rusya Kürdistanı Van ve Bitlis'in güneyine kadar uzanacaktı. Fransa'nın payına Kayseri, Zara, Eğin ve Harput düşmüştü. Doğuda kurulacak Arap devletinin sınırları Mergever bölgesinden başlayarak İran'ı Türkiye'den ayıran dağ silsilesi boyunca uzanacaktı. Sazonov anlaşmayı imzalarken, Rusya'nın, Ermenilerin kültürel ve dinsel haklarına saygı göstereceğini, fakat ilgili bölgelerde Ermeni nüfusunun, Türklerin katliamları sonucunda son derece azalmış ve çoğunluktan azınlığa düşmüş olduğunu açıkladı.[72] Yani Çarlık hükümeti, Rusya Ermenilerine verilen sözleri dikkate almaksızın Transkafkasya sınırlarını genişletmek ve soykırımdan kurtulmuş Ermeni halkını parçalamak niyetindeydi.[73]

Sykes ve Picot arasında yapılan anlaşma ancak 9 ve 16 Mayıs arası imzalanabildi. İngiltere, Suriye'nin bir bölümü ile Mezopotamya'yı ve Suriye kıyısında Akra ve Hayfa limanlarını almıştı. Fransa'ya ise Suriye'nin geri kalan bölümü, Lübnan, Adana vilayeti ve Kürdistan'ın Rusya'da kalmayan kesimi verilmişti. Arabistan'da bir devlet ya da konfederasyon kurularak İngiliz ve Fransız nüfuz alanına bölünecekti. Filistin

72 RAT, s. 185-188 (Akt. Smith s. 374-380).

73 Transkafkasya'da Ermenilerin durumu kritikti. 1915 mültecilerinin yarısı açlıktan ve çeşitli hastalıklardan ölmüşlerdi. Ermeni örgütleri hayatta kalanlara yardım etmek için insan üstü gayret sarfediyorlardı. Rus Hükümeti Ermeni liderlerinin Ermeni mültecilere yardım konusunu görüşmek için Petrogad'da toplanmalarına ancak Mayıs 1916'da izin verdi. Bütün siyasal eğilimlerin temsilcilerinin katıldığı bu buluşma Ermeniler arasında görüş alışverişi için bir fırsattı. Zavriev gibileri, Ermenistan'ın geleceği konusundaki kaygı verici görüşlere karşı çıkıyorlardı. 1916 sonunda toplanan bir belediye başkanları kongresinde, Tiflis Belediye Başkanı Alexandre Hatisyan aynı iyimserlik içinde, savaşın sonunda Ermenilerin dileklerinin gerçekleşeceğini açıklıyordu: Türk Ermenistanı, müttefik himayesi altında özerkliğine kavuşacaktı. R. Hovannisian, a.g.e., s. 67-68.

"Beyaz Mıntıka" ile "Kırmızı Mıntıka" arasında bir "Kahverengi Mıntıka" olarak uluslararası rejime tabi olacaktı. İskenderun serbest liman oluyordu. Bağdat Demiryolu, Bağdat-Halep hattı tamamlanmadan evvel Fransız mıntıkası içinde Musul'dan, İngiliz mıntıkası içinde ise Samara'dan öteye uzanamayacaktı.[74] Bu anlaşmadan en kârlı çıkan İngiltere'ydi. Kendisiyle Rusya arasına bir Fransız tampon bölgesi koyarak, Rusya'yı Irak ve İran Körfezi'ndeki petrol alanlarından uzaklaştırmış oluyordu.

Bu gizli anlaşmalar, Ermenilerin Antant Devletleri tarafından katillerinin insafına terkedildiğini ve hiç kimsenin Ermenilere mülki özerklik tanıma niyetinde olmadığını doğrulamakladır. Bu anlaşmalar, bağımsız bir Ermenistan düşünün somutlaşır gibi görünüp hemen ardından kesin biçimde boğulduğu 1917-1923 yılları arasındaki siyasal olaylara ışık tutmaktadır. Katliam kurbanlarının diplomatların gözünde hiçbir ahlaki ağırlığı yoktu; sorunun verilerinde değişikliğe yol açan sayılardan ibarettiler. Ermeni sorununun Türkler tarafından önerilen çözümü Avrupa devletleri tarafından kabul edilmişti. Türkiye ile görülecek hesaplarının olması Ermenilerle ilgili değildi. Bu cinayet, büyük devletleri fazlaca vicdani yükümlülük altına sokmadan işleri yoluna koymuştu.

1878'de büyük devletlerin ortaya koyduğu, Türkiye Ermenilerinin temel siyasal haklarına saygıyı ifade eden Ermeni sorunu, 1917'ye gelindiğinde, daha önce Berlin Konferansı'na katılan bütün hükümetler için artık çözümlenmişti. Türkler neredeyse bütün Ermeni nüfusu yok etmişlerdi; hayatta kalanlar ise ya çöllerde tükenip gidiyorlar ya da İstanbul ve İzmir'de göze batmadan yaşıyorlardı. Merkezi büyük devletler suç ortağı olmaktan çok tavırsız izleyicilerdi. Zaferden emin olan Antant ise Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmesi konusunda anlaşmış ve Ermenistan'ı haritadan silmişti.

74 Sykes ve Picot'nun görüşmeleri için, bkz. *Asie française*, XVII, no 176, août-novembre 1919, s. 243 ve devamı.

19

Sınır

Jön Türkler Ermeni kalesini yıkarak Orta Asya yolunu açacaklarına inanıyorlardı. Ama bu hedeflerine ulaşamadılar: 1917'de doğu vilayetlerinin yarısı Rus birliklerinin eline geçmiş ve Bakû yolundaki son engel olan Rus Ermenistanı aşılmaz bir duvar haline gelmişti. Ne var ki dünya politikasının satranç tahtası üzerindeki taşlar bir fırtınayla birbirine girdi: 1917 devrimleri Ermeni sorununu yeniden gündem maddesi haline getiriyordu.

Şubat'tan sonra Geçici Hükümet, Ermenilerin Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon vilayetlerine dönmesine izin vermişti. 150.000 mülteci yıkılmış yurtlarına geri döndüler. Rus-Ermeni idaresi altında hayat yeniden başlamıştı.

Fakat Ekim Devrimi her şeyi yeniden tartışmaya açtı. Bolşeviklerin tavrı açıktı: Ermeniler mutlak biçimde kendi kaderlerini tayin hakkına sahiplerdi, ama Rusya savaştan çekilmişti. Ocak 1918 tarihli bir kararname Rus birliklerinin geri çekilmesini ve "Türkiye Ermenistam'nda yaşayan ahalinin can ve mal güvenliğini" sağlayacak bir Ermeni milisinin kurulmasını öngörüyordu.[1] Fakat söz konusu bölgede durum farklıydı: Üç Transkafkasya halkı özerkliklerini ilan ederek "Transkafkasya Komiserliği" adı altında bir federasyonda birleşmişlerdi. Üç partinin –Taşnak (Ermeni), Sosyal Demokratlar (Gürcistan) ve Müsavat (Azerbaycan)– temsil edildiği federasyon parlamentosu (Seym) 18 Aralık'ta Türklerle ateşkes

1 R. Hovannisian, a.g.e., s. 99-100.

imzaladı. 1918 başlarında Rus Kafkasya ordusu Ermeni cephesinden çekildi. Azerbaycanlılar Türklere karşı savaşmayı reddetmişler, Gürcüler ise barış yanlısı olduklarını belirtmişlerdi. Brest-Litovsk Anlaşmasıyla Bolşevikler 3 Mart'ta doğu vilayetlerini Türklere bırakıyorlardı:

"Madde IV: Rusya, doğu eyaletlerinin zaman geçirmeksizin boşaltılması ve bu eyaletlerin hukuka uygun olarak Türkiye'ye geri verilmesi için elinden gelen her şeyi yapacaktır. Aynı şekilde Ardahan, Kars ve Batum sancakları Rus birlikleri tarafından derhal boşaltılacaktır. Rusya... bu reorganizasyonun hayata geçirilmesini komşu devletlerin, özellikle de Türkiye'nin onayıyla (bu sancakların) halkına bırakacaktır."

Rusya V. maddeyle de toprakları üzerindeki (Rus ve Türk uyruklu) "Ermeni çetelerini" dağıtmakla yükümleniyordu.

Ermeniler böylece 400 km.'lik bir cepheyi kendi başlarına savunmak durumunda kalıyorlardı. Bu eşitsiz bir savaştı. En iyi birliklerini bir araya toplayan Türkler, Ermeni ordusunu Anadolu'dan Transkafkasya'ya püskürttüler. Şiddetli çatışmaların ardından 25 Nisan'da Kars düştü. Ermenilerin durumum umutsuzdu. Azeriler, Ermeni birliklerinin cephe gerisinde karışıklıklar yaratıyorlar ve Brest Litovsk Anlaşması temelinde Türklerle barış yapılmasını istiyorlardı. Gerek Türklerin, gerekse de Azerilerin gözü Rus Ermenistan'ındaydı. Görüşmeler 3 Mayıs'ta Batum'da başladı. Türk talepleri karşısında Almanlar bile şaşkınlığa düşmüşlerdi.

"Türklerin saçma talepleri... Brest Litovsk Anlaşması'mn açık ihlali demektir ve Transkafkasya Ermenilerinin yok edilmesini hedeflemektedir."[2]

Alexandropol ve Karakilise'de katliama uğrayan Ermeniler Sardarabat'ta başarıyla direniyorlardı. 26 ve 27 Mayıs'ta Seym parçalandı: Gürcistan ve Azerbaycan bağımsızlıklarını

2 J. Lepsius: *Deutschland und Armenien*, a.g.e., Lussov'un Berlin'e çektiği 12 Mayıs tarihli telgraf.

ilan ettiler. 28 Mayıs 1918'de Ermeni Cumhuriyeti ilan edildi. Türk hükümeti, 4 Haziran tarihli Batum Antlaşmasıyla, sınırları ancak Erivan ve Sevan bölgesinin bir bölümünü kapsayan (9.000 km^2) yeni devleti tanıdı.

1918 yazında Almanya'da akaryakıt sıkıntısı baş göstermişti. Alman Genel Kurmayının onayını alan Türkler önlerine iki hedef koymuşlardı: Musul ve Bakû. Sovyet Komününün Temmuz'da yıkıldığı Bakû'yü 1 Ağustos'ta SR'ler (Sosyalist Devrimciler) ele geçirmiş ve şehir bir ay boyunca İngiliz işgalinde kalmıştı. Haziran sonunda Enver'in kardeşi Nuri Paşa Bakû'ye yürüdü ve şehir 16 Eylül'de düştü: 25.000 Ermeni öldürüldü, 10.000'i sürgün edildi.[3] Türkler kuzeyde Dağıstan'a, güneyde İran'a doğru ilerliyorlardı. Asya onlarındı. Bu Turancı akını, 30 Ekim 1918 tarihinde Antant Devletleriyle imzalanan Mondros Mütarekesi durdurmuştu. Kafkasya ve İran'ı boşaltmak zorunda kalan Türkiye 1914'teki sınırlarına çekildi.

Ermenilerin yazgısı bundan böyle konferans masalarında tartışılacaktı. Sorunun önündeki engellerin kalkacağına işaret eden gelişmeler oluyordu. 1 Kasım'ı 2 Kasım'a bağlayan gece Talat, Enver, Nazım, Şakir, Bedri ve bazı küçük rütbeli subaylar bir Alman gemisiyle Odesa'ya kaçıp, ordan da Berlin'e geçtiler. Yeni Türk hükümeti 1919'da İttihatçı liderleri yargı önüne çıkardı. Başlıca suçlama, Ermeni halkının katledilmesiydi. Mahkemede bulunanların çoğu çeşitli cezalar alarak Malta'ya sürüldüler, diğerleri gıyaplarında ölüme mahkûm edildiler. Örgütlenen Ermeni Cumhuriyeti, Kars ve Alexandropol'ü yeniden ele geçirmiş ve Türk Ermenistanı'nın Ermeni Cumhuriyeti'yle birleştiğini ilan etmişti.[4] Ermeniler Paris

3 Şubat-Eylül 1918 arası Rus Ermenistanı'ndaki askeri durum üzerine bkz. general Korganoff, a.g.e., s. 88-207.

4 Burada Ermenistan Cumhuriyeti'nden söz etmek olanaksızdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. R. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, vol 1, 1918-1919, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1971.

Barış Konferansı'na iki delegasyon gönderdiler. Delegasyonlardan biri Aharonyan başkanlığındaki Ermeni Cumhuriyeti delegasyonu, diğeri ise Boğos Nubar Paşa başkanlığında, Türkiye'de ya da sürgünde yaşayan Ermenilerin temsilcisi olan ulusal Ermeni delegasyonuydu. Başkan Wilson Ermenileri savunmaktaydı: Ulusal bir Ermeni yurdu, ulusal bir Ermeni devleti fikri giderek daha çok taraftar buluyordu. Ocak 1920'de Ermeni Cumhuriyeti *de facto* tanındı. San Remo Konferansında İngiltere, Fransa ve İtalyan hükümet başkanları, Türkiye'nin doğu eyaletlerinden epeyce bir bölümünü içine alacak olan bir Ermeni devleti kurulmasını kararlaştırdılar ve 10 Ağustos 1920'de Sevr'de Türkiye ile müttefikler arasında barış anlaşması imzalandı:

"Madde 88: Türkiye, tıpkı Müttefik Devletler gibi, Ermenistan'ı özgür ve bağımsız bir devlet olarak tanıdığını açıklar."

"Madde 89: Türkiye ve Ermenistan, anlaşmanın diğer tarafları gibi, Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis'te Türkiye ile Ermenistan'ın sınırlarının saptanması hususunda ABD başkanının kararlarına uyacaklarını ve Ermenistan'ın denize açılması ve çevresindeki Osmanlı bölgelerinin askerden arındırılması yönünde yapılmasını isteyeceği düzenlemeyi tanıyacaklarını kabul etmişlerdir."

22 Kasım 1920'de Başkan Wilson kararını açıkladı ve Van, Erzurum, Bitlis eyaletlerinin büyük kısımını ve denize çıkışını sağlamak için de Trabzon'un bir kısmını Ermeni devletine verdi.

Fakat anlaşmayı kim imzalamıştı? Artık temsil niteliği taşımayan ve esasen müttefiklerin denetimi dışındaki bölgeleri paylaştıran bir Türk hükümeti tarafından imzalanmış bu anlaşmanın ne değeri olabilirdi? Ermenilere bağımsızlık sözü verilmişti, oysa aynı zamanda Türkler bu bağımsızlığı yok etmek için harekete geçmiş bulunuyorlardı. Burada Ermenilerin çocuklarına anlatılması gereken, bu barış hikâyesi değil, 1915 soykırımının nasıl tamamlandığıdır. Sevr müzakereleri konusundaki hikâyelerle bir halk uyutuldu. Soykırımdan kurtulan-

ların Fransız ordusunun himayesi altında geri döndükleri ve hükümet politikasındaki değişikliğe bağlı olarak ortada bırakıldığı olaylar hatırlatılarak öfkesi başka yöne çevrildi. Ama bu halka, Kemal, Sovyet hükümeti ve habire uğraşıp duran İttihatçıların arasında neler döndüğünü hiç kimse anlatmadı. Sevr'in gerçekleşmesi olanaksız vaatler içerdiği müttefikler tarafından bilinmesine rağmen bu vaatleri göklere çıkarmak, başka bir somut gerçekliğe gözlerini kapatmaktı: Bu, inen ilk demirperde, soğuk savaşın ilk sınır çizgisiydi. Bu hat Başkan Wilson'ın kurgulanmış Ermenistan'ının tam ortasından geçmekteydi.

Gerçekte, Ermenilerin kaderi doğu vilayetlerinde, Türk ulusal duygularının sığınağında belirleniyordu. İttihatçılar artık sahneden çekilmişlerdi. Artık milliyetçilik bayrağını yükseklerde dalgalandıran Mustafa Kemal'di. Erzurum Kongresi'nde (23 Temmuz - 6 Ağustos 1919) "Misakımilli", Türkiye'nin, ulusal sınırları içinde ekonomik ve siyasal bağımsızlığına ulaşma konusunda kararlılığını ifade etmekteydi. Ermeniler o tarihten itibaren bağımsızlık umutlarından vazgeçmek zorunda kalmışlardır. İnatçı ve kararlı (başarılarının sırrı da burada yatıyordu) Kemal, aldığı kararlardan en ufak bir taviz vermiyordu. "Misakımilli", Sivas Kongresi'nde de (Eylül 1919) kabul edildi. Kemal bu kongrede bağımsız bir Ermenistan kurulmasına karşı çıkma kararını onaylattı. Doğu vilayetlerini bir Milli Müdafaa komitesi yönetiyordu. 23 Nisan'da Ankara'da Büyük Millet Meclisi açıldı. Bu Meclis Türkiye'nin gerçek hükümeti haline gelmiş bulunuyordu. Gerçi 1 Kasım 1920 tarihine kadar, biri İstanbul'daki Babıâli, diğeri Ankara'daki Millet Meclisi olmak üzere iki hükümet vardı ama, Babıâli'nin 16 Mart 1920 tarihinden sonraki bütün akitleri (Sevr de dahil) Büyük Millet Meclisi tarafından geçersiz ilan edilmişti.

Kemal 1920 başlarında askerlerine[5] "Kafkasya bariyerlerini" yıkma zamanının geldiğini açıklamış ve bu görevi general Kazım Karabekir'e vermişti.

5 Hâlâ bir Türk ordusu vardı; bu ordu Mondros Mütarekesinden sonra silahsızlandırılmamıştı.

Fakat "Bozkurt" –Armstrong Kemal'i bu lâkapla anmaktadır– avını parçalamadan önce alanı derinlemesine incelemek istiyordu. Sovyetlerle görüşmeler, İttihatçılardan yararlanma, Gürcülerin tarafsızlaştırılması, Azerilerle ittifak: Milliyetçiler tarafından yenilenen pantürkist projenin ana unsurları bunlardı. Sovyet hükümetiyle diyalog hâlâ engel olarak kalmayı sürdürüyordu. Komünistler halkların kendi kaderlerini tayin hakkının altını çiziyorlar, Türk işçileriyle asker ve köylülerini, kendi Sovyetlerini kurmaya çağırıyorlardı. Fakat Paris Konferansında Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmesi planını reddetmiş oldukları için, Kemal'in oyununu, antiemperyalist kampla stratejik bir ittifak kurararak ve İttihat'ın önemini ihmal etmeksizin dikkatle oynaması yetiyordu. İttihatçılar henüz sahneden çekilmemişlerdi," Bolşevizmin büyüsüne" kapılarak şimdi de panislamizme oynuyorlardı. Enver, Berlin'de hapisten çıkan Radek'le buluşmuştu. Ocak 1920'de İslam Kurtuluş Birliği'nin başkanlığına gelen Talat, Kemal'e hizmetinde olduğunu bildirmişti. Cemal, orduyu reorganize ettiği Afganistan'da bulunmaklaydı. Anadolu'da eski İttihatçılar, 1919 sonlarında Bolşeviklerin bir temsilcisi aracılığıyla temas kurdukları Karakol Cemiyeti'nde toplanmışlardı. Ocak 1920'de Müttefiklerin burunlarının dibinde, İstanbul Üniversitesinde Akçura başkanlığında, Halide Edip de dahil bütün eski pantürkistlerin katıldığı bir toplantı yapıldı. Bu toplantıda, Ermeni Cumhuriyeti'ni ortadan kaldırma amacı Akçura tarafından yeniden vurgulanmıştı.[6] Özellikle de Kemal, Azerbaycanlılarla ittifakı güvence altına almayı ihmal etmeyerek Bakû'de Sovyetlerle temasa geçmeye çalışıyordu. 1919'da Ermeni Cumhuriyeti Karabağ, Nahcıvan ve Zangezur'a (bu bölgelerde Ermeniler çoğunluktaydı) kadar uzanmıştı; böylece Anadolu'yu Azerbaycan'a bağlayan koridor kesilmiş oluyordu. Enver'in ailesi Moskova üzerinden Bakû'ya gönderildi; dayısı Halil İstanbul'dan, kardeşi Nuri ise

6 Zarevand, a.g.e., s. 115.

İngilizler tarafından işgal edilen Batum'dan kaçmışlardı. Kemal'in resmî temsilcilerinden biri olan İttihatçı Dr. Fuat Sabit 1919 Ekim'inden beri Bakû'da bulunuyordu. Halil, Sabit ve aralarında eski Merkez Komitesi üyelerinden Küçük Talat, Baha Sait ve Der Zor celladı Zeki'nin bulunduğu başka ittihatçılar 1920 başlarında Türk Komünist Partisini[7] kurdular.

Bu partinin programı, İttihatçıların Azerbaycan'da ve daha sonra da Ermenistan ve Gürcistan'da zaferlerinin güvence altına alınması ve milliyetçilerle Sovyetler arasında görüşmelerin ilk adımlarının atılmasıydı. Elbette bu İttihatçıların ne kadar komünist oldukları sorulabilir; fakat Türkiye Komünist Partisi yine de Moskova'nın desteğini kazanmıştı. 1920 yılının Mayıs ayı sonlarında, ilk Türk komünist gazetesinin kurucusu ve 1918'den beri de Türk savaş esirleri arasında propaganda görevlisi, yani Sovyetlerin adamı olan Mustafa Suphi Bakû'ya geldi. Mustafa Suphi, Komünist Partisini dağıtmayıp sadece bazı tali unsurları tasfiye etmekle yetindi. Kendisi de Kemal'e katılmış olan Enver, Doğu Halkları Kongresi'ne katılmak için Eylül'de Bakû'ya geldi. Bu buluşma, ideolojik itki kaynağını Bakû'dan alan bir hareketin eski şeflerini, Ermeni ulusunun son kalesine karşı aynı mücadeleyi devam ettirmek için bu kez de komünist etiketi altında yine bu şehirde bir araya getiren garip bir buluşmaydı.

1920'de Kızıl Ordu ile Denikin ve Wrangel'in orduları arasında çarpışmalar meydana gelmişti. Beyaz Ordu'nun yenilgisi Kafkasya'da siyasal stratejinin değişmesine yol açmıştı.

7 G. Jaschke, "Le rôle du communisme dans les relations russo-turques de 1919 à 1922" *Orient*, Paris 1963, s. 31-44: P. Dumont, "La fascination du bolchevisme: Enver Pacha et le Parti des soviets populaires, 1919-1922" *Cahiers du monde russe et soviétique*. XVI (2), avril - juin 1975, s. 141-146. Bu makale esas olarak Türk kaynaklarına dayanmakladır: General Karabekir, Cebesoy (1921-22 arası Moskova Büyükelçisi) ve Halil'in anıları.

Müttefiklerin Batum dışında hiçbir üsleri kalmamıştı. Kızıl Ordu 27 Nisan'da Azerbaycan'a girdi. Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüşen Azerbaycan, Ermeni Cumhuriyeti'nden Karabağ ve Zangezur bölgelerini istedi. Ermenistan bu bölgeleri vermeyi reddetti.

General Karabekir saldırıya hazırdı, ama henüz vakit çok erkendi. Kemal, önce Sovyetlerin tavrının ne olacağını daha iyi bilmek istiyordu. Büyük Millet Meclisi'nin açılışından üç gün sonra 26 Nisan 1920'de Kemal, Halk Komiserleri Konseyi Başkanı Lenin'e ilk mesajını gönderdi: Türk Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey de Moskova'ya gitmişti. Moskova Antlaşması'nı gündeme getirecek olan süreç başlamış oluyordu.[8] Fakat Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin'in 3 Haziran tarihli yanıtı Büyük Millet Meclisi'ni şaşırtacaktı: Ermeni sorunuyla ilgili olarak Ankara ile Moskova arasında görüş birliği bulunmamaktaydı. Çiçerin; Ermenistan, Kürdistan, Lazistan ve Doğu Trakya'da yurtlarından zorla sürülmüş olanların da katılacağı halk oylamaları yapılmasını istiyor, yani halkların kendi kaderlerini tayin hakkında ısrarlı davranıyordu. Ayrıca 19 Temmuz'da Moskova'ya gelen Sami Bey'den, Türkiye'nin Ermenistan'a topraklarını iade etmesini talep etmişti. "Yani, Türkiye'ye derhal askerî ve mali yardım yapmaya hazırlardı; ama dostluk antlaşması imzalanması için yürütülen görüşmeler, Rus-Türk sınırındaki ilişkiler konusunda gündeme gelen görüş ayrılıkları nedeniyle ölü bir noktaya varmıştı. Sovyet Hükümeti Türkiye'den, sadece Brest-Litovsk Antlaşması'yla kazandığı Kars bölgesinden vazgeçmesini değil, aynı zamanda Ermenistan'ın kısa süre içinde Sovyetleştirileceği beklentisiyle Van ve Bitlis vilayetlerinin bir kısmının da Ermenistan'a verilmesini istiyordu."[9] Ne var ki, Bakû'daki devrimden

8 R. J. Hovannisian, "Armenia and the Caucasus in the Genesis of the Soviet-Turkish Entente", *International Journal of Middle East Studies*. IV. 1973, s. 129-147.

9 G. Jaschke, a.g.y., s. 37.

sonra Mayıs'ta Ermenistan'daki Alexandropol'de patlak veren komünist ayaklanma başarısızlıkla sonuçlanmıştı: Rus-Polonya savaşı, Erivan'a doğru ilerlemekte olan XI. Kızıl Ordu'yu hareketsiz kılmıştı. Böylece durum tamamen değişmiş oluyordu.

Türk milliyetçileriyle Sovyetler arasında Ermenistan üzerine alışveriş başlamıştı. Milliyetçiler için Ermeni sorununun çözümü, aciliyet taşıyan sorunların en önemlisiydi. Bütün yönlerden, özellikle de Trakya ve Anadolu'da Yunan Ordusunun tehdidi altında bulunuyorlardı. Yine de Kemal Fransızlarla Yunanlıların saldırıya geçmeyeceklerinden emin olduğu için güçlerini doğu cephesinde yoğunlaştırdı ve batıda ordularının sadece küçük bir bölümünü bıraktı. "Ülkemizin böğrüne bir çıban başı gibi saplanan Ermeni ordusunu ve devletini yok etmek zorundayız".[10] Ermeni tehditi saplantısı bütün Türk hükümetleri bünyesinde varlığını sürdürüyordu. Doğu sınırı, Türk ulusal inşasının üzerinde yükseldiği vazgeçilmez üstü.

Mayıs'ta Karabekir derhal harekete geçilmesini önermiş, Kemal ise bu tarihi 23 Haziran olarak saptamıştı. Çiçerin'in yanıtından sonra, Barış Konferansı'nın sonucunu beklediği ve Müttefiklerle çatışmaya girmek istemediği için saldırıyı ertelemişti. Rusların yanında antiemperyalist, Müttefiklerin yanında ise antisovyetik bir görüntü sergileyerek ikili oynamaya, devam etmeyi umuyordu. Böylece, ordularının Ermenilere karşı kazanacağı kolay bir zaferle Türklerin ulusal duygularını pekiştirmek niyetindeydi. Erteleme ile kazandığı zamanı, Tiflis Antlaşması sayesinde Gürcüleri tarafsızlaştırmak için kullandı. Temmuz'da İngilizler Batum'dan çekiliyor ve Kafkasya'ya açılan tüm yollardan kopmuş oluyorlardı.

İki olay, Kemal'i Ermenistan'ı ele geçirme vaktinin geldiğine ikna etti. Birincisi, 10 Ağustos'ta imzalanan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmesini öngören Sevr Antlaşması'ydı.

10 E. K. Sarkisian ve R. G. Sahakian, *Vital Issues in Modern Armenian History*, a.g.e., s. 46.

Bu anlaşmanın öngördüğü, küçük parçalara bölünmüş bir Türkiye varlığım sürdüremezdi. Kemal; Kars, Ardahan ve Batum sancaklarını ilhak etme niyetini 14 Ağustos'ta yaptığı açıklamayla doğruluyordu. "Bu amaçla, 6 Haziran'da Doğu ordumuza saldırıya hazırlanma emri verdik." İkincisi, III. Enternasyonal tarafından düzenlenen ve 1 Eylül'de Bakû'da başlayan Doğu Halkları Kongresi'ydi. Bu kongrede Sovyetler Türk milliyetçiliği karşısındaki tutumlarını belirtmişlerdi. Zinovyev şöyle diyordu: "Biz, henüz bizim tarafımızda olmayan, hatta bazı durumlarda karşımızda bulunan grupları büyük bir sabırla destekliyoruz. Örneğin Sovyet hükümetinin... Kemal'e destek elini uzattığı Türkiye konusunda durum budur." Fakat Zinovyev şunu da ekliyordu: "İzledikleri politika Enternasyonal'in politikası değildir. Komünistler İngilizlere karşı her devrimci mücadeleyi destekledikleri gibi onları da desteklemektedirler."[11] Buharin daha da ileriye gitmişti: "Bugünkü devrimci hareketin amacı, (Çin, Mısır, İran ve Türkiye'de) sadece milliyetçi ve burjuva düşünceleri temeline oturmuş ve her türlü proleter bakış açısından yoksundur. Fakat bu ideolojiler, Avrupalı emperyalist devletlere karşı düşmanlık içinde oldukları sürece onlardan yararlanmak gerekir".[12] 4 Eylül'de Zinovyev, İttihatçıların politikasını mahkûm eden bir önergeyi oylamaya sundu ve kongre üyelerini panislamistlerin tasarılarına karşı uyanık olmaya çağırdı. Bu, Enver'in Bakû'da sunmak istediği siyasal programın reddedilmesiydi.[13]

11 G. Jaschke, a.g.y., s. 41.

12 Zarevand, a.g.e., s. 117.

13 Bakû'dan sonra Enver, Anadolu'nun geri alınmasını hedefleyen Halk Sovyetleri Partisi'ni kurma uğraşına girişecektir. Fakat Kemalistlerin Sakarya zaferinden sonra bu tasarıdan vazgeçmek zorunda kaldı. Komünizmi terkeden Enver, isyancı Basmacılara katıldı. 4 Ağustos 1922'de Afganistan'a geçmeye hazırlandığı sırada, Melkumyan ve küçük birliği tarafından beş muhafızıyla birlikte Buhara'da öldürüldü.

Kemal uyarılmıştı: Sovyetler kendisini sadece yürüttüğü antiemperyalist mücadele çerçevesinde destekleyecek –Ermeni Cumhuriyeti'nin yok edilmesi bu çerçeveye dahildi– ve Türk köylüleri, askerleri ve işçileri arasında kendi propaganda çalışmalarını sürdüreceklerdi.[14] Yani, Kemal 23 Eylül'de Karabekir'e, Ermeni Cumhuriyeti'ne saldırma emri verirken hemen hemen hiç riske girmemiş oluyordu. 60.000 Türk üç cepheden (Kars, Alexandropol ve Ararat'ın güneyinde) Ermenistan ve Nahcıvan'a karşı saldırıya geçti. Kars 30 Eylül'de, Alexandropol'de Kasım başlarında düştü. Kurbanların bilançosu korkunçtu: Sadece Alexandropol'de 60.000 ölü, 38.000 yaralı ve 18.000 esir. Sovyet tarihçileri toplam, ölü sayısının yaklaşık 198.000 ve yağmalamalar sonucunda meydana gelen zararın 18 milyon rubie olduğunu tahmin etmektedirler. (Kars ve Alexandrapol'de nerdeyse her şey götürülmüştü.) Padişah ve Jön Türklerden sonra Kemalistler de bu son katliamı gerçekleştirerek ellerini kana bulamışlardı. (Burada olağanüstü savaş koşulları altında meydana gelen üzücü olaylardan söz edilemez; söz konusu iki kentteki 12.000 ölünün yüzde 80'ini 5-12 yaş arasındaki çocuklar oluşturuyordu.[15] Türkler dehşet verici Ermeni felaketinin son artıklarını da yok etme noktasına gelmişlerdi.

Ankara'daki özel temsilci Mdivani'nin başarısızlıkla sonuçlanan son arabuluculuk girişiminden sonra, Lenin ve Stalin 27 Kasım'da Ermenistan'ın sovyetleştirilmesi kararını

14 Mustafa Suphi 14 temsilciyle birlikte Kasım'da Kars'a gidecekti. Mustafa Suphi'yi Karabekir karşıladı. Fakat, Kemal Türkiye'de bir komünist partisinin varlığına karşıydı. Kısa süre sonra Erzurum'da tutuklanan Mustafa Suphi ve arkadaşları, Rusya'ya gönderilmek üzere Trabzon'dan tekneye bindirildiler. Tekne 28 Ocak 1921'de açık denizde "battı." Bu cinayet, Ruslarla Türkler arasındaki görüşmeleri çok fazla etkilemedi.

15 E. Sarkisyan ve R.Sahakyan, a.g.e., s. 55-56 ve 66.

verdiler.[16] 2 Aralık'ta Taşnak hükümeti –yani Ermeni Cumhuriyeti hükümeti– istifa etti. Ermenistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti kuruldu. Aynı gün, Taşnaklar pratikte Ermenistan'ı bir Türk eyaleti haline getirecek olan Alexandropol Antlaşması'nı imzaladılar. Fakat artık sahnede Kızıl Ordu vardı ve Sovyet hükümeti, istifa etmiş olan hükümetin imzaladığı bu antlaşmayı tanımıyordu. Türklerle görüşmeler yeniden başladı. Bu görüşmeler 16 Mart 1921'de, Brest-Litovsk ve Alexandropol antlaşmalarını yürürlükten kaldıran Moskova Antlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlandı. Rusya, "Misakımilli" ilkelerini kabul ediyordu.

"Madde IV: Antlaşma tarafları, Doğu halklarının ulusal kurtuluş mücadelesiyle Rusya emekçilerinin yeni bir toplumsal düzen için giriştiği mücadele arasında bir süreklilik olduğunu saptarlar. Taraflar, bu halkların özgürlük ve bağımsızlıklarını ve diledikleri hükümet biçimleriyle kendi kendilerini yönetme hakkını resmen onaylarlar".[17] Rusya, Kars ve Ardahan sancağıyla Batum sancağının bir bölümünü Türkiye'ye bırakmıştı; bu 25.000 km²'lik bir alan ve 272.000 nüfus demekti. Sadece Batum limanı, Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti haline gelen Gürcistan'a kalmıştı.[18] Nahcivan ise Azerbaycan'a bağlı özerk bir bölge olmuştu. Rusya, Türkiye'ye ekonomik ve askeri yardım vaat ediyordu.

Bununla birlikte, birkaç bölgesel çatışma daha yaşandı: 17 Mart'ta Batum'a giren Türkler, Kızıl Ordu tarafından şehir dışına çıkarıldılar. Alexandropol'den çekilmelerini 22 Nisan'a kadar geciktirdiler ve yağma ettikleri malların iadesinde güçlük yarattılar. Hâlâ Alexandropol Antlaşması'nda ısrar ediyorlar, üç Trankafkasya delegasyonunun katılımıyla Moskova

16 G. Jaschke, a.g.y., s. 37.

17 A.g.y., s. 38.

18 Sovyet hükümeti bu bölgenin bağımsızlığını tanımış olmasına rağmen, Kızıl Ordu hiçbir uyarı yapmadan iki hafta içinde Gürcistan'ı ele geçirdi.

Antlaşması'nı tasdik edecek Kars Antlaşması'nı imzalamayı erteliyorlardı.[19]

13 Ekim 1921'de, Kars Antlaşması Ermeni sorununa son noktayı koydu. Türkiye'ye ayrıca Iğdır, yani Ararat bölgesi verilmişti. Türkiye Ermeni şehri Ani'den vazgeçmek istemiyordu, Karabağ ise Azerbaycan himayesi altında özerk bir bölge olmuştu. Böylece, Türkiye 1878 öncesindeki sınırlarına kavuşuyordu. Daire tamamlanmıştı. Sovyetler Ermeni sorununda geriye çekilmişlerdi. Ermeni Cumhuriyeti, Rusya ile Türkiye arasındaki sınır pazarlığı sırasında ortadan kalkacaktı. Kemal, Yunan ordusuna yönelebilmek için hem doğu sınırındaki bu bariyere, hem de Rusların mali ve askerî yardımlarına gereksinim duymaktaydı. Ocak 1921'de İnönü yakınlarında bir zafer daha elde edilmiş ve Sakarya muharebesi ancak 13 Eylül'de sona ermişti. Bütün Anadolu'dan geri çekilen Yunanlılar, Kemalist birliklerin son bir katliamla şehirdeki Rum ve Ermenileri yok edecekleri İzmir'i 1922 yılında terk etmek zorunda kalmışlardı.

1923 Eylül'ünde Lozan'dan muzaffer çıkan Kemal'di. Sevr Antlaşması'nın hükümleri Türkler yararına düzeltildi. "Tarih bu antlaşmada "Ermenistan" sözünü boşuna arayacaktır" (Winston Churchill).

Soykırım tamamlanmıştı. Bu suç hiçbir zaman yargılanmadı. İttihatçılar davasının hükmünü Ermeni intikamcıları infaz edecekti. Talat 15 Mart 1921'de Berlin'de Salomon Tehliryan tarafından, Said Halim 6 Aralık'ta Roma'da Arşhavir Şirakyak tarafından, Bahaaddin Şakir ve Cemal Azmi (Konya Valisi) 17 Nisan 1922'de Berlin'de Aram Erkanyan ve Arşhavir Şirakyan tarafından, Cemal 25 Temmuz'da Tiflis'te Petros Der Boğosyan ve Ardaşes Kevorgyan tarafından öldürüldüler.

19 Moskova Antlaşması'nın 15. maddesi, üç Transkafkasya cumhuriyetinin antlaşmayı onaylamasını öngörüyordu. Kemalistler, Ermenileri diğer iki delegasyondan ayırmaya çabaladılarsa da Sovyet temsilcileri taviz vermediler.

Nazım ise 1926 yılında Mustafa Kemal tarafından, kendisinin hayatına kasteden bir komploya katıldığı gerekçesiyle idam ettirildi. Pantürkistlerin dörtlüsü (Ağaoğlu, Hüseyinzade, Akçura ve Gökalp) daha sonraları ecelleriyle öldüler.

Bir milyonu aşkın katliam kurbanına karşılık, bir avuç katil. Burada hesap tutmuyor. Soykırım söz konusuysa, hesap hiçbir zaman tutmayacaktır. Eğer göze göz dişe diş öc almak istenirse, trajik bir yanlış yapılmış olur. Nurnberg Almanya'nın onurunu temizleyemedi; sadece Nazizm fenomeninin anlaşılmasına katkıda bulundu. Willy Brandt Varşova'da Nazi kurbanlarının anıtı önünde diz çökerek, Almanya için, Nazi kasaplarını mahkûm eden yüzlerce hükümden daha çok şey yapmıştır. Eichmann Davası soykırımın iğrenç boyutlarının nereye kadar varabileceğini gösterdi. Olayın bilinmesini sağlamak, cezalandırmaktan daha önemlidir. Suçun işlenmesinin üzerinden 60 yıl geçtikten sonra kimi cezalandıracaksınız? Babaların suçu oğullarına yüklenemez, ama oğulları da bu suçu savunmamalıdır.(*)

Yarım yüzyıldan fazla bir zaman geçti. Bugün Ermenilerin dörtte üçü Sovyetler Birliği'nde, geriye kalan bölümü diasporada yaşıyor. Bazıları açısından Sovyet Ermenistanı, cellatların elinden *in extremis* (ölüm döşeğindeyken-Ed) koparılıp alman Ermeni vatanını temsil etmektedir. Başka bazıları ise, boşu boşuna doğu vilayetleri ve Kilikya bölgesini talep etmektedirler –bugün Erivan'da, yarın Van'da. Fakat bütün Ermeniler –böyle bir talebi olmayan Ermeni değildir– ölülerine layık bir amt dikmek, yani olayların kendi tarihsel gerçekliği içinde kabul edilmesini sağlamak istiyorlar. Türk hükümeti bu hususta tam bir tarih terörizmi uygulamaktadır. Türk tarihçiler, gerçekleri kendi inandırıcılıklarım ortadan kaldıracak biçimde çarpıtmakta ve tahrif etmektedirler; yapıtları Ermeni sorunuyla ilgili öylesine düzmece bilgilerle doludur ki, bu da onları kaynak olarak kullanılamaz hale getirmektedir. Ermeni

* Bu değerlendirme hâlâ büyük önem taşıyor. (y.n.)

halkını yok etmiş olmakla yetinmeyen T.C. Hükümeti, bu halkı ayrıca aşağılamakta ve hakaret etmektedir. Ne var ki gerçekler inatçıdır. Bu soykırımın anıları silinmez. Günün birinde Türkler, Ermeni dosyasını yeniden açmak ve olup bitenleri soğukkanlı ve önyargısız biçimde değerlendirmek zorunda kalacaklardır. Türk haftalık dergisi *Politika*'da Kasım 1975 başında Ali Talat imzasıyla yayınlanan –ne simgesel bir imza– makalede, bir diyolog başlangıcını yakalamak olasıdır: "Bugün yurtdışında yaşayan Ermeniler tarafından yürütülen Türkiye karşıtı propagandadan şikayetçiyiz. Gelin bu Ermeni sorununu bir de başka bir bakış açısından ele alalım. Gerçekten de Amerika ve Batı Avrupa'da yaşayan Ermeni cemaatleri ve örgütleri aralıksız şekilde 1915'de yapılan katliamlar üzerinde durmakta ve Türkiye'yi soykırım yapmış olmakla suçlamaktadırlar. Bu durum Türkiye'nin Batı dünyasındaki görüntüsünü zedelemektedir. Koşullar ne olmuş olursa olsun...yadsınamaz bir gerçek vardır. 1915 yılında Anadolu'da yüz binlerce Ermeni hayatını yitirmiştir. Her şeye rağmen bu olayların doğrudan tek sorumlusu İttihatçılardır. Peki şimdi elli iki yaşına basmış Türkiye Cumhuriyeti İttihat'ın suçunu taşımaya devam mı edecek? Bunu ne akıl ne de mantık kabul eder. Bugün hiç kimse Doğu ya da Batı Almanya'dan Nazi katliamlarının hesabını sormuyor. Hiç kimse Amerikalıların milyonlarca Kızılderiliyi yok etmesinin sorumluluğunu Başkan Ford'a yüklemiyor. Amerikan hükümeti olanları inkâr etmiyor ve gerçekleri tersyüz etmeye kalkmıyor. Almanların Yahudi katliamlarıyla ilgili tavrı da böyledir. Her yerde, her vesileyle Türk düşmanlığı görmek yerine, biraz daha mantıklı düşünmek daha doğru olmaz mı? Bunu yapmasaydık, yabancı ülkelere karşı kendimizi daha iyi savunabilirdik. Önümüzdeki sorun, 60 yıldan fazla bir süredir varlığını sürdüren Ermeni sorunudur."

Daha fazla beklemeye gerek var mı? Aşılmaz bir suskunluk duvarı Ermeni ve Türk halklarını birbirinden ayırmaktadır. Bu duvar yıkılmalı ve yerini tarihsel bir tartışma ortamına bırakmalıdır. Bu kitabı yazmaktaki tek amacım, bu tartışmanın başlamasına katkıda bulunmaktan ibarettir.

TERNON / ZARAKOLU
DAVA DOSYASI

Mahkeme Belgeleri

T.C. İSTANBUL
DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ
CUHURİYET BAŞSAVCILIĞI

Hazırlık No: 1994/14

İSTANBUL ( ) NOLU DGM. YEDEK ÜYELİĞİNE

BELGE ULUSLAR ARASI YAYINCILIK adlı şirket tarafından Kasım 1993 tarihinde Belge yayınlarının 196. kitabı olarak yayınlanan YVES TERNON tarafından kaleme alınan ve Emirhan Oğuz tarafından Türkçeleştirilen **"ERMENİ TABUSU"** adlı kitap ilişiktedir.

Söz konusu yayının 15, 79, 111, 116, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 130, 131, 141, 146, 149, 150, 207, 208, 251, 256, 282, 287, 301, 307 ve 316. sayfalarındaki tarafımızdan altı çizilen bölümlerde ve kitabın bütününde **ırk ve bölge farklılığı gözetilerek halkı kin ve düşmanlığa açıkça tahrik edildiği,**

Yayının 22, 23, 62, 81, 83, 86 ve 358. sayfalarında tarafımızdan atlı çizilen bölümlerde ve bütün itibarı ile 3713 Sayılı Yasanın 8/1 maddesinde yazılı **Devletin bölünmezliği aleyhinde propaganda suçunun işlendiği** anlaşıldığından, gerekli soruşturma açılmıştır.

Belirtilen nedenle söz konusu yayının Anayasa'nın 28 CMUK 86 ve 5680 sayılı basın yasasının ek 1 maddeleri gereğince **toplatılmasına** karar verilmesi kamu adıyla talep olunur. *5.1.1994*

Mehmet DEMİRCİ
İst. DGM. C. Savcısı
22080

T.C. İSTANBUL
3 NOLU DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ

MÜTEFERRİK KARAR

MÜT-KARAR NO :1994/6
HAZIRLIK NO : 1994/14
HAKİM : Uçkun Bike 19036
KATİP : Tülay Aydın

İstanbul DGM. C. Başsavcılığını'mn 5.1.1994 tarih ve 1994/14 Hz. Sayılı yazısı ile İstanbul'da BELGE ULUSLAR ARASI YAYINCILIK adlı şirket tarafından Kasım 1993 tarihinde Belge yayınlarının 196. kitabı olarak yayınlanan YVES TERNON tarafından kaleme alınan ve Emirhan Oğuz tarafından Türkçeleştirilen "ERMENİ TABUSU" adlı kitabın,

15, 79, 111, 116, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 130, 131, 141, 146, 149, 150, 207, 208, 251, 256, 282, 287, 301, 307 ve 316. sayfalarındaki C.Başsacılığı tarafından altı çizilen bölümlerde ve kitabın bütününde **ırk ve bölge farklılığı gözetilerek halkı kin ve düşmanlığa açıkça tahrik edildiği,**

Yayının 22, 23, 62, 81, 83, 86 ve 358. Sayfalarında C. Başsacılığı tarafından atlı çizilen bölümlerde ve bütün itibarı ile 3713 Sayılı Yasanın 8/1 maddesinde yazılı **Devletin bölünmezliği aleyhinde propaganda suçunun işlendiği** gerekçesiyle söz konusu yayının Anayasa'nın 28 CMUK 86 ve 5680 sayılı basın yasasının ek 1 maddeleri gereğince toplatılmasına karar verilmesi talep edilmiş olmakla yayın incelendi.

GEREĞİ DÜŞÜNÜLDÜ:

İstanbul'da yayınlanan Ermeni Tabusu isimli yayının Kasım 1993 tarihinde ve 196. Sayısında yer alan ve İstanbul DGM. C. Başsavcılığı yukarıdaki istek yazısında belirtilen yazıların içeriklerine göre talep yasal ve yerinde görüldüğünden anılan kitabın Anayasa'nın 28 CMUK 86 ve 5680 sayılı basın yasasının ek 1 maddeleri gereğince TOPLATILMASINA,

Karardan yeteri kadar örneğin evrakla birlikte İstanbul DGM. C. Başsavcılığına gönderilmesine,

Karardan bir örneğin yayın sahibine Savcılık kanalı ile tebliğine,

Evrak üzerinde yapılan inceleme sonucu itirazı kabil olmak üzere karar verildi. 5.1.1994

Katip

Hakim
19036

TUTANAK

İlimizde faaliyet gösteren Belge Yayıncılık tarafından yayınlanan ve Kasım 1993 tarihinde 196. kitabı olarak yayınlanan ve Yves Ternon tarafından kaleme alınan, Emirhan Oğuz tarafından Türkçeleştirilan "ERMENİ TABUSU" isimli kitap İst. 3. Nolu DGM Bşk.nın 05. 02. 1994 tarih ve 1994/6 müt. Sayılı yazılan ile toplatılmasına ve gelen iadelerinde İst. Emniyet Güvenlik Şb. Müd.'ne gönderilmesi hususu yayınevi sahibi Ayşe Nur Zarakolu'na tebliğ edilmiş olup kararın bir suretide kendisine verilmiştir.

Bu ve konu kitaptan =1500= adet bastırdıklarını, dağıtımını kendilerinin yaptığını, kontrol de ise =65= adet bulunmuş, bulunan yayınlar karar gereği tarafımızdan zapt edilmiş kontrolden dolayı zarar ve ziyanlarının olup olmadığı sorulduğunda, yoktur demesi üzerine iş bu tutanak mahallinde tanzimle imza altına alındı. 05.01.1994

P.M.	**P.M.**	**Ayşe Nur Zarakolu**
15507	13488	Yayınevi Sahibi

T.C. İSTANBUL
DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ
CUMHURİYET BAŞSAVCILIĞI

Hazırlık No: 1994/14

SANIK: AYŞE NUR ZARAKOLU, Muhittin ve Emine Lamia kizı 1946 doğumlu, Tokat İli Niksar ilçesi Cedit Mahallesi C.62 S.4/2 K.4 sırada nüfusa kayıtlı olup, Küçükyalı Sürreyyapaşa Sokak 14/1 adresinde oturur, suçu anlatıldı, savunması soruldu.

Ben Belge Yayınları adlı yayım şirketinin sahibiyim. Atılı suçlamayı kabul etmiyorum. Sahibi olduğum yayınevi tarafından Yves Ternon isimli şahıs tarafından kaleme alınan ve yurtdışında bulunan Emirhan Oğuz tarafından çevirisi yapılarak bana gönderilen bu yayının ERMENİ TABUSU adı altında yayınladım. Çevirmenin açık kimliğini ve adresini mahkemede açıklayacağım. **Kitap bütünü ile bilimsel bir incelemeden oluşmuştur. Ben tüm soykırımlara karşı olan bir kişiyim. Türkiye Cumhuriyeti de 1948 yılında BM'in onayladığı Soykırım Sözleşmesini derhal kabul etmiştir. Ermeni Soykırımını siyasal ya da ideolojik gerekçelerle bunun dışında tutamayız. Bu kitap bu Uluslararası Sözleşmenin belirlediği çerçevede hazırlanmış akademik bir çahşmadır. Bunun dışında savunma olarak başka bir husus söylemiyorum.** Diyeceğim bundan ibarettir dedi, beyanı okundu doğruluğunu imzası ile tasdik etti. *31.1.1994*

İstanbul DGM.C. Savcısı	Katibe	Sanık
22080	**33**	**Ayşe Nur Zarakolu**

T.C. İSTANBUL
DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ
CUMHURİYET BAŞSAVCILIĞI

ACELE

Hazırlık No: 1994/14

İSTANBUL GÜVENLİK ŞUBE MÜDÜRLÜĞÜNE

İstanbul Başmüsahip Sokak Talas Han 16/302 Cağaloğlu adresinde bulunan BELGE ULUSLARARASI YAYINCILIK sahibi ile bu yayınevi tarafından basılan Ermeni Tabusu isimli kitabın çevirmeni olan Emirhan Oğuz'un 7 gün içinde hüviyet cüzdanları ile birlikte Savcılığımızda hazır bulundurulmalarının temini rica olunur. *5.1.1994*

İstanbul DGM. C. Savcısı
22080

T.C. İSTANBUL
DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ
CUMHURİYET BAŞSAVCILIĞI

Hazırlık No: 1994/14

İSTANBUL ( ) NOLU DGM. YEDEK ÜYELİĞİNE

Sahibi olduğu BELGE yayınları tarafından yayınlanan "ERMENİ TABUSU" adlı kitapta 3713 Sayılı Yasanın 8 maddesine aykırı olarak **Devletin bölünmezliği aleyhinde propaganda** yapmak ve **ırk farkı güderek insanları kin ve düşmanlığa tahrik etmek** suçlarından sanık yayınevi sahibi Tokat İli Niksar İlçesi Cedit Mahallesi nüfusuna kayıtlı Muhittin kızı 1946 doğumlu AYŞE NUR ZARAKOLU hakkında düzenlenen soruşturma evrakı ile birlikte gönderilmiştir.

Sorgusunun yapılarak, atılı suçların niteliği ve delil durumu nazara alınarak **TUTUKLANMASINA** karar verilmesi kamu adına talep olunur. *31.1.1994*

Mehmet Demirci
İstanbul Devlet Güvenlik Mahkemesi
Cumhuriyet Savcısı

T.C. İSTANBUL
3 NOLU DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ

SORGU TUTANAĞI

SORGU NO :1994/10
HAZIRLIK NO : 1994/14
HÂKİM : İdris Karaçuha
KÂTİP : Nurşen Sağlam

İstanbul DGM. C. Başsavcılığının 1994/14 Hz. ve 31.1.1994 tarihli müzekkeresi ile Ermeni Tabusu adlı kitap ve bu kitabın yayınlanmasını sağlayan Muhittin kızı, 1946 Doğ. Ayşe Nur Zarakolu gönderilen sorgusunun yapılıp atılı suçtan tutuklanması talep edilmekle sanık huzura alınıp, hüviyetinin tesbitine geçildi. Sanığın suçu anlatıldı. Sorgusunun tasbitine geçildi.

SANIK SORGUSUNDA / Ben bu hususta daha önce C. Başsavcılığında ifade vermiştim. Aynen tekrar ediyorum. Benim yayınladığım ***Ermeni Tabusu*** **adlı kitap tarihi bir kitaptır**. Yayıncı olarak ben bunu yayınladım. Çevirmenin adresini de ilk duruşmada tespit ederek bildireceğim. Kitapta suç unsuru yoktur. Ben insanları birbirlerine düşmanlığa tahrik etmek kastı ile bu kitabı yayınlamadım, aksine tarihi bir belge olarak yayınladım. Türkiye Cumhuriyeti de 1948 BM Soykırım Sözleşmesini kabul etmiş ve bu Meclis tarafından onaylanmıştır. Tarihsel gerçekleri anlatmak bir suç teşkil etmez. Hele "terör suçu" asla. **Suçsuzum. Serbest bırakılmamı istiyorum** dedi.

C. Savcılığındaki ifadesi okundu. Soruldu. Doğrudur, bana aittir dedi. Tüm evrak tetkik edildi.

GEREĞİ DÜŞÜNÜLDÜ

Sanığa isnat edilen suçun vasıf ve mahiyeti ve sanığın sabit ikametgahı oluşu nazara alınarak tutuklanmasına yer olmadığına serbest bırakılmasına, evrakın ikmali için DGM. C. Başsavcılığına tedvine itirazı kabil olmak üzere karar verildi. *31.1.1994*

Katip Hakim

T.C. İSTANBUL
DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ
CUMHURİYET BAŞSAVCILIĞI

Hazırlık No :1994/14
Esas No : 1994/128
İddia No : 1994/126

İDDİANAME

İSTANBUL ( ) NOLU DGM. BAŞKANLIĞINA

DAVACI: K.H

SANIK: AYŞE NUR ZARAKOLU, Muhittin ve Emine Lamia kızı 1946 doğumlu, Tokat İli Niksar ilçesi Cedit Mahallesi C.62 S.4/2 K.4 sırada nüfusa kayıtlı olup, Küçükyalı Sürreyyapaşa Sokak 14/1 adresinde oturur, Cağaloğlu Başmüsahip Sokak Talas Han 16/302 adresinde bulunan Belge Uluslararası Yayıncılık sahibi.

SUÇ: Basın yolu ile ırk farklılığı gözeterek halkı kin ve düşmanlığa açıken tahrik etmek ve devletin bölünmezliği aleyhinde propaganda yapmak.

SUÇ TARİHİ: Kasım 1993

HAZIRLIK EVRAKININ İNCELENMESİNE

Yukarıda kimliği yazılı olan sanığın sahip olduğu "BELGE ULUSLARARASI YAYINCILIK" adlı yayın şirketinden "ERMENİ TABUSU" adlı ile basım ve dağıtılmasını gerçekleştirdiği kitabın tarama sırasında altı çizilen 15, 79, 111, 116, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 130, 131, 141, 146, 149, 150,

207, 208, 251, 256, 282, 287, 301, 307 ve 316. Sayfalarındaki alıntılarında ve bu alıntıların yer aldığı bölümlerinin bütününde, **tarihsel gerçeklere aykırı olarak** *Türklerin değişik dönemlerde* **Ermenilere soykırım uyguladığı** iddialarına yer verilmek suretiyle ırk farklılığı gözeterek halkı kin ve düşmanlığa açıken tahrik etmek suçunun yayın yolu ile işlendiği.

Aynı eserin 22, 23, 62, 81, 83, 86 ve 358. sayfalarında tarafımızdan atlı çizilen alıntılarda ve bu alıntıların yer aldığı bölümlerin bütününde **Ülkemizin bir kısım toprakları için "KÜRDİSTAN"** ve **"TÜRK ERMENİSTANI"** nitelendirilmeleri yapılmak sureti ile Türkiye Cumhuriyeti Devletinin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünü bozmaya hedef alan propagandanın yayın yolu ile yapıldığı söz konusu kitabın incelenmesinden anlaşılmıştır.

Sanık hakkındaki yargılamanın 2845 Sayılı Yasanın 20 maddesi gereğince Mahkemenizde yapılarak,

1- Irk farklılığı gözeterek halkı kin ve düşmanlığa açıken tahrik etmek suçundan dolayı TCK nun 312/2-son maddesi,

2- Devletin bölünmezliği aleyhinden dolayı propaganda yapmak suçundan 3713 Sayılı Yasanın 8/1-2 maddesi ile cezalandırılmasına,

3- Emanetin 1994/11 sırasında kayıtlı ve İstanbul 3 Nolu DGM nin 5.1.1994 gün ve 1994/6 Müt. sayılı kararı ile toplatılmasına karar verilen kitapların TCK nun 36 maddesi uyarınca **zoralımına** karar verilmesi kamu adına iddia ve talep olunur. *2.2.1994*

Mehmet DEMİRCİ
İstanbul Devlet Güvenlik Mahkemesi
Cumhuriyet Savcısı
22030

T.C. İSTANBUL
4. NOLU DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ BAŞKANLIĞI

Esas No : 1994/91

TENSİP TUTANAĞI

BAŞKAN : Vedat Yılmazabdurrahmanoğlu 23083
ÜYE : Uğur Çorumluoğlu 20793
ÜYE : Hak. Yb. İ. Hilmi Karagözlü 974/Yd. 11
KATİP : Menşure Gültekin

Basın yolu ile ırk farklılığı gözeterek halkı kin ve düşmanlığa açıkça tahrik etmek ve devletin bölünmezliği aleyhinde propaganda yapmak suçundan sanık AYŞE NUR ZARAKOLU hakkında İstanbul Devlet Güvenlik Mahkemesi C. Başsavcılığının 2.2.1994 tarihli iddianamesiyle mahkememize kamu davası açılmakla, esas defterinin 1994791 sırasına kayıt edilmekle, 2845 sayılı yasa uyarınca duruşma icrasına karar verilerek dosya tetkik edildi.

GEREĞİ DÜŞÜNÜLDÜ

1- Sanığın iddianame örneği eklemek suretiyle duruşmada hazır bulundurulması için C. Savcılığına yazı yazılmasına,

2- Sanığın doğum ve sabıka kaydının celbine,

3- Duruşmanın bu nedenlerle 28/3/1994 günü saat: 10:00'a bırakılmasına oybirliği ile karar verilerek tensip kılındı. *8.2.1994*

Başkan	Üye	Üye	Katip
23083	**20793**	**974/Y.d. 11**	

TUTANAK

İst. DGM C. Başsavcılığının 05.01.1994 tarih ve sayılı yazıları ile ilimizde faaliyet gösteren Belge Uluslararası Yayıncılık'ın sahibi ile **Ermeni Tabusu** adlı kitabının çevirmeni olan Emirhan Oğuz'un ifadelerine başvurulması müracaatlarınızı temini istenilmiş, konu ile ilgili yayınevine gelinmiş, yayınevinin sahibi Ayşe Nur Zarakolu'ndan Emirhan Oğuz sorulmuş, adı geçen ve halihazırda toplatılama kararı verilen **Ermeni Tabusu** isimli kitap ile ilgili Savcılığa ifade verdiğini, ifadesinde Emirhan Oğuz'la ilgili bilgileri ilk duruşma vereceğini A. Nur Zarakolu beyan etmiş olup, iş bu mahallinde tanzimle imza altına alındı. *01.03.1994*

P.M	P.M	A. Nur Zarakolu
15507	**13485**	yayınevi sahibi

T.C. İSTANBUL VALİLİĞİ
Emniyet Müdürlüğü

Sayı : B.05. 1. EGM. 4. 34. 00. 12. 04. 1. 94/568
Konu : Emirhan Oğuz

İSTANBUL DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ
CUMHURİYET BAŞSAVCILIĞINA

İLGİ: 5.1.1994 GÜN VE 1994 /14 Hz. sayılı yazınız.

İlgi sayılı yazınızla ERMENİ TABUSU isimli kitapla ilgili olarak BELGE ULUSLARARASI YAYINCILIK sahibinin ve kitabın çevirmeni Emirhan Oğuz'un müracaatları istenildiğinden söz konusu yayınevinin idarehanesine gidilmiş, yayınevi sahibi Ayşe Nur Zarakolu bahse konu kitapla ilgili olarak Savcılığa ifade verdiğini ifadesinde ise Emirhan Oğuz'la ilgili bilgileri ilk duruşmada vereceğini belirtmiş olduğunu beyan etmesi sonucu tanzim edilen tutanak yazınız ekinde gönderilmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

EKİ: 1 Adet

İsmet Taşhan
3. Sınıf Emniyet Müdürü
Güvenlik Şube Müdürü

T.C. İSTANBUL
4. NOLU DGM BAŞKANLIĞI

Esas No : 1994/91

BAŞKAN : Vedat Yılmazabdurrahmanoğlu [23083]
ÜYE : Uğur Çorumluoğlu [20793]
ÜYE : Hak. Yb. İ. Hilmi Karagözlü [974/Yd. 11]
C. SAVCISI : Muzaffer Yalçın [20840]
KATİP : Sabire Ayaroğlu
C. TARİHİ : 28.3.1994

Duruşmanın bırakıldığı belli gün ve saatte celse açıldı.

Sanık gelemdi. Açık duruşmaya başlandı. Sanığın doğum kaydının gönderildiği, ayrıca sabıka kaydının geldiği görüldü. İddianame tebliği için ve sanığın duruşmada hazır bulundurulması için yazılan müzekkereye cevap yok.

G.D. TALEP GİBİ.

1- Sanığın iddianame tebliği ile celbi için C. Savcılığına tekrar müzekkere yazılmasına,

2- Bu nedenlerle duruşmanın 18.5.1994 günü saat: 11.10'a bırakılmasına oybirliğiyle karar verildi. *28.3.1994*

Başkan	Üye	Üye	Katip
23083	**20793**	**974/Y.d. 11**	

T.C. İSTANBUL
4. NOLU DGM BAŞKANLIĞI

Esas No : 1994/91

BAŞKAN : Vedat Yılmazabdurrahmanoğlu [23083]
ÜYE : Dz. Hak. Alb. Yılmaz Güner [966/471]
ÜYE : Uğur Çorumluoğlu [20793]
C. SAVCISI : Muzaffer Yalçın [20840]
KATİP : Sabire Ayaroğlu
C. TARİHİ : 18.5.1994

Duruşmanın bırakıldığı belli gün ve saatte celse açıldı.

Başka suçtan tutuklu sanık cezaevinden getirilmekle bağımsız olarak mahsus yerine alındı. Sanık Müdafii Av. Kemal Işkın Keleşoğlu geldi. Açık duruşmaya başlandı. Sanık Müdafii daha önce vekâletnamemizi vermiştik dedi.

Sanık Ayşe Nur Zarakolu: Muhittin kızı, Emine-Lamis'den olma, 1946 d.lu, Tokat, Niksar ilçesi, Cedit mahallesi nüfusuna kayıtlı olup, iddianamede gösterilen adreste oturur. Ve halen başka suçtan İSTANBUL KAPALI CEZAEVİNDE HÜKÜMLÜ(*) evli, 2 çocuklu, okur yazar, yayınevi sahibi, sabıkasız,

Sanığa İst. DGM. C.Başsavcılığının iddianame ekleri okundu. Müsnet suçları anlatıldı. Sanıktan savunma ve delilleri soruldu.

Ayşe Nur Zarakolu: **Ben bu kitabımda Osmanlı Döneminde Ermenilere yapılan soykırımı anlattım. Bu kitapta bir soykırım anlatılmaktadır.** Ben yayınevinin sahibiyim. Kitabın yazarı başkasıdır. Kitap çeviridir. **Tarihi gerçeklerin bu şekilde yazılmasından onur duyuyorum. Ancak bunun yargılanmasından dolayı da utanç duyuyorum** dedi. Bu yargılamanın T.C.'nin iç hukuku açısından da geçerli olması gereken, 1948 BM Konvansiyonu çerçevesinde yapılmasını talep ediyorum.

Sanığa önceki savunmaları okundu. Soruldu: Benzer olduğu görüldü.

* A. N. Zarakolu, o sırada İsmail Beşikci'nin *Cumhuriyet Halk Fırkası Programı ve Kürt Sorunu* adlı kitabının yayıncısı olarak aldığı 6 ay hapis cezasının infazı nedeniyle Bayrampaşa cezaevinde bulunuyordu. (y.n.)

Sanık devamla ben başka bir kitap nedeniyle yayınevi sahibi olarak ceza aldım ve hapis cezasını yatmaktayım. **Bu tür uygulamaları ve verilen bu kararları protesto ediyorum.** Ayrıca dava konusu olan bu kitap yabancı yayınevi tarafından basılmıştır. Ve yazarının adresini bildirmem mümkün değildir. Biz yayınevi olarak sadece tercüme işlemi yaptık, dedi.

Sanığa bu celse gelen nüfus kaydı ve önce gelen sabıka kaydı okundu, soruldu. Doğrudur okunan kayıtlar bana aittir, dedi.

Sanık Müdafii: Sözü edilen kitabın yazarı kitabın üzerinde de yazılı olduğu gibi Fransız bir yazardır. Bu şahsın adresini konsolosluk aracılı ile tespit edip mahkemeye de bildirebilirdik. Ancak Yabancı Basın Organı ile A. Kadir Konuk arasında bu kitabın tercümesi için yapılan anlaşmanın bir suretini ibraz ediyoruz. Ancak kitabın ad olarak Emirhan Oğuz isminde aslında A.Kadir Konuk tarafından tercüme yapılmış olup, müvekkilim sahibi olduğu yayınevi tarafından da yayınlanmıştır. Ancak yazarın özellikle kitabın orjinal adı ile yazarın konsolosluktan sorulmak suretiyle adresinin mahkemenizce tetkik edilebilir dedi.

İddianamede sanığın ana adı: nüfus kaydına uygun olarak Elden C. Savcısına düzelttirildi.

İddia Makamı: Sanığın savunmasına ve gelen kayıtlara bir diyeceğimiz yoktur. Mutalamızı sunmak için mehil talep ediyoruz dedi.

G.D.: TALEP GİBİ

1- Dosyanın mutalasını hazırlaması için C. Savcılığına devrine,

2- Başka suçtan hükümlü sanığa duruşmada hazır bulundurulması için C. Sacılığına yazı yazılmasına,

3- Yazarın mahkemece araştırılması için sanık Müdafii'nin taleplerinin Basın Y. 16. Maddesi hükümleri gereğince REDDİNE

Bu nedenlerle duruşmanın 4.7.1994 günü saat: 14:00'e bırakılmasına oybirliği ile karar verildi. *18.5.1994*

Başkan	Üye	Üye	Katip
23083	**966/471**	**20793**	

T.C. İSTANBUL
4. NOLU DGM BAŞKANLIĞI

Esas No : 1994/91

BAŞKAN : Vedat Yılmazabdurrahmanoğlu [23083]
ÜYE : Dz. Hak. Alb. Yılmaz Güner [966/471]
ÜYE : Uğur Çorumluoğlu [20793]
C. SAVCISI : Ali Yorulmaz [23783]
KATİP : Gülümser Eker
C. TARİHİ : 4.7.1994

Duruşmanın bırakıldığı belli gün ve saatte celse açıldı.

Başka suçtan tutuklu sanık Ayşe Nur Zarakolu **cezaevinden getirilerek bağsız olarak** mahsuz yerine alındı. Sanık Müdafii Av. Cemal Keleşoğlu geldi. Açık duruşmaya başlandı.

Delillerin toplanmış olduğu görüldü.

Sanıklar müdafii bu arada söz aldı. Yazarla ilgili daha doğrusu çevirmenle ilgili olarak bir yazıyı ibraz ediyorum ve adresini de belirtir yazıyı ibraz etti, dosyasına kondu.

Dosyanın incelenmesinde geçen celse yazarın araştırılması konusunda sanık müdafiinin talebi konusunda karar verilmiş olduğu görüldü.

İddia Makamı: Soruşturmanın genişletilmesi talebimiz yoktur, esas hakkında mütala vereceğiz dedi devamla. Geçen oturumda verilen mütalaya kısmen katılıyoruz. İstanbul da Belge Uluslararası Yayıncılık şirketinin sahibi olan Sanığın yayınladığı **Ermeni Tabusu** adlı kitabın 22-23-62-81-83-86 ve 358 sayfalarında belirtilen yazıların T.C. devletinin toprak bütünlüğü içerisinde **ayrı bir Kürdistan devletinin varlığından (!!!) söz edilmek suretiyle devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez**

bütünlüğü aleyhine bölücülük propagandası yapıldığı anlaşılmakla sanığın eylemine uyan 3713 sayılı 8/1 ve TCK'nın 36 maddesi gereğince cezalandırılmasına sanık hakkında ayrıca TCK 312/2-3 maddelerinden cezalandırılması istenmiş ise de yazının daha doğrusu kitabın içerisindeki sözlerin aynı amaç ve kasıtla yazıldığı ve bu suçun unsurlarının oluşmadığı ayrıca TCK'nın 79. Maddesinin nazara alınmak suretiyle sanık hakkında TCK'nın 312/2-3 maddelerinden açılan kamu davasında ceza tertibine mahal olmadığına karar verilmesi kamu adına talep ve mütala olunur dedi.

Sanık ve sanık müdafii: Savunmamızı yazılı olarak hazırlayacağız, iddia makamının bu konudaki mütalaasına katılmamız mümkün değil savunmamızı hazırlamamız için mehil verilsin dedi.

Sanıktan soruldu: Gelecek duruşmalara gelmek istemiyorum ve gelmeyeceğim. DGM'yi boykotuna ilişkin kararına bende katılıyorum dedi.

G.G.D TELEP GİBİ

1- Savunmalarını hazırlamaları için sanık müdafiine gelecek celseye kadar talebi üzerine mehil verilmesine,

2- Başka suçtan tutuklu sanığın [yanlış oldu] **hükümlü** sanığın duruşmaya gelmek istemesi halinde duruşmada hazır bulundurulması için C. Sav. Yazı yazılmasına,

Bu nedenlerle duruşmanın 31.8.1994 günü saat: 14:55'e bırakılmasına oybirliği ile karar verildi. *4.7.1994*

Başkan	Üye	Üye	Katip
23083	**966/471**	**20793**	

4 NOLU
DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ
SAYIN BAŞKANLIĞI'NA
İSTANBUL

Dosya no :1994/91
27.7.1994

SANIK : AYŞENUR ZARAKOLU
VEKİLİ : Av. Kemal Keleşoğlu
KONUSU : BİRLEŞTİRME TALEBİDİR.

Müvekkilem Ayşenur Zarakolu hakkında, İstanbul Devlet Güvenlik Mahkemesinde, 3713 S.Yasaya aykırılıktan çeşitli davalar açılmış ve bu davalar halen sürmektedir.

Bu davalar;

1- İstanbul DGM.2 No.lu Heyetince görülmekte olan 1993/261 E.Sayılı dosya,

2- İstanbul DGM.5 No.lu Heyetince görülmekte olan 1994/99 E.Sayılı dosya,

ve Sayın Heyetinizce görülmekte olan,1994/175 E Sayılı dosya ve 1994/91 E.Sayılı bu dava dosyasıdır.

Açılmış ve sürmekte olan bu dört (4) dava da, müvekkileme isnat edilen suç, 3713 S.Yasanın 8.maddesinin hükümlerini ihlal etme iddiasıdır.

Bu nedenle, Devlet Güvenlik Mahkemelerinin Kurul ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun'nun 1. ve 2. Maddeleri ve CMUK.'nun 3. maddesi " Bir kimse birkaç suçla... sanık bulunursa irtibat var sayılır." hükmü uyarınca ve CMUK'n 230. maddesi "Mahkeme, bakmakta olduğu birkaç dava arasında irtibat görürse... bu davaların birleştirilmesine karar verebilir." hükmü uyarınca, bu davaların birleştirilmesi gerekmektedir.

Bu nedenle, müvekkilem hakkında, açılmış ve derdest olan bu davaların BİRLEŞTİRİLMESİNE karar verilmesini vekaleten talep ve arz ederim.

Saygılarımla. Av. Kemal Keleşoğlu

T.C. İSTANBUL
4. NOLU DGM BAŞKANLIĞI

Esas No : 1994/91

BAŞKAN : Hak. Alb. Mustafa Uğur [971/Yd. 8]
ÜYE : Uğur Çorumluoğlu [20793]
ÜYE : Selehattin Çetin [22955]
C. SAVCISI : Muzaffer Yalçın [20840]
KATİP : Songül Uysal
C. TARİHİ : 31.8.1994

Duruşmanın bırakıldığı belli gün ve saatte celse açıldı.

Yoklama yapıldı. Başka suçtan tutuklu sanık gelmedi. Sanık vekili de gelmedi. Mazeret dilekçesi verdiği anlaşıldı. Açık duruşmaya başlandı.

Mahkeme başkanı izinli olduğu için heyette değişiklik meydana geldiğinden zabıtların önceden okunduğu görüldü.

Dosya incelendi. Sanık vekilinin İst. DGM'lerinde açılmış olunan dört ayrı davanın birleştirilmesini talep ettiği İst. Nolu DGM ne 12.8.1994 gün 1993/261 sayılı yazısı ile mahkememize ait 1994/91 esas sayılı bu dava dosyasının tetik ve iade edilmek üzere istenildiği anlaşıldı.

İddia makamı: Sanık vekilinin mazereti kabul edilsin birleştirme konusu mahkemenin talebine bırakılsın, dedi.

G.D TALEP GİBİ:

1- Başka suçtan tutuklu sanığın duruşmada hazır bulundurulması için Savcılığa yazı yazılmasına,

2- Davaların birleştirilme konusun gelecek celse düşünülmesine,

3- Sanık vekilinin mazeretinin kabulü ile savunmasını hazırlamak üzere kendisine gelecek celseye kadar mehil verilmesine, duruşma gününün davetiye ile kendisine tebliğine,

4- İş bu dava dosyasının tetik ve iade edilmek üzere ' nolu DGM'ne yazısı ile verilmek üzere gönderilmesine,

Bu nedenlerle duruşmanın 2.11.1994 günü saat: 14.45'e bırakılmasıan oybirliğiyle bırakılmasına karar verildi. 31.8.1994

Başkan	Üye	Üye	Katip
971/ Yd.8	**20793**	**22955**	

T.C. İSTANBUL
4. NOLU DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ
BAŞKANLIĞI

DURUŞMA TUTANAĞI

Esas No : 1994/91

BAŞKAN : Vedat Yılmazabdurrahmanoğlu [23083]
ÜYE : Hak. Alb. Mustafa Uğur [971/YD-8]
ÜYE : Uğur Çorumluoğlu [20793]
C. SAVCISI : Muzaffer Yalçın [20840]
KATİP : Menşure Gültekin
C. TARİHİ : 2.11.1994

Duruşma bırakıldığı belli gün ve saatte celse açıldı.

Sanık gelmedi. Sanık müdafii geldi. Açık duruşmaya devam olundu. Heyet değişikliğinde eski zabıtlar okundu.

Sanık müdafiinden soruldu: **Müvekkilim tahliye olduğu için cezaevinde değildir** ancak duruşmaya gelememiştir dedi.

Bizim birleştirme talebinde bulunduğumuz 2 Nolu DGM'nin 1993/261 esas ve 5 Nolu DGM'nin 1994/99 ve mahkemenizde bulunan 1994/175 esas sayılı dava dosyalarının sadece sanık yönünden itibati vardır. Yayınlar kitaplar bu kitapların yaymlanış tarihleri tamamen aynıdır, aynı konuları içermektedir, dedi. Özellikle aynı konuda ayrı ayrı kitaplar olsa da hepsi kitapların incelenip tek suç olma veya TCK'nın 80. Maddesinin uygulanması ve bir arada görülmesi taleplerimiz vardır dedi. Ayrıca Abdülkadir Konuk isimli daha önce bildirdiğimiz şahıs vardır hatta kimliği açıkça anlatılmaktadır. Yine bu şahsın pasaport fotokopileri ve mahkemeye yazdığı kitabın yazarı olduğuna dair

tercüme edilen kayıtları ibraz diyoruz dedi. Benim müvekkilim şirketin ortağıdır. Suç kabul edilse bile 3713 S.Y 8/2. Maddesine girer, farklı bir mütalaada verileribilir düşüncesiyle belgeleri ibraz ettik, dedi.

İddia makamı: Dosyalar celp edilsin, dosyaların celbine gerek yoktur. Basın suçu neşide oluşur, her üç kitabın adı ayrıdır. Yargıtay içtihatları ve mahkememizin uygulaması aynıdır. Diğer taraftan A. Kadir Konuk'un kitabı tercüme etmesi basın kanunun 16. Mad. Karşısında kitabı yayınlatana ceza indiriminden yararlandırmaz. Diğer yandan dava konusu kitabın 207, 316, 301, 287, 282. sayfaları dikkatlice incelendiğinde **ırk farklılığı gözeterek halkı birbirine karşı açıkça kin ve adamete tahrik ettiği** anlaşıldığından TCK'nın 312/2-3. Mad. uygulanması gerektiği düşüncesindeyiz dedi.

G.G.D: TALEP GİBİ

1-Söz konusu kitapların aynı mahiyette olup olmadıklarının araştırılması açısından sanık müdafiinin sözünü ettiği ve birleştirilmesini istediği 2 Nolu DGM'nin 1993/262 esas ve 5 Nolu DGM'nin 1994/99 esas sayılı dosyalarının mahkemelerinden istenmesi için yazı yazılmasına, yine mahkememizin 1994/175 esas sayılı dosyasından kalemden alınıp bu dosya içerisine konulmasına,

Bu nedenle duruşmanın 16.111994 günü saat: 10.30'a bırakılmasına oybirliğiyle karar verildi. *2.11.1994*

Başkan	Üye	Üye	Katip
23083	**971/ Yd.8**	**20793**	

T.C. İSTANBUL

4. NOLU DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ BAŞKANLIĞI

DURUŞMA TUTANAĞI

Esas No : 1994/91

BAŞKAN : Vedat Yılmazabdurrahmanoğlu [23083]
ÜYE : Hak. Alb. Mustafa Uğur [971/YD-8]
ÜYE : Uğur Çorumluoğlu [20793]
C. SAVCISI : Muzaffer Yalçın [20840]
KATİP : Gülümser Eker - Menşure Gültekin
C. TARİHİ : 16.11.1994

Duruşma bırakıldığı belli gün ve saatte celse açıldı.

Sanık gelmedi. Sanık müdafii Av. Kemal Keleşoğlu geldi. Açık duruşmaya devam olundu.

İst. 5 Nolu DGM'nin 1994/99 esas sayılı dosyası celp edildi; tetkitinde sanıkların Ayşe Nur Zarakolu ve Mehmet Mehti Zana olduğu, suçun 3713 sayılı yasaya muhalefet olup, suç tarihinin Kasım 1993'de basılıp yayınlanan Mehti Zana'ya ait yazılar ve şiirleri itiba ettiği, **Evina Dilemin** adlı kitabın Kürtçe olarak neşredilmesine ait olduğu, işbu dosyası celb edildi. Tetkinde: sanığının Ayşe Nur Zarakolu olduğu, suçun 3713 S.Y. muhalefet olup, suç tarihinin Nisan 1993 olduğu ve iddianamede anlatıldığı üzere yazarının Hasan Bildirici olarak belirtilen **Bekaa Yaratılan Toprak** isimli bir kitaba ait olduğu ve bu kitapla ilgili bölücülük propagandasından sanık hakkında dava açıldığı sözü geçen kitabın mahkememizdeki dosyada sanığın yargılandığı kitapla ilgisinin olmadığı ve başka bir kitap olduğu.

Yine mahkememizin 1994/175 esas sayılı dosyasının celb edilip, incelenmesinin sanıklarının Yaşar Kaya, Ayşe Nur Zarakolu olduğu suçun 3713 S.Y muhalefet olup, suç tarihinin Nisan 1993 olduğu, iddianamesinde dava konusu edilen kitabın Yaşar Kaya yazarının **Gündem Yazıları** adlı bir kitap olup,

sanık hakkında bu kitaptaki yazılar nedeniyle bölücülük propagandasından dava açıldığı kitabın işbu dava dosyamızda yargılanan kitapla ilgisinin olmadığı ve başka bir kitap olduğu, henüz dosyanın da derdest olduğu görüldü.

Sanık müdafii: İncelene dosyalara bir diyeceğimiz yoktur. Ancak biz dosyaların birleştirilmesini talep ediyoruz. TCK'nın 80. mad.ve CMUK'un 3, 5 ve 23o. Mad. gereğince bu dosyaların birleştirilmesi kanaatindeyiz, dedi.

İddia makamı: İncelen dosyalar bir diyaceğimiz yoktur. Basın suçu neşir oluşur, her bir kitap ayrı bir eserdir. Tesellül durumu mevcut değildir. Yargıtayın görüşü de bu yöndedir. Birleştirme isteminin reddi mütalaa olunur, dedi.

G.D.D: TALEP GİBİ

1-İncelen dosyalardan kitapların dava konusu olan bu kitaptan ayrı olması ve konularının ayrılığı yine basm yasası hükümleri gereği eserlerin neşirle mevcut bulması ayrı ayrı suçlar mahiyetinde olması yargıtayın terleşmiş içtihatları gereği bu durumda TCK'mn 80. mad. uygulanma ihtimali bulunmadığı gerekçesiyle sanık müdafii dosyaların birleştirilmesi yönündeki taleplerinin reddine oybirliği ile karar verildi. Açık duruşmaya devam edildi.

İddia makamı: Soruşturmanın genişletilmesi talebimiz yoktur. Eski mütalaamı aynen tekrar ederim dedi. İddia makamının daha önce verdiği mütalaalar okundu .

Sanık müdafii: Müvekkilim tahliye olmuştur ve halen dışarıdadır. Ancak savunmamızı yazılı olarak ibraz edeceğiz. Tarafımıza mehil verilsin dedi.

G.D.D: TALEP GİBİ

1-Sanık müdafiine savunmasının hazırlanması için gelecek celseye kadar mehil verilmesine, incelenen dosyaların mahkemesine iadesine,

Bu nedenlerle duruşmanın 30.1.1995 günü saat: 10.10'a bırakılmasına oybirliğiyle karar verildi. *16.11.1994*

Başkan	Üye	Üye	Katip
23083	**971/ Yd.8**	**20793**	

T.C. İSTANBUL
4. NOLU DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ
BAŞKANLIĞI

DURUŞMA TUTANAĞI

Esas No : 1994/91

BAŞKAN : Vedat Yılmazabdurrahmanoğlu [23083]
ÜYE : Hak. Alb. Mustafa Uğur [971/YD-8]
ÜYE : Uğur Çorumluoğlu [20793]
C. SAVCISI : Abdülkadir Diriarın [22809]
KATİP : Songül Uysal
C. TARİHİ : 30.1.1995

Duruşma bırakıldığı belli gün ve saatte celse açıldı.

Sanık gelmedi. Sanık müdafii Av. Kemal Keleşoğlu geldi. Açık duruşmaya devam olundu.

Geçen celse sanık müd. Savunmasının hazırlanması için mehil verilmiş olduğu görüldü.

İddia makamı: 4.7.1994 tarihli mütalaayı aynen tekrar ediyoruz, dedi. Mütalaa okundu.

Sanık müd. daha önce savunmalarımızda belirttiğim gibi müvekkilim yayınevi sahibidir. Bu kitabın yazarı, tercüme eden şahıs hususlarında beyanlarda bulunmuştuk. Hatta bunların dinlenmesi konusunda taleplerde bulunmuştuk. Fakat bu taleplerimiz mahkemenizce reddedilmişti. Yine müvekkilim kitabın yazarı konumunda olmadığı için kitaptaki görüşlere katılıp katılmadığı da belli değildir. Zira kendisi bir yayınevi sahibidir. Ve bu şekilde bir kitabı yayınlamıştır. Hangi eylemlerin terör suçu içine girdiği bellidir. Kitaptan hiçbir zaman terör hususunun

oluşmayacağı açıktır. Buna dair Fransız ceza kanunun terör tanımı konusundaki belgeleri ibraz ediyorum, dedi. 6 sayfadan ibaret belgeyi ibraz etti. Devamla, öncelikle daha önce belirttiği gibi görevsizlik kararı verilmesi, yine mahkememizde devam eden başka mahkemelerde bulunan kitaplarla ilgili sanığın aynı olması konusunun aynı olması ıhtıbabıyle daha önceki birleştirme talebimizde reddedilmiştir. Bizce TCK'nın 79. Ve 80. maddeleri bu gibi haller için düşünülmüştür. Ve CMUK'un 3-5-8. maddeleri gereğince ve 230. maddeleri gereğince aralarında irtibat vardır. Bu nedenle öncelikle müvekkilimin beraatine olmadığı takdirde görevsizlik ve dosyaların birleştirilmesi ile ceza verilecekse yayın sahibi olması bakımından kitabın yazarı da olmadığı da nazara alınarak para cezası verilmesini talep ediyoruz, dedi.

Sanık müd. son söz verildi. Terörle Müc. kapsamı içerisinde en azdan en yakın ve uzak bir tehlikenin bulunması gerekir oysa sadece bir kitabın böyle bir tehlikeyi yaratacak durumda olamadığı ve içerisinde böyle bir tehlikede bulunmadığında müvekkilimizin beraatine karar verilmesini talep ediyoruz, dedi.

Dosya tetkik edildi. Araştırılacak başka bir cihet kalmadığından duruşmaya son verildi.

HÜKÜM: Gerekçesi gerekçeli kararda yazılacağı üzere; Sanık, Ayşe Nur Zarakolu'nun sorumluluğunda faaliyet gösteren belge yayınları tarafından Ermeni Tabusu isimli kitapta ve kitabın muhtevi sayfalarında **halkı ırk din mezhep veya bölge farklılığı gözeterek kin ve düşmanlığa açıkça tahrik ettiği** gerekçesiyle sanığın TCK'nın 312/2- son maddesi uyarınca tevziyesi için ve ayrıca diğer muhtelif sayfalarda **bölücülük propagandası yapıldığı** iddiasıyla sanık aleyhine kamu davası açılması da kitabın bir bütün teşkil etmesi ve muhtelif yazılardan oluşmaması nazara alınarak TCK'nın 79. maddesi uygulanması dikkate alınarak sanık hakkında TCK 312/2-son maddenin tatbikine, yer olmaksızın sanığın subut bulan hareketine uyan 3713 sayılı yasanın 8/1 maddesi uyarınca suçun işleniş biçimi önem ve değeri nazara alınarak takdiren sanığın 2 YIL MÜDDETLE AĞIR HAPSİNE ve suç tarihi itibariyle 3506 sayılı yasa uygulaması ile

madde metnindeki para cezası 5 misli arttırılarak 250.000.000. TL AĞIR PARA CEZASI İLE MAHKÛMİYETİNE,

Sanık leh ve aleyhine başkaca tahfif ve teşhid sebebi uygulanmasına YER OLMADIĞINA,

Suça konu ve emanetin 1994/11 sırasında kayıtlı kitapların TCK'nın 36. maddesi uyarınca ZORALIMINA,

Sanık hakkında tertip olunan ağır para cezasının 647 sayılı kanunun 5.maddesi gereğince aylık olarak ve birbirini takip eden aylarda 1o eşit taksitle ödenmesine, ancak taksitlerden birisinin zamanında ödenmemesi halinde bakiyesinin tamamının tahsil olunmasına,

Suça konu kitabın 7. Ve 8. Sayfalarında yer alan "*Türkçe Baskıya Önsöz*" başlıklı kısım **Ragıp Zarakolu** tarafından yazıldığından bu yazının niteliği itibariyle TCK 312/2-3. maddeden tevziyesi için C. Sav. Suç duyurusunda bulunulmasına,

Kitabın çevirmeni olarak bildirilen ve bu şahısça da çevirmenliği kabul etmesi nazara alınarak çevirmen **Abdülkadir Konuk** hakkında hükmün kesinleşmesine mütakip C. Savcılığmına suç duyurusunda bulunulmasına,

Sanığın yargılaması için yapılan aşağıdaki müfredatı yazılı lira (5.000) yargılama giderinin sanıktan tahsiline,

Dair yasa yolu açık olmak üzere sanığın yokluğunda sanık vekilinin yüzüne karşı iddia makamı C. Savcısı Abdulkadir Diriarı'nın huzuru ile talebe uygun olarak oybirliği ile verilen karar açıkça okunup usulen anlatıldı. *30.1.1995*

Başkan	Üye	Üye	Katip
23083	**971/ Yd.8**	**20793**	

T.C. İSTANBUL
4. NOLU DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ
BAŞKANLIĞI

Esas No: 1994/91

YVES TERNON, "ERMENİ TABUSU"
HAKKINDAKİ KARAR

Sanık gelmedi. Sanık müd. Av. Kemal Keleşoğlu geldi. Açık duruşmaya başlandı.

Geçen celse sanık müd. savunmasını hazırlaması için mehil verilmiş olduğu görüldü.

İddia makamı 4.7.1994 tarihli mütalaayı aynen tekrar ediyoruz dedi. Mütalaa okundu.

Sanık müd. daha önce savunmalarımızda belirttiğim gibi müvekkilim yayınevi sahibidir. Bu kitabın yazarı, tercüme eden şahıs hususlarında beyanlarda bulunmuştuk. Hatta bunların dinlenmesi konusunda taleplerde bulunmuştuk. Fakat bu taleplerimiz mahkemenizce reddedilmişti. Yine müvekkilim kitabın yazarı konumunda olmadığı için kitaptaki görüşlere katılıp katılmadığı da belli değildir. Zira kendisi bir yayınevi sahibidir. Ve bu şekilde bir kitabı yayınlamıştır. Hangi eylemlerin terör suçu içine girdiği bellidir. Kitaptan hiçbir zaman terör hususunun oluşmayacağı açıktır. Buna dair Fransız Ceza Kanunun terör tanımı konusundaki belgeleri ibraz ediyorum, dedi. 6 sayfadan ibaret belgeyi ibraz etti. Devamla, öncelikle daha önce belirttiği gibi görevsizlik kararı verilmesi, yine mahkememizde devam eden başka mahkemelerde bulunan kitaplarla ilgili sanığın aynı olması konusunun aynı olması ıhtıbabıyle daha önceki birleştirme

talebimizde reddedilmiştir. Bizce TCK'nın 79. Ve 80. maddeleri bu gibi haller için düşünülmüştür. Ve CMUK'un 3., 5., 8. maddeleri gereğince ve 230. maddeleri gereğince aralarında irtibat vardır. Bu nedenle öncelikle müvekkilimin beraatine olmadığı takdirde görevsizlik ve dosyaların birleştirilmesi ile ceza verilecekse yayın sahibi olması bakımından kitabın yazarı da olmadığı da nazara alınarak para cezası verilmesini talep ediyoruz, dedi.

Sanık müd. son söz verildi. Terörle Müc. kapsamı içerisinde en azdan en yakın ve uzak bir tehlikenin bulunması gerekir oysa sadece bir kitabın böyle bir tehlikeyi yaratacak durumda olamadığı ve içerisinde böyle bir tehlikede bulunmadığında müvekkilimizin beraatine karar verilmesini talep ediyoruz, dedi.

Dosya tetkik edildi. Araştırılacak başka bir cihet kalmadığından duruşmaya son verildi.

HÜKÜM: Gerekçesi gerekçeli kararda yazılacağı üzere; Sanık, Ayşe Nur Zarakolu'nun sorumluluğunda faaliyet gösteren Belge Yayınları tarafından **Ermeni Tabusu** isimli kitapta ve kitabın muhtevi sayfalarında halkı ırk din mezhep veya bölge farklılığı gözeterek kin ve düşmanlığa açıkça tahrik ettiği gerekçesiyle sanığın TCK'nın 312/2-son maddesi uyarınca tevziyesi için ve ayrıca diğer muhtelif sayfalarda bölücülük propagandası yapıldığı iddiasıyla sanık aleyhine kamu davası açılması da kitabın bir bütün teşkil etmesi ve muhtelif yazılardan oluşmaması nazara alınarak TCK.'nın 79. maddesi uygulanması dikkate alınarak sanık hakkında TCK 312/2-son maddenin tatbikine, yer olmaksızın sanığın subut bulan hareketine uyan 3713 sayılı yasanın 8/1 maddesi uyarınca suçun işleniş biçimi önem ve değeri nazara alınarak takdiren sanığın 2 YIL MÜDDETLE AĞIR HAPSİNE ve suç tarihi itibariyle 3506 sayılı yasa uygulaması ile madde metnindeki para cezası 5 misli arttırılarak 250.000.000. TL AĞIR PARA CEZASI İLE MAHKÛMİYETİNE,

Sanık leh ve aleyhine başkaca tahfif ve teşhid sebebi uygulanmasına YER OLMADIĞINA,

Suça konu ve emanetin 1994/11 sırasında kayıtlı kitapların TCK'nın 36. Maddesi uyarınca ZORALIMINA,

Sanık hakkında tertip olunan ağır para cezasının 647 sayılı kanunun 5.maddesi gereğince aylık olarak ve birbirini takip eden aylarda 10 eşit taksitle ödenmesine, ancak taksitlerden birisinin zamanında ödenmemesi halinde bakiyesinin tamamının tahsil olunmasına,

Suça konu kitabın 7. Ve 8. Sayfalarında yer alan "Türkçe Baskıya Önsöz" başlıklı kısım **Ragıp Zarakolu** tarafından yazıldığından bu yazının niteliği itibariyle TCK 312/2-3. maddeden tevziyesi için C. Sav. SUÇ DUYURUSUNDA bulunulmasına,

Kitabın çevirmeni olarak bildirilen ve bu şahısça da çevirmenliği kabul etmesi nazara alınarak çevirmen **Abdülkadir Konuk** hakkında hükmün kesinleşmesine mütakip Cumhuriyet Savcılığınına suç duyurusunda bulunulmasına,

Sanığın yargılaması için yapılan aşağıdaki müfredatı yazılı lira (5.000) yargılama giderinin sanıktan tahsiline,

Dair yasa yolu açık olmak üzere sanığın yokluğunda sanık vekilinin yüzüne karşı iddia makamı C. Savcısı Abdulkadir Diriarı'mn huzuru ile talebe uygun olarak oybirliği ile verilen karar açıkça okunup usulen anlatıldı. *30.1.1995*

Başkan	Üye	Üye	Katip
23083	**971/ Yd.8**	**20793**	

T.C. İSTANBUL
4. NOLU DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ BAŞKANLIĞI

Esas No : 1994/91
Karar No : 1995/10
C. Savcılık No: 1994/129

MAHKÛMİYET

KARAR

BAŞKAN : Vedat Yılmazabdurrahmanoğlu [23083]
ÜYE : Hak. Alb. Mustafa Uğur [971/YD-8]
ÜYE : Uğur Çorumluoğlu [20793]
C. SAVCISI : Abdülkadir Diriarın [22809]
KATİP : Songül Uysal
DAVACI : K.E

SANIK: AYŞE NUR ZARAKOLU, Muhittin ve Emine Lamia kızı 1946 doğumlu, Tokat İli Niksar ilçesi Cedit Mahallesi Cilt no:007/02 Sayfa no: 42. Kütük sıra no: 61'de nüf. kayıtlı, İstanbul Küçükyalı Sürreyyapaşa Sok.14/1 adresinde oturur.

VEKİLİ: AV. KEMAL KELEŞOĞLU: Aksaray Ordu cad. Faik Alkan Hanı kat:6 No:619 İstanbul'da.

SUÇ: Basın yolu ile ırk farklılığı gözeterek halkı kin ve düşmanlığa açıkça tahrik etmek ve devletin bölünmezliği aleyhinde propaganda yapmak.

SUÇ TARİHİ: Kasım 1993

KARAR TARİHİ: 30.01.1995

Yukarıda açık kimliği yazılı bulunan sanık hakkında mahkememizde yapılan yargılama sonunda:

GEREĞİ DÜŞÜNÜLDÜ

İDDİA: İstanbul DGM Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından iddianame ile Belge Yayınları isimli yayın evi sahibi **Ayşe Nur Zarakolu** sorumluluğunda yayınlanan **Ermeni Tabusu** isimli

kitabın iddianamede yazılı değişik toplam 29 sayfasında, Türklerin değişik dönemlerde Ermenilere soykırım uyguladıkları iddialarına yer verilmek suretiyle, ırk farklılığı gözeterek halkı kin ve düşmanlığa açıkça tahrik etme suçunun işlendiği, aynı kitabın 22, 23, 62, 81, 83, 86, ve 358. sayfalarında ise Türkiye Cumhuriyetinin bir kısım toprakları için Kürdistan ve Türk Ermenistanı gibi nitelendirmeler yapılarak, Türkiye Cumhuriyeti Devletinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı hedef alan propagandanın yayın yolu ile yapıldığını, sanığın TCK' nun 312/2-son ve 3713 sayılı yasanın 8/1-2 maddeleri uyarınca cezalandırılması ve TCK'nın 36. Maddesi gereğince kitabın zoralımına karar verilmesi talep ve dava edilmiştir. 4.7.1994 tarihli ve daha sonra da tekrar edilen iddia makamı esas hakkında mütalaasında: kitapta bölücülük propagandası yapıldığı kabulü ile TCK'nın 79. maddesi nazara alınarak TCK 312/2-3 maddelerinden sona tertibine yer olmaksızın sanığın 3713 sayılı yasanın 9/1 ve TCK'nın 36. maddesi uyarınca cezalandırılması talep edilmiştir.

SANIK SAVUNMASINDA: Sanık hazırlıkta yayınevi sahibi olduğu Yves Ternon tarafından kaleme alınan kitabın Emirhan Oğuz tarafından çevirisinin yapıldığını, kitabın bilimsel bir incele olduğunu, tüm soykırımlara karşı bir kişi olduğunu beyan ederken, son soruşturmada 18.5.1994 tarihli celsede **Osmanlı döneminde Ermenilere karşı yapılan soykırımı anlattığını, tarihi gerçeklerin bu şekilde yazılmasından dolayı onur duyduğunu, ancak bunun yargılama konusu edilmesinden utanç duyduğunu beyan ederken,** yazılı olarak ibraz ettiği savunmasında da kitabın yazarının dinlenmesini talep etmiş, fakat yazarın adresini vermediği gibi çevirmen olarak ismini bildirdiği Emirhan Oğuz'un gerçek adının Abdülkadir Konuk olduğunu, Almanya'da oturduğunu, Abdülkadir Konuk'la yaptığı telif sözleşmesinin ibraz etmekle yetinmiştir.

DELİLLER VE DELİLLERİN TARTIŞILMASI: Cumhuriyet Savcısı tarafından hazırlık tahkikatında suça konu kitabı toplatılmasına dair İstanbul DGM Yedek Hakimliği kararı, Emanetin 1994/sırasında kayıtlı kitapların emanet makbuzu eklenmiş, son soruşturmada çevirmen olarak bildirdiği Abdülkadir

Konuk'tan çevirmenliği kendisine yaptığına dair belgeyi bu şahsın kimlik bilgilerinin ibraz etmiş ayrıca çevirmenle yapılan telif sözleşmesi ibraz edilmiştir.

Suça konu kitabın incelenmesinde orijinal adının "LES ARMENIENS HISTOIRE D'UN GENOCIDE" olduğu, tam tercümesinin "ERMENİLER - BİR SOYKIRIM TARİHİ" olarak çevrilebilecek kitap adının **Ermeni Tabusu** olarak sanığın sahipliğini yaptığı yayınevi tarafından yayınlandığı, **kitapta Türkçe baskıya önsözün 7. ve 8. sayfalarda bulunduğu sanığın kocası, Özgür Gündem veya Özgür Ülke gazetelerinin yazarlarından Ragıp Zarakolu tarafından yazıldığı,** 9. 10. sayfalarda bulunan önsözün ise, muhtemelen kitabın yazarına ait olduğu, kitabın tamamının dipnot bölümleri hariç 359 sayfa olduğu, ana temasının *Anadolu topraklarında ve yurt dışında yaşayıpta bir grup olan Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu zamanındaki yaşadığı yerler, bölgeler, yaşam biçimleri, İstanbul'da bulunan Ermeni Patrikhanesi ile ilişkileri özellikle* ***Doğu Anadolu'daki Kürt olarak nitelendirilen aşiretlerle,*** *asırlar boyu aralarında meydana gelen çekişmeleri, Ermenilerin Osmanlı Devleti ile olan ilişkiler sürecini, daha sonra Ermeni ayaklanmalarını ve bunun sonrasında Ermenilere nasıl bir soykırıma Osmanlı Devleti tarafından tabii tutulduğu, daha sonra Türk Kurtuluş Hareketi sırasında Kemalistler tarafından nasıl katledildiklerini anlatan bir kitap olduğu, ancak bu anlatımda iddianamede yazılı olduğu gibi 29 değişik sayfada Ermenilere karşı soykırım uygulandığı iddialarının özellikle yer verilmesine rağmen, yine iddianamede nitelendirildiği gibi,* ***Ermenistan olarak nitelendirildiği,*** *bu sınırların çizilmeye çalışıldığı, özellikle 22-23. sayfada ... Batıya gidildikçe* ***Ermeni Torosları*** *muhteşem bir doğal sınır yüksek dağ platoları ile* ***Kürdistan dağları*** *arasına girmektedir... Bunların en genişi Van Gölüdür. İklim kara iklimi, dolasıyla serttir. Yazlar kavurucu derece sıcak, kışlar çok soğuk, Ekim'den Mayıs'a kadar yoğun kar yağışlıdır. Ancak suyu doymuş bir toprak üzerinde yaşanan büyük yaz sıcakları,* ***Ermenistan'ın*** *bereketinin kaynağıdır...* gibi anlatımlar olduğu, 62. sayfada ise, *durumlarında bir ilerleme görmeyen ve işlerin her zamanki gibi gittiğinin*

farkında olan Van Ermenilerinden bazıları kendi öz savunmalarını örgütlemeye karar verdiler. Kendilerini haklarının özgürlüklerini savunmaya 46 kişi ***Kürt Ermenistan'ında***(*) *kurulan ilk devrimci cemiyet olana Kurtuluş Birliğini örgütlediler... Dünyanın Türkiye'deki Ermenilerin ölüm tehlikesi altında bulunduğunu öğrenmesinin çok daha önceki zarif ön sezinsel bir alarm çığlığı atmış oluyordu.* 83. Sayfada... Türk Hükümeti yağmacı kıt'aları ve araya soktuğu Kürtler vasıtasıyla hareket etmekle yetinmemekte zulmü sayısız vahşet örnekleri ile örgütlemektedir. Raporlar Türk İmparatorluğundaki memurların, subayların, hakimlerin, vergi tahsildarlarının ve polis görevlilerin yaptığı alçaklıkları, açıkça kanıtlanmaktadır. Bunlar ile kıyaslandığında Kürtlerin haydutluk ve marifetlerinin mahsun haşarılılıklardan ibaret olduğu izlenimleri de doğmaktadır... gibi cümleler kullanıldığı, 86. sayfada... *Eskiden dünyanın en zengin yeri olan Türk Ermenistan'ı harap bir durumdaydı. Köyler susuz, ağaçsız, bahçesiz, toza toprağa bulanmış kulübe yığınlarından ibaret hale gelmiştir. Sakinleri neredeyse yarı çıplak yarı aç dolaşıyorlardı: Kamu hizmetleri yani yollar, köprüler yok artık. Hapishaneler ağzına kadar Ermenilerle dolu taşıyordu.* 350. Sayfada ise... *Yarım yüzyıldan fazla bir zaman geçti. Bugün Ermenilerin dörtte üçü Sovyetler Birliğinde, geriye kalan bölümü Diasporada yaşıyor. Bazıları açısından Sovyet Ermenistan'ı Türk cellatların elinden in extremia (ölüm döşeğindeyken) koparılıp alınan Ermeni vatanını temsil etmektedir. Başka bazıları ise, boşu boşuna doğu vilayetleri ve Kilikya bölgesini talep etmektedirler. Bugün Erivan'da, yarın Van'da. Fakat bütün Ermeniler- böyle bir talebi olmayan Ermeni değildir- ölülerine layık bir anıt dikmek, yani olayların kendi tarihsel gerçekliği içinde kabul edilmesini sağlamak istiyorlar. Türkiye bu hususta* ***tam bir tarih terörizmi*** *yapmaktadır. Türk tarihçiler, gerçekleri kendi inandırıcılıklarını ortadan kaldıracak şekilde çarpıtmakta ve tahnif etmektedirler. Yapıtları Ermeni sorunuyla öylesine düzmece bilgilerle doludur ki bu da onları kaynak olarak kullanılamaz hale getirmektedir.*

* Kitapta, "Türk Ermenistanı" olarak geçiyor. (y.n.)

Ermeni halkını yok etmiş olmakla yetinmeyen Türk hükümeti, bu halkı ayrıca aşağılamakta ve hakaret etmektedir. Ne var ki gerçekler inatçıdır. Bu soykırım anıları silinmez... gibi cümleler kullanıldığı anlaşılmıştır.

Kitabı yayınlayan sanığın, Türkler ile Ermeniler arasında meydana geldiği iddia edilen olayların daha doğru bir deyimle tarihi gerçeklerin yazıldığı şeklindeki savunmasını kabul etmek mümkün değildir. **Sanık kim olduğu belli olmayan bir şahsın**(*) iddia, hezeyan, kin dolu değerlendirilmelerini tek yanlı olarak yine **PKK örgütünün Almanya'daki temsilcilerinden olan Abdülkadir Konuk**(**)'un çevirmenlik yaptığı savunması ile yayınladığı bu kitapta Osmanlı İmparatorluğu döneminde, daha sonra da Türkiye Cumhuriyeti kurulurken Ermeni isyanı ile meydana gelen olayları yayınlamaktaki amacı ve kitabın yayınlamasındaki **zamanlama** dikkat çekicidir. Zira PKK isimli terör örgütünün terörist faaliyetlerinin Türkiye Cumhuriyetini devleti ve milletiyle bölmeye yönelik harekete karşı Ermenilerin tavrını, toprak taleplerini getirmeye yönelik bir kitap olduğu kitabın tümünün okunmasından anlaşılmaktadır. Kitabın incelenmesinde de anlaşılacağı gibi **PKK'nın çizdiği ve Kürdistan olarak nitelendirdiği bölgelerle, kitapta Ermenistan olarak çizilen bölgeler bir diğeri ile çakışmaktadır.** Kitaptaki açıklamaların da belirlediği gibi Osmanlı İmparatorluğu içerisinde yaşayan Ermenilerle Kürtlerin yaşadığı bölgelerde meydana gelen çekişmelerin tarihi sürecinde Kürt aşiretlerinin Ermenileri daima taciz etme, yağmalama, öldürme olayları bir gerçeklik iken **şimdi dostmuş gibi, ezilen uluslarmış gibi davranmaları geleceğe yönelik bir paylaşımın arzularını yansıtmaktadır. Tarihte hiçbir zaman devlet kuramayan**(***) **bu iki etnik grubun talepleri, bugünkü**

* Dr. Yves Ternon, dünyaca tanınmış bir soykırım uzmanı tarihçidir. (y.n.)

** A. Kadir Konuk, Heinrich Böll bursu ve sayısız ödül almış sürgünde bir yazar ve gazetecidir. (y.n.)

*** Çok acaip bir iddia. (y.n.)

Türkiye Cumhuriyeti Devletinin sınırlarında kapsadığı kitabın tümünün incelenmesinden ve özellikle yukarıda özetlenen cümlelerden anlaşılmaktadır. Bu durum karşısında sanığın kasıtlı ve geleceğe yönelik amaçlı bölücülük propagandası yaptığının kabulü gerekmiştir.

Sanık kitabın yazarı olduğunu iddia ettiği Yves Ternon'un kimlik ve adresini verememiştir. Çevirmenin ad ve adresini vermesi ve hatta sorumluluğu yüklenici belge ibraz etmesi yeterli değildir. Basın kanunun 16/4 ve özelikle 7. fıkraları karşısında kitabın yazarıymış gibi sorumlu tutulması gerekmektedir. Zira yasanın 16/6 maddesinde yazarın belli olmaması halinde sorumluluğu sıralanmasını yapmaktadır. Sanık kitabın Türkiye'de yayınlanmasına dair yazarından bir izin belgesini ibraz edememiştir. 16/7 madde aynen "Sahibinin rızası olmadıkça Türkiye'de yayınlanan yayınlardan aynen yapılacak iktibaslardan sorumluluk, iktibas edene aittir" demek suretiyle mahkemenin gerekçesine dayanak olmaktadır.

Bu durum karşısında sanığın sorumluluğunda yayınlanan Ermeni Tabusu isimli kitabın bazı sayfalarında TCK 312/2-3'e uygun halkı ırk farklılığı kin ve düşmanlığa sevk edecek şekilde bölümler yayınlamışsa da kitabın tamamının bir bütün olması nazara alınarak TCK'nın 79. maddesi de nazara alınarak yukarıda izah edildiği şekilde sadece **yayın yolu ile bölücülük propagandasının yaptığının** kabulü gerekmiş mahkûmiyete, müsadereye ve çevirmen hakkında suç duyurusunda bulunulmasına dair aşağıdaki hüküm tesis olunmuştur.

HÜKÜM

Sanık, Ayşe Nur Zarakolu'nun sorumluluğunda faaliyet gösteren belge yayınları tarafından yayınlanan **Ermeni Tabusu** isimli kitapta ve kitabın muhtevi sayfalarında halkı ırk, din, mezhep ve bölge farklılığı gözeterek kin ve düşmanlığa açıkça tahrik ettiği gerekçesiyle sanığın TCK'mn 312/2-son maddesi uyarınca tecziyesi için ve ayrıca diğer muhtelif sayfalarda da bölücülük propagandası yapıldığı iddiasıyla sanık aleyhine kamu davası açılmışsa da kitabın bir bütün teşkil etmesi ve muhtelif yazılardan oluşmaması nazara alınarak TCK'nın 79. maddesi uygulaması

dikkate alınarak sanık hakkında TCK 312/2-son maddenin tatbikine yer olmaksızın sanığın subut bulan hareketine uyan 3713 sayılı yasanın 3/1 maddesi uyarınca suçun işleniş biçimi önem ve değeri nazara alınarak takdiren sanığın 2 YIL MÜDDETLE AĞIR HAPSİNE ve suç tarihi itibariyle 3506 sayılı yasa uygulaması ile maddelerdeki para cezası 5 misli artırılarak 250.000.000. TL AĞIR PARA CEZASI İLE MAHKÛMİYEYİNE,

Sanık leh ve aleyhine başkaca tahnif ve teşhid sebebi uygulamasına YER OLMADIĞINA,

Suça konu ve emanetin 1994/11 sırasında kayıtlı kitapların TCK'nın 36. Maddesi uyarınca ZORALIMINA,

Sanık hakkında tertip olunan ağır para cezasının 647 sayılı kanunun 5. Maddesi gereğince aylık olarak ve birbirini takip eden aylarda 10 eşit taksitle ödenmesine, ancak taksitlerden hbirisinin zamanında ödenmemesi halinde bakiyesinin tamamının tahsil olunmasına,

Suça konu kitabın 7. Ve 8. sayfalarında yer alan "Türkçe Baskıya Önsöz" başlıklı kısım **RAGIP ZARAKOLU tarafından yazıldığından bu yazının niteliği itibariyle TCK 312/2-3 maddeden tacziyesi için Cumhuriyet Savcılığına suç duyurusunda bulunulmasına,**

Kitabın çevirmeni olarak bildirilen ve bu şahısça da kabul etmesi nazara alınarak **çevirmen ABDÜLKADİR KONUK hakkında hükmün kesinleşmesine müteakip Cumhuriyet Savcılığına suç duyurusunda bulunulmasına,**

Sanığın yargılanması için yapılan aşağıdaki müfredatı yazılı lira (5.000) yargılama giderinin sanıktan tahsiline,

Dair; yasa yolu ile açık olmak üzere sanığın yokluğunda sanık vekilinin yüzüne karşı iddia makamı Cumhuriyet Savcısı Abdulkadir Diriarı'nın huzuru ile talebe uygun olarak oybirliğiyle verilen karar açıkça okunup usulen anlatıldı. *30.1.1995*

Başkan	Üye	Üye	Katip
23083	**971/yd.8**	**20793**	

Mahkeme masrafı
5.000. TL müz.üc.

Yargıtay 9 Ceza Dairesi Yüksek
Başkanlığına

T.C.
YARGITAY CUMHURİYET BAŞSAVCILIĞI

Bölüm : 09
Sayı : 950284232

Dosyanın Geliş Tarihi
22.5.1995
Esas No: 3668

DGM DURUŞMA İSTEM

Sanık : Ayşe Nur Zarakolu
Müdahil (Ş. Dav.) :
Suçun Nev'i : 3713 SKM
Suç Tarihi : Kasım 1993
Mahkeme : İstanbul 4. DGM
Uygulama : 3713 SK nun 8/1,b TCK nun 36 maddeleri uyarınca 2 yıl müddetle ağır hapis ve 250.000.lira apc ile tecziyesine ve zoralıma dair karar

Karar Tar./No : 31.01.1995 / 94000091 - 95000010
Tebliğ Tarihi : Yüze
Temyiz Tarihi : 6.2.1995
Temyiz Eden : Sanık
tarafından temyiz edilmiş olmakla, evrak tetkik olundu:

Yapılan yargılamaya, toplanan delillere, uygulama ve takdire göre temyiz itirazları yerinde görülmemiş olduğundan reddiyle usul ve kanuna uygun olan hükmün ONANMASI talep ve evrak tebliğ olunur. *15.05.1995*

ÖMER YANAR
Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Y.
Yargıtay Cumhuriyet Savcısı

YARGITAY
9. CEZA DAİRESİ
SAYIN BAŞKANLIĞI'NA
ANKARA

Dosya no :1995/3668
11.10.1995

TEMYİZ EDEN
SANIK : Ayşe Nur Zarakolu
VEKİLİ : Av. Kemal Keleşoğlu
T. KONUSU : İstanbul 4.N0.lu Devlet Güvenlik Mahkemesince verilmiş olan 30.1.1995 T. 1994/911 1995/10 S.Mahkûmiyet Kararının Usul ve Yasaya aykırılığı ve RE'SEN göz önünde bulundurulacak nedenlerle BOZULMASINA Karar verilmesi istemidir.

TEMYİZ NEDENLERİ:

1- Eksik inceleme:

Kitabın yazarı, bir Fransız vatandaşı olan Dr. Yves Ternon isimli bir kişidir.

18.5.1994 günlü duruşmada, yazarın adresinin Konsolosluktan sorulması talebinde bulunduk. Ancak, talebimiz sayın mahkemece reddedildi.

Dr. Yves Ternon, Fransa'da, katıldığı sempozyumlardan, yaptığı incelemelerden, yazdığı ve yayımladığı kitaplardan dolayı tanınan ve bilinen bir yazardır da ayrıca.

Dolaysiyle, tanınan, bilinen bir yazarın adresi soruşturulmadan, böyle bir yazar yokmuş gibi ve kitabın yazarı müvekkilim gibi kabul edilerek verilmiş bir mahkûmiyet

Kararı, eksik inceleme sonucu verilmiş bir Karar olmakla bozulması gerekir.

2- Dayaların Birleştirilmesi Talebimiz Reddedildi:

Devlet Güvenlik Mahkemeleri Kuruluş ve Yargılama Usulü Hakkındaki Kanunun 1.ve 2.maddeleri uyarınca ve ayrıca, CMUK'un 3. maddesindeki "Bir kimse bir kaç suçla., sanık bulunursa irtibat var sayılır." ve CMUK.'nun 230. maddesindeki "Mahkeme, bakmakta olduğu birkaç dava arasında irtibat görürse... bu davaların birleştirilmesine karar verebilir" hükmü gereğince, müvekkilim hakkında açılmış olan davaların bu dava ile birleştirilmesine karar verilmesi istemimiz sayın mahkemece reddedildi. (27.7.1994 Tarihli dilekçe).

Böylece, Karar, CMUK'na aykırı olduğu gibi, TCK'nın 80. maddesinin uygulanması ihtimalini de ortadan kaldırmış oldu.

3- Kitap, "Mevkute" kabul edilerek Karar verilmiştir;

Dosya dizi 5'te belirtilen bilgilere göre: -Mevkutenin adı- "Mevkuteler yoluyla işlenen suçlara ilişkin bilgiler yukarıda açıklanmıştır" denilerek,

İstanbul 3. No.lu Devlet Güvenlik Mahkemesince toplatılmasına Karar verilen KİTAP hakkında bilgi verilmektedir.

Yani, toplatılmasına Karar verilen KİTAP, bir "MEVKUTE" olarak kabul edilmiştir.

4- Yargılanan, Mevkute Değildir:

Kitap, mevkute değildir. Yani, belli ve tayin edilmiş zaman aralıklarıyla (peryodik) yayınlanan basılmış eser değildir.

Müvekkilimin işi, meşguliyeti, bir yayınevi sahibi olarak, yazılmış kitapların basımını yapmaktır.

- 3713 S.Yasanın 8.Maddesinde:

"...5680 S. Basın Kanununun 3. Maddesinde "belirtilen MEVKUTELER vasıtası ile işlenmesi halinde..." denilmekte olup, mevkuteden ve mevkute sahibinden bahsedilmektedir.

5680 S. Basın Kanununun 3. Maddesinde yine, mevkute şöyle tarif edilmektedir:

"Gazetelere, haber ajansları neşriyatına ve "belli aralıklarla yayınlanan diğer bütün basılmış eserlere bu Kanunda mevkute denir," denmektedir.

Kanun metninde de açıkça belirtildiği gibi mevkute, "belli aralıklarla yayınlanan basılmış eserlerdir".

Müvekkilimin basımını yaptığı, bir kitaptır ve Kanun Koyucu'nun söylediği, isimlendirdiği anlamda mevkuteden değildir.

Bu nedenle, 3713 S.Y.nın 8. maddesinde belirtilen mevkute kapsamında veya niteliğinde olmayan bu kitap için müvekkilim Ayşe Nur Zarakolu'na ceza verilemez. Verilmemesi gerekir. Müvekkilim tarafından basımı yapılan kitap, belli aralıklarla basılan, bir, süreli yayın olmadığına göre ve Kanunda hapis cezası düşünülmemiş, öngörülmemiş olduğuna göre müvekkilime hapis cezası verilmesi yasaya aykırıdır, Kararın bozulması gerekir.

5- Müvekkilim, yazışleri müdürü değildir:

Kitabın basımını yapan (BELGE Uluslararası Yayıncılık Ltd.Şti.) bir tüzel kişiliktir. Tüzel kişiliğin ise, olsa olsa, ancak, tazminat veya para cezasıyla cezalandırılması mümkün olup, HAPİS CEZASIYLA CEZALANDIRILMASI MÜMKÜN DEĞİLDİR. Ceza Hukuku ilkeleri yönünden, TCK.nda da suç oluşturan eylem veya işlem, suç ve fail tarif edilmiş olup bu tarifler dışında, yani Kanunun tarif ettiği suç ve suçlu dışında, suç ve suçlu yaratılamaz, ihdas edilemez.

Kanun Koyucu'nun amacı aşılarak, kıyas ve benzetme yoluyla, suç ve suçlu tipi oluşturulması sonucunu doğuran Kararlar, Ceza Hukuku İlkeleri içinde yer almamaktadır.

Anayasa Mahkemesince verilmiş olan 31.3.1992 gün, 1991/18 E., 1992/20 K.Sayılı, 3713S.Y.'nın bazı maddelerinde iptaline ilişkin Kararında, 8.maddenin son fıkrasındaki, "...mevkute niteliğinde bulunmayan basılı eserler ile yeni yayına giren mevkuteler hakkında ise, en yüksek tirajlı günlük mevkutenin bir önceki ay ortalama satış tutarının..." ibaresindeki para cezası miktarı dahi ve hatta çok yüksek bulunarak iptali yönüne gidilmiştir.

Ayrıca yine,

Basın Kanununun 16.maddesi son fıkrası ile TCK'nın 481. maddesi 8. fıkrasındaki,

"Ayrıca mevkute sahibi veya mevkute olmadığı takdirde yayınlatan hakkında 20 milyon liradan 100 milyon lira ya kadar ağır para cezası verilir" hükmünün,

Yargıtay 4. Ceza Dairesinin başvurusu sonucu Anayasa Mahkemesince;

"...MEVKUTE SAHİBİNİN ve YAYIMLATANIN DA CEZALANDIRILMASININ..."

cezaların şahsiliği ilkesine aykırılığı nedeniyle iptaline Karar verilmiş olması bütün Mahkemeler için bağlayıcı bir örnek Karar olup, temyiz itirazlarımızın bir kere daha, haklılığını pekiştirdiği kanaatindeyiz.

Müvekkilim, kitap yayınlayan, kitapların basımını yaptıran bir yayınevi sahibi olduğu bilinmesine rağmen, mevkute yazıişleri müdürü gibi kabul edilerek cezalandırılmıştır.

6- Karar'da Hukuki Müesseseler yok farzedilmiştir:

Bizler hukukçu olarak, farklı üslûp da kullansak, bir hukuksal sorunu, bir suçlamayı, bir iddiayı tartışırken aynı hukukçu nosyonu temelinde ve her hukukçunun varlığını kabul ettiği hukuki müesseseleri gerekçe göstererek tartışırız. Hukuki müesseselerin yok farzedildiği bir ceza yargılaması sürecinde, savunma hakkı ortadan kaldırılmış, hak arama özgürlüğü bitmiş, savunucular işlevsiz kılınmış ve yargıçlar da, yargıçlığın ve mahkeme heyeti işlevinin dışında bir konuma düşürülmüş olur. Dolaysıyla, mahkemeden, böyle bir mahkemeden verilmiş olan Karar'da her zaman tartışmaya açık olur.

Müvekkilim hakkında cezalandırma Kararı verilmiş olan, sayın mahkemenin Kararına gelince; Kararın 5.sayfası 2. paragrafında, yazarın kimlik ve adresinin tarafımızdan verilmediği belirtilmektedir. Yazarın ismi, kitapta mevcuttur. Tarafımızdan da ayrıca, duruşmada telaffuz edilmiştir. Kimlikten kastedilen, ana, baba, doğum yeri, doğum tarihi gibi bilgiler ise, bunu herkesin

bilmesi mümkün değildir ve bu beklenmemelidir. Adres konusunda ise, bir yabancı ülkede oturan şahsın adresini her an bilmemizin pek gerekli ve pek zorunlu olmaması gerektiğini düşünüyoruz. Kaldı ki, Fransa da tanınan ünlü bir yazarın adresi, duruşmadaki talebimiz dikkate alınarak, Fransız Konsolosluğundan sorulsaydı, günümüzdeki bu hızlı iletişim araçlarıyla çok kısa bir sürede mümkün olabilirdi.

Sayın mahkemece, dünyaca ünlü bir yazar yok farzedilmiştir. Yazarın eserlerinin listesini ve bu alandaki çalışmalarını göstermek içinde, Paris'te katıldığı, Ruanda'daki güncel soykırımla ilgili olarak katıldığı ve Uluslararası İnsan Hakları Federasyonu'nun birlikte düzenlediği bilimsel bir toplantının programını sunuyoruz.

Bu nedenlerle, yazarın yok farzedilmesi, Basın Kanununun 16/4. ve 7. maddelerine aykırıdır. Bu kapsam ise, 16/6 madde yok farzedilmiştir.

-Çevirmen konusuna gelince:

Çevirmen, Almanya'da yaşayan, A. Kadir Konuk isimli bir kişidir, bu kitabı, "Emirhan Oğuz" müstear adıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir.

Sayın Mahkeme heyetine, duruşmada, bu şahısla yapılmış olan "sözleşme"yi (sorumluluğu yüklenici belge)yi ibraz ettik. Bu belge dosyada mevcuttur.

Sayın Mahkemece, önce, bu çevirmen de hayali bir şahıs olarak algılandı. Ancak, bu şahıs daha önce, İstanbul Devlet Güvenlik Mahkemesinde yargılanmış bir şahıs olduğunu bildirdik ve bu konuda, şahsın gerçekliğini, kimliğini ve adresini belgeledik. Fakat, ne yazık ki, Devlet Güvenlik Mahkemesi Savcılığınca, bu şahıs hakkında düzenlenmiş olan iddianame dahi yeterli bulunmadı.

Dünyaca ünlü bir yazar yok farzediliyor, Savcılıkça İddianame düzenlenip, Mahkemece yargılanan kişi yok farzediliyorsa, biz kimliğimizi ve suçsuzluğumuzu nasıl ispat edeceğiz?

Tüm bu anlattıklarımız ve yakınmalarımız, aslında bazı

hukuki müesseselerin yok farzedilmesinden kaynaklanmaktadır. Dolaysiyle, sayın mahkemenin bu gerekçeleri, Basın Kanununun 16.maddesine tümüyle aykırıdır.

- Kitabın yazarının izin belgesi olmadığı iddiası:

Sayın mahkemece, mahkûmiyete esas alman gerekçelerden biri de, kitabın yazarından izin alındığını gösteren bir belge ibraz edilmediğidir.

Türkiye Yayıncılar Birliği'nden talebimiz üzerine verilen ve ekte arzettiğimiz belgeden de anlaşılacağı üzere, 1952 yılında Türkiye tarafından da imzalanan ve Türkiye'yede bir imtiyaz tanıyan, "*Uluslararası Bern Telif Hakları Sözleşmesi*"ne göre;

"Yabancı dildeki ilk orijinal basımından sonra geçen 10 yıl içersinde bir yabancı yapıt yazarının ya da temsilcisinin izni ile Türkçe de yayımlanmamış ise, bu 10 yılın hitamında yapıtın Türkçe'ye çevirisi serbest kalmakta ve yapıt sahibi ile bir SÖZLEŞME YAPMAK GEREKMEMEKTEDİR."

"Buna göre, bu kitap için yazarla bir telif sözleşmesi yapılmasına yasal olarak zorunluluk bulunmamaktadır.

Bu duruma göre,1952 yılında Türkiye tarafından da imzalanan "Uluslararası Bern Telif Hakları Sözleşmesi" ve bunun Türkiye'ye tanıdığı imtiyaz, İstanbul Devlet Güvenlik Mahkemesi Saym Savcılığı ve Sayın Mahkemesince bilinmemektedir.

Uluslararası Sözleşmeler, Anayasanın 90. maddesi hükmü gereğince, Kanun gücünde bir iç hukuk kuralıdır. Yurttaşlar tarafından, bir hukuk kuralının bilinmemesi mahkemeler nezdinde bir mazeret olarak kabul edilmemektedir. Ancak, aynı kuralın, savcılar ve yargıçlar için de geçerli olması gerektiğini düşünüyoruz.

Tüm bu nedenlerle de, sayın mahkemece verilmiş olan mahkûmiyet kararının gerekçelerinin, yasaya ve Uluslararası sözleşmelere aykırı olduğunu ve Kararın bozulmasının gerektiğini savunuyoruz.

7- Kitabın ismi, "Ermeni Tabusu"dur.

Bu Karardan, sayın mahkeme heyetince, kitabın okunmadığı, hattâ, 1. sayfasının dahi açılıp bakılmadığı izlenimini ediniyoruz.

Kitap, yazarı tarafından, Fransızca yazılmıştır. Fakat, müvekkilimin yayınevi tarafından, A. Kadir Konuk'a yaptırılan çevirisi, Almanca baskısındandır. Almanya'da yapılan baskısı ise, ekte sunduğumuz kitap kapağındanda anlaşılacağı üzere, **"Ermeni Tabusu"** olarak basılmış ve müvekkilim tarafından da Almanca baskıya sadık kalınılarak kitabın ismi aynen alınmıştır. Bu nedenle, mahkûmiyet Kararı verilmek istenirken, sayın heyetçe, istemeden de olsa bazı yanlışlar yapılmıştır.

8- Hayret verici "bir mahkûmiyet gerekçesi: Kitapla PKK bağlantısı kurulmuştur:

Arzettiğimiz belgelerden de anlaşılacağı üzere Fransızca baskısı, *Les Armeniens-Histoire D'un Genocide*, Almanca baskısı *"Tabu Armenien"* yani **Ermeni Tabusu** olarak yapılan ve yazılmış olan bu kitap, yazarı, Yves Ternon tarafından 1977 yılında yayımlanmıştır.

Hiç kuşkusuz, "bir kitap yayınlanıncaya kadar, bir inceleme araştırma süreci yaşanır. Bu kitap için de, böyle bir yayına hazırlanıncaya kadar, yazarı tarafından, bir inceleme ve araştırma ve çalışma süreci yaşanmıştır. Kaldı ki ve varsayalım ki, bu kitap, 1977 yılında hazırlandı ve yayınlandı. Peki, PKK ile nasıl ilgi kurulabiliyor ve müvekkilimin hakkında verilecek karara gerekçe yapılabiliyor"? 1977 yılında PKK olayı varmıydı ki, bu kitapla ilgi kurulabiliyor?

9- Sonuç olarak, müvekkilim, bir yayınevi sahibi olarak, dünyanın herhangi bir ülkesinden, herhangi bir yazarın yazısını, kitabını yayınlamak ve yayıncılık yapmak gibi bir işi, bir meşguliyeti vardır.

Kendi ülkemiz yazarlarının eserlerini yayınladığı gibi, başka ülkelerin yazarlarının kitaplarını da yayınlamış olması, müvekkilimin yayıncılık amaç ve niyetinin dışında yorumlanarak, propaganda amacı taşıdığı iddiasıyla dava açılması ve cezalandırılması objektif hukuk kurallarıyla bağdaşmadığı kanaatindeyiz.

Beğenmediğimiz veya hoşumuza gitmeyen bazı insanların, bazı yazarların veya bazı düşüncelerin olduğunu ve olabileceğini kabul etmek ve hatta kabul edebilmek **bir uygarlık ölçüsü** olduğunu artık biliyoruz.

Ben hiç kimse gibi düşünmek zorunda değilim, ama hiç kimse de benim gibi düşünmek zorunda olmamalı. Örneğin Dr. Yves Ternon böyle düşünüyorsa, O'nun bu düşüncelerine karşı bir kitap yazılması, uygarca ve objektif bir tutum ve tavır olacağı düşüncesindeyiz.

10- ANAYASAYA AYKIRILIK İTİRAZI:

Müvekkilim hakkında, 3713 S.Y.'nın 8/1. maddesi hükmü uyarınca verilen ceza ve müvekkilime uygulanan bu, yasa maddesi Anayasaya aykırıdır.

a- Anayasanın 10. maddesinde belirtilen, "Herkes Kanun önünde eşittir" denilen, basın yayın özgürlüğünü kullanmadaki eşitlik kuralına aykırıdır.

b- Anayasanın 12. maddesinde belirtilen, "Temel Hak ve Özgürlüklerden" olan, "...kişinin topluma, ailesine ve diğer kişilere karşı ödev ve sorumluluklarından" bilgilendirme, aydınlatma ve dünyada olan bitenden haberdar etme hakkının bu madde engellediği için (8/1. madde) Anayasaya aykırıdır.

c- Anayasanın 22.maddesinde belirtilen haberleşme özgürlüğünü kısıtlayan bu, 8/1.madde, yabancı bir Ülkedeki görüş ve düşüncenin Ülkemize ulaşmasını engellemektedir. Bu nedenle Anayasaya aykırıdır.

d- Anayasanın 25. maddesinde belirtilen, herkes, düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir. "Her ne sebeple ve amaçla olursa olsun kimse... düşünce ve kanaatları sebebiyle kınanamaz ve SUÇLANAMAZ" Kural ve ilkesine aykırıdır.

e- Anayasanın 26. maddesinde belirtilen "Herkes, düşünce ve kanaatlarını söz, yazı resim veya başka yollarla tek başına veya toplu olarak açıklama ve yayma hakkına sahiptir, kuralına aykırıdır.

f- Anayasanın 28. maddesindeki basın özgürlüğünü engellemesi nedeniyle, Anayasaya aykırıdır.

Bu nedenlerle, Anayasanın 152. maddesi hükmü uyarınca, 3713 S.Y.nın 8/1. maddesinin Anayasaya aykırılığı iddia ve gerekçesiyle Anayasa Mahkemesine götürülmesini de talep ve arz ederiz.

Ayrıca, yukarda açıklamaya çalıştığımız, temyiz itirazlarımızın incelenerek verilmiş olan mahkûmiyet Kararının BOZULMASINA Karar verilmesini talep ve arz ederim.

Saygılarımla

Ayşe Nur Zarakolu
Vekili
Av. Kemal Keleşoğlu

YARGITAY
9. CEZA DAİRESİ

YARGITAY İLANI

Esas No : 1995/3668
Karar No : 1995/5404
Tebliğname : 9/95028423

Basın yoluyla Türkiye Cumhuriyeti Devletinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü aleyhine propaganda yapmaktan sanık Ayşe Nur Zarakolu'nun yapılan yargılaması sonunda; Mahkûmiyetine dair İSTANBUL 4 Numaralı Devlet Güvenlik Mahkemesinden verilen 30.1.1995 gün ve 1994/91 esas, 1995/10 karar sayılı hükmün duruşmalı olarak Yargıtayca incelenmesi sanık vekili tarafından istenilmiş olduğundan, dava evrakı C. Başsavcılığından tebliğname ile daireye gönderilmekle duruşmalı olarak yapılan inceleme sonunda aşağıdaki karar tesbit edildi.

Yerinde görülmeyen sair itirazların reddine; Ancak:

5680 sayılı Basın Kanunun 16. maddesinin 1. fıkrasının 4. bendinde; mevkute tanımına girmeyen basılmış eserlerle işlenen suçlarda ceza sorumluluğunun eserin yazarı, çevireni veya çizeni ile birlikte yayınlatana, 2. fıkrasında; eser , yazarı, çevireni ve çizerinin bilgi ve izni dışında yayınlandığı takdirde ise sadece yayınlatana ait bulunduğunun belirtilmesine, dosya içerisindeki bilgi ve belgelerden sanığın suça konu gayri mevkuteyi telif sözleşmesine dayanarak çevireni bilgi ve izni dahilinde yayınladığının anlaşılmasına, somut olayda kararda 7 . f ı k r a ola r a k belirtilen aynı maddenin 4. fıkrasının uygulanma alanının söz konusu bulunmamasına göre, 16. maddenin meykutenin yazarı veya çevireni belli olan basılı eserlerle ilgili hükümlerinde

mevkutelerin, sorumlu yazı işleri müdürleri ile mevkute tanımına girmeyen basılı eserlerin yayınlatanları arasında fark gözetilmediği de nazara alındığında, sanığın 3713 sayılı yasanın 8.maddesinin 2. fıkrasının son cümlesi yerine 1. fıkrası uyarınca cezalanarılması,

Kanuna aykırı ve sanık vekilinin temyiz dilekçesi ile duruşmalı inceleme sırasında ileri sürdüğü temyiz itirazları bu itibarla yerinde görülmüş olduğundan, hükmün bu sebepten dolayı isteme aykırı olarak BOZULMASINA, 17.10.1995 gününde oybirliği ile karar verildi

Başkan	Üye	Üye	Üye	Üye
D. Tavil	**K. Güven**	**M. Kaban**	**Ş. Erol**	**H. Gerçeker**

TEFHİM ŞERHİ:

17.10.1995 gününde verilen işbu karar Yargıtay C. Savcısı Arif Ünal Ersoy'un huzurunda, duruşmada sanığın savunmasını yapmış bulunan Av.Kemal Işkın Keleşoğlu'nun yokluğunda 18.10.1995 günü usulen ve açık olarak tefhim olundu.

Başkan	Üye	Üye	Üye	Üye
D. Tavil	**İ. Özkaya**	**M. Kaban**	**Ş. Erol**	**H. Gerçeke**

Karşılaştırıldı.

T.C. İSTANBUL
4 NOLU DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ
BAŞKANLIĞI

Esas No : 1995/385

TENSİP TUTANAĞI

BAŞKAN : Vedat Yılmazabdurrahmanoğlu 23083
ÜYE : Hak. Alb. Mustafa Uğur 971/YD-8
ÜYE : Uğur Çorumluoğlu 20793
KATİP : Ali Candan

Basın yoluyla ile ırk farklılığı gözeterek halkı kin ve düşmanlığa açıkça tahrik etmek ve devletin bölünmezliği aleyhinde propaganda yapmaktan sanık AYŞE NUR ZARAKOLU hakkında İstanbul DGM. C.Başsavcılığının 2.2.1994 tarihli iddianamesiyle mahkemenizde kamu davası açılmış olmakla esas defterinin I995/385 esas sırasına kayıt edilmekle 2845 sayılı yasa uyarınca duruşma icrasına karar verilerek dosya tetkik edildi.

GEREĞİ DÜŞÜNÜLDÜ

1- Sanığa yargıtay Bozma ilamıda eklenip duruşma gününü bildirir meşruatlı davetiye çıkarılmasına,

2- Sanık Müdafii Av. Kemal KELEŞOGLU'na Yargıtay bozma ilamıda eklenip duruşma gününü bildirir davetiye çıkarılmasına,

Bu nedenlerle duruşmanın 24.1.1996 günü saat 10.15'e bırakılmasına oybirliğiyle karar verildi. *6.11.1995*

Başkan	Üye	Üye	Katip
23083	**971/YD-8**	**20793**	

T.C. DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI
Avrupa Konseyi, İnsan Hakları ve AGİT Genel Müdürlüğü

SAYI : AKGY.1559 Ankara 16 Kasım 1995
KONU : Ayşe Nur Zarakolu hk.

İVEDİ

ADALET BAKANLIĞINA
(Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü)

Norveç'te yayınlanan **Attenposten** gazatesine birdemeç veren PEN örgütü Norveç Başkanı, dünyada halen 800 dolayında yazar ve gazetecinin, 100'ü Türkiye'de olmak üzere hapiste bulunduklarına işaret ederek, ilki geçen yıl verilen "Ossietzky ödülünün" amacının bu duruma dikkat çekmek olduğunu belirtmiştir.

Uluslararası PEN örgütü Avustralya'da yaptığı bir Kongrede 5 yazar ismi tespit ederek, bunların durumlarını izlemeyi ve haklarında ilgili Büyükelçiliklere mektuplar yazılmasını kararlaştırmış olup, isimleri bu vesile ile açıklana yazarlar arasında ülkemizden Ayşe Nur Zarakolu'da yer almaktadır. Diğer yazarlar ise Cezayir, Çin Guatemala ve Suriye'dendir.

Aftenposten gazetesinin bu konuda PEN örgütüne atfen verdiği bilgilerden; yayıncı A. Zarakolu hakkında yayınladığı kitaplardan dolayı açılmış çok sayıda dava bulunduğu, Ocak 1996'te Terörle Mücadele yasası'nın 8. maddesine muhalefetten 2,5 yıl hapse mahkûm olduğu, bu cezanın Eylül'de 6 aya indirildiği, ancak bu arada diğer bir davadan 6 ay daha ceza aldığı, 27 Aralık 1995'te tekrar hapse girmesinin beklendiği anlaşılmaktadır.

Bu bilgiler çerçevesinde adı geçenin Terörle Mücadele Yasası'nın 8. Maddesinde yapılan değişiklikten yararlanan hükümlüler arasında alabileceği hatırlatılmakta ve bu doğrultuda hakkında süratle bilgi sağlanabildiğinde açılması söz konusu kampanyanın yayılmasının önüne geçilebileceği düşünülmektedir.

Bu itibarla. Ayşe Nur Zarakalu hakkında derlenebilecek bilgilerin acilen Bakanlığımıza gönderilmesini müsaadelerine saygılarımla arz ederim

Bakan. A.
Türel ÖZKAROL
Elçi
Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları

T.C. A D A L E T BAKANLIĞI
Uluslararası Hukuk ve Dış Ülkeler Genel Müdürlüğü

ANKARA

Sayı : B03,0 UİG.0.00.00.00.0.. 3.7.13.1992
Konu : Ayşe Nur Zarakolu
23.11.95 55471 NOLU FAKS

İSTANBUL DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ
CUMHURİYET BAŞSAVCILIĞINA

Dışişleri Bakanlığının 16.11.1995 gün ve AKGY 1599 sayılı yazısıyla, Ayşe Nur Zarakolu hakkında adli işlemlerden bilgi istenilmektedir,

Bakanlığımızda adı geçen hakkında evraka ulaşan bilgilerden:

1) 2.2.1994 gün ve 1994/14 Hz. 1994/120 Esas, 1994/126, sayılı iddianameyle, kamu davası açıldığı,

2) İstanbul 4 Nolu Devlet Güvenlik Mahkemesi'nin 30.1.1995 gün ve 1994/91 Esas, 1995/10 sayılı kararıyla 2 yıl ağır hapse mahkûm olduğu Anlaşılmaktadır.

Yukarıda yazılı soruşturmalar veya başkaca bir tahkikat nedeniyle ádı geçenin tutuklu olup olmadığının, ayrıca 3713 sayılı yasanın 8. maddesinde yapılan iyileştirmeden istifade edip etmediğinin iş arım rica ederim.

Turgut AYDIN
Bakan a.
Hakim i.
Yüksek Müşavir

T.C. İSTANBUL
DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ
CUMHURİYET BAŞSAVCILIĞI

Bakanlık Müzakere No: 1995/11282

İSTANBUL (4) NOLU DGM BAŞKANLIĞINA

ADALET BAKANLIĞI ULUSLARARASI HUKUK VE DIŞ İLİŞKİLER

.....Genel Müdürlüğünün 23.11.1995 gün ve (55471) sayılı yazıları ilişikte sunulmuştur.

Gereğinin yapılarak sonuçtan bilgi verilmesi rica olunur.

Mahkemenizin 1995/385 Esas sayılı dava dosyası.

Erdal GÖKÇEN
İstanbul Devlet Güvenlik Mahkemesi
Cumhuriyet Başsavcısı

T.C. İSTANBUL
DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ
CUMHURİYET BAŞSAVCILIĞINA

Esas No : 1995/385

İLGİ : 24.11.1995 gün ve 1995/11282 bakanlık muh. sayılı yazınız.

Bölücülük propagandası yapmak suçundan sanık Muhittin Kızı, 1946 d. lu, Niksar Cedit nüfusunda kayıtlı AYŞENUR. ZARAKOLU hakkında, 30.1.1995 gün ve 1994/91 esas, 1995/10 karar sayılı karar ile 2 YIL AĞIR HAPİS VE 250.000.000.-LİRA AĞIR PARA cezası ile cezalandırıldığı, kararın sanık Vekili Av. Kemal Keleşoğlu tarafından temyiz edilmesi üzerine mezkur kararın Yargıtay 9.Ceza Dairesinin 17.10.1995 tarih ve 1995/3668 esas, 1995/5404 karar sayılı kararı ile BOZULMASI'na karar verildiği,

Bu nedenle Mahkememizin 1995/385 esasına kaydının yapıldığı, duruşmasın 24.1.1995 tarihine bırakıldığı, ve sanığın halen bu davadan dolayı tutuksuz bulunduğu, dosyanın tetkikinden anlaşılmıştır.

Bilgilerinize sunulur. *24.11.1995*

Yazı İşl.Müd. Başkan
23083

T.C. İSTANBUL
4 NOLU DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ
BAŞKANLIĞI

DURUŞMA TUTANAĞI

Esas No : 1995/385

BAŞKAN : Hak. Alb. Mustafa Uğur [971/YD.8]
ÜYE : Köksal Şengün [20909] değil MÜNİR BİLGEN [21762]
ÜYE : Selehattin Çetin [22955]
C. SAVCISI : Engin Baltacı [973-F 29]
KATİP : Songül Uysal
C: TARİHİ : 24.01.1996

Duruşmanın bırakıldığı gün ve saatte celse açıldı.

Sanık ve vekili geldi. Açık duruşmaya başlandı.

Mahkeme başkanının rahatsızlığı nedeniyle heyette değişiklik yapılarak zabıtların önceden okunduğu görüldü.

Dosya incelendi.

Yargıtayın bozma ilamının sanık ve vekiline tebliğ edildiği, görüldü.

SANIK AYŞE NUR ZARAKOLU: Sanık Muhittin Kızı, 1946 d. lu, Tokat Niksar ilçesi Cedit mah. nüfusunda kayıtlı. Halen Küçükyalı Bağdat cad. Koşarlar sitesi, d: 8'de mukim. Evli. 2 çocuklu. Okur yazar. Yayıncı sabıkasız.

Yargıtayın bozma ilamı okundu, sanıktan soruldu. Bozma ilamı lehimedir. Uyulsun dedi.

Sanık vekilinden soruldu: bozma ilamı yerinde olduğundan uyulmasını talep ediyoruz.

İddia makamı: Bozma ilamına uyulması talep olunulur dedi.

G.D

Yargıtay 9. Ceza Dairesinin bozma ilamı yerinde görüldüğünden uyulmasına oybirliğiyle karar verildi. Tevhimle açık duruşmaya devam olundu.

Evvelce verilen gerekçeli hüküm ve bozma ilamı yeniden okundu.

Sanık vekilinden soruşturmanın genişletilmesi isteminin olup olmadığı soruldu. Yoktur dedi.

İddia makamından soruldu; soruşturmanın genişletilmesi istemimiz yoktur dedi.

Sanık vekilinden tekrar soruldu; müvekkilim hakkında sadece mahkemenizde bu davadan başka 1994/175 esas sayılı dava dosyası mevcut olup, müvekkilim hakkında bölücülük propagandası suçundan dolayı 3713 sayılı yasanın 8/2, maddesine göre hapis ve para cezası verilmiş ve verilen hapis cezası da paraya çevrilmiştir. Karar tarafımıza tebliğ edilmiş, olup, halen dosya yargıtaydadır.

G.D. Talep gibi:

1- Sanık Ayşe Nur Zarakolu hakkında 1,2,3 ve 5 nolu mahkemelerde başkaca dava olup olmadığının ilgili mahkemelerden sorulmasına,

2- Sanık hakkında mahkememizde bulunduğu belirtilen 1994/175 esas sayılı dosyayla ilgili verilen kararın bir örneğinin kalemce dosyamıza eklenmesine, duruşma tarihine kadar dosyanın yargıtaydan dönmesi halinde dosya içerisine konmasına,

Bu nedenlerle duruşmanın diğer günler dolu olfuğundan zorunlu olarak 13.3.1996 günü saat 15.20'ye bırakılmasına oybirliği ile karar verildi. *24.1.1996*

Başkan	Üye	Üye	Katip
971/yd.8	**21762**	**22955**	

T.C. İSTANBUL
4 NOLU DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ
BAŞKANLIĞI

DURUŞMA TUTANAĞI

Esas No : 1995/385

BAŞKAN : Hak. Alb. Mustafa Uğur [971/YD.8]
ÜYE : Köksal Şengün [20909]
ÜYE : Selehattin Çetin ÇETİN [22955]
C. SAVCISI : Engin Baltacı [973-F 29]
KATİP : Songül Uysal
D: TARİHİ : 13.3.1996

Duruşmanın bırakıldığı gün ve saatte celse açıldı.

Sanık ve sanık vekili Av. Özcan Kılıç geldi. Açık duruşmaya devam olundu.. Heyet değişikliğinde eski zabıtlar okundu . Dosya incelendi.

Sanık hakkında mahkememizde bulunun 1994/175 esas sayılı dosya ile ilgili ek kararın çıkartılarak dosyamıza eklendiği görüldü.

Sanıkla ilgili İst. 1 nolu DGM nin, 2 nolu DGM nin,3 nolu DGM nin ve 5 nolu DGM nin cevap yazıları okundu, mahiyetleri anlaşıldı.

Sanık vekili; gelen yazı cevaplarına bir diyeceğimiz yoktur dedi.

İddia makamı; gelen yazı cevaplarına bir diyeceğimiz yoktur dedi.

Sanık vekili: soruşturmanın genişletilmesi talebimiz yoktur dedi.

İddia makamından soruldu; soruşturmanın genişletilmesi talebimiz yoktur dedi.

Mahkemece de lüzum görülmedi.

İddia makamı: Esas hakkındaki mütalaasında;sanığın iddianamede dikkat edildiği şekilde yayınlanmasına yol açtığı yazılı eser yoluyla 3713 sayılı yasanın 8. Maddesinde yazılı **bölücülük suçunun işlendiği, sübut bulunmuştur.** Ancak yazar hakkındaki hakkında yapılması gereken ile yayıncı veya çevirmen hakkında yapılan uygulama basın kanunu hükümleri dikkate alınmadan sanığa uygulanmıştır. Yargıtay bozma ilamında da belirttiği gibi **sanığın yayıncı olarak cezalandırılması gerekirken yazar gibi cezalandırılması** uygun olmamıştır. Bu itibarla sanığın 3713 sayılı yasanın 8. maddesinin 3. fıkrası uyarınca cezalandırılması mütalaa olunur dedi.

Sanık vekilinden soruldu; esas hakkındaki mütalaaya karşı savunma hazırlamak üzere kısa bir mehil talep ediyoruz dedi.

G.D. Talep gibi:

1- Sanık vekiline esas hakkındaki mütalaaya karşı savunma hazırlamak üzere gelecek celseye kadar mehil verilmesine,

Bu nedenler duruşmanın diğer günler dolu olduğundan zorunlu olarak 24.05.1994 günü saat:14.00'a bırakılmasına oybirliğiyle karar verildi.

Başkan	Üye	Üye	Katip
971/yd.8	**22909**	**22955**	

T.C. İSTANBUL
4 NOLU DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ
BAŞKANLIĞI

DURUŞMA TUTANAĞI

Esas No : 1995/385

BAŞKAN : Hak. Alb. Mustafa Uğur [971/YD.8]
ÜYE : Köksal Şengün [20909]
ÜYE : Selehattin Çetin [22955]
C. SAVCISI : Engin Baltacı [973-F 29]
KATİP : Songül Uysal
C: TARİHİ : 24.5.1996

Duruşmanın bırakıldığı gün ve saatte celse açıldı.

Sanık vekili gelmedi. Açık duruşmaya devam olundu. Dosya incelendi.

Geçen celse sanık vekiline savunması hazırlamak üzere süre verildiği ancak sanık vekilin duruşmaya gelmediği 2 nolu DGM'de duruşması olması nedeniyle davaya katılamadığına dair sanık vekilin mazeret dilekçesi verdiği görüldü.

İddia makamı : Sanık vekilinin mazereti kabul edilsin dedi.

G.D. Talep gibi.

1- Sanık vekili Osman Ergin'in mazereti yerinde görüldüğünden kabulüne, duruşma gününü kalemden öğrenmesine,

2. Bu nedenler duruşmanın diğer günler dolu olduğundan zorunlu olarak. 22.7.1996 günü saat: 09,10'a bırakılmasına oybirliği ile karar verildi. *24.5.1996*

Başkan.	Üye	Üye	Katip
971/yd.8	**22909**	**22955**	

T.C. İSTANBUL
4 NOLU DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ,
BAŞKANLIĞI

DURUŞMA TUTANAĞI

Esas No : 1995/385

BAŞKAN : Hak. Alb. Mustafa Uğur [971/YD.8]
ÜYE : Münir Bilgen [21762]
ÜYE : Selehattin Çetin [22955]
C. SAVCISI : Engin Baltacı [973-F 29]
KATİP : Ali Candan
C: TARİHİ : 22.7.1996

Duruşmanın bırakıldığı gün ve saatte celse açıldı.

Sanık gelmedi. Sanık vekili av. Osman Ergin geldi. Mahsus yerine alındı açık duruşmaya devam olundu.

Heyet değişikliğinden eski zabıtlar okundu.

Geçen celse esas hakkında mütalaanın verildiği anlaşılmakla iddia makamına soruldu. Mütalaayı aynen tekrar ediyoruz dedi.

Sanık vekili bu davayı uzun süreden beri takip edemedim bu neden detaylı inceleme fırsatımız olmadı, bu itibarla münasip bir mehil verilmesini talep ediyoruz dedi.

G:D.

1- Sanık vekili Av. Osman Ergin'e esas hakkındaki savunmasını hazırlamak üzere gelecek celseye kadar mehil verilmesine,

Bu nedenler duruşmanın diğer günler dolu olduğundan zorunlu olarak 11.9.1996 günü saat: 14.45'e bırakılmasına oybirliğiyle karar verildi. *22.7.1996*

Başkan	Üye	Üye	Katip
971/yd.8	**21762**	**22955**	

T.C. İSTANBUL
4 NOLU DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ
BAŞKANLIĞI

DURUŞMA TUTANAĞI

Esas No : 1995/385

BAŞKAN : Vedat Yılmazabdurrahmanoğlu [23O83]
ÜYE : Hak. Alb. Mustafa Uğur [971/YD.8]
ÜYE : Selehattin Çetin [22955]
C. SAVCISI : Engin Baltacı [973-F 29]
KATİP : Menşure Gültekin
C: TARİHİ : 11.9.1996

Duruşmanın bırakıldığı gün ve saatte celse açıldı.

Başka suçtan tutuklu sanık getirilmekle. Sanık müd. Av. Osman Ergin geldi. Açık duruşmaya devam olundu.

Heyet değişikliğinden eski zabıtlar okundu. Dosya incelendi.

Başka suçtan tutuklu sanığın "Bayrampaşa Özel Tip Cezaevi"(*)nde başka suçtan tutuklu olması nedeniyle celbi konusunda dilekçe verdiği buna istinaden 29.8.1996 tarihinde celb yazısı yazıldığı ancak "buna herhangi "bir cevap verilmediği görüldü.

* A. N. Zarakolu, bu kez, Faysal Dağlı'nın *Bırakuji / Kürtlerin İç Savaşı* adlı kitabından yayınladığı 6 aylık hapis cezasının infazı nedeniyle hapisteydi. Bu cezanın daha önce haksız yattığı cezaya sayılması ve hapse girmemesi gerektiği halde, bu ceza uygulanmıştı.

Sanık vekili bildiğimiz kadarıyla celb yazısı cezaevine ulaşmamış müv. celb edilip savunması yapsın bende savunmamı yapacağım dedi.

İddia makamı:sanık celb edilsin sanık vekiline mehil verilsin dedi.

G.D. Talep gibi.

1-Başka suçtan ist. kapalı cezaevinde tutuklu bulunan sanığın duruşmada hazır bulundurulması için C.Sav. yazı yazılmasına,

2- Sanık Vek. Av. Osman Ergin'e esas hakkındaki savunmasını hazırlaması üzere gelecek celseye kadar mehil verilmesine,

Bu nedenlerle duruşmanın diğer günler dolu olduğundan zorunlu olarak 6.11.1996 günü saat: 10.05'e bırakılmasına oybirliğiyle karar verildi. *11.9.1996*

Başkan	Üye	Üye	Katip
23083	**971/yd.8**	**22955**	

T.C. İSTANBUL
4 NOLU DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ
BAŞKANLIĞINA

3.11.1996 günü Susurluk'ta meydana gelen kaza, T.C. bünyesindeki hukuk, adalet ve yargı adına var olan kurumların ve yetkililerin ibret verici tablosunu bir kere daha bütün dünyanın gözleri önüne sergilemiştir.

İdi Amin'in ülkesinde bile böyle bir olay yaşansa, eminim yer yerinden oynardı. Biz de ise bütün yetkililer ve sorumlular susuyor. Ya da beş yaşındaki çocukların dahi inanmayacağı senaryolar anlatıyorlar.

Bu, basında da yer aldığı gibi, son aylarda arka arkaya ortaya çıkan çetelerin dokuzuncusu. Ve her çeteyle birlikte, devleti temsil eden kurumlarda yer alan görevlilerin, yetkililerin pislikleri, cinayetleri, hırsızlıkları peş peşe gün yüzüne çıkıyor. Topyekun savaş çığlıkları atanlar, bugün topyekun bir batağın içindeler. Hem de hesabını asla veremeyecekleri bir batağın, bir kirlenmenin.

Oysa yüzyıllardır, bu insanlar barıştan yana, kardeşlikten yana, emekten yana olan herkesi; taşıdığı ulusal, siyasal kimliği savunan herkesi, bölücülükle, vatan hainliğiyle suçladılar, peşin peşin yargılamadan mahkûm ettiler.

Ve biz de yıllardır bu kürsüden, artık hukuk çerçevesinde, insan hakları temelinde savunma yapmanın bütün maddi koşulları ve zeminin ortadan kalktığım anlatmaya çalıştık. Bunun nedenleri ve sonuçları üzerinde durduk. Örnekler verdik. Bıkmadan ilkelerimizi sıraladık.

Ve herkesinde, yargı ancak iktidarlar ve ideolojiler karşısında bağımsız olmalı; hiçbir ideolojik ya da siyasal kaygı, onun insan hakları evrensel ilkelerine olan bağlılığını zedelememelidir diyerek savunmamızı tamamladık.

Ancak Pazar günkü kazanın bir kere daha, bütün çıplaklığıyla sergilediği tablonun, hukuk adına, yargı adına, adalet adına taşıdığı rezaleti protesto etmek amacıyla, bugün savunma hakkımı kullanmayacağım. (bu hakkımı önümüzdeki celse kullanmak istiyorum.)

Kimbilir, belki de yakılan üç bin köyün, topraklarından koparılan milyonlarca insanın, binlerce kayıbın, işkence gören yüz binlerin ahı tutuyor ve vatanlarını çok seven bu insanların yüzlerindeki maskeler bir bir düşüyor. Elleri ayakları karışıyor.

Asıl yargılanması gerekenler kim? Onlar mı biz mi? Eminim tarih bunun kararını en doğru şekilde verecektir.

6.11.1996

Ayşe Nur Zarakolu

"ERMENİ TABUSU DAVASI NİHAİ SAVUNMA"

Sayın Yargıçlar,

Bugün yasa uygulayıcılarının ve siyaset adamlarının genelde düşünce Özgürlüğü, özelde Terörle Mücadele yasası ile ilgili olarak yürüttükleri tartışma ve değerlendirmeler hukukun en temel ilkelerine aykırı, evrensel insan haklarını hiçe sayan bir mantık düzeyinde devam etmektedir.

Gelinen bu noktada bizim, hukuk çerçevesinde, evrensel insan hakları temelinde savunma yapmamızın bütün maddi koşulları ve zemini ortadan kalkmıştır. Öncelikle yayıncılık özgül bir meslek olarak kabul edilmemektedir. Oysa yayıncılık, tıpkı avukatlık gibi, doktorluk gibi kendi özel ilkeleri olan bir meslektir. Ve insanların düşüncelerini ifade edebilme platformudur. Nasıl bir avukat, ya da bir doktor ırk, cins, din, dil ve siyasal görüş ayrımı yapmadan, kendisine başvuranlarla ilgilenme yükümlülüğü altında ise, ve nasıl bir avukata bir doktora müvekkilinin ya da hastasının kimliğinden, görüşlerinden dolayı bir soru yöneltilemezse, bir yayıncıya da yayınladığı kitapların yazarlarının kimlikleri ve görüşleri ile ilgili soru yöneltilemez, bundan dolayı sorumlu tutulamaz, yayıncı, yazarın düşüncelerini yargılama, onları sansür etme misyonunu kendinde göremez. Bunu yapmağa kalkarsa kendisi de bir insanın en temel haklarından birini ihlal etmiş olur. Sonuç olarak yayıncılık düşünce ve ifade özgürlüğünü, haber alma ve bilgilenme özgürlüğünü hayata geçirir. Mesleki işlevi budur. Yayıncıya, yayınladığı kitaptaki görüşleri

savunup savunmadığının sorulması ve bunlardan dolayı sorumlu tutulup, hakkında soruşturma açılması, en temel insan haklarından birinin ihlalidir. Kaldı ki bu noktada bir başka hukuk ve mantık dışı uygulama ile karşı karşıyıyız: Bugün DGM'lerde yayıncılık özgül bir meslek olarak kabul edilmediği gibi; 12 Eylül'ün Sıkı yönetim Mahkemelerinin uygulamalarını bile aşan bir hukuk dışı yorumla yayınevi sahipleri, "yazı işleri müdürü" gibi" addedilip cezalandırılmakladır. Oysa hukukun en temel ilkelerinden biri "karine ile hüküm verilemeyeceğidir" ve "suç ile cezaların şahsiliğidir". Örneğin 12 Eylül Sıkı Yönetim Mahkemelerinde bile yayınladığım iki kitabın yazar ve çevirmeni hakkında dava açılırken, yayınevi sahibi olarak benimle ilgili herhangi bir soruşturma açılmamıştır. Ancak bu, yazar ve çevirmen hakkında dava açılmasını onayladığım anlamına da gelmez.

Bunu yalnızca yasa uygulayıcılarının hukuktan nasıl koptuklarını mevcut durumun askeri yönetimden de geriye gittiğini göstermek için belirtiyorum. Kaldı ki, Sıkıyönetim koşulları altında bile, iki dava da yazar ve çevirmen açısından beraatle sonuçlanmış, kitaplar iade edilmiştir.

Yasa uygulayıcılarının bir diğer mantık dışı yorumu da: Gazete sahiplerine karşı açılan davalarda sadece para cezası istenirken, yayınevi sahiplerine hem para hem hapis cezası istenmektedir. Bu da en temel hukuk kurallarından birine, cezada eşitlik kuralına aykırıdır. Örneğin siz hürriyet ya da sabah gazetesi sahibi, ya da bir medya patronu iseniz, bir yayınınızdan dolayı asla hapsedilemezsiniz. Ama kitap yayınlayan bir yayınevi sahibi iseniz rahatlıkla hapsedilebilirsiniz.

Mevcut yasaları bile zorlayan yaklaşım, sadece yayınevi sahiplerini "dergi, gazete yazıişleri müdürü gibi addetmekle" sınırlı kalmıyor. Yayınevi sahipleri, aynı zamanda "yazar gibi addedilerek", daha da ağır hapis cezalarına rahatlıkla çarptırılabiliniyor. Yayınladığım "Ermeni Tabusu" adlı kitap, dünyaca tanınmış ve Türkiye'de bilinen Yves Ternon isimli araştırmacı bir doktor tarafından yazılmış olmasına rağmen, bu durum yok sayılmış ve ben yayınevi sahibi olarak "yazar gibi addedilip" daha ağır hapis cezasına çarptırılmış bulunmaktayım.

Geçtiğimiz günlerde bu uygulamalarda yeni tırmanmalar; görüldü: Varolan yasalar bile zorlanarak, bu kaz "bir dergi ya da gazete gibi addedilerek" 1 ay süreyle yayınevinin kapatılması, DGM Savcısı tarafından talep edilebildi.

Bir başka davada ise, DGM Savcısı bu kez bir başka alışılmamış talepte bulundu ve kitabın basıldığı matbaanın kapatılmasını da bizim cezalandırılmamız yanında talep edebildi. Bundan sonra acaba sıra dizgicilerin, kapakları yapan ressamların, hatta hatta okurların cezalandırılmasını talep etmeye mi gelecektir?

Durum öyle bir noktaya gelmiştir ki, yasa uygulayıcıları, adete kendilerinde bir yasa koyucusu gibi misyon görmeğe başlamışlardır.

Bütün bunlar gösteriyor ki, bugün DGM'lerde "düşünce tamamen hukukdışı yaklaşımlarla yargılanmakta ve mahkûm edilmekledir. Bu noktada hukuka bağlı, evrensel insan haklarına dayalı bir savunma yapmanın ne bir anlamı, ne de zemini vardır. Hukukun dışında temellendirilen iddialara karşı, hukuk temelinde savunma yapmak abesle iştigaldir.

O nedenle biz bu iddialara karşı savunma yapmayacağız, sadece savunduğumuz ilkelerimizi bir daha belirteceğiz.

Biz yayıncılar dünya yayıncılarının sahip çıktığı "Yayınlama Özgürlüğümüzü" kullanıyoruz. Bu, düşünce ve ifade özgürlüğünün ayrılmaz bir parçasıdır. Dünya yayıncılar Birliğinin 1995/1 Nolu Bülteninde ifade edildiği gibi; "Yayınlama ve Basın Özgürlüğü, egemen devletlerin ezici çoğunluğunda, resmen demokratik sistemin ayrılmaz bir parçası ve temel insan haklarından biri olarak kabul edilmektedir. Ancak ne yazık ki bu iki özgürlük kimi rejimlerde siyasal, dinsel ve ticari açıdan sürekli baskı altında tutulabilmektedir ve birçok yerde açıktan saldırıya uğramaktadır. Bu sadece mesleğimize, onun bütünselliğine yönelik bir tehdit olarak kalmamakta, aynı zamanda serbest bilgi akışının ve her yurttaşın okuma özgürlüğünün engellenmesi anlamına gelmektedir."

O nedenle biz yayıncılar için yayınladığımız kitapların içeriğini savunmak ya da savunmamak gibi bir ikilem asla sözkonusu değildir. Biz insanların görüşlerini dile getirme hakkını

savunuyoruz. Ve bir temel hakkın, bir temel özgürlüğün yaşama geçirilmesine zemin sağlıyoruz. Ve bu hakkın o insan için en temel bir insan hakkı olduğuna inanıyoruz.

"Her ferdin fikir ve ifade hürriyetine hakkı vardır. Bu hak ve fikirlerinden ötürü rahatsız edilmemek, memleket sınırları mevzu bahis olmaksızın malumat ve fikirleri her vasıta ile aramak, elde etmek ve yaymak hakkını gerektirir." (Birleşmiş Milletler insan Hakları Evrensel Beyannamesi, Madde 18, *Resmi Gazete* 27 Mayıs 1949, İmzacılar Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İ. İnönü ve Bakanlar Kurulu üyeleri)

Ne yazık ki, Türkiye 'de sözkonusu madde bir türlü hayata geçirilememekte, yazar, çevirmen, gazeteci, yayıncı ve düşüncesini ifade eden her meslekten insan kendisini mahkeme önünde bulmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti 1954 yılında da bir başka temel metni imzalalayarak *Resmi Gazete*'de yayınladı: "Avrupa İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Korumaya Dair Sözleşme". Ama siyasal iktidarlar, bu sözleşmelerin istisnai hükümlerini zorlayarak, hatta kötüye kullanarak düşünce ifade etme özgürlüğünün yaşama geçirilmesini engellemektedirler.

1968 Tarihli Birleşmiş Milletler Tahran Bildirisinin 5. Maddesi, BM'in diğer özgürlükler yanında ifade ve bilgilenme özgürlüğünü garanti ettiğini belirtmektedir. 6. maddede ise devletler insan haklarına ve temel özgürlüklere ilişkin BM şartında yer verilen ve diğer uluslararası belgelerde düzenlenen ilkelerin etkin biçimde uygulanması kararlılığını ifade etmişlerdir.

Ama aradan on yıllar geçmiştir, ama ülkemizde uygulamada değişen hiçbir şey olmadığı gibi, durum geçtiğimiz dönemde daha da vahim bir hal almıştır.

Yine Tahran Bildirisi, 13 maddesinde insan hakları ve temel özgürlüklerin bölünmez olduğu ilkesini getirmekte, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların kullanımı sağlanmadan, medeni ve siyasal hakların da tam olarak gerçekleşemeyeceğini belirtmektedir.

25 Haziran 1995 Tarihli BM Viyana İnsan Hakları Konferansı Bildirisi- devletleri, temel insan haklarının gerçekleştirilmesi konusunda yükümlülük altına sokmaktadır.

12 Nisan 1989 Tarihli Avrupa parlamentosu Temel Haklar ve Özgürlükler Bildirisi, 5. maddesinde düşünce, ifade, bilgi alma ve yayma, sanat bilim ve araştırma özgürlüklerinin, akademik özgürlüğe saygı gösterilmesinin altım çizmektedir.

3 Ekim 1991 tarihli AGİK İnsan Boyutu Konferansı Belgesinin 26. maddesi de iletişim hakkı, medyanın bilgi, haber ve görüşleri toplama, rapor etme ve yayma hakkı dahil olmak üzere ifade özgürlüğü hakkını tekrar onaylamaktadır.

Bunun gibi Türkiye'nin taraf olduğu ya da henüz taraf olmadığı onlarca sözleşme ya da bildirge maddesi sayabiliriz, Bunlar Düşünce, İfade, Bilgilenme ve Yayınlama özgürlüğünü, en temel bir insan hakkı olarak güvence altına almaktadır.

Ben de bir yayıncı olarak hiçbir sınır ve yasak konmaksızın, serbest bilgi akışının sağlanmasını ve her yurttaşın "okuma özgürlüğünün" gerçekleşmesini, en temel insan haklarından biri olarak kabul ettiğim için, iddianemede belirtilen bu kitabı yayınladım. Tarih bir ülkedeki demokrasinin ulaştığı nokta ile ilgili kararını, o ülke yasalarının temel insan hakları karşısındaki durumuna bakarak verir. Düşünce ve ifade özgürlüğü, yaşama hakkı, siyasi kimlik hakkı, direnme hakkı ve benzeri en temel haklara yasalarında yer vermeyen ya da kendi resmî ideolojisinin sınırları içinde yer veren rejimler, tarihin lanetlediği totaliter rejimlerdir.

Bu noktada biz diyoruz ki: Yargı ancak siyasal iktidarlar ve ideolojiler karşısında bağımsız olmalı; hiçbir ideolojik; ya da siyasal kaygı, onun insan hakları evrensel ilkelerine olan bağlılığını, "taraflılığını" zedelememelidir. *28.04.1997*

Ayşe Nur ZARAKOLU

T.C. İSTANBUL
4 NOLU DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ
BAŞKANLIĞI

DURUŞMA TUTANAĞI

Esas No : 1995/385

BAŞKAN : Vedat Yılmazabdurrahmanoğlu [23O83]
ÜYE : Hak. Alb. Mustafa Uğur [971/YD.8]
ÜYE : Selehattin Çetin [22955]
C. SAVCISI : Engin Baltacı [973-F 29]
KATİP : Menşure Gültekin
C: TARİHİ : 6.11.1996

Duruşmanın bırakıldığı gün ve saatte celse açıldı.

Başka suçtan **tutuklu sanık cezaevinden getirilmekle bağsız olarak mahsus yerine alındı,** Sanık müdafii Av. Oaman Ergin geldi. Açık duruşmaya devam olundu.

Geçen celselerde sanık müdafii Av.Osman Ergin'e esas hakkında savunmasını hazırlaması için mehil verilmiş olduğu, yine sanığa da başka suçtan tutuklu olması nedeniyle mütalaanın tebliğ edildiği görüldü.

Sanıktan soruldu: savunmamı avukatım yapacak, fakat ben de diyeceklerimi yazılı olarak hazırladım dedi.

Sanık Ayşe Nur Zarakolu 2 sayfadan ibaret yazılı dilekçesini okudu ibraz etti. Okundu dosyasına konuldu, devamla yazılı dilekçemin kapsamım tekrar ediyorum ancak buna rağmen ayrıca savunma mahiyeti de diyeceklerimi gelecek duruşma bildireceğiz dedi.

Sanık müdafii Av. Osman Ergin: müvekkilimin talebi doğrultusunda gelecek duruşma savunmamızı hazırlayacağız bu hususta mehil verilsin dedi.

GD: Talep gibi.

1- Sanık ve müdafiine savunmalarını bu celse kısmen yaptıkları kısmen gelecek duruşma yapacaklarını bildirdiklerinden bu hususta savunmalarını hazırlama konusunda son kez mehil verilmesine,

2- Başka suçtan tutuklu sanığın duruşmada hazır bulundurulması için C.Sav. yazı yazılmasına.

Bu nedenlerle duruşmanın diğer günler dolu olduğundan zorunlu olarak 25.12.1996 günü saat: 10.00'a bırakılmasına oybirliğiyle karar verildi. *6.11.1996*

Başkan	Üye	Üye	Katip
23083	**971/yd.8**	**22955**	

T.C. İSTANBUL
4 NOLU DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ
BAŞKANLIĞI

DURUŞMA TUTANAĞI

Esas No : 1995/385

BAŞKAN : Hak. Alb. Mustafa Uğur [971/YD.8]
ÜYE : Şazi Öner [19523]
ÜYE : Münir Bilgen [21762]
C. SAVCISI : Engin Baltacı [973-F 29]
KATİP : Ali Candan
C: TARİHİ : 25.12.1996

Duruşmanın bırakıldığı gün ve saatte celse açıldı.

Sanık gelmedi sanık vekili Av. Osman Ergin geldi mahsus yerine alındı. Açık duruşmaya devam olundu.

Heyet değişikliğinden eski zabıtlar okundu.

Dosya incelendi.

Başka suçtan tutuklu sanığın celbi için yazılan yazıya cevap yok. Cezaevi listesinde de olmadığı anlaşıldı.

Sanık vekili müvekkilim cezaevinden tahliye olmuştur ancak rahatsızlığı nedeniyle duruşmaya gelememiştir, gelecek celsede gerek müvekkilim gerekçede biz savunmamızı yapacağız mehil talep ediyoruz dedi.

İddia makamı: Takdiri mahkemeye bırakıyoruz dedi.

G.D.Talep gibi:

1-) Sanığa ve vekili av. Osman Ergin'e esas hakkındaki savunmalarını hazırlamaları için gelecek celseye kadar yeniden mehil verilmesine,

Bu nedenlerle duruşmanın diğer günler dolu olduğundan zorunlu olarak 3.3.1997 günü saat: 9,15'e bırakılmasına oybirliğiyle karar verildi. *25.12.1996*

Başkan	Üye	Üye	Katip
971/yd.8	**19523**	**21762**	

T.C. İSTANBUL
4 NOLU DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ
BAŞKANLIĞI

DURUŞMA TUTANAĞI

Esas No : 1995/385

BAŞKAN : Vedat Yılmazabdurrahmanoğlu [23083]
ÜYE : Hak. Alb. Mustafa Uğur [971/YD.8]
ÜYE : Selehattin Çetin [22955]
C. SAVCISI : Enver Çoban [22264]
KATİP : Menşure Gültekin
C: TARİHİ : 3.3.1997

Duruşmanın bırakıldığı gün ve saatte celse açıldı.

Sanık ve vekili Av. Osman Ergin geldi. Açık duruşmaya devam olundu. Heyet değişikliğinden eski zabıtlar okundu.

Daha önce 6.11.1996 tarihli celsede sanığın savunmasının yazılı olarak okunup ibraz ettiği bu celse ise sadece sanık vekili Av. Osman Ergin'e esas hakkında savunmasını hazırlaması için talebi üzerine mehil mehil verildiği görüldü.

İddia makamından değişiklik nedeniyle önceki mütalaaya iştirak edip etmediği, ilave edeceği bir şey olup olmadığı soruldu:

İddia makamı: 13.3.1996 tarihli mütalaaya aynen katıldığımızı beyan ederiz dedi.

Sanık müd. Av. Osman Ergin'den soruldu: savunmanızı yazılı olarak hazırladık dedi. 3 sayfadan ibaret yazılı savunmasını ve eklerini okudu. İbraz etti, okundu. Dosyaya konuldu. Devamla tüm bunların aşığında ve 3713, s.y. da yapılan 4126. s.y. ile getirilen unsurlarda değişikliği de nazara alınarak yine bu hususta

dana önce mahb geçmiş ibraz ettiğimiz kararlarda gözetilerek müv. e beraatını talep ediyoruz dedi.

Bu arada sanık müd. Av. Özcan Kılıç'ta geldi. Mahsus yerine alındı.

Savunma mahiyetinde soruldu: diğer meslektaşımın savunmasına aynen katılıyorum önceki karar görüldü gibi siyasi içerik taşımaktadır. Bütün bu hususlarda nazara alınarak müv. beraatine karar verilmesini talep ediyoruz dedi.

G.D. Talep gibi.

Sanık müdafiinin bu celse yaptığı savunmanın ibraz ettiği belgelerin kitapların dergilerin detaylı olarak incelenmesi ve buna göre karar verilmesi için dosyanın heyetçe incelmeye alınmasına,

Bu nedenlerle duruşmanın diğer günler dolu olduğundan zorunlu olarak 28.4.1997 günü saat: 9.20'e bırakılmasına oybirliğiyle karar verildi. *3.3.1997*

Başkan	Üye	Üye	Katip
23083	**971/yd.8**	**22955**	

D.
3.3.1997
23083

İSTANBUL 4 NOLU DGM BAŞKANLIĞINA,

Dosya No : 95/385

Konu : Esas hakkmdaki savunmamızdır.

SAVUNMAMIZ:

1- TCK'nın 2. maddesi bir kanunun değiştirilmesi ve kaldırılması esasına göre düzenlenmiştir.

3713 sayılı kanunun değişiklikten önceki 8.maddesinde yazılı suçun niteliğinin değişmediği kabul edildiğine göre, 4126 sayılı kanunla yeniden düzenlenen 8.maddenin değişiklikten önceki bütün konulan ihtiva edip etmediğine bakmamız gerekmektedir.

Şayet, sonraki kanun önceki kanunda yer alan bütün konuları ihtiva etmiyorsa, sonraki kanununun bu konulara ait hükümleri yürürlükten kaldırılmış olur,

Değişiklik öncesi, her düşünce açıklaması "yöntem", "maksad" ve "düşünce" ne olursa olsun sonuca ulaşmak için propaganda yapma kastı taşıyıp taşımadığı önemsenmeksizin suç sayılmaktadaydı.

Yani,"ülkenin bölünmez bütünlüğüne yönelme" şeklindeki sonuca ulaşmak için "propaganda" yapma iradesi (özel kast unsuru) önceki kanunda suçun oluşması için aranmamaktaydı. Objektif sorumluluğu öngören bir çerçeve suç tipi söz konusuydu. Yeni düzenlemeyle bu suç tipi ortadan kaldırmış, suç tipi daraltırılarak yeni bir suç tipi yaratılmıştır.

Bu durumda, dava konusu yapılan yazıların 8. maddenin yeni düzenlenmesine göre yeniden ete alınarak değerlendirilmesi ve suçun unsurlarının bulunup, bulunmadığının araştırılması zorunludur. Bu arada Yargıtay bozma kararının 17.10.1995 tarihli olup 3713 sayılı Kanunun 8.maddesinin 4126 sayılı kanunla değiştirme tarihinden öncesine ait olduğunu hatırlatıyoruz.

Buna göre, mahkemenizin dava konusu yapılan yazıyı bir bütün olarak ele alarak, "ülkenin bütünlüğüne yönelik" somut bir eylemi hazırladığı, örgütlediği insanları ya da bir grubu bu konuda harekete geçirmeye, kışkırtmaya yönelik bulunduğu ve bu konuda açık ve yakın bir zarar tehlikesi taşıyıp taşımadığını tartışması gerekmektedir.

Mahkemenizden başta Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi olmak üzere birer yasa hükmünde olan uluslararası belgelerle koruma altına alınan "düşüncenin ifade edilmesi" temel hak ve özgürlüklerine ilişkin olarak daha önceki demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı, dar pozitivist "suçluluğu" insafa ve keyfiliğe terkeden karar pratiğini bırakarak bundan sonra yukarıda belirttiğimiz ölçüler dikkate alınarak demokratik hukuk ölçülerine uygun akılcı ve özgürlükçü bir yargı pratiğini benimsemenizi diliyoruz.

2- Savunmamızda belirtmek istediğim bir başka önemli husus, ilk mahkûmiyet kararı gerekçesinin hukuki olmaktan ziyade ceza hukukuna yabancı malzemelerle dolu ve ideolojik değerlendirmeler taşıdığıdır.

Bozma öncesi kararınızda, hukuk ve hukuk ötesi alan "yargılama işi" ile "bilimsel gerçekleri araştırma" işi birbirine karıştırılmıştır. Dolayısıyla, kararın hukuk adına değil, yargıcın kendi sübjektif teorik gerçeği adına verildiği söyteyebiliriz. Çünkü, kararda "tarih tezi" tartışması yapılmakta, yazar ve yayıncısı ile polemiğe girilmektedir ve en önemlisi karar da "ideolojik bir altetme" çabası vardır.

"...orjinal adının (...) tam tercümesinin Ermeniler-Bir Soykırımın tarihi olarak çevrilebilecek kitap adının Ermeni Tabusu olarak (...) yayınlandığı"

"..Anadolu topraklarında ve yurtdışında yaşayıpta bir grup olan Ermenilerin"

"...daha sonra Türk Kurtuluş Hareketi sırasında Kemalistler tarafından nasıl katledildiklerini anlatan bir kitap olduğu"

"...Türkiye Cumhuriyeti kurulurken Ermeni isyanı ile meydana gelen olayları yayınlamaktaki amacı ve kitabın yayınlanmasındaki zamanlama dikkat çekicidir. Zira PKK isimli terör örgütünün terörist faaliyetlerinin T.C devleti ve milletiyle bölmeye

yönelik harekete karşı Ermenilerin tavrını, toprak taleplerini dile getirmeye yönelik bir kitap olduğu"

"...Osmanlı İmparatorluğu içerisinde yaşayan Ermenilerle Kürtlerin yaşadığı bölgelerde meydana gelen çekişmelerin tarihi sürecinde Kürt aşiretlerinin Ermenileri daima taciz etme, yağmalama, öldürme olayları bir gerçeklik iken şimdi dostmuş gibi ezilen uluslarmış gibi davranmaları geleceğe yönelik bir paylaşımın arzularını yansıtmaktadır."

"...Tarihte hiçbir zaman devlet kuramayan bu iki etnik grubun talepleri"

"...sanığın kasıtlı ve geleceğe yönelik olarak amaçlı bölücülük propagandası yaptığının"

Karardan yaptığımız bu kısa alıntılar, yukarıda belirttiğimiz tespitleri doğrulamaktadır.

3- Kararda, değişik bir ceza hukuku anlayışıyla karşılaşmaktayız.

Bu anlayış, tarihsel olarak "mutlakiyetçi" döneme aittir. Bu anlayışa göre, karşımızda bir "memur-yargıç" vardır ve yasal tanımlarda yer almayan hareketler bile suç kabul edilir. Sanık, sosyal düzenin olumsuz unsuru, kötülüğün kaynağı olarak kabul edilir.

Bu ceza hukukunun etik anlayış! gereği her türlü" eleştirisel düşünce suç haline getirilir. İnsan bilincinin özgür dünyasına ait olduğu kabul edilen alanlar "suçlarla" kuşatılarak, insan bilinci katı bir biçimde kontrol altına alınır.

"...kitapta Türkçe baskıya önsözün (...) sanığın kocası. Özgür Gündem ve Özgür Ülke gazetelerinin yazarlarından Ragıp Zarakolu yazıldığı"

"...sanık kim olduğu belli olmayan bir şahsın iddia, hezayan kin dolu değerlendirmelerini tek yanlı olarak yine PKK örgütün Almanya'daki temsilcisi Abdülkadir Konuk'un çevirmenlik yaptığı" görüldüğü gibi, kararda Ragıp Zarakolu'nun önsöz yazması ve Abdükadir Konuk'un çevirmenlik yapması "suç" olarak gösterilmektedir. Çevirmen, PKK örgütünün Almanya temsilcisi, kitabın yazarı da "kim olduğu belli olmayan bir şahıs" olarak nitelendirilmektedir.

Kitabın yazarı hakkında "kim olduğu belli olmayan bir şahıs" nitelendirilmesini kabul etmiyoruz. Yazarın kim olduğu ve kimliği dava konusu kitapta açıkça yazılıdır. Yazarın ve yazdıklarının niteliği konusunda dilekçemiz ekinde sunduğumuz belgeler kararda görmermezlikten gelinenin açıkça ortaya koymaktadır. Bunları dikkatlice okumanızı öneriyorum.

4- Ayrıca kararda, subut gerekçesi belirtilirken kitaptan alıntı yapılan bölümlerde önemli yanlışlıklar ve anlam kaydırmaları yapılmıştır.

22-23. sayfalarda yazılanlar, tarihsel olarak M.Ö. XIII. yüzyıla dairdir. Aynı tammlamaların Ana Britannica Ansiklopedisinin Ermenilerle ilgili bölümlerinde yer aldığını göreceksiniz.

61-62. sayfalarda yazılanlar, 1862 yılında Van Ermenilerince kurulan Kurtuluş Biriiği'ne ait bir bildiriden yapılan alıntılardır.

83. sayfada yazılanlar, 1879 - 1880 yıllarında hazırlanan raporlardaki anlatımlardır. 86.sayfada yazılanlar, İngilizlerin hazırladığı Mavi Kitap'a dayanıyor.

358. sayfada yazılanlar, yazarın kendi görüşlerini değil, bu konuda "bazıları" diye belirttiği değişik çevrelerin görüşleridir. Kararda, yazarın kendi görüşleri ve yargısının yer aldığı bölümler nedense görmemezlikten gelinmiştir.

SONUÇ VE TALEP: Belirttiğimiz nedenlerle,

1- Dava konusu yazılarda yeniden düzenlenen suç tipinin mahkûmiyet için aradığı unsurların bulunmadığı dikkate alınarak BERAAT kararı verilmesini.

2- Aksî taktirde, iik kararda sanığın TCK'nın 79. maddesinin uyarınca 3713 sayılı Kanunun 8.maddesine göre cezalandırıldığı dikkate alınarak, 4126 sayılı kanunla değişik 8.maddenin son düzenlenmesine göre, en şedit cezanın TCK'nın 312. maddesi olduğunun gözönünde tutulmasını.

3- Sanık yönünden yasal şartları bulunan TCK'nm 59.maddesi ile 647 Sayılı Kanunun 4 ve 6. maddelerinin uygulanmasını vekil olarak talep ederim. Saygılarımla. *3.3.1997*

Sanık vekili
Av. OSMAN ERGİN

tarih ve toplum
aylık ansiklopedik dergi

24.12.1996

Sayın Osman Ergin
Avukat
Babıali Cad. Pek Han
No: 16/2
Cağaloğlu / İstanbul

Dergimize yapmış olduğunuz başvuruya dayanarak, istemiş olduğunuz bilgileri sunuyorum. "Ermeni Tabusu" adlı kitabın yazarı Dr. Yves Ternon, uluslararası alanda yapmış olduğu tarih çalışmaları ile tanınmış bir bilim adamıdır. Kendisi uluslararası tarih çevrelerinin tanıdığı bir isim olup, birçok bilimsel seminere katılmış, akademik toplantılara tebliğler sunmuş, oturumlar yönetmiş bir kişidir.

Yazarın "Ermeni Tabusu" adıl kitabı ise Türkiye'de yayımlandığından bu yana birçok tarihçinin araştırma ve incelemede kullandığı bir referans kitabı haline gelmiştir. Kaldı ki, kitabın ele aldığı konu üzerine yazarın görüşleri akademik bir yaklaşım içermesinin yanısıra tahlilleri, tarihsel yaklaşımları ile de bilimsel bir metodolojiye sahip bulunmaktadır. Elbette ki, yazarın görüşleri, farklı bakış açısı her bilim adamında olduğu gibi tartışmaya açıktır. Ama bunlar kitabın bilimsel değerini zedelemekten öte esere ayrı bir değer katmaktadır.

Onüç yılı aşkın bir süredir yayımlamakta olduğumuz tarih dergisinde birçok yerli ve yabancı yazarımız konuya ilişkin yazılar yayınlanmıştır. Dergimizin yayın hayatı boyunca Ermeni tarihine ve kültürüne ilişkin çıkan makaleler bilim çevrelerinde

birer katkı olmasının yanısıra Türk-Ermeni dostluğunun bir örneği olarak da gösterilmiştir. Bu yayın tecrübemize dayanarak Dr. Yves Ternon'un kitabında hiçbir biçimde propaganda ve ırkçı bir içerik olmadığını kesinlikle söyleyebilirim. Nitekim yazarın kendisi de önsözde Türk-Ermeni dostluğuna inanmakta ve ilişkilerin düzelmesinden yana olduğunu belirtmektedir.

Bu bilgileri ve eser hakkındaki görüşlerimi bu şekilde sunar, çalışmalarınızda başarılar dilerim.

Fahri Aral
Genel Yayın Yönetmeni
İLETİŞİM YAYINCILIK
GAZETECİLİK ve BASIN
SANAYİ ve TİCARET A.Ş.

TÜRKİYE YAYINCILAR BİRLİĞİ

İLGİLİ MAKAMA

9 Ekim 1995

Türkiye Uluslararası Bern Telif Hakları Sözleşmesini 1952 yılında imzaladı. Batı küLtürünün ülkemizde yaygınlaşmasını kolaylaştırmak amacıyla bu sözleşmede Türkiye'ye bir imtiyaz tanındı. Buna göre, yabancı dildeki ilk orijinal basımından sonra geçen 10 yıl içersinde bir yabancı yapıt yazarının ya da temsilcisinin izni ile Türkçe'de yayımlanmamış ise, bu 10 yılın hitamında, yapıtın Türkçe'ye çevirisi serbest kalmakta ve yapıt sahibi ile bir sözleşme yapmak gerekmemektedir.

Belge Yayınları, tarafımıza Yves Ternon'un "Ermeni Tabusu" adlı kitabının ilk basımının 1977 yılında Fransa'da Seuill Yayınları tarafından yayımlandığını bildirmiştir. Buna göre, bu kitap için yazarla bir telif sözleşmesi yapılmasına yasal olarak zorunluluk bulunmamaktadır. Kitabın Türkçe basım tarihi 1993'dür.

Bilgilerinize sunarız.

Türkiye Yayıncılar Birliği
Genel Sekreteri
Nurhan Kavuzlu

LE GENOCIDE RWANDAIS, UN GENOCIDE DU XXe SIECLE

Colloque international

16-17 juin 1995

Institut des Hautes Etudes sur la Justice

8 rue Chanoinesses - 75004 PARIS

organisé par

le Centre Droit et Cultures, le Centre d'études de Droit international (CEDIN) de Paris X-Nanterre
et le Centre de Recherches Africaines (CRA) de Paris I (ERS 91 du CNRS)

avec la participation de :

l'Agence de Coopération Culturelle et Technique (ACCT)
l'Institut des Hautes Études sur la Justice de Paris
la Fédération Internationale des Droits de l'Homme (FIDH)
le Centre National de la Recherche Scientifique (GDR 1178)

Depuis la fin de l'année 1994, des universitaires et chercheurs français se sont réunis, avec plusieurs intellectuels rwandais et burundais, dans le cadre du Centre Droit et Cultures, pour réfléchir sur le génocide rwandais, ses origines et ses conséquences. Ces réunions avaient pour but de préparer un colloque en vue d'exprimer concrètement la solidarité de la communauté scientifique de notre pays avec un pays d'Afrique francophone frappé par un drame humain d'une gravité sans précédent.

L'objet du débat ainsi ouvert n'est pas "d'expliquer" le génocide d'avril-juin 1994 au Rwanda en inventoriant les conditions démographiques, économiques, politiques, culturelles qui en ont fourni le terrain, mais de concentrer les efforts sur l'événement lui-même, sur sa logique spécifique, sa définition et son traitement. Nous avons tenu à contribuer à la fois à un approfondissement des problèmes proprement juridiques posés par cette tragédie et à une réflexion sur sa nature en développant des comparaisons avec les autres génocides qu'a connus le monde au XXe siècle. La spécificité historique du cas rwandais doit en effet être appréhendée, mais sans tomber dans le piège de la distanciation ethnographique, voire de la banalisation exotique de la violence extrême.

Nous sommes persuadés que ce double effort sur les terrains du droit et des sciences humaines permet non seulement de définir un projet original, mais aussi d'ouvrir à l'avenir de la réconciliation et de la paix dans cette région d'Afrique. La rencontre scientifique dont vous trouvez ci-dessous le descriptif précis, tient donc à répondre à trois exigences :

- la pluridisciplinarité des contributions
- l'éclairage des études comparatistes
- l'échange des points de vue entre observateurs extérieurs et ressortissants de la région.

Raymond Verdier Droit et Cultures
Emmanuel Decaux CEDIN
Jean-Pierre Chrétien CRA

Vendredi 16 juin 1995 matin, 9h30-13h

Ouverture par le Président Robert BADINTER

Les composantes du génocide

Présidence : Hélène D'Almeida-Topor, Université de Paris I, Augustin Gatera, Unesco

. De l'idéologie à la propagande

Jean-Pierre Chrétien, *C.N.R.S.-C.R.A.*
L'idéologie d'un génocide africain : ineégrisme ethnique ou racisme ?
Xuân Quang Bui, *Paris X*
La logique d'un génocide politique : le cas cambodgien

. Les pratiques et les acteurs de la violence

Joseph Ngarambe, *Economiste consultant*
La mise en oeuvre du génocide rwandais

. Les spectateurs

Jean-Denis Mouton, *Directeur du C.E.R.D.I.P., Nancy II*
Le rôle de la communauté internationale dans la crise rwandaise : entre indifférence et contradictions
Marc Le Pape, *C.N.R.S.-Centre d'Etudes Africaines*
Le travail des journalistes au moment des massacres (enquête sur la presse écrite)

Vendredi 16 juin 1995 après-midi, 14h30-17h30

L'établissement des faits

Présidence : Louis Joinet, *Sous Commission des Droits de l'Homme des N. U.*, Hubert Thierry, *Président de la Société Française pour le Droit International*

. Les éléments de la preuve (approche comparative)

Yves Ternon, *chirurgien et historien*
L'expérience de la Shoah et des génocides arménien et tsigane

. Les enquêtes

René Degni-Segui, *doyen Faculté de droit, Abidjan*
Le rôle du Rapporteur spécial des Nations Unies
Bernadette Kanzayire, *C.L.A.D.H.O.*
Les enquêtes des Ligues de défense des Droits de l'homme au Rwanda

. La dénégation

Marc Nichanian, *philosophe*
La négation au coeur du génocide : le cas arménien
Jean-François Dupaquier, *Journaliste, L'Événement du Jeudi*
Les formes actuelles du négationnisme dans le cas rwandais

* Paris Barosunun 1995 Haziran ayında düzenlediği Ruanda Soykırımına ilişkin Sempozyumun programı

Samedi 17 juin 1995 matin, 9h30-12h30

L'incrimination

Présidence : **Madame Christine Desouches**, *A.C.C.T.*, **Maître Patrick Baudouin**, *Président de la F.I.D.H*

1. La définition des crimes internationaux

Alain Pellet, *Paris X*

Du génocide et des autres crimes contre l'humanité

2. La mise en place de juridictions pénales internationales : le cas rwandais

Emmanuel Decaux, *Paris X*

Les juridictions *ad hoc*

Salifou Fomba, *Commission du droit international des N. U.*

Les travaux de la Commission

3. Les juridictions nationales

Eric Gillet, *F.I.D.H.*

La situation au Rwanda et la question des inculpations en Belgique

Alain Ottan, *Président de Juristes sans frontières*

Les obstacles politiques à la poursuite des crimes internationaux

4. Le problème de l'impunité

Gasana Ndoba, *Comité de défense des droits de l'homme et de la démocratie au Rwanda* La justice, clef de la réconciliation

Samedi 17 juin 1995 après-midi, 14h-17h

Réparer l'irréparable

Présidence : **Yves Ternon**, **Antoine Garapon**, *Secrétaire Général de l'I.H.E.J.*

1. Le risque de récurrences

Gérard Prunier, *C.N.R.S.-C.R.A.*

Les sources d'instabilité : les réfugiés et les voisins du Rwanda

Emile Mworoha, *Université du Burundi*

Le cas du Burundi, l'héritage de la crise de 1993 et la montée des extrémismes

2. Justice et Etat de droit au Rwanda

Alphonse Nkubito, *Ministre de la Justice* (sous réserve)

Problèmes actuels de la Justice au Rwanda

Charles de Lespinay, *Centre Droit et Cultures et C.R.A.*

Culture, droit et règlement des conflits dans la région des Grands Lacs

3. Prévention de nouvelles crises au Burundi ?

William Schabas, *Université de Québec, Montréal (U.Q.A.M.)*

La reconstruction d'un système judiciaire

Gervais Hawyarimana, *Ligue Iteka*

Société civile et retour à l'Etat de droit au Burundi

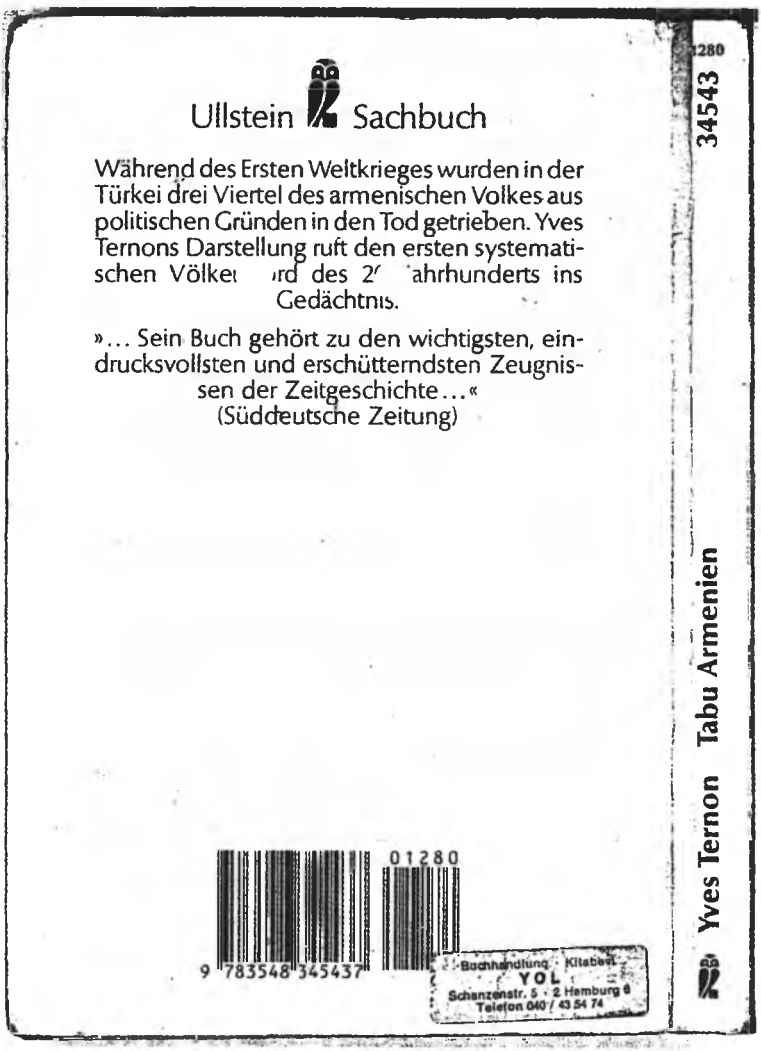
4. Mémoire et réconciliation

Jean-Philippe Schreiber, *Université Libre de Bruxelles*

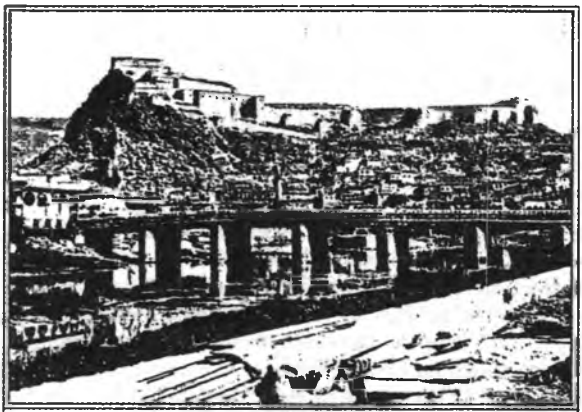
Le génocide, la mémoire et l'histoire

Alfred Grosser, *professeur émérite à l'Institut d'Etudes Politiques de Paris*

Utilisation créatrice de la mémoire

* Kitabın Almanca tercümesinin ön, arka ve iç kısımları.

Yves Ternon

TABU ARMENIEN

Geschichte eines Völkermords

Ullstein Sachbuch

ÜBER DAS BUCH:

Im Osmanischen Reich hatten die Armenier jahrhundertelang ihre Identität bewahrt. Der junge türkische Nationalismus – ein Produkt des Zerfalls eines Vielvölkerstaates – sieht zu Beginn unseres Jahrhunderts in der Existenz der Armenier ein Problem. 1915 löst er dieses Problem durch Völkermord: Fast drei Viertel der zwei Millionen Armenier werden getötet. Dies ereignet sich mitten im Ersten Weltkrieg in einem Land, das an der Seite Deutschlands und Österreichs kämpft. Seitdem hat sich ein Schleier des Vergessens über den ersten systematischen Völkermord in unserem Jahrhundert gesenkt.

Ternon hat die Tatsachen über die Lage der Armenier unter der türkischen Herrschaft zusammengetragen. Er schildert ihre vom Christentum geprägte Kultur, ihre soziale und wirtschaftliche Position im Lande, stellt die strategische Schlüssellage ihrer Heimat dar. Der Autor arbeitet die Entstehung des türkischen Nationalismus heraus und verfolgt die Entwicklung des Konflikts zwischen Jungtürken und Armeniern bis zu ihrem entsetzlichen Höhepunkt: Die Armenier wurden schließlich systematisch aus ihrer angestammten Heimat vertrieben und in der Wüste ihrem Schicksal überlassen.

DER AUTOR:

Yves Ternon wurde 1932 in Saint-Moandé geboren. Er hat mehrere Untersuchungen vorgelegt, die sich mit dem Mißbrauch der Medizin in der Zeit des Nationalsozialismus beschäftigen. Ternon lebt heute als Chirurg in Paris.

Yves Ternon

Tabu Armenien

Geschichte eines Völkermordes

Ullstein Sachbuch

Ullstein Sachbuch
Ullstein Buch Nr. 34543
im Verlag Ullstein GmbH,
Frankfurt/M – Berlin
Titel der französischen Originalausgabe:
Les Arméniéns – Histoire d'un génocide
Übersetzt von Rudolf Ernst

Ungekürzte, um ein Vorwort für das
Taschenbuch erweiterte Ausgabe

Umschlagentwurf:
Hansbernd Lindemann
Unter Verwendung eines Fotos
vom Ullstein Bilderdienst
© 1977 by Editions du Seuil
© der deutschen Erstausgabe
1981 by Verlag Ullstein GmbH,
Frankfurt/M – Berlin
Printed in Germany 1988
Druck und Verarbeitung:
Clausen & Bosse, Leck
ISBN 3 548 34543 3

Dezember 1988

CIP-Titelaufnahme
der Deutschen Bibliothek

Ternon, Yves:
Tabu Armenien: Geschichte e.
Völkermordes / Yves Ternon.
[Übers. von Rudolf Ernst]. – Ungekürzte,
um e. Vorw. für d. Taschenbuch erw.
Ausg. – Frankfurt/M; Berlin:
Ullstein, 1988
(Ullstein-Buch; Nr. 34543:
Ullstein-Sachbuch)
Einheitssacht.: Les Arméniéns <dt.>
ISBN 3-548-34543-3

NE: GT

* Kitabın Fransızca ve Almanca basımının bilgileri.

Inhaltsverzeichnis

Vorwort zur Taschenbuchausgabe 1988 6

Einführung 9

1. Armenien 13
2. Die Armenier unter dem osmanischen Joch 22
3. Eine Nation erwacht 29
4. Der Artikel 61 41
5. Glut unter der Asche 47
6. Die armenische revolutionäre Bewegung 60
7. Sason 69
8. Die Massaker von 1895 73
9. Das Jahr 1896 88
10. Der rote Faden 103
11. Der Rat für Einheit und Fortschritt 118
12. Die armenische Frage wird neu gestellt 130
13. Die Falle schnappt zu 145
14. Der Ausrottungsplan 161
15. April 1915 168
16. Deportation 177
17. Die Todeslager 199
18. Schuld und Verantwortung 209
19. Die Grenze 229

Anmerkungen 240

Personenregister 277

XXe siècle

Le XXe siècle aura eu le triste privilège de connaître la barbarie organisée, administrée, étatisée – dont le génocide reste la variante la plus affreuse.
Qu'est-ce qu'un génocide ? Cet essai n'est pas un catalogue de l'horreur. Il est d'abord une tentative d'intelligibilité face à l'« État criminel ». On y trouve les faits sur les génocides et autres massacres « génocidaires », de la Shoah aux violences de Bosnie et du Rwanda. Plus profondément, Yves Ternon, en utilisant les outils des différents spécialistes des sciences humaines, s'efforce de rendre raison du phénomène qui hante notre histoire contemporaine.

Yves Ternon. Né en 1932 à Saint-Mandé. Ancien interne des hôpitaux de Paris. Chirurgien. Conduit depuis 1965 des recherches historiques sur le génocide juif et le génocide arménien.

Photo David Carr

9 782020 172844 ISBN 2.02.017284.4 / Imprimé en France 1.95

140 F

Du même auteur

Histoire de la médecine SS
(en collaboration avec S. Helman)
Tournai, Casterman, 1969

Le Massacre des aliénés
(en collaboration avec S. Helman)
Tournai, Casterman, 1971

Les Médecins allemands et le National-Socialisme
(en collaboration avec S. Helman)
Tournai, Casterman, 1973

Les Arméniens. Histoire d'un génocide
Paris, Le Seuil, 1977

Arménie 1900
(en collaboration avec J. C. Kebabdjian)
Paris, Astrid, 1980

Le Génocide des Arméniens
(en collaboration avec G. Chaliand)
Bruxelles, Complexe, 1980

Makhno. La révolte anarchiste
Bruxelles, Complexe, 1981

Histoire des Arméniens
(collaboration à l'ouvrage collectif dirigé par G. Dédéyan)
Toulouse, Privat, 1982

La Cause arménienne
Paris, Le Seuil, 1983

« Rapport sur le génocide des Arméniens
dans l'Empire ottoman »,
in Le Crime de silence
Paris, Flammarion, coll. « Champs », 1984

« Réflexions sur le génocide »,
in Les Minorités à l'âge de l'État-nation
Paris, Fayard, 1985

Enquête sur la négation d'un génocide
Marseille, Éd. Parenthèses, 1989

Raspoutine, une tragédie russe
Bruxelles, Complexe, 1991

Yazarın yapıtlarının listesi

YVES TERNON

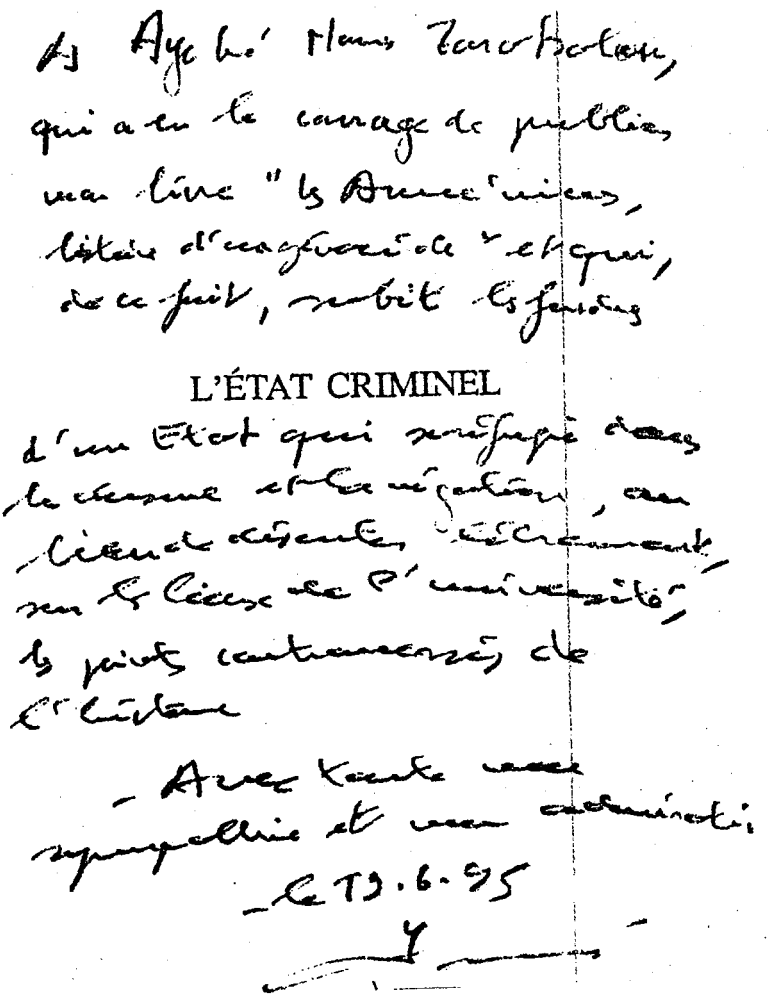
L'ÉTAT CRIMINEL

Les génocides au XXe siècle

OUVRAGE PUBLIÉ AVEC LE CONCOURS
DU CENTRE NATIONAL DU LIVRE

ÉDITIONS DU SEUIL
27, rue Jacob, Paris VIe

* Yazarın 20. yüzyıl soykırımlarını inceleyen *Suç Devleti* kitabının iç kapağı.

* Ternon'un DGM'ye var olduğunu kanıtlamak için, Ayşe Nur Zarakolu'na ithaf ederek imzaladığı *L'ETAT CRIMINEL* kitabı.

T.C.
İSTANBUL
4 NOLU DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ
BAŞKANLIĞI

DURUŞMA TUTANAĞI

Esas No : 1995/385

BAŞKAN : Vedat Yılmazabdurrahmanoğlu 23083
ÜYE : Hak. Alb. Mustafa Uğur 971/YD.8
ÜYE : Selehattin Çetin 22955
C. SAVCISI : Enver Çoban 22264
KATİP : Gülümser Eker
C: TARİHİ : 28.4.1997

Duruşmanın bırakıldığı gün ve saatte celse açıldı.

Sanık ve sanık müd. olarak Av. Osman Ergin ve Av. Özcan Kılıç geldi açık duruşmaya devam olundu.

Geçen celse Sanığın savunmasını yapmış olduğu ve dosyanın karar için incelemeye alınmış olduğu görüldü.

Sanık ve sanık müd.; önceki savunmalarımızı aynen tekrar ediyoruz dediler Sanığa son söz verildi. **Ben her şeyden önce bir insan hakları savunucusuyum ve bu nedenle soykırıma karşı olduğumu baştan beri belirttim. T.C.'de BM Soykırım Sözleşmesini kabul eden bir ülkedir. Soykırımın, önlemenin tek yolu da yaşanmış soykırımların gün ışığına çıkarılmasıdır,** bu nedenle önceki savunmalarımı tekrar ederim, dedi ve yazılı bir metin sundu.

Dosya tetkik edildi. Araştırılarak başka bir cihet kalmadığından duruşmaya son verildi.

HÜKÜM: Gerekçesi gerekçeli kararda yazılacağı üzere:

Sanık Ayşe Nur Zarakolu'nun sorumluğunda faaliyet gösteren Belge Yayıncılık tarafından yayınlanan **"Ermeni Tabusu"** başlıklı kitapla kitabın **bütünü itibarıyla bölücülük propagandası yapıldığı** sabit olduğundan sanık Ayşe Nur Zarakolu'nu eylemine uyan 3713 sayılı kanunun 4126 sayılı kanunla değişik 8/3. maddesi gereğince suçun işleniş şekli ve suç konusunun önem ve değeri nazara alınarak takdiren 6 AY HAPİS ve 100.000.000.-LİRA AĞIR PARA CEZASI İLE CEZALANDIRILMASINA,

Sebepleri bulunmadığından sanık hakkında TCK nun 59° maddesinin uygulan masına YER OLMADIĞINA,

Söz konusu kitabın çevireni belli olduğundan 568O sayılı kanunun 16. Maddesi hükmü gereği sanığa verilen hapis cezasının 697 sayılı kanunun 4. maddesi gereğince günlüğü 5.000.-liradan olmak üzere 900.000 -LİRA AĞIR PARA CEZASINA ÇEVRİLMESİNE

Sanığa bu suçtan dolayı hükmolunun para cezalarının aynı nev'iden olması nazara alınarak TCKnun 72. maddesi gereğince içtimai sonucu sanığın

(Çizildi) 100*900.000.-LİRA AĞIR PARA CEZASI İLE CEZALANDIRILMASINA,

Sanığın geçmişteki hali ve suç işleme eğilimindeki somut gözlemler nazara alınarak cezasının tecili halinde ilerde suç işlemekten çekineceğine dair mahkememize kanat gelmediğinden sanık hakkında 647 sayılı kanunun 6. maddesinin uygulanmasına YER OLMADIĞINA,

Sanığa verilen para cezasının miktarı nazara alınarak 647 sayılı kanunun 5. Maddesi gereğince her ay olmak üzere 10 eşit taksitten sanıktan TAHSİLİNE , taksitlerden birisinin zamanında ödenmemesi halinde geri kalanını bir defada sanıktan TAHSİLİNE,

Dosyada bulunan suça konu kitabın 1 adedinin delil olarak saklanmasına diğerlerinin C.Sav. emanetinin 1994/H sırasına gönderilmesine,

C.Sav. emanetinin 1994/11 sırasında kayıtlı **suça konu kitapların TCK nun 36. maddesi gereğince ZORALIMINA,**

Sanığın, yargılanması için yapılan ve aşağıda dökümü çıkartılan (-8OO 000-) lira yargılama giderinin sanıktan TAHSİLİNE,

Dair; Yargıtay yolu açık olmak üzere sanığın ve sanık vekili Av. Osman Ergin ile Av. Özcan Kılıç'ın yüzlerine karşı iddia makamı C.Sav. Enver Çoban'ın huzuru ile talebe uygun olarak oybirliği ile verilen karar açıkça okunup, usulen anlatıldı. *28.04.1997*

Başkan	Üye	Üye	Katip
23083	**971/yd.8**	**22955**	

MAHKEME MASRAFI:
450.000.-TL Dav. Üc. 300.000.-TL Yar. postüc.
50.000-TL. Müz. Üc
800.0000-TL. TOPLAM

MAHKÛMİYET

T.C. İ S T AN B U L
4. NOLU DEVLET GÜVENLİK
MAHKEMESİ BAŞKANLIĞI

Esas No : 1995/385
Karar No : 1997/120
C. Savcılık No: 1994/128

K A R A R

BAŞKAN : Vedat Yılmazabdurrahmanoğlu [23083]
ÜYE : Hak. Alb. Mustafa Uğur [971/YD-8]
ÜYE : Selehattin Çetin [22955]
C. SAVCISI : Enver Çoban [22264]
KATİP : Gülümser Eker

DAVACI: K.H.

SANIK: AYŞE NUR ZARAKOLU / Muhittin ve Emine Lamiz'den olma, 1946 doğumlu.

Tokat ili Niksar ilçesi, Cedit mah. C:OO7/O2, S: 42, KSN: 6l'de nüfusa kayıtlı. İstanbul, Küçükyalı Süreyyapaşa sok. 14/l'de oturur.

VEKİLİ: Av. Osman Ergin İst. barosu avukatlarından.

Av. Özcan Kılıç İst. Barosu avukatlarından.

SUÇ: Basın yolu ile ırk farklılığı gözeterek halkı kin ve düşmanlığa açıkça tahrik etmek ve Devletin bölünmezliği aleyhinde propaganda yapmak.

SUÇ TARİHİ: Kasım 1993 KARAR TARİHİ: 28.04.1997

Yukarıda açık kimliği yazılı bulunan sanık hakkında mahkememizde yapılan yargılama sonunda;

GEREĞİ DÜŞÜNÜLDÜ

İstanbul Devlet Güvenlik Mahkemesi Cumhuriyet Başsavcılığı sanık hakkında tanzim ettiği iddianame ile sanığın sahibi olduğu Belge Yayınevivin yayınladı ERMENİ TABUSU isimli

kitabın bazı bölümlerinde **ırk farklılığı gözeterek halkı kin ve düşmanlığa tahrik etmek,** bazı bölümlerinde ise **Kürdistan ve Türkiye Ermenistanından bahsedilerek Türkiye Cumhuriyeti Devletinin ülkesi ve milleti ile bölünmez "bütünlüğü aleyhine bölücülük propagandası yapmak suçlarından** dolayı TCK'nın 312/2-3 ve 3713 sayılı kanunun 8/1-2 ve TCK'un 36. maddeleri gereğince cezalandırılması istenmiş ve yapılan yargılama sonucu 30.01.1995 tarih 1994/91 Esas, 1995/10 karar sayısı ile sanığm, kitabın bir bütün olduğu ayrı ayrı yazılardan oluşmadığı ve TCK'nın 79. maddesi göz önüne alınarak yazarda bildirilmediğinden 3713 sayılı kanunun 8/l. maddesi gereğince cezalandırılmasına karar verilmiştir. İş bu karar sanık vekil leri tarafından temyiz edilmiş olup;

Yargıtay 9. Ceza Dairesinin yapmış olduğu temyiz incelemesi sonucu "sanığın eyleminin 3713 sayılı kanunun 8/2. maddesi kapsamında kaldığı" belirtilerek mahkememizce verilen kararı bozmuştur. Mahkememizde bozmaya uyularak yeniden yapılan yargılama sonucu;

Sanık tüm aşamalardaki savunmalarında özetle; kendisinin insan hakları savunucusu olduğunu, soykırımları tasvip etmediğini, yaşanmış olaylardan yola çıkılarak bundan sonra soykırımların önlenmesi gerektiğini, kitabın Yves 'Termon tarafından yazıldığını ve Emirhan Oğuz ve Abdülkadir Konuk tarafından çevrildiği, kitabın bilimsel bir inceleme olduğunu tarihi gerçekleri anlattığını ifade ve beyan ederek beraatini talep etmiştir.

Sanık vekilleri de aynı doğrultuda müvekkillerinin beraatini talep etmişlerdir.

Sanığın Belge Yayınevinin sahibi olduğu, suca konu kitabın Yves Termon tarafından yazıldığı ve Abdülkadir Konuk'un çevirmenliğini yaptığı ve çevirmen tarafından sanıkla yapılan telif sözleşmesi dosyaya ibraz edilmiştir.

Kitap bir bütün olarak ele alınıp incelendiğinde özetle; Anadolu topraklarında yaşacakta iken buradan göç ederek dünyanın çeşitli yerlerine giden Ermenilerin Osmanlı Döneminde ve Cumhuriyetin kuruluş döneminde Osmanlılar ve Kemalistler tarafın-

dan katledildiklerini, soykırıma uğradıklarını Osmanlı döneminde Anadolu'da yaşayan Ermenilerin yaşadıkları, aynı şekilde kürtlerin de yaşadıkları, Osmanlıların telkinleriyle kürtlerin Ermenileri taciz ettikleri ve mağduriyete uğradıkların belirtererek Anadolunun bir kısmının Ermenistan olarak gösterildiği, bir kısmında **Kürtlerin yaşadığı bölge olarak gösterildiği PKK tarafından çizilen harita ile bu kitapta gösterildiği, anlatılan haritanın tam bir uyum arz ettiği görülmekte olup, Kürtleri ve Ermenilerin mağduriyetlikleri anlatıldığı gerçek gaye ve amacın Anadolu'nun bu gruplar tarafından bölünüp iki ayrı devlet kurma amacına yönelik bölücülük propagandası olarak sübut bulduğunu kabul etmek gerekmiştir.**(*)

Sanığın suça konu kitatbn çevirmeni Abdülkadir Konuk ile yapmış olduğu telif sözleşmesine dayanarak yayınlamış ve sözleşmeyi de dosyaya ibraz etmiştir. Yargıtay 9. Ceza Dairesinin 17.10.1997 tarih ve 1995/3668-5404 esas karar sayılı bozma ilamında belirtildiği gibi sanığın eylemi 3713 sayılı kanunun 8/2, maddesi içerisinde kalmakta ise de 4126 sayılı yasa ile değişik 8/3. Maddesi gereğince cezalandırılmasına karar vermek gerekmiştir.

HÜKÜM: Yukarıda yazılı nedenlerle;

Sanık Ayşe Nur Zarakolu'nun sorumluluğunda faaliyet gösteren Belge Yayıncılık tarafından yayınlanan **"Ermeni Tabusu" başlıklı kitapta kitabın bütünü itibarıyla bölücülük propagandası yapıldığı sabit olduğundan** sanık Ayşe Nur Zarakolu'nun eylemine uyan 3713 sayılı kanunun 4126 sayılı kanunla derişik 8/3, maddesi gereğince suçun içleniş şekli ve suç konusunun önem ve deleri nazara alınarak takdiren 6 AY HAPİS ve 100.000.000-TL. AĞIR PARA CEZASI İLE CEZALANDIRILMASINA,

Sebepleri bulunmadığından sanık hakkında TCK'nın 59. maddesinin uygulanmasına YER OLMADIĞINA,

Söz konusu kitabın çevirmeni belli olduğundan 5680 sayılı kanunun 16. maddesi hükmü gereci sanığa verilen hapis cezasının

* Bu değerlendirme herhalde hukuk tarihinin en sürrealist kararı olarak kayda geçecektir. (y.n.)

647 sayılı kanunun 4. maddesi gereğince günlüğü 5.000.-liradan olmak üzere 900.000.-LİRA AĞIR PARA CEZASINA ÇEVRİLMESİNE,

Sanığa bu suçtan dolayı hükmolunan para cezalarının aynı nev'iden olması nazara alınarak TCK'nın 72. maddesi gereğince içtimai sonucu sanığın 100.900.000,-LİRA AĞIR PARA CEZASI İLE CEZALANDIRILMASINA,

Sanığın geçmişteki hali ve suç işleme gelimindeki somut gözlemler nazara alınarak cezasının tecili halinde ileride suç işlemekten çekineceğine dair mahkememize kanaat gelmediğinden sanık hakkında 647 sayılı kanunun 6. Maddesini uygulanmasına YER OLMADIĞINA,

Sanığa verilen para cezasının miktarı nazara alınarak 647 sayılı karunun 5. maddesi gereğince her ay olmak üzere 10 eşit taksitle sanıktan TAHSİLİNE,

Taksitlerden birisinin zamanında ödenmemesi halinde geri kalanının bir defa da sanıktan TAHSİLİNE,

Dosyada bulunan suça konu kitabın 1 adedinin delil olarak saklanmasına, diğerlerinin C. Sav. emanetinin 1994/11 sırasına gönderilmesine,

C. Sav. Emanetinin 1994/11 sırasında kayıtlı suça konu kitapların TCK'nın 36. maddesi gereğince ZORALIMINA

Sanığın yargılanması için yapılan ve aşağıda dökümü çıkartılan (800.000.-) lira yargılama giderinin sanıktan TAHSİLİNE,

Dair; Yargıtay yolu açık olmak üzere sanığın ve sanık vekili Av. Osman Ergin ve Av. Özcan Kılıç'ın yüzlerine karşı iddia makamı C.Sav. Enver Çoban'ın huzuru ile talebe uygun olarak oybirliği ile verilen karar açıkça okunup usulen anlatıldı. *28.04.1997*

Başkan	Üye	Üye	Katip
23083	**971/yd.8**	**22955**	

MAHKEME MASRAFI
450.000.-TL Dav. üc. 300.000.-TL Yar. post. üc.
50.000.-TL Müz.üc
800.000.-TL TOPLAM

YARGITAY BAŞKANLIĞINA
SUNULMAK ÜZERE
İSTANBUL 4 NOLU DGM
BAŞKANLIĞINA,

Dosya No: 95/385

TEMYİZ EDEN : Ayşe Nur Zarakolu
VEKİLİ : Av. Osman Ergin
TEMYİZ OLUNAN KARAR: İstanbul 4 DGM'nin 95/385 E. 97/120 K. ve 28.4.1997 tarihli kararı

KONU: Yukarıda tarih ve numarası belirtilen kararı süresi içinde temyiz etmiştik. Şimdi temyiz gerekçelerimizi içeren dilekçemizi sunuyoruz.

TEMYİZ NEDENLERİ:

1- TCK'nın 2. maddesi bir kanunun değiştirilmesi ve kaldırılması esasına göre düzenlenmiştir.

3713 sayılı kanunun değişiklikten önceki 8. maddesinde yazılı suçun niteliğinin değişmediği kabul edildiğine göre, 4126 sayılı kanunla yeniden düzenlen 8. maddenin değişiklikten önceki bütün konuları ihtiva edip etmediğine bakmamız gerekmektedir.

Şayet, sonraki kanun önceki kanunda yer alan bütün konuları ihtiva etmiyorsa, sonraki kanununun bu konulara ait hükümleri yürürlükten kaldırılmış olur.

Değişiklik öncesi, her düşünce açıklaması "yöntem", "maksad" ve "düşünce" ne olursa olsun sonuca ulaşmak için propaganda yapma kastı taşıyıp taşımadığı önemsenmeksizin suç sayılmaktadaydı.

Yani, "ülkenin bölünmez bütünlüğüne yönelme" şeklindeki sonuca ulaşmak için "propaganda" yapma iradesi (özel kast unsuru) önceki kanunda suçun oluşması için aranmamaktaydı. Objektif sorumluluğu öngören bir çerçeve suç tipi söz konusuydu. Yeni düzenlemeyle bu suç tipi ortadan kaldırmış, suç tipi daraltılarak yeni bir suç tipi yaratılmıştır.

Bu durumda, dava konusu yapılan kitabın 8.maddenin yeni düzenlenmesine göre yeniden ele alınarak değerlendirilmesi ve suçun unsurlarının bulunup, bulunmadığının araştırılması zorunlu iken bu yapılmamıştır. Bu arada Yargıtay bozma kararının 17.10.1995 tarihli olup, 3713 sayılı Kanunun 8. maddesinin 4126 sayılı kanunla değiştirme tarihinden öncesine ait olduğunu hatırlatıyoruz.

Buna göre, yüksek mahkemenizin dava konusu kitabı bir bütün olarak ele alarak, "ülkenin bütünlüğüne yönelik" somut bir eylemi hazırladığı, örgütlediği insanları ya da bir grubu bu konuda herekete geçirmeye, kışkırtmaya yönelik bulunduğu ve bu konuda açık ve yakın bir zarar tehlikesi taşıyıp taşımadığını tartışması gerekmektedir.

Mahkemenizden başta Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi olmak üzere birer yasa hükmünde olan uluslararası belgelerle koruma altına alınan "düşüncenin ifade edilmesi", "bilim özgürlüğü", "öğrenme ve aydınlanma özgürlüğü' gibi temel hak ve özgürlüklerine ilişkin olarak daha önceki demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı, dar pozitivist, "suçluluğu" insafa ve keyfiliğe terkeden karar pratiğini bırakarak bundan sonra yukarıda belirttiğimiz olçüler dikkate alınarak demokratik hukuk ölçülerine uygun akılcı ve özgürlükçü bir yargı pratiğini benimsemenizi diliyoruz.

2- Yerel mahkeme mahkûmiyet kararına gerekçe olarak kitapla ilgili şu tespitleri yapmıştır:

-Ermeniler Anadolu topraklarında yaşamakta iken dünyanın çeşitli yerlerine göç etmişlerdir,

-Ermeniler Osmanlılar ve Cumhuriyetin kuruluş döneminde Kemalistler taralından katledilmişlerdir,

-Osmanlıların telkinleriyle Kürtler Ermenileri taciz etmişlerdir.

-Anadolu'nun bir kısmı Ermenistan, bir kısmı da Kürtlerin yaşadığı bölge olarak gösterilmiştir.

-PKK tarafından çizilen harita ile bu kitapta gösterilen haritanın tam bir uyum arzetmektedir.

Mahkeme bu tespitlerden kalkarak kitabın gerçek gaye ve amacının Anadolu'nun bu gruplar tarafından bölünüp iki ayrı

devlet kurma amacına yönelik bölücülük propagandası olduğu sonucuna varmıştır.

Karardaki subut gerekçesi tamamen yanlıştır. Kitapta yazılı tarihsel gerçekler bölücülük propagandası olarak kabul edilemez. Kitapta anlatılanlar zamandan soyutlanmış ve yazarın kitabı hazırlamadaki amacının ve görüşlerinin yer aldığı bölümler görmezden gelinmiştir. Öyleki, mahkeme M.Ö. XIII, yüzyıl ile günümüzü dahi karıştırmaktadır, 1977 yılında yazılan kitap ile daha o tarihte kurulmamış olan PKK arasında kurulan ilginin hiçbir inandırıcı açıklaması yoktur. **1915 yılında bir insanlık trajedisini ele alan tarihsel incelemeyi bugünün olaylarına bağlanarak suç ve suçlular yaratılmıştır.** Karar ayrıca DGM'deki yargıç kültürünü ortaya koyması açısından da dikkat çekicidir.

"Ermenilerin Anadolu topraklarında yaşamakta iken göç etmelerini", "Osmanlıların telkinleriyle Kürtlerin Ermenileri taciz ettiklerini" ya da "Ermenilerin Osmanlılar ve Cumhuriyetin kuruluş yıllarında katledildiklerini" yazmanın bölücülük propagandasıyla ilgisini anlamış değiliz.

Ayrıca, Anadolu'da Ermenilerin ve Kürtlerin yaşadığı bir gerçek olarak kabul ediliyorsa bu iki halkın yaşadığı yerlerin tarihsel olarak kitapta yer almasından daha doğal ne olabilir. **Aksi taktirde İstanbul'da Bizansların yaşadığını söylemekle bölücülük propagandası yapılması suçlamasıyla karşı karşıya kalınması kaçınılmazdır.** "Kitapda gösterilen harita ile PKK örgütünün çizdiği haritanın tam bir uyum arzettiği" tespitini ise hayrette karşılıyoruz.Bu sonuça nasıl varıldığı kararda açıklanmamıştır. Kitapta tek bir harita yer almazken **PKK'nın haritası ve kitapta çizilen haritalar nerededir?** Böyle bir sonuca varılırken dayanaklar nelerdir? Şunları karardan anlamak mümkün değildir. Burada soyut ve dayanaksız bir yargı vardır,

Yerel mahkeme kitabın yazarı ve kitabın bir bütün olarak değerlendirmesini yapmamış, bu konudaki savunmalarımızı da dikkate almamıştır. Mahkemece kitap okumadığı gibi kitabın konusu hakkında mahkeme önyargılı ve peşin hükümlüdür. Bu önyargı ve peşin hüküm olduğu gibi karara yansıtılmıştır. Savunmamsz ekinde ibraz ettiğimiz belgeler incelendiğinde ve kitap

okunduğunda yazarının uluslararası tarih çalışmalarıyla tanınmış bir bilim adamı olduğu, kitabın ele aldığı konu üzerinde yazarın görüşlerinin akademik bir yaklaşım içerdiği ve bilimsel bir metodolojiye sahip olduğu görülecektir.

Tarih ve Toplum Dergisi Genel Yayın Yönetmeni Fahri Aral ile ABD Golgate Üniversitesinden 9 profesörün kitap ve yazarı hakkındaki görüşlerinin yer aldığı yazılar yazarın akademik kariyerini ve kitabın bilimsel yanını açıkça ortaya koymaktadır.

Bütün bunlar görmemezlikten gelinerek kitabın mahkûm edilmesi bilim özgürlüğüne, düşüncenin ifade edilmesi özgürlüğüne, bilgilenme ve aydınlanma hakkına aykırı bir tutumdur. Müvekkilim bu özgürlükler çerçevesinde kitabı yayınlamış ve akademi, tarih ve bilim çevreleri ile kamuoyunun görüşüne sunmuştur. Yazarın görüşlerinin, farklı bakış açısının tartışmaya açık olması kitabın bilimsel değerinin zedelemediği gibi bu durum kitabın mahkûm edilmesini gerektirmez.

Diğer yönden, yazar Türk-Ermeni dostluğuna inanmakta ve bunu kitabının önsözünde ve sonuç bölümünde açıkça ortaya koymaktadır. Kitabın önsözünün yer aldığı 9 ve 10. sahifeler ile 357, 358 ve 359, sayfalarında yazılanlar mahkeme kararında yazılanların tam tersi görüşü savunmaktadır.

3-Ayrıca, ilk kararda sanığın TCK'nın 79. maddesinin uyarınca 3713 sayılı Kanunun 8. maddesine göre cezalandırıldığı dikkate alınarak 4126 sayılı kanunla değişik 8. maddenin son düzenlenmesine göre, en şedit cezanın TCK'nın 312. maddesi olduğunun gözönünde tutulmaması ve sanık yönünden yasal şartları bulunan TCK'nm 59. maddesi ile 647 Sayılı Kanunun 8. maddelerinin uygulanmamasının bozma nedeni sayılması gerektiği görüşündeyim.

SONUÇ VE TALEP: Gerek yukarıda belirttiğimiz, gerekse yüksek mahkemenizce doğrudan gözönünde tutulacak nedenlerle usul ve yasalara aykırı kararın bozularak yerel mahkemeye iadesine karar verilmesini vekil olarak talep ederim. Saygılarımla.

Sanık vekili
Av. Osman Ergin

kk
8.7.1997
Hakim 22955

T.C.
İSTANBUL
4 NOLU DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ
BAŞKANLIĞI

ORTADAN KALDIRMA

Esas No : 1995/385
Karar No : 1997/120 SAVCILIK NO :1994/128

EK KARAR

BAŞKAN : Vedat Yılmazabdurrahmanoğlu [23083]
ÜYE : Mustafa Akın [27996]
ÜYE : Arif Engin Konuk [20970]
C. SAVCISI : Selahattin Demir [23574]
KATİP : Gülümser Düz
DAVACI : K.H
SANIK : AYŞE NUR ZARAKOLU: Muhittin ve Emine'den olma. 1946 doğumlu. Tokat ili. Niksar ilçesi. Cedit Mah.nüfusuna kayıtlı Küçükyalı Süreyyapaşa sok. 14/1 İSTANBUL
SUÇ : 3713 sayılı yasaya muhalefet.
SUÇ TARİHİ : Kasım 1993
EK KARAR TARİHİ:10.04.2001

Sanık AYŞE NUR ZARAKOLU hakkında mahkememizin 13.11.1997 gün vs 1995/383 esas 1997/120 kararı ile 4304 sayılı yasanın 1/3 maddesi gereğince kamu davasının kesin hükme bağlanmasının ertelenmesine karar verilmiştir.

İstanbul Emniyet Müdürlüğünün 07.11.2000 gün ve 348171 sayılı yazısından **"Sanığın 3 yıl içinde sorumlu yazı işleri müdürü olarak suç işlemediği"** anlaşılmıştır.

C. Savcısının mütâlâası alınmış olup, 4304 sayılı yasanın 2'son maddesi uygulanması talep edilmiş olmakla dosya incelendi.

HÜKÜM: Sanık AYŞE NUR ZARAKOLU hakkında; Mahkememize açılan kamu davasının erteleme tarihinden itibaren 3 yıl içinde aynı nitelikte başka bir suç işlemediği anlaşıldığından mahkememizce verilen 18.11.1997 gün ve 1995/383 esas 1997/120 karar sayılı kamu davasının 4304 sayılı yasanın 2. son maddesi gereğince ORTADAN KALDIRILMASINA.

Kararın bir örneğinin bilgi için İstanbul Emniyet Müdürlüğüne gönderilmek üzere İstanbul DGM C. Başsavcılığına Tevdiine,

Dosya üzerinde yapılan inceleme sonucu talebe uygun yasa yolu açık olmak üzere oybirliği ile karar verildi. *10.04.2001*

Başkan	Üye	Üye	Katip
23083	**27996**	**20970**	

EKLER

Basın Açıklaması

"ERMENİ TABUSU" Davasında Son Savunma Bugün: İstanbul, Devlet Güvenlik Mahkemesi 11 Eylül, saat 14.30

Duruşmayı Norveç yazarlar birliği başkanı Thorvald Steen ve İsveç PEN ikinci başkanı Eugene Schoulgen izleyecek

Yayıncı Ayşe Nur Zarakolu hakkında Fransız araştırmacı Dr. Yves Ternon'un "Ermeni Tabusu" adlı kitabını yayınladığı için İstanbul Nolu Devlet Güvenlik Mahkemesinde, Terörle Mücadele Yasasının 8. maddesini ihlal edildiği iddiası için açılan davada bugün son savunmalar yapılacak. Bu dava uluslararası kamuoyunda, Paris'te tarihçi Bernard Lewis Hakkında açılan davanın muadili kabul ediliyor. Paris'teki sadece sembolik bir tazminat davasıydı. Lewis, Ermeni soykırımını inkâr ettiği için, Ermeni halkının duygularını rencide ettiği gerekçesi ile dava edilmişti. Lewis 1 franklık manevi tazminat ödemeye mahkûm oldu. İstanbul'da ise soykırımın varlığını ileri sürmek suç kabul ediliyordu. Zarakolu'na önce sanki kitabı kendisi yazmış gibi. 2 yıl hapis ve 250 milyon TL ağır para cezası verildi. Yargıtay bu kararı bozdu. Mahkemenin bu karara uyup uymadığını göreceğiz. Paris'teki davada Lewis'in yazısının yayınlandığı *Le Monde* gazetesini temsil eden Avukat Baudelot, İstanbul'daki duruşmayı da Uluslararası İnsan Hakları Federasyonu adına izlemişti. Ve bu konuda bir rapor hazırladı. Bu davalar, "Ermeni Tabusu'nun" hala devam ettiğini göstermiyor mu?

Bugünkü duruşmayı, İsveç ve Norveçli yazarlar izleyecekler.

Ayşe Nur Zarakolu, 1995 Türkiye Yayıncılar Birliği Düşünce Özgürlüğü, 1995 Human Rights Watch İfade Özgürlüğü ödülü sahibi yayıncı. Şu anda, gazeteci Faysal Dağlı'nın "Birakuji-Kürtlerin İç Savaşı" adlı kitabını yayınladığı için, Bayrampaşa Özel Tip Cezaevi C Blokta...

Belge Uluslararası Yayıncılık
Divanyolu Cad. Binbirdirek İşhanı No: 15/4-409 Sultanahmet /İst.

EK

"ERMENİ TABUSU"NUN İLK DURUŞMASI YAPILDI(*)

Mario Levantin

Fransız araştırmacısı Yves Ternon'un "Ermeni Tabusu" adlı türkçe baskısı yasaklanan kitabının ilk duruşması 18 Nisan 1994 günü Gülhane'deki DGM binasında yapıldı. Bu bina daha önceleri Abdülhamit döneminde Askeri Okul olarak inşa edilmişti. Daha sonra Morg ve Adli Tıp binası olarak kullanıldı. Politik nedenlerle öldürülen birçok insanın cenazesi buradan protestolarla teslim alındı. Mahkeme binasının hemen karşısında yeralan Alay Köşkü önü ise, Osmanlı yönetimini protesto eden halk kesimlerinin geleneksel toplanma yeri idi. Hemen ilerideki köşebaşında yeralan bir başka köşkte ise, isyancılar tarafından kuşatılan Veziriazam Alemdar Mustafa Paşa kendi kendini havaya uçuracaktı. Köşeyi dönüp yukarı çıkan yokuşun başında ise devasa bir ağaç göze çarpar. Bu ağacın adı, vakayı vakvakiye olayından gelir. "İnsan ağacı" gibi bir şey. 30'un üstünde insan bir başka isyanın bastırılmasından sonra bu ağaçta asılmıştı. Kısacası hayli ürperti verici bir mekanda yeralır DGM. 1991 yılında DGM Kürt tabusuna karşı çıkan kitapları ile ün salan sosyolog Dr. İsmail Beşikçi'nin olaylı yargılanmalarına tanık olmuştu. Binin üstünde davayı izlemek isteyen kalabalık, polis tarafından protestolar arasında zorla dağıtılacaktı. 4 Mayıs 1994 günü ise, DGM önünde İsmail Beşikçi'nin yayıncısı Ayşe Nur Zarakolu'nun, IHD İstanbul Şube yöneticileri ile birlikte yaptığı Basın toplantısı gerçekleştirildi. Zarakolu'nun basın açıklamasını yaptığı sırada,

* İnsan Hakları Derneği bülteninden alındı.

DGM önünden kapalı bir araba içinde siyasi tutuklular, "insanlık onuru işkenceyi yenecek" diye slogan atarak geçiyordu. Mahkeme önündeki siyasi tutuklu analarının gözleri yaşla doluydu.

Zarakolu, Beşikçi'nin "Cumhuriyet Halk Partisinin 1931 Programı ve Kürt Sorunu" başlıklı kitabını yayınladığı için 5 ay hapse mahkûm olmuş ve Yargıtay, bu cezayı onaylayarak kesinleştirmişti. TC yönetimi ustalıklı bir ayak oyunu ile, Terörle Mücadele Yasası içinde "düşünce suçları'na da yervermişti. Batı kamuoyuna, devletin resmî ideolojisine karşı çıkan yazarlar, çevirmenler, gazeteciler, yayıncılar "terörist" olarak sunuluyordu. Şimdi bir adım daha atılmış, yasanın kendisi bile yayınevi sahiplerine hapis cezası öngörmez, sadece para cezası ile yetinirken, Zarakolu ile birlikte yayınevi sahiplerine de hapis cezası verilmeye başlanmıştı. Bu Zarakolu'na yönelik "özel" bir cezalandırma idi. Çünkü Zarakolu "düşünce suçu" diye bir kavram tanımadığını, asla bir sansürcü gibi davranmayacağını defalarca açıklamıştı.

Özel cezalandırma daha sonra da devam etti. Zarakolu siyasi tutuklularla aynı koğuşa konulmadı. Kriminal hükümlülerin yanında bir anlamda tecrit edildi. **"Ermeni Tabusu"** duruşmasının 18 mayıs günü duruşmanın sabah saat 11'de başlaması gerekiyordu. Basından, İnsan Hakları Derneği Azınlık hakları Komisyonundan kişiler davayı izlemek istiyorlardı.

Ama DGM TC'nin yasakçı anlayışı ile yığılan dava yükü altında idi. Ve bir türlü **"Ermeni Tabusu"**na sıra gelmiyordu. İzleyiciler dağıldı. Ne saatlerdir tecrit hücresinde davayı bekleyen sanığın, ne gazetecilerin, ne de avukatın hali kalmıştı, öğleden sonra saat 4'e doğru duruşma başladığında. Belki de savunmaları etkisizleştirmek için izlenen bir yöntemdi bu. Savcı Mehmet Demirci klasik suçlamasını okudu. "Altı çizilen sayfalarda ve kitabın bütününde tarihsel gerçeklere aykırı olarak Ermenilere soykırım iddialarına yer verilmek suretiyle, ırk farklılığı gözeterek, halkı kin ve düşmanlığa açıkça tahrik etmek"..."TC devletinin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünü bozmaya yönelik propaganda yapmak". Savcı bu iddiasını ise "Kürdistan ve Türk Ermenistanı"deyimlerinin kullanılmasına dayandırıyordu.

Mahkeme heyeti yargılamayı oldukça ruhsuz bir biçimde götürüyordu. Dava dosyasına pek iyi hazırlandıkları da söylenemezdi. Zira önce kitabın Ayşe Nur Zarakolu tarafından yazıldığını sandılar. Sonra Avukat Kemal Keleşoğlu'nun uyarısı üzerine biran kitabın yazarı Yves Ternon'un sorgulanıp sorgulanmaması konusunda tereddüt ettiler, sonra avukat'ın çevirmen A. Kadir Konuk ile yapılan telif sözleşmesini sunması üzerine, Fransız Konsolosluğuna bu konuya ilişkin yazı yazılmasına gerek olmadığı kararına vardılar.

Ayşe Nur Zarakolu ise, mahkeme önünde yaptığı ilk sorgusunda şunları dile getirdi:

"Bu kitabın bölücülük propagandası yaptığı iddiası saçmadır. Bu soykırıma karşı yazılmış bir kitaptır, Osmanlı döneminde meydana gelen Ermeni soykırımını incelemektedir. Böyle bir kitabı yayınlamış olmaktan dolayı onur duyuyorum. Ama böyle bir kitabın yargılanmasından ise, sizler adına utanç duyuyorum. Tarihin yazarı ve bunu Türkçe olarak yayınladığım için beni onurlu biçimde anacağına inanıyorum. Bir başka haksız yargıdan dolayı hükümlü olarak cezaevinde yatıyorum. Yayınevi sahibi olarak böylesi bir hapis cezasının hiçbir yasal temeli olmadığı halde. Bu özel bir uygulamadır. Bunu protesto ediyorum. Düşüncenin suçlanmasını, düşüncenin bir suç olarak görülmesini kabul etmiyorum. Bu yolda aldığınız kararları tanımıyorum".

Zarakolu bu savunmasından sonra tekrar Bayrampaşa Cezaevine gönderildi. Zarakolu bir yandan kriminal suçluların yanında tutulurken, öte yandan geçtiğimiz günlerde bir "terör suçlusu" olarak kabul edildiği için, "bayram açık görüşünden" yoksun bırakıldı. Ziyaretine gelen yakınları görüşemeden geri döndüler. Duruşma 4 Temmuz 1994 gününe bırakıldı.

EK

BAYAN AYŞE ZARAKOLU'NUN İSTANBUL D.G.M.'SİNDEKİ YARGILAMALARINA İLİŞKİN GÖZLEMLER 6 TEMMUZ 1995

Bernard Baudelot.
Paris Baro Eski Başkanı

Yves Baudelot
Avukatlar Odası Konseyi Üyesi

Bayan AYŞE ve Bay Ragıp ZARAKOLU
Paris, 11 Temmuz 1995

Sevgili Dostlar,

İstanbulda bana göstermiş olduğunuz sıcak ilgiden dolayı çok memnun olduğumu belirtmek isterim.

Size sonsuzcasına minnettarım.

Yazmış olduğum raporun metnini ekte bulacaksınız.

Size yararlı olabileceğini umuyorum.

En iyi dileklerimi sunarım.

Yves Baudelot

Bayan Ayşe Zarakolu hakkında İstanbul D.G.M.'sinde açılmış olan davaların, biri 6 Temmuz 1995 tarihinde yapılmış o lan, duruşmalarına gözlemci olarak katılmak üzere Uluslararası İnsan Hakları Federasyonu tarafından görevlendirildim.

* Uluslararası İnsan Hakları Federasyonu, Fransa'daki Ermeni toplumunun gözlemci yollanması isteği üzerine, eski Paris Baro Başkanı Bernard Baudelot'u İstanbul'a yolladı. Federasyon onu, B. Lewis davasında *Le Monde*'un avukatı olduğundan "tarafısız" kişi olarak yollamıştı.

Bayan Ayşe Zarakolu hakkında Ermeni soykırımına ve kürtlere ilişkin kitap yayınlamış olmaktan dolayı takibat açılmış olması nedeniyle, kendisine yönelik bu takibatın kapsamını belirlemek için, görüşmüş olduğum, Türk İnsan Hakları derneğine mensup pek çok avukat ve sorumlunun bana ifade etmiş oldukları bağlamda değerlendirmek zorunludur.

I-METİNLER

a) Türk ceza yasası, 1926 yılında resmen ilan edilişinden beri, aşağıdaki biçimde ifade edilmiş olan 312 madde içermektedir,

b) Türk yönetimi Kürtlerle olan anlaşmazlıkları vesilesiyle ve P.K.K.ile olan mücadelesi çerçevesinde olarak 12 Nisan 1991 tarihinde 8.maddesi aşağıda belirtilmiş olan hususları içeren bir "Terörle Mücadele Yasası"nı oylamayla kabul ettirmiştir:

II-Bu metinlerin ifade özgürlüğünü baskı altına almak için sistemli olarak kullanılması.

Ermeni soykırımı ve Kürtler Türkiye'de tabu olan iki konuda tıpkı kürtlerin hak taleplerinin dikkate alınmasının gerektiğini söylemek ya da sadece Kürtlerin kültür ve geleneklerinden söz etmek gibi, 1915'deki Ermeni Soykırımının bir gerçek olduğunu yazmak da yasaklanmıştır ve bu konulardan ne derecede ya da ne denli ılımlı olarak söz edilmiş olup. olmadığına bakılmaksızın böyledir.

Az önce söz edilmiş olan, 132. ya da 8. maddelere dayanılarak, bu yolda maceraya atılmak cesaretini göstermiş olanlara karşı, açılmış olan takibatların sayısı binleri bulmaktadır ve verilmiş olan cezalar özellikle ağırdır.

- Ermenilerle ya da Kürtlerle ilişkili kitapların yazar ya da yayıncılarına karşı açılmış olan takibatların sayısı halen 6.000' dir. Takibatlar o denli çoktur ki, D.G.M. de pek çok bölümler oluşturulmak zorunda kalınılmıştır ve buna rağmen, yargılamaları yasada belirtilen süreler içinde sonuçlandıramamaktadır, öyle ki, sadece zamanaşımını önlemek nedeni öne sürülerek, duruşmalar, her iki ya da üç ayda bir yapılan ve şaşırtıcı kısalıktaki oturumlara bölünmüştür.

- Güvenlik mahkemesinin verdiği kararların % 90'ı mahkûmiyet kararlarıdır ve Yargıtay kendisine yapılan başvurularda hemen hemen daima mahkemece verilmiş olan kararları onaylamaktadır.

- Verilen cezalar daima kapalı hapis cezalarıdır ve takibatın başlangıcında yapılan tutuklamaya eklenen para cezalarını içermektedirler.

Hapis cezalarının altı aydan az olduğu durumlar enderdir, ve çoğunlukla iki hatta dört sene kapalı hapis cezalarıdır.

Para cezalarına gelince, bunlar hükümlülerin ender olarak ödeyebildikleri miktarlardadır; ödenememe durumlarında (5 senelik bir tavan ile, her 10.000. -Lira için bir hapis günü olmaküzere) bu para cezası hapis cezası üzerine eklenmektedir.

-Ermenistan ya da Kürtlerle ilişkili yayın ya da" beyanatta bulunmuş olmalarından, dolayı halen 150 kişi tutukludur. Halen sürdürülmekte olan 6.000 takibat sonuçlandığında, bunların sayısının artması olasılığı vardır. Takibatların sayısı ve mahkûmiyetlerin tutarı o denli yüksektir ki, iktidarda bulunan Sosyal Demokrat Parti'nin bir fraksiyonu Terörle Mücadele Yasasının 8. maddesinin iptalini gündeme getirmiştir. Ve bu da Türkiye'nin Avrupa Topluluğuna girmesi konusunda olumlu bir davranışta bulunmuş olmak amacını gütmektedir. Fakat, Sosyal Demokrat Partinin bu konuda bir görüş birliğine varması olasılığı uzak görünmektedir ve ordu buna çok sıkı bir biçimde karşı çıkacaktır."

III-Bayan Ayşe Zarakolu hakkında açılan takibatlar.

a) Bayan Ayşe Zarakolu yayıncıdır ve BELGE Uluslararası Yayıncılık'ı yönetmektedir, 250'den fazla sayıda kitap yayınlamıştır; bu kitapların arasında şiir derlemeleri, romanlar, politik, felsefi ya da sosyolojik denemeler ve tarih kitapları, özellikle de ulusal kurtuluş hareketlerine ilişkin kitaplar yer almaktadır.

Bir yayıncının çoğunlukla gölgede kalmış olan konularda kitap yayınlamasının gerektiğini düşünüp, Ermenistan ve Kürtlerle ilişkili olarak, bu konulara fazla eğilmeyerek, birkaç tane kitap yayınlamıştır.

Bu ona, bu yana 21 adli takibata mal olmuştur.

b) 1982'den 12 Nisan 1991'de terörle mücadele yasasının çıkışana dek olan adli takibatlar daha çok onun lehine olarak sonuçlanmıştır, zira:

- 1982'de, M. TUNÇAY'ın bir kitabını (Eski Sol Üstüne Yeni Bilgiler) yayınlamış olmaktan, kitapları geç teslim ettiği gerekçesi ile, 3 ay hapis cezasına çarptırılmıştır. Ancak yazar M. Tunçay beraat etmiştir.

- Fakat buna karşın, biri zaman aşımı nedeniyle (Devrimin Güncelliği, G. Lukacs, yayınlandığı yıl 1979), diğeri ise esasa değin nedenlerle (Benden Selam Söyle Anadoluya, D. Sotiriyu, yayınlandığı yıl 1982) hakkında iki beraat kararı verilmiştir.

- Takibatların açılma nedeni olan ceza yasasının 142. maddesi, dava prosedürleri yargı oturumuna geldiğinde, 12 Nisan 1991'de Terörle Mücadele Yasasının resmen ilan edildiğinde, yürürlükten kaldırıldığı için hakkında 7 tane beraat kararı verilmiştir (Devletlerarası Sömürge Kürdistan, İ. Beşikçi - Devlet, Demokrasi, Bilim, Resmî İdeoloji ve Kürt Sorunu, İ. Beşikçi, 1990 - Dersimli Memik Ağa, H. Işık / 1990, - "Siyabend ile Xece", H. Erdem. 1990- Çağrı (Şiir), S. Ekinci, 1991 - General Muğlalı Olayı, İ. Beşikçi, 1991 -Dersim Soykırımı, İ. Beşikçi).

Fakat, bu beraatların ilgili çeşitli kitapların takibatların başlangıcında toplatılıp tahrip edilmeleri konusunda bir etkisi olmamıştır.

c) 12 Nisan 1991 yasasının resmen ilan edilişinden sonra,4 dava Bayan Ayşe Zarakolu'ya sadece takibat açılan kitapların toplatılıp tahrip edilmelerine değil, aynı zamanda önemli hapis ve para cezalarına mal olmuştur.

Şöyle ki:

Sosyolog İsmail Beşikçi'nin "Cumhuriyet Halk Fırkası Programı (1931) ve Kürt Sorunu" adlı kitabını yayınlamaktan dolayı, 1993 aralığında, İstanbul D.G.M.since, terörle mücadele yasasının 8. maddesi uyarınca, yani terörizme teşvik nedeniyle,

6 ay kapalı hapis cezası ile birlikte 41 milyon TL. para cezası verilmiş ve prosedürün başlangıcında toplatılan 2.000 adet kitap imha edilmiştir.

Kitabın yazarı da iki sene hapis cezasına çarptırılmış ve Yargıtaya yapılan başvuru sonuçsuz kalmıştır, yazar ve yayıncı

tutuklanmışlardır ve bu, Bayan Ayşe Zarakolu'ya, gözaltı (vd.) süreleri de dahil olarak 5 aylık bir süreye mal olmuştur.

Yves Ternon'un, daha önce Fransa'da Seuil Yayınlarınca "Ermeniler, Bir Soykırımın Öyküsü" adı altında yayınlanmış olan kitabını, "Ermeni Tabusu" adıyla Türkçe tercümesini yayınlamış olmaktan dolayı, Bayan Ayşe Zarakolu, 30 ocak 1995'de, D.G.M.tarafından, terörle mücadele yasasının 8. maddesine göre, yani teröre teşvik nedeniyle,

2 sene kapalı hapis cesası ile birlikte 250 milyon TL. para cezasına çarptırılmış ve matbaadan çıkışlarında el konulan kitaplar imha edilmiştir.

Yayıncı, takibata uğramaması için, yazarın adreslerini vermeyi reddetmiştir; kuşkusuz bu nedenle olağan 6 aylık hapis cezasına değil de 2 sene hapis cezasına çarptırılmıştır.

Mahkeme verdiği bu ağır hapis cezalarıyla yetinmeyerek, kitabın önsözünün yazarı (Ragıp Zarakolu) ile mütercimi hakkında da, ceza yasasının 312. maddesi uyarınca, takibat açılmasına karar vermiştir.

Bu karar temyiz edilmiştir, Yargıtaym ilgili kararının Ekim 1995'de çıkması gerekmektedir.

Özgür Gündem gazetesinin sahibi ve DEP'in eski genel başkanı Yaşar Kaya'nın yazılarının derlemesini "Gündem Yazıları" başlığı altında bir kitap olarak yayınlamış olmaktan dolayı, Bayan Ayşe Zarakolu, aynı 30 ocak 1995 tarihinde D.G.M tarafından, antiterör yasasının 8.maddesi uyarınca, yani teröre teşvik nedeniyle,

- 6 ay kapalı hapis cezasına ve
- 50 milyon Türk Lirası para cezasına çarptırılmış, ayrıca;
- Toplatılan kitapların imhasına
- BELGE Uluslararası Yayıncılığın bir ay süreyle kapatılmasına karar verilmiştir.

Yazar ise, iki sene hapis ve 100 milyon Türk Lirası para cezasına çarptırılmıştır.

Bu karar temyiz edilmiş olup Yargıtaym kararının 6 Ekim 1995'de çıkması gerekmektedir.

c) Yargıtaym, 6 Ekim 1995'e çıkması beklenilen, üç kararının ne olabileceği konusunda hiç önyargıda bulunulamaz. Fakat,

önceki kararları göz önüne alındığında, Yargıtayın Güvenlik Mahkemesinin bu üç kararını onaylayacağı sonucu çıkarılabilir. Şayet böyle olursa, Bayan Ayşe Zarakolu üç sene hapiste yatmak ve 400 milyon Türk liralı para cezası ödemek zorunda kalacak. Bu para cezasını ödeyemezse fazlalık olarak bir üç sene daha hapis yatacak. Dolayısıyla, 1995 Ocak ve Şubatında verilmiş olan üç karar Bayan Ayşe Zarakolu'nun Türk hapishanelerinde altı sene, geçirmesine neden olabilecektir.

d) Bayan Ayşe Zarakolu hakkında açılan takibatlar bu kadarla da kalmıyor.

D.G.M' 6 Temmuz.1995 tarihli oturumunda onun hakkında, üç yeni takibat gündeme getirilmiştir.

Bu takibatlar şu kitaplarla ilişkilidir:

- Birincisi, güney kürdistan'da bir büyük kentin, 1977 yılından 1980 yılına dek belediye başkanlığını yapmış olan Mehdi Zana'nın şiirlerinin bir derlemes iyie ilişkilidir. Kürtçe yazılmış olan bu şiirler şairin ülkesi için duyduğu sevgiyi dile getirmektedirler.

- İkincisi, türk İnsan Hakları Derneği'nin sadece 1994 yılı için belirlemiş olduğu 292 kayıp kişiden biri olan, Ferhat Tepe isimli bir gazetecinin kaybolması olayıyla ilişkili olarak Kadir Konuk'un "Bizim Ferhat/Bir Cinayetin Anatomisi" adlı kitabıyla ilişkilidir.

- Üçüncüsü Amerikalı bir üniversite mensubu olan V. Dadrian'ın, daha önce Birleşik Devletler'de de yayınlanmış olan, "Uluslararası ve Ulusal Hukuk Sorunu olarak Jenosid / 1915 Ermeni Olayı ve Hukuki Sonuçları" adlı kitabıyla ilişkilidir.

Mehdi Zana ile Kadir Konuk'un kitapları terörle mücadele yasasımn 8. maddesi uyarınca, yani terörizme teşvik nedeniyle takibata konu olmuşlardır, Dadrian'ın kitabı ise, ceza yasasının 312. maddesi uyarınca, "ırk, din, mezhep ya da, "bölge farklılıklarına dayanarak halkı kine ve düşmanlığa teşvik etmek" suçlamasıyla takibata uğramıştır.

Bu takibatların üçü de D.G.M. nin, 6 Temmuz 1995 tarihli, oturumunda gündeme getirildi.Mehdi Zana ve Kadir Konuk'un kitapları için ikinci kez takibat açılmış oluyordu, Dadrian'ın kitabı için ise bu ilk takibattı.

Türk "prosedürün özellikleri nedeniyle, bu üç takibatın her birinin görüşülmesi onar dakikayı geçmedi ve üç dosyadan ilk ikisinin 3 Eylül'deki oturumda, üçüncünün ise 3 Ekim'deki oturumda tekrar ele alınmaları kararlaştırıldı.

Şair Mehdi Zana'nın kitabıyla ilişkili olarak savunma avukatları, mahkemede okudukları bir bildiride şu hususları belirttiler:

- Kovuşturma konusu olan metinde hiçbir yıkıcı,"bozguncu niteliğin bulunmadığı
- Yazarın bir yana bırakılarak sadece yayıncı hakkında kovuşturma açılmasına ilişkin prosedürün acayipliği.
- Bir kitabın (yayınlandığı) yayınevinin sahibini bir gazetenin yayın müdürüyle, özdeşleştirmenin terörle mücadele yasasının 8. maddesi açısından olanaksız olduğu..
- Şiirlerin, onlarda kürtçe olarak ifade edilmiş olanlardan tümüyle başka şeyleri içerecek biçimde, çok kötü olarak tercüme edilmiş oldukları
- Herkesin kendini ana dilinde ifade edebilmek hakkına sahip olduğu
- İfade özgürlüğünün İnsan Hakları Avrupa Divanınca garanti altına alınmış olduğu.

Mahkeme savunmanın bildirisini dinledikten ve orada belirtilenlerin Bayan Ayşe Zarakolu tarafından teyid edilmesinden sonra, 3 Eylülde yapılacak olan bir sonraki duruşmada şiirlerin mütercimlerinin dinlenilmesine karar verdi.

Kadir Konuk'un "Bizim Ferhat/Bir Cinayetin Anatomisi" adlı kitabıyla lişkili prosedürde Bayan Zarakolu'nun kendisi mahkemede bir savunma bildirisi okudu.

Şunları belirtti:

- Kovuşturma, konusu olan metinde hiçbir yıkıcı, bozguncu niteliğin bulunmadığı
- Yazarın bir yana bırakılarak sadece yayıncı hakkında kovuşturma açılmasına ilişkin .prosedürün acayipliği
- Kayıp kişilerin dramı
- Bir yazar ve onun yayıncısının yaşam hakkını savunmaya haklarının olduğu.

Avukatlar bir dahaki duruşmada dinlenilmelerini istediler ve prosedür, bu nedenle, 3 Eylül 1995 tarihine bırakıldı. Dadrian'ın kitabıyla ilişkili olarak duruşma Başkan ile Bayan Zarakolu aracındaki kısa bir diyalog ile başladı, kitaptaki görüşlere katılıp katılmadığı hakkında sorguya çekilen Bayan Zarakolu, söz konusu olanın bu olmayıp ve esas olanın her yazarın özgürce yazmak ve yazdığım yayınlamak (ya da, yayınlatmak) hakkına sahip bulunması olduğu yanıtını verdi.

- Bayan Zarakolu, sonra, mahkemeye verdiği ve avukatının görüşlerini içeren bir beyannamenin metnini okudu.

Daha sonra, Bayan Ayşe Zarakolu'nun avukatı söz alarak şunları belirtti:

- Ceza yasasının 312.maddesinin Türk Devletini korumayı amaçladığı 1915'teki soykırımın, o zamanlar var olmayan- Türk Devleti döneminde değil, Osmanlı İmparatorluğu döneminden de yapılmış olduğu

- Dolayısıyla, ceza yasasının 312. maddesinin Ermeni soykırımının gerçekliğini ifade eden bir metine uygulanamıyacağı.

Mahkeme prosedürü, öne sürülmüş olan görüşlerin daha da geliştirilmesi için, 3 Ekimdeki oturumuna havale etti.

D.G.M.nin, 6 temmuzdaki oturumunda ele alınan üç kovuşturma çerçeve sinde kendisine sunulmuş olan görüşler hakkında yapacağı değerlendirmeye ilişkin olarak, kuşkusuz bir önyargıda bulunulamaz. Fakat, Güvenlik Mahkemesinin görüşü ve Bayan Ayşe Zarakolu'yla ilişkili olarak daha önceden vermiş olduğu kararlar gözönüne alındığında bu kovuşturmaların Bayan Zarakolu'nun, sadece Ermeniler ve Kürtlere ilişkin kitaplar yayınlamış olmak suçunu işlemiş olmasından dolayı, hapiste geçireceği zamanı epey uzatacak olan mahkûmiyetlerle sonuçlanması olasılığı dışlanamaz.

e) Üç yeni kitabm toplatılması ve, terörle mücadele yasasının 312. ve 8. maddelerine dayanılarak açılmış olan yeni cezai kovuşturmalar nedeniyle Bayan Ayşe Zarakolu'nun geleceği biraz daha kararmıştır.

Bu kovuşturmalar BELGE Uluslararası Yayıncılığın, 1994'de yayınlamış olduğu, şu üç kitapla, ilişkilidir:

- **Birakuji / Kürtlerin İç Savaşı,** Faysal Dağlı
- **Zağroslar / Bir Gazetecinin Günlüğünden,** Rahmi Aydın
- **Karakış Grubu,** Sadrettin Aydınlık

Bayan Zarakolu bu üç kitap için henüz Güvenlik Mahkemesince çağrılmış değil; ancak, yargıç önüne çıkması, kuşkusuz, fazla gecikmez.

IV - SONUÇ

Duruşmaları, iki ya da üç ay ara ile yapılan, "birçok oturuma bölerek yargılama usülü şaşırtıcıdır. Fakat "bu sanıkların ve onların savunucularının kendilerini özgürce ifade etmelerini ve de duruşmaların açıklığını (aleniyetini) engellemiyor gibi görünmektedir. İzlemiş olduğum prosedürlerde sanıklar mahkeme önüne serbestçe çıkmaktadırlar, ve kovuşturmaların başlangıcı ile bir mahkûmiyetin kesinleşme tarihi arasında geçen süre bir ya da iki seneyi bulmaktadır.

Dolayısıyla, yargılamanın yürütülme tarzında bana anormal görünen hiçbir şey yoktur.

Buna karşın, işlemiş oldukları tek suç Kürtlere ya da Ermeni soykırımına ilişkin metinler yayınlamak olan kişilere karşı açılmış olan kovuşturmaların çokluğu ve verilen mahkûmiyet kararlarının ağırlığı sorunu açıkça ortaya koymaktadır.

10. Maddesi "herkesin ifade özgürlüğüne sahip olduğunu" ilan eden Avrupa, İnsan Hakları Anlaşmasına imza atmış olan bir demokrasi sadece Kürtlere ya da ermeni soykırımına ilişkin ifadelerde bulunmayı, ağır cezalar koyarak yasaklamakla nasıl bağdaşabilir?

Bu konularda yazmak cesaretini göstermiş olanlara karşı halen 6.000 kovuşturmanın açılmış olmasıyla nasıl bağdaşabilir?

İfade özgürlüklerinden yararlanmaya cesaret etmiş olanlara, muntazam olarak, kitap başına, bunlar yazar olduklarında iki sene, yayıncı olduklarında ise altı ay kapalı hapis cezasının verilmesiyle nasıl bağdaşabilir?

Türkiye'nin imza atmış olduğu Avrupa İnsan Hakları Anlaşmasınca garanti edilen if ade özgürlüğünden yararlanmış olmaları nedeniyle halen 150 kişinin hapiste olmasıyla nasıl bağdaşabilir?

Tek suçu bir yazarın düşüncesini topluma ifade etmesini sağlamış olmak olan Bayan Ayşe Zarakolu hakkında verilmiş olan mahkûmiyet kararları ve halen sürdürülmekte olan kovuşturmalarla nasıl bağdaşabilir?

Bayan Ayşe Zarakolu'nun pek çok yıllarını hapiste geçirmek zorunda olduğu geleceği (istikbali) ile nasıl bağdaşabilir?

Yves Baudelot

AYDINLANMANIN IŞIĞI
ENGİZİSYONUN KARANLIĞINI YENER

İsa'dan önce 9 yüzyıl Babil Kütüphanesi yakıldı...

İsa'dan sonra 7. yüzyıl İskenderiye Kütüphanesi yakıldı...

İsa'dan sonra 12 yüzyıl Bağdat Kütüphanesi yakıldı...

İsa'dan sonra 17. yüzyıl Engizisyon G. Buruno'yu kitaplarıyla birlikte yaktı...

1933 Naziler Berlin'de insanlığın en değerli yapıtlarını ateşe verdi...

1971 Türkiye'de kitaplar yakıldı...

1980 Türkiye'de kitaplar yakıldı...

1991 SarayBosna Kütüphanesi ateşe verildi...

1994 Türkiye'de Kitapçılar, Gazeteler, yayınevleri bombalandı...

"Düşünce ve ifade özgürlüğü hiçbir gerekçe ile kısıtlanamaz..."
"Aydınlanma ve bilgilenme özgürlüğü, hemen şimdi!

Belge yayınları, bombalandıktan sonra yeni bürosunda çalışmalarını sürdürüyor...

Yeni adresimiz:
BELGE ULUSLARARASI YAYINCILIK
Divanyolu Cad. Işık Sok. Alifalk Han 6 Kat:3 Sultanahmet/IST.
Tel.: (0212) 516 81 98 - Fax: (0212) 638 34 58

BELGE KİTAP KLUBÜ
Divanyolu Cad. Binbirdirek İşhanı 15/1 Sultanahmet/IST.
Tel-Fax: (0212) 517 44 53

Ermeni Tabusu kitabının yayımlanmasından sonra birçok kez tehdit telefonları alan Belge Yayınları 3-4 Aralık 1994 gecesi bombalandı.

ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ ԹՈՒՐՔ ՄՇԱԿՈՒՅԹԱՅԻՆ, ԼՐԱԳՐՈՂ, ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՑՆ ԻՐԱՆԱՑԻ ՊԱՇՏՊԱՆ, ՀԲԱՍՏԱՆԱԿԻՉ

ՌԱՀԻՊ ՋԱՐԱՔՈՂԼՈՒԻ ՀԾՏ

«ՄՈՒՏԱՆԱ ԼԵՐԱՆ, ՔԱՂԱՔԱՑԻԱՆ ՕՐԵՐԸ» ՎԷՊԻՆ

ԹՐՔԵՐԷՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՌԻԹՈՎ

Հրատարակիչ Մաքիա Ջաքոպեան եւ բարբաճիչ ասիր. Ջէմիր Օճկիր

Լուսանկար՝ Պոմ. Գրիգոր միրճիրեանի

Մաքիա Ջաքոպեան. 1986-ին, Փարիզ

Լուսանկարը՝ CRDA-ի արխիւէն

Տիկ. Ալիս Սաղ Ջաքոպեան

Պատմական նիւթ Բիւզանդ

GAMK
17, rue Bleue - 75009 Paris
Tél.: 01.42.46.64.85
Fax : 01.42.47.16.45

Ermeni Tabusu kitabının yayımlanmasından sonra birçok kez tehdit telefonları alan Belge Yayınları 3-4 Aralık 1994 gecesi bombalandı.

24 DİZİ

Ermenilerin 'soykırım' kini

Bernard Lewis Davası:

Bir Tarih Yargılanıyor 1

Mine G. SAULNIER - Paris

Princeton Üniversitesi profesörü, dünyanın en ünlü tarihçilerinden Bernard Lewis, soykırım iddialarını israrla sürdüren Fransız Ermenilerine tarihin Ermenice yorumlanamayacağını yüzlerine vurduğu için yargılanıyor.

Thierry Levy'nin savunması:

'Savaşın trajik koşulu'

"Soykırım tanımlaması için gerekli devlet eliyle bir emir verildiğine ve yaptırım uygulandığına dair en küçük bir delil yoktur"

Türk basını, toplam 5 yıl devam eden Ermeni Tabusu davasını görmezden gelirken, Paris'teki Bernard Lewis davasını manşetten veriyordu.

Deveciyan'ın tanığı Güney

Ünlü tarihçi Bernard Lewis'i suçlayan Türk düşmanı Patrick Deveciyan ve dört kişilik davacı avukatları, ithamları arasında Yılmaz Güney'in "Eğer TC, 1915 - 16 yıllarında yapılan Ermeni soykırımını tanıyıp kabul etseydi, bugün Kürtlere aynı kıyımı uygulayamazdı" sözlerine delil olarak yerverdi

Bernard Lewis Davası:

Bir Tarih Yargılanıyor 2

Mine G. SAULNİER - Paris

"SOYKIRIM" ÖNERİSİ MECLİS'TE

Thierry Levy'nin savunması:

'Hitler benzetmesi saygısızlıktır'

Ermeniler ve Türkler barış içinde yaşadıkları gibi, devlet katında soygı görüşmelerine Türklerin tarih içinde Ermenilere karşı bir kini yoktur, dolayısıyla bir kin gizlimi demek ülkeyi planlı, programlı bir soyı kırımın kucağına atmaktır

Karakoç, PKK'nın bayrağıyla gömüldü

Sınırda gizli görüşme

MGK'da Hatay alarmı

Nasreddin Hoca Yılı

Politis, LE NOUVEAU Politis, HEBDO
L'hebdomadaire citoyen du jeudi - 7 août 1997 - 20 F

Histoire

Edition : désobéissance civique

1915-1917, en Turquie...

« Après l'agenouillement du Premier ministre allemand Willy Brandt au camp d'Auschwitz... la génuflexion aujourd'hui d'un Premier ministre turc devant un monument du génocide arménien semble une chimère irréalisable. Cependant elle doit avoir lieu », écrivait en 1993 l'audacieux éditeur turc des éditions Belge, Ragip Zarakolu, dans sa préface du *Tabou arménien*, première traduction turque du livre d'Yves Ternon : *les Arméniens, histoire d'un génocide* (1). Livre immédiatement interdit en Turquie, dont la sortie valut à l'éditeur (fondateur par ailleurs de l'Association des droits de l'homme en Turquie) le plastiquage de sa maison d'édition et l'emprisonnement de sa femme, Ayche Nour, co-éditrice, pour *« incitation au racisme »*.

Récidiviste, Ragip Zarakolu était en juin, à Paris, l'invité du Centre de recherche sur la diaspora arménienne pour avoir recréé l'événement avec la première édition en turc du fameux roman de l'Autrichien Franz Werfel, *les 40 Jours du Musa Dagh* (2), qui retrace l'odyssée sur les pentes du Mont Moïse en 1915, de quelques centaines de résistants arméniens miraculeusement sauvés d'un des plus grands génocides contemporains (plus d'un million de morts). La femme de Ragip, interdite de sortie pour la circonstance, n'avait pu l'accompagner.

Ragip Zarakolu, éditeur turc, multiplie les tentatives... et les interdictions.

Il évoquait pour nous, à l'occasion de cette parution, le sort douloureux de l'édition libre en Turquie, sur laquelle *« pèse, dit-il, quatre tabous » : « Sur les idées de gauche et communistes ; sur le problème kurde, où l'interdit est radical ; sur les atrocités du génocide arménien, toujours contesté et sur lequel presque tous les livres n'expriment que le point de vue officiel (400 000 morts en "déplacements") ; enfin, sur les minorités, terme suspect, le droit des minorités n'étant pas reconnu dans ce pays »* où c'est à leurs risques et périls que certains éditeurs, dont Belge, ont publié malgré tout maints ouvrages sur la question. Bien entendu, la censure n'est pas explicite mais la saisie après coup des ouvrages, en cas d'interdit, entraîne une sérieuse autocensure.

Pourquoi le choix par Ragip de ce roman d'un écrivain juif autrichien paru en 1933, date fatidique de son propre exil ? *« C'est que ce roman célèbre, déjà traduit en plusieurs langues, permet de beaucoup mieux comprendre que les documents les aspects humains de cette tragédie... Franz Werfel, en proie à l'installation de l'antisémitisme nazi, sentait de façon prémonitoire ce qui menaçait les juifs et son livre avait valeur d'avertissement. Il montre aussi comment les "Jeunes Turcs", heureux de l'époque, avaient utilisé en la fanatisant une population, et, en face, la force de résistance de l'identité arménienne, toujours présente en Turquie »* L'incidence saute aux yeux, aujourd'hui, avec la terrible persécution contre les Kurdes : *« Tant que l'Etat turc*, dit Ragip, *ne sera pas capable d'autocritique vis-à-vis du génocide arménien, ça continuera contre les Kurdes »*.

« Nous risquons d'être poursuivis pour ce roman, conclut-il, *mais la seule façon pour nous de faire évoluer le système est cette forme de désobéissance civique. Ainsi, jusqu'en 1991, une loi interdisait pratiquement la publication des livres politiques progressistes. C'est en brûlant régulièrement l'interdit par leurs publications que les éditeurs et moi-même l'avons finalement fait abolir. Mais le livre s'adresse aussi aux 300 000 immigrés turcs de France »*.

Propos recueillis par Jean Libermann

(1) Paru au Seuil en 1977.
(2) Traduit chez Albin Michel en 1986.

TURQUIE : SOUS HAUT

Entretien avec l'éditeur progressiste Ragip Zarakolu. Il évoque la face cachée de la crise politique qui ébranle son pays et son combat pour briser les tabous qui musellent la société turque.

C'est dans un climat d'instabilité que les fondamentalistes sont arrivés au gouvernement.

Il publie Rosa Luxemburg, Bertolt Brecht, des textes sur la question kurde ou le génocide arménien. Ragip Zarakolu, qui dirige avec son épouse une maison d'édition progressiste à Istanbul, est un homme sous haute surveillance, accablé en permanence par les censeurs de l'Etat turc. D'autant qu'il est aussi le fondateur — avec 95 intellectuels et des mères dont les enfants ont été emprisonnés — de l'Association des droits de l'homme en Turquie.

Que vise votre combat ?

« Il y a trois tabous pour le régime turc : la gauche, la question kurde et le génocide arménien. Notre maison d'édition s'est battue sans cesse au pouvoir car elle s'est fixée comme objectif de briser la loi du silence et de remettre ces questions cruciales dans le débat public. Nous croulons sous les procès et les amendes. Les autorités peuvent ouvrir à tout moment une procédure contre n'importe quelle publication écrite, n'importe quel article de journal. Nous condamner à de lourdes peines. Jusqu'à la prison. Il faut sans cesse revenir à la charge, se battre sur le terrain juridique, prendre l'opinion internationale à témoin. Notre principale qualité, c'est, je crois, l'entêtement.

Démission du premier ministre islamiste sous la pression de l'armée, bruits de bottes et rumeurs de coups d'Etat. Quelle est l'origine de la crise politique que traverse votre pays ?

En 1991, une tentative de démocratisation de la société a avorté. Cet échec a contribué pour beaucoup à la perte de crédibilité des partis traditionnels. Le phénomène a été amplifié par la multiplication des affaires de corruption touchant jusqu'aux plus hauts personnages de l'Etat.

Les islamistes se sont enfoncés dans la brèche d'autant plus facilement qu'ils ont su tisser un réseau de solidarité avec les couches de la population les plus pauvres frappées de plein fouet par la vague de réformes néolibérales. Ils ont su récupérer souvent les thèmes sociaux défendus traditionnellement par la gauche. De progression en progression, le Refah (le parti fondamentaliste du premier ministre démissionnaire Necmettin Erbakan — NDLR) est arrivé au gouvernement. Toutefois, il n'y est parvenu que dans un climat d'instabilité politique en profitant des divisions des autres formations.

Pour justifier ses efforts de reprise en main, l'armée invoque un danger d'islamisation de la société. Est-ce une menace réelle ?

Je ne crois pas que le problème se pose en ces termes. Traditionnellement, c'est la résistance de la gauche ou celle des patriotes kurdes qui étaient mises à l'index par l'armée. Aujourd'hui, on désigne un nouvel ennemi de l'intérieur : le fondamentalisme. Mais ce sont les militaires qui ont mis le pied à l'étrier au Refah. Parce qu'ils pensaient que l'islamisme était un moyen de contenir les aspirations sociales, démocratiques des gens. Ils ont ouvert de nombreu-

UNE DEMOCRATIE E SURVEILLANCE

L'armée turque, l'un des piliers du régime, possède un immense pouvoir sur les affaires.

ses écoles religieuses, promu les valeurs islamiques ou même interdit la parution des « Versets sataniques » de Salman Rushdie en Turquie. Ils ont joué cette carte en pensant qu'il leur suffirait d'encadrer le mouvement. Mais ils ont commencé à en perdre le contrôle.

Un danger islamiste existe à terme. Car le Refah qui, aujourd'hui, se présente très habilement en victime et prêche la tolérance et la démocratie n'a pas vraiment renoncé à son ambition d'instaurer un autre Etat. Mais si l'armée veut réellement contrer cette menace et défendre la laïcité, elle doit, plutôt que de pratiquer des coups, ouvrir la porte d'une vraie démocratisation de la société. Cela veut dire donner la possibilité aux organisations civiques, aux partis de gauche, aux mouvements kurdes, aux différentes minorités de s'exprimer et de s'organiser.

N'y a-t-il pas des raisons extérieures à cette intervention de l'armée, liées à la place de la Turquie dans l'OTAN ?

Les sympathies d'Erbakan pour l'Iran ou la Libye ne cadrent pas vraiment avec la stratégie de l'OTAN. Au début des années soixante-dix, la tolérance de l'Alliance atlantique était grande pour des régimes dictatoriaux comme la Turquie, le Portugal, l'Espagne ou la Grèce. On s'accommodait fort bien des atteintes à la démocratie. Sous prétexte du danger communiste. On vient de remplacer commodément péril rouge par péril vert quand la Turquie demeure en Europe le seul régime autoritaire membre de l'OTAN. L'armée peut exercer, par le biais du Conseil national de sécurité (CNS), un immense pouvoir de contrôle sur les affaires. Si un certain espace est concédé à la démocratie, c'est sous haute surveillance.

Les rapports, les recommandations, les directives du CNS doivent être intégrés sans coup férir par le pouvoir quel qu'il soit. Erbakan lui-même s'est plié à la tradition.

Propos recueillis par
Bruno Odent

Un génocide tabou

La publication des « Quarante Jours du Musa Dagh », de l'écrivain autrichien Franz Werfel (1) — une des figures du mouvement expressionniste du début du siècle — a fait l'effet d'une bombe en Turquie et en langue turque. Car ce texte aborde — à partir de témoignages de rescapés rencontrés par l'auteur lors d'un voyage à Damas dans les années vingt — la résistance arménienne au génocide turc en 1915. Soit l'un des épisodes de l'histoire les plus refoulés par Ankara. Invité à Paris, au mois de juin, par le Centre de recherche sur la diaspora arménienne (CRDA) (2), Ragip Zarakolu évoque l'importance pour son peuple d'assumer ses responsabilités devant l'histoire. Mais la bataille de la diffusion du livre est loin d'être gagnée. Fin juin, son maintien dans les librairies était suspendu à une décision du procureur de l'Etat qui peut le retirer de la vente s'il le juge « dangereux pour les intérêts de la patrie ». En 1993, la maison d'édition des époux Zarakolu avait publié « les Arméniens, histoire d'un génocide », de l'historien français Yves Ternon, paru sous le titre turc « Tabou arménien ». Interdit dès sa sortie, il a valu à Mme Zarakolu (responsable juridique de la publication) d'être condamnée par la cour de sécurité de l'Etat pour propagande séparatiste, à six mois de prison et une amende de 100 millions de livres turques.

B. O.

(1) « Les Quarante Jours du Musa Dagh », Albin Michel, en 1986, 120 francs.
(2) CRDA, 9 rue Cadet, 75009 Paris. Tél. : 01. 42.46.05.58.

Des intellectuels turcs affirment : «Notre génération a reçu un enseignement historique falsifié»

Tout a commencé en décembre 1993, par un coup de fil de Turquie. La voix d'un ami annonce au journaliste Raffi A. Hermon : *«Enfin, le premier livre publié sur le génocide arménien est sorti en Turquie !»*

Il s'agissait du livre d'Yves Ternon, *les Arméniens, histoire d'un génocide*, traduit sous le titre *Ermeni Tabusu* (Le tabou arménien), que venait de publier la maison d'édition Belge (lire Belgué signifiant document en turc), fondé et dirigé par le couple Ayshé Nour et Ragip Zarakolu. Ce dernier, coéditeur et chroniqueur de la presse d'opposition, avait écrit : *«Actuellement, la génuflexion d'un Premier Ministre turc devant un monument du génocide arménien semble une chimère irréalisable. Elle doit néanmoins avoir lieu...»*

A l'époque, le Club Archag Tchobanian de Paris, branche de l'Organisation démocrate libérale (Ramgavar Azadagan), déclarait le 16 mai 1994 qu'il n'était pas possible d'être indifférent et appelait de ses voeux le dialogue avec ces intellectuels. Les premiers fruits de cet engagement furent les suivants. Dix-sept associations démocratiques françaises, avec la presse, ont ainsi été informées sur l'affaire Zarakolu. Les ONG ont décidé d'apporter leur soutien. Madame Danielle Mitterand, présidente de France Liberté, ajouta le cas des Zarakolu à une lettre adressée à Madame Tansu Ciller, Premier Ministre de Turquie, en mentionnant l'interdiction du livre d'Yves Ternon.

De leur côté, la *Lettre de l'UGAB* (n°2, samedi 26 février 1994) et *les Nouvelles d'Arménie* (n°8, février 1994), sans hésiter, publiaient la préface que R. Zarakolu avait donnée à la traduction du livre d'Yves Ternon, les informations concernant la maison d'édition *Belge* et l'historique mouvementé de cette initiative éditoriale audacieuse. Le Centre culturel Alec Manogian del'UGAB, à Paris, invitait, pour la première fois, R. Zarakolu à s'exprimer devant le public communautaire, puis lors d'une conférence de presse organisée par la Maison de la Culture armenienne de Paris, 17 rue Bleue. On apprenait que cet homme, co-fondateur de l'Association des droits de l'homme en Turquie et responsable de la commission internationale de celle-ci, donc en contact avec les organisations des droits de l'homme à l'étranger, était, de ce fait, moins «embastillable», un peu plus libre de ses mouvements, tandis que sur son épouse, Ayshé Nour, pleuvaient condamnations, emprisonnement et amendes. Jusqu'à présent, la Turquie refuse de délivrer un passeport à cette femme pour le moins courageuse.

Editeurs de toutes les minorités qui formaient jadis la riche mosaïque culturelle ottomane, les Zarakolu, bien qu'anciens marxistes, ne cherchent pas l'agitation «anti-nationale», comme l'écrira Christian Markarian dans *Le Point* (n° du 14 juin 1997). Ils ne cherchaient pas à charmer les Arméniens, à être plus royalistes que le roi, mais s'efforçaient, au contraire, en patriotes qu'ils étaient, de redonner à la culture turque sa véritable dignité en rétablissant certaines vérités historiques qui ne peuvent qu'ennoblir la conscience et l'image de leur pays : *«Je donne de l'importance au fait que les habitants de cette aire géographique assument leurs responsabilités devant l'histoire»*, proclamaient-ils.

Leur maison d'édition fut plastiquée. Ayshé Nour emprisonnée, le livre de Ternon *Ermeni Tabusu* interdit par le Tribunal d'instance d'Istanbul. L'appel et les recours furent rejetés. Aujourd'hui, ce livre est toujours interdit. Des amendes très lourdes tombèrent. R. Zarakolu, pour sauver sa maison d'édition, dût vendre son appartement.

Le 20 avril 1995, à la veille du 85ème anniversaire du génocide arménien, sur la proposition de Varoujan Gureghian, président du Club Archag Tchobanian et du Comité du 24 Avril, la décision fut prise d'inviter Ragip Zarakolu à la commémoration organisée dans le grand auditorium de l'Unesco pour que l'invité y fasse une déclaration solennelle. Cette initiative fut appuyée également part les représentants de la FRA Dachnaktsoutioun participant au Comité du 24 Avril.

Une impulsion décisive du C.R.D.A.

Lors de ce séjour, l'éditeur fit part au président-fondateur du CRDA (Centre de Recherche sur la Documentation Arménienne), Jean-Claude Kebabdjian, de son intention de publier en turc le roman de Franz Werfel, *les 40 jours du Musa Dagh*, epopée de la résistance des Arméniens durant l'été 1915. Le roman avait été édité en 1933 à Berlin, puis en français en 1936 par les éditions Albin Michel. J.C. Kebabdjian offrit à l'éditeur des photographies inédites issues du fonds d'archives du CRDA, prises par la marine française pendant les opérations de sauvetage des survivants du Musa Dagh. La traduction sortit en juin 1997, avec les clichés reproduits.

Le CRDA, depuis sa fondation en 1976, s'était efforcé d'organiser l'amorce d'un dialogue entre intellectuels turcs et arméniens. Longue traversée du désert, à l'exception d'un article titre *J'accuse* rédigé par un intellectuel turc vivant à Paris, Tahsin Celal, et qui s'était déjà exprimé

dans la revue *les Temps modernes*. Ce réquisitoire, intitulé *l'Accusé*, manière turque, paru en 1988 dans le numéro unique *Spécial Arménie*, fut édité après le séisme en France.

Contrairement à l'ouvrage du professeur Vahakn Dadrian, le roman *les 40 jours du Musa Dagh*, lancé à Paris, n'a pas eu les honneurs de la justice jusqu'à ce jour. De retour en Turquie, R. Zarakolu accompagna son épouse à un festival culturel au sud de la Turquie et explique devant dix mille personnes les raisons du lancement à Paris d'un livre en turc (fait sur lequel avait ironisé de façon absurde un quotidien arménien de Paris) : «*Nous avons présenté cet ouvrage à Paris parce que les descendants des héros et des martyrs de cette épopée ne sont plus en Turquie, mais dispersés dans le monde... Nous avons voulu présenter ainsi à leurs descendants nos excuses...*»

Le conseil d'administration du CRDA décida alors d'organiser du 17 au 25 avril 1998 plusieurs colloques, à Paris, à Lyon et à Francfort, avec le concours de l'Association des droits de l'homme de Turquie (dont le président Arken Birdal vient d'être victime d'un grave attentat à Ankara), l'Institut Kurde de Paris, la Fondation Lelé et Napoléon Bullukian et l'Association turco-kurde d'Allemagne nommée Initiative pour un dialogue entre les peuples.

Le 17 avril 1998, à Paris, au FIAP-Jean Monnet (du nom de l'un des pères de l'Europe), le CRDA tenait un colloque intitulé «1915-1988 : de la fracture au dialogue». A la tribune prirent la parole, assistés par leurs interprètes, Taner Ackam, écrivain et sociologue de l'Institut des recherches sociologiques de Hambourg (le premier écrivain qui avait osé écrire sur ce sujet un ouvrage en turc sous le titre *l'Identité nationale turque et le problème arménien*, Yelda sa femme journaliste et écrivain, rapporteur des commissions Tortures, Enfants en prison, Droits des Minorités de l'Association des droits de l'homme en Turquie, Regip Zarakolu, Kendal Nezan, président-fondateur de l'Institut Kurde de Paris créé en 1983.

Le 22 avril, à Lyon, à la Maison des Ecritures de la Fondation Bullukian, sous la présidence du professeur Pierre Marion, à l'origine de la Fondation, Yelda et Zarakolu, avec la délégation du CRDA, et en présence de la télévision d'Arménie, rencontraient la presse et le public. Leurs déclarations impressionnèrent très fortement les auditeurs et les observateurs.

Yelda, militante active de la campagne en Turquie «Touche pas à mon pote !», lancée par un groupe de femmes opposées au racisme et au nationalisme, fut mise en examen à plusieurs reprises par les autorités de son pays. Elle a commencé à apprendre l'arménien, à le lire et à l'écrire, pour payer selon elle, la dette de son propre peuple. Voici quelques phrases de son discours prononcé au début en arménien : «*Nous, Turcs, n'avons pu donner un réponse propre à une histoire souillée. Nous n'avons pu devenir une société propre. Notre génération a reçu un enseignement historique falsifié. Nous avons peur de tout rapprochement avec les Arméniens et gardons nos distances avec eux. Peut-être que nous avons évité ce rapprochement. On dirait qu'il existe un mur entre nous. J'en suis dévastée et vous demande pardon. La société turque avec cette histoire entachée de nombreux massacres ne pourra pas évoluer à l'abri du crime si la reconnaissance du génocide arménien n'intervient pas rapidement. Comme l'on ne peut concevoir de pardon véritable sans séparation, nous croyons en la nécessité d'un versement d'indemnités. Ce problème a cessé d'être une question purement arménienne et concerne désormais l'avenir de la société turque dans son ensemble. Par conséquent, si l'on accepte que le pardon soit lié au versement d'indemnités, même si les Arméniens de la diaspora et l'Etat arménien opèrent un certain recul sur cette question, nous-mêmes en tant que Turcs estimons qu'il est capital de poursuivre cette lutte jusqu'à la purification, le nettoyage et la santé de notre société.*

A Francfort

Les Turcs et Kurdes (pas comme les autres), depuis trois ans, organisaient ensemble à Francfort des manifestations (une fois de plus inhabituelles !) pour la commémoration du génocide arménien. Devant l'augmentation des participants d'année en année les organisateurs décidèrent d'un lieu plus grand. Les 24 et 25 avril derniers, leur association Initiative pour le dialogue entre les peuples avait mis en place à Francfort un rassemblement intitulé «*Anatolie, où sont tes enfants arméniens ?*», dans l'église luthérienne Sainte-Catherine. A part la délégation du CRDA et ses invités de Turquie, Yelda et Zarakolu, étaient présents le pasteur de l'église Dr Hans-Kristof Stoodt, le vice-président de l'Association arméno-allemande, Raffi Kantian, le journaliste de Der Spiegel et auteur du livre *Der Völkermord an den Armenien*, Wolfgang Gust, et le président du Pen Club kurde, Haydar Işik. Le premier jour, tous les orateurs soulignèrent l'importance de cette journée, et, le lendemain, un débat public eut lieu, introduit par le président d'Initiative, Ali Ertem. Plusieurs orateurs évoquèrent l'alliance, sinon la complicité, de l'Allemagne avec l'Empire ottoman durant la première guerre mondiale, vérité qui frappa les auditeurs au point que les Allemands de souche française installés dans la ville reagirent : «*Si les Allemands osent parler ouvertement de leur histoire et si le Président de la République française a présenté les excuses de son pays aux Juifs en évoquant le drame du Vél d'Hiv, nous n'voyons pas pourquoi le gouvernement français ne va pas enfin reconnaître le génocide arménien.*»

Réaction en chaîne

Depuis le «hianamiak» (cinquantième anniversaire du génocide arménien) une *comedia del'arte* se jouait aux alentours du 24 avril de chaque année entre la majorité et l'opposition devant la communauté arménienne de France : le refus de reconnaître le génocide arménien passait, telle une balle, d'un camp à l'autre.

Compliments et discours allaient bon train. Le mot génocide était le mot tabou, le mot à éviter au prix de toutes les acrobaties verbales. Pendant des années, les organisations arméniennes ont tenté de modifier cette mise en scène.

L'édifice commençait à craquer.

Les réactions aux déclarations des intellectuels turcs ne tardèrent pas à arriver : le Quai d'Orsay demandait au CRDA des renseignements sur son action, sur la traduction en turc de *40 jours du Musa Dagh* et sur ces intellectuels, pour une note au Premier ministre.

Le 4 mai dernier, Jean-Paul Bret, député socialiste de la 6ème circonscription du Rhône, maire adjoint de Villeurbanne et président du Groupe d'amitié France-Arménie à l'Assemblée nationale, en signant un article dans *le Progrès* de Lyon, intitulé « le génocide arménien bientôt reconnu », donna le coup d'envoi.

On connaît aujourd'hui l'heureuse conclusion du vote parlementaire. ●

L'EDJ DU 12 AU 18 JUIN 1997

Le juste de Turquie

PAR ANTOINE SPIRE

L'homme qui arrive à Paris aujourd'hui est peu connu. Ragip Zarakolu, fondateur en 1986 avec 95 intellectuels d'une association des droits de l'homme en Turquie, fut le premier intellectuel turc à appeler à une reconnaissance du génocide arménien par son pays. Quelques mois plus tôt, il avait publié en turc le livre d'Yves Ternon, *les Arméniens: histoire d'un génocide,* ce qui lui avait valu le plasticage de la maison d'édition qu'il anime avec sa femme, Nour Zarakolu, et cinq mois de prison pour «incitation au racisme». Dans sa préface, Ragip évoquait la génuflexion de Willy Brandt au camp d'Auschwitz: «Actuellement, la génuflexion d'un Premier ministre turc devant un monument du génocide semble une chimère irréalisable. Seulement elle doit avoir lieu. Notre éditeur a d'ailleurs publié un livre d'Ismaïl Bechikdji plaidant pour le droit des Kurdes à une réelle autonomie. Plusieurs centaines d'exemplaires en ont été saisis par la police turque et détruits. C'est encore Ragip qui publia en 1993 le livre de Mehdi Zana, un député kurde poursuivi pour avoir contesté la terrible répression de l'armée. Auteur et éditeur furent traînés devant les tribunaux, qui réclamèrent contre eux des peines de prison et 200 millions de livres turques. Malgré les condamnations, les mois de prison et la répression, Ragip continue son combat. «Je donne de l'importance au fait que les habitants de cette aire géographique assument leur responsabilité devant l'Histoire», écrit-il. Bienvenue à Paris, monsieur Ragip Zarakolu! A.S.

L'EVENEMENT DU JEUDI

CULTURE

Conférence

Un éditeur anticonformiste

Avec la traduction turque des 40 jours du Musa Dagh, Ragip Zarakolu force un peu plus les portes de la censure

La présence de Ragip Zarakolu au sein des locaux du CRDA (Centre de Recherches sur la Diaspora Arménienne) est un événement exceptionnel. Cet intellectuel et éditeur turc, maintes fois condamné avec son épouse pour leurs publications à contre-courant de la doctrine officielle, était invité le 14 juin à présenter la traduction turque du roman historique de Franz Werfel *Les 40 jours du Musa Dagh*. Ce roman, achevé en 1933, illustré par des photographies inédites provenant du fonds du CRDA, narre l'héroïque résistance des villageois arméniens du Musa Dagh aux assauts de l'armée ottomane.

Dans sa préface, Ragip écrit, en écho à la génuflexion du chancelier allemand Willy Brandt : *"Aujourd'hui, la génuflexion d'un premier ministre turc semble une chimère irréalisable. Cependant, elle doit avoir lieu"*. On se souviendra également de son intervention à l'UNESCO, en 1995, lors de la commemoration du Génocide arménien. Dans son appel à la reconnaissance du Génocide, il déclarait *"Le cauchemar de 1915 enchaîne non seulement le peuple arménien, mais encore l'ensemble de notre propre société. Si nous parvenons à rompre cette chaîne c'est aussi notre âme que nous libérerons de ce cauchemar"* (voir *France-Arménie n° 146, mai 1995*).

L'engagement du couple Zarakolu en faveur des minorités et leur action pour la liberté d'expression lui a déjà valu plusieurs condamnations. Ayse Nour était ainsi condamnée à une peine de 5 mois de prison suite à la traduction turque en 1993, sous le titre explicite *Le tabou arménien*, du livre d'Yves Ternon *Les Arméniens, histoire d'un Génocide*. Et Ragip, rendant hommage au travail de son épouse, évoqua son absence pour *"des raisons administratives"*.

Malgré la censure, les condamnations pour délit d'opinion ou encore pour *"incitation au racisme"*, les projets ne manquent pas : Ragip envisage la traduction de *L'Etat criminel* de Yves Ternon, et celle d'un roman, forme qui lui permet de toucher un public plus large, *Le conte de la pensee dernière* d'Edgar Hilsenrath. Responsable du Comité des Droits de l'Homme en Turquie qu'il a fondé avec 95 intellectuels, il œuvre également pour la formation d'un comité de la liberté d'expression. En éditant ces ouvrages (environ 3000 exemplaires) qui relate *"la vraie histoire"* Ragip Zarakolu souhaite *"faciliter le réveil des consciences"*...

Photo CRDA/Raffi A. Hermonn

Ragip Zarakolu et le Dr Demir Onger, traducteur de la conférence

Catherine Krikorian

Une démocratie sous contrôle militaire

L'Etat turc nie les minorités : leur seule évocation est condamnable.

UN ENTRETIEN AVEC RAGIB ZARAKOLOU*

• Quel rapport avez-vous, comme éditeur, à la censure en Turquie ?

- Nous visons à casser tous les tabous qui existent dans ce pays. Depuis 1923, il a en effet existé quatre grands tabous : le socialisme et le communisme pendant la guerre froide, le tabou kurde, le tabou arménien, et les crimes d'Etat.

En ce qui concerne la censure, l'institution qui contrôle l'édition est *« le procureur de la presse »*. Les autres institutions comme les ministères peuvent lui demander l'interdiction d'un ouvrage. Le tribunal statue alors sans jamais rentrer dans les détails, en se contentant de déclarer des « délits d'opinion ».

La coalition du Refah et du Parti de la Juste Voie ont ainsi notamment fait pression sur les livres qui critiquaient l'islamisme. Par exemple, Salman Rushdie est interdit, par une décision qui venait de ce gouvernement de coalition. Bien sûr, officiellement, il n'y a pas de censure. Mais on saisit des livres et on interdit leur réédition ! En plus, avec les interdictions, les emprisonnements, les amendes, une autocensure se met en place.

Le livre d'une journaliste allemande sur des reportages qu'elle a fait dans le Kurdistan d'Irak a été interdit. L'auteur avait été assassinée par des agents de Saddam Hussein en 1994. Là aussi, les autorités ont parlé de séparatisme, alors que le livre concernait le Kurdistan d'Irak et non la Turquie. Mais leur logique est la suivante : en Turquie, il n'y a que des Turcs, et si vous dites le contraire, vous séparez une partie de la population de la majorité. Ainsi, parler de l'existence des minorités est en soi du séparatisme.

De même, l'Etat nie l'existence du génocide arménien. Cette négation est une sorte d'acceptation de ce crime et un crime contre le peuple turc, qui ne peut être informé. Le mécanisme qui s'est joué en 1915 lors du massacre des Arméniens continue, car l'Etat veut annuler la culture, le mode de vie et l'identité des minorités.

• Que pensez-vous de la situation actuelle de la Turquie, prise entre les islamistes et l'armée ?

- C'est une crise politique majeure : le système est fini. L'Etat a utilisé les islamistes contre l'opposition des travailleurs et de la gauche. Même s'ils se définissent comme des laïcs, ils ont soutenu les écoles religieuses, pour contrer les autres groupes. Ils supposaient qu'ils pourraient contrôler l'islam, mais celui-ci est maintenant hors contrôle.

La Turquie est une démocratie sous contrôle, sous la pression des militaires par le Conseil national de sécurité. Il existait une doctrine du Conseil national de sécurité contre l'Union Soviétique. Cette idéologie continue à fonctionner même si la guerre froide est finie. Le Système de sécurité national a toujours besoin d'un ennemi. S'ils ne l'ont pas, ils le créent. Maintenant, l'ennemi intérieur, ce sont les fondamentalistes. Ils disent qu'il existe une coalition avec les Kurdes. Mais il y a, parmi les Kurdes, aussi bien des gens de gauche, que de droite, que des islamistes.

• Les élections anticipées n'y changeront rien ?

- Malheureusement, le seul espoir pour les forces démocratiques est qu'une nouvelle constitution soit promulguée et que la liberté existe pour tous les partis politiques.

En Turquie, en 1991, les partis qui avaient été interdits par la junte militaire ont été à nouveau autorisés. Le centre droit (de Tansu Çiller) et le centre gauche ont eu un certain écho populaire. Mais, les militaires, en utilisant la question kurde, ont empêché la démocratisation. Pas de démocratisation sans que le « danger » kurde soit écarté ! Les deux partis ont perdu leur soutien populaire à cause de l'atmosphère de guerre, et l'extrême droite fasciste ou islamiste a commencé à progresser. Maintenant, même les sociaux-démocrates ont des taches, même s'ils bénéficient d'une sorte de crédit moral auprès des Européens.

• Qu'en est-il vraiment des relations entre l'armée et les islamistes ?

- Au sommet de l'armée et de la bureaucratie, l'idéologie kémaliste, nationaliste et laïque est forte. Mais cette bureaucratie est également traversée par une crise, elle est divisée, car les gens défendant la synthèse entre le nationalisme et l'islam y ont fait une entrée en force. Ils commencent également à devenir plus forts dans l'armée, où il y a eu des expulsions d'officiers islamistes.

Pour moi, pour lutter contre le fondamentalisme, il faut commencer par lever les interdictions sur les « gauchistes » et sur les Kurdes. Ce n'est pas un hasard si le mouvement islamiste utilise des slogans de gauche.

• De quelle gauche peut-on parler en Turquie ?

- La gauche existe en Turquie, mais après le coup d'Etat militaire de 1986, 100 000 personnes ont été arrêtées, des intellectuels, des instituteurs, des travailleurs. Maintenant, la gauche turque essaie de s'unir et de créer un parti socialiste légal qui s'allie avec le parti kurde légal. Aux dernières élections, cette entente a gagné 5%. Ce n'est pas beaucoup, mais le Refah a commencé avec 5%. De plus, des millions de Kurdes ne sont pas inscrits sur les listes électorales. Si un nouveau recensement de la population était fait, tous les paramètres pourraient changer. Ainsi, à Istanbul, il y a 20 millions d'habitants, mais officiellement, il n'y en a que 5 millions. De même, la population de la ville la plus importante du Kurdistan est de 2 millions d'habitants, alors qu'officiellement elle n'en compte que 300 000. Les députés vont être élus avec ces chiffres-là, qui sont faux. Si l'armée turque voulait vraiment la démocratie, elle permettrait que se tiennent des élections plus justes.

• Et l'entrée de la Turquie dans l'Union Européenne pourrait-elle y changer quelque chose ?

- Ce serait dangereux d'isoler la Turquie de l'Europe. Mais l'Europe, au lieu de mettre des conditions réelles à la démocratie laisse couler. Ce sont les commissions et les investissements qui comptent. C'est terrible que la question des droits de l'homme devienne un sujet de marchandage...

Propos recueillis par
Naïri,
avec l'aide du traducteur
Raffi A. Hermonn

---

* *Aïche Nour et Ragib Zarakolou, couple d'éditeurs de tendance marxiste, s'intéressent à la mosaïque turque et sont engagés sur le terrain des droits de l'homme. En 1993, la publication du livre de Medhi Zana, députée kurde, leur vaut une condamnation. Aïche Nour Zarakolou risque actuellement la prison pour avoir publié une traduction du livre d'Yves Tenon :* « Les Arméniens, histoire d'un génocide ».

TURQUIE

Trois ans de prison !

Des intellectuels turcs relèvent la tête. Après plus d'un demi-siècle de chape de plomb sur le génocide, ils sont quelques-uns à vouloir briser le mur du silence. Autant de tentatives courageuses qui se heurtent systématiquement à la répression de la «démocratie turque». Ragip et Ayche Zarakolu en font la douloureuse expérience. Coupables d'avoir édité le livre d'Yves Ternon en Turquie, ils sont passibles de plusieurs années de prison. Nous les avons rencontrés dans les premiers jours d'avril, à Istanbul.

C'est ce que risquent les éditeurs turcs du livre d'Yves Ternon

Les Arméniens, *histoire d'un génocide*, le livre d'Yves Ternon, traduit en turc sous le titre *Ermeni Tabusu*, a été publié en décembre dernier. Quelques jours plus tard, il était interdit. 1 500 exemplaires environ avaient déjà été diffusés. Une centaine ont été saisis par la police. Ayche Zarakolu, éditrice, était inculpée d'avoir contrevenu à une kyrielle d'articles de lois antiterroristes, officiellement édictés pour lutter contre les activités de l'organisation qui anime la guérilla kurde à l'est de la Turquie : le PKK ! Ces lois permettent, en fait, de porter atteinte à tout moment à la liberté d'expression, inséparable des droits de l'homme.

Kait, il y a un tabou kurde, comme un tabou arménien ; celui-ci est incontestablement le premier diable et le kurde, le second.

Le livre de Ternon a été accusé – en vrac ! – de «propagande raciste», d'«incitation à la haine raciale entre les peuples». Le simple fait qu'y figurent des expressions telles que «le Kurdistan» ou «l'Arménie», pour mentionner des entités ethno-géographiques en Turquie, tombe sous le coup d'accusations de «propagande séparatrice». Même si, bien sûr, «rien dans l'ouvrage concerné ne peut être considéré comme des revendications pour l'indépendance des régions concernées», précise Ragip Zarakolu qui a préfacé l'ouvrage.

ED. BESIKCI

Ayche Zarakolu risque de deux à trois ans de prison pour avoir édité *Ermenie Tabusu*. Elle a déjà été condamnée à cinq mois de détention, dernièrement, pour la publication du dernier livre d'Ismael Besikçi, *Le programme du parti républicain en 1931 et la question kurde*. L'auteur, lui, est en prison pour deux ans. Intellectuel turc, sociologue, il est un spécialiste de la question kurde... et des geôles de la République turque pour cette même raison. Il fait face à soixante-dix-sept procès ! Car, officiellement, il n'existe pas de question kurde. Mais, comme le souligne régulièrement Madame Tansu Çiller : «Une simple question de terrorisme.» «En fait, il y a un tabou kurde, comme un tabou arménien ; celui-ci est incontestablement le premier diable et le kurde, le second», précise Ragip Zarakolu.

Ayche et Ragip Zarakolu sont des éditeurs indépendants. De gauche, mais sans à priori. Ils ont donc horreur des tabous, des questions interdites et publient ce qui interroge, fait réfléchir et débattre chez les esprits conservateurs, comme à gauche où le tabou arménien a aussi une foule d'adeptes. «Nous avons choisi de publier le livre de Ternon précisément parce qu'il est décisif aujourd'hui de débattre de cette question du génocide.»

La négation officielle est d'ailleurs «un paradoxe, et relève de la paranoïa», estime Ragip. «Car après tout, la République turque n'est pas responsable à proprement parler des faits. C'est l'Empire ottoman durant la Première Guerre mondiale qui est le coupable.» Des officiers ont d'ailleurs été jugés et pendus en 191[illegible] pour cela. Mais la République turque préfère faire l'impasse et légitime les trous de mémoire, le crime de négation. Elle refait l'histoire, en permanence. On peut lire ainsi dans une brochure officielle à propos du PKK encore : «Les Arméniens visant à fonder un État indé-

DÉMOCRATIE ET LAICITÉ

L'affaire Ragip Zarakolu : le tabou du génocide arménien

Après *les Versets sataniques* et *Voyage au bout de la nuit*, c'est au tour du *Tabou arménien* d'être frappé d'interdiction par une décision du troisième Bureau du Tribunal de la Sûreté d'Etat d'Istanbul. Ce livre, publié aux éditions turques «Belge», et traduit de l'ouvrage du Dr Yves Ternon *Les Arméniens - Histoire d'un Génocide* (Seuil, Paris, 1977) par M. Ragip Zarakolu, représente, selon le procureur général, *«une incitation du peuple à la haine et à la belligérance par une ségrégation raciale et territoriale»*, et *«constitue un délit de propagande à l'encontre de l'intégrité territoriale de la nation»*. Ce à quoi Mme Ayché Nour Zarakolu, femme de l'auteur et directrice des éditions, répond : *«Un livre contre le racisme, accusé de "ségrégation raciale", constitue un contre-sens.»* Elle avait été condamnée, il y a peu, à cinq mois de prison pour la publication d'un ouvrage consacré à la question kurde. *«Le procès doit commencer incessamment*, explique son époux, *Nous n'avons pas l'intention d'affronter cette situation dans le silence. Puisque le débat au sein de l'opinion publique n'a pas été autorisé, il faut donc qu'il ait lieu au Tribunal. Pour cela, nous en appelons à l'attention et au soutien de toutes les organisations internationales défendant les droits de l'homme. Comme toujours*, ajoute-t-il, *ils vont tenter d'étouffer l'affaire par une vulgaire propagande.»* Il déclare également : *«Nous devons faire face aux préjugés et aux vues les plus étroites. Nous nous battons contre cette mentalité depuis des années. Ils essaient de contrer les publications allant vers les tabous, en appliquant de lourdes peines d'argent et de prison. Nous avons désormais la preuve que nous avons très bien réagi en intitulant la version turque de ce livre* le Tabou arménien. *«Ainsi, une étude présentant le "terrorisme d'Etat" au public, tombe sous le coup d'articles de lois de "lutte contre le terrorisme", et pourrait être condamnée pour "terrorisme". (...) Le génocide arménien*, conclut M. Ragip Zarakolu, *doit être un sujet d'étude non seulement du point de vue turc, mais aussi du point de vue kurde. Et aujourd'hui, les mêmes mécanismes sont employés contre les Kurdes. On pourrait se demander si c'est bien le moment de publier ce livre. Oui, c'est juste le moment. Au seuil d'un nouvel an arabe.»* ■

KORKEN KANATARIAN

ABONNEMENT
règlement libellé au nom de :
APE
2 Argenteuil Cedex

Lettre de l'
vrier 1994 ISSN n° 1240-271X

France-DroitsHomme
L'éditrice turque Ayse Nur Zarakolu attendue le 7 décembre à Paris

PARIS, 4 déc (AFP) - L'éditrice turque Ayse Nur Zarakolu, connue pour avoir publié des ouvrages sur des sujets tabous en Turquie, tels que le génocide arménien de 1915 ou la question kurde, est attendue à Paris, pour la première fois, le 7 décembre.

Mme Zarakolu et son époux, un militant des droits de l'Homme en Turquie, ont été invités à participer aux cérémonies marquant le 50ème anniversaire de la Déclaration des droits de l'homme par Amnesty International et la Fédération Internationale des Ligues des droits de l'Homme (FIDH), selon le Centre de recherches sur la diapora arménienne (CRDA).

Dans un communiqué, le CRDA souligne qu'il apporte depuis quatre ans son appui au couple Zarakolu pour ses prises de position en faveur des questions arménienne et kurde. Mme Zarakolu a été emprisonnée à plusieurs reprises à cause de ses publications.

Elle avait reçu début octobre Le Prix de la liberté de publier, récompensant son action pour la liberté d'expression.

L'ancien chef de la diplomatie allemande Klaus Kinkel était intervenu auprès des autorités turques pour qu'elle puisse se rendre à la Foire du livre de Francfort pour réceptionner son prix.

Le refus initial d'Ankara de l'autoriser à se rendre en Allemagne avait soulevé une vague d'indignation parmi les éditeurs internationaux.

az/hr/ed

INFO-TÜRK
INFO-TÜRK
INFO-TÜRK

222

19th year ★ 39, rue des Eburons - 1040 Brussels ★ Editor in Chief: Dogan Özgüden ★ Tel: (32-2) 230 34 72
Fax: 230 85 42 ★ ISSN 0770-9664 ★ Dép.légal: 2198 ★ Annual subscription:750 FB ★ CCP 000-1168701-45

PUBLISHER ZARAKOLU'S NEW CONDEMNATIONS

In last two months, the Director of *Belge* Publishing House, Mrs. Ayse Zarakolu has been sentenced to new imprisonments and some of her earlier condemnations ratified by the Court of Cassation.

Zarakolu had already spent 3 months and 22 days in prison for one of her earlier publications. She is expected to enter prison in coming weeks.

On September 28, Zarakolu was sentenced by the Istanbul SSC to five months in prison and TL 42 million in fine for Faysal Dagli's book *Birakuji: Battle Between Brothers*.

Same day, a 6-month imprisonment and a fine of TL 60 million against Zarakolu for Yasar Kaya's book *The Gündem Articles* was ratified by the Court of Cassation.

Next day, the Court of Cassation ratified Zarakolu's another condemnation, six months in prison and TL 50 million in fine, for journalist Hasan Bildirici's book *Bekaa*.

On October 3, she was again sentenced by the Istanbul SSC to 6-month prison and TL 50 million in fine for Rahmi Batur's book *The Zargos*.

Another sentence of two years in prison and TL 250 million in fine against Zarakolu for Yves Ternon's book *The Armenian Taboo* was overruled by the Court of Cassation on October 18. However, she will be tried again by the Istanbul SSC.

Four other trials against Zarakolu are still being dealt by the Istanbul SSC.

Recently, the Istanbul SSC Prosecutor indicted Zarakolu for having published a book of Lenin, *The Liberation Movement of the East*.

This book was first published in Turkish 25 years ago with a foreword of the *Ant* Publishing House. Zarakolu published the book again without changing the foreword. Although there is no mention of the Kurdish movement in the foreword, the prosecutor claims that the book was published with the intention to make propaganda against the indivisible unity of Turkey.

Ժամանակ
ՕՐԱԹԵՐԹ
QUOTIDIEN ARMENIEN
LUNDI-MARDI
13e ANNEE, N° 3

Les éditions "Belge" persistent et signent

De gauche à droite : M.Zarakolu, M.Demir Onger et M.Jean Claude Kebadjian, directeur du CRDA.
Photo : M. Krikor DJIRDJIRIAN

Les époux Zarakolu, ***"enfants terribles"*** de l'édition turque, persistent et signent. Les dirigeants de la maison d'édition *"Belge"*, qui ont défrayé la chronique judiciaire turque en osant défier les grands tabous turcs par la publication d'une série d'ouvrages relatifs à la question arménienne, aux minorités kurdes et chrétiennes de Turquie et d'une manière plus générale à la situation des droits de l'homme dans ce pays, remplissent de nouvelles pages blanches de l'histoire turque en publiant la traduction en langue turque de l'ouvrage de Frantz Werfel *"Les quarante jours du Musa Dagh"*.

Ragip Zarakolu était l'invité du CRDA samedi à Paris, où il présentait au public l'édition turque de cette longue fresque romanesque due en 1933 à l'écrivain autrichien qui retrace la résistance héroïque d'une poignée d'Arméniens retranchés sur les pentes du Mont Musa pendant le génocide, en septembre 1915. L'épouse de l'éditeur et co-directrice des éditions *"Belge"*, Ayse Nur Zarakolu, n'a pu se rendre en France, étant interdite de sortie du territoire turc où elle est retenue par une série de condamnations, pour la publication notamment de la traduction de l'ouvrage d'Yves Ternon *"Les Arméniens, histoire d'un génocide"*, sous le titre turc *"Tabou arménien"*.

Au-delà de l'ouvrage de Frantz Werfel, M.Zarakolu, dont la conférence a été traduite par Demir Onger, le président du Centre culturel Anatolie de Paris, a dressé un état des lieux de l'édition turque, dont il estime qu'elle doit apporter sa contribution à un changement de mentalités dans une société civile turque qui, plus que la classe politique et a fortiori les militaires, peut régler ses comptes avec la conscience nationale. M. et Mme Zarakolu s'y emploient en tout cas, avec tous les risques que comportent une telle entreprise dans un pays encore marqué par l'arbitraire d'une historiographie magnifiée et d'un nationalisme aussi obtus que susceptible.

«ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՅԺՄԷԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ» ԹԵՄԱՅՈՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ

(Շար. Ա. էջէն)

1988-էն սկսեալ Հայաստանի մերօրեայ Հանրապետութենէն ներս Ցեղասպանութեան հարցով պետական դիրքորոշումին հոլովոյթը եւ անոր գանազան արտայայտութիւնները: Յայտորդ նկատի ունեցողն էր ժամին Ազգու նախ, որ անդրադարձաւ Ցեղասպանութենէն վերապրողներուն եւ իրերայաջորդ սերունդներուն հոգեբանական խնդիրներուն: Ջորրորդ բանախօսն էր Մերիլ Գաթաճճեան, որուն նիւթը կը վերաբերէր Ցեղասպանութեան վերապրողներուն ու անոնց ժառանգորդներուն յիշողութենէն ներս՝ կոտորածներու թոգած հետքերուն, որ ուղղակիօրէն կ'առնչուի նաեւ անոնց ինքնութեան կերտումին հետ:

Լեցուն դահլիճը ուշադրութեամբ կը հետեւի բանախօսութիւններուն

Սոյն օրուան վերջին խօսք առնողն էր Լիլեն Սիրափեկիան, որ չափական մանրամասնութիւններ փոխանցեց Ֆրանսական դպրոցներու դասագիրքերէն ներս Հայկական Ցեղասպանութեան յիշատակումին: Սիրափեկիան նշեց այս հարցին համարեա անգոյութիւնը Ֆրանսական դասագիրքերէն, ապա տեղեկութիւններ փոխանցեց օրինական ու քարոզչական այն միջոցառումներուն մասին, որոնք կրնան բարեփոխել այժմու դրութիւնը, ի նկատի Հայկական Ցեղասպանութեան հարցի դասաւանդման ու աշակերտներուն յանձնեալ տնօրինման:

★★★

Շաբաթ, 18 Ապրիլ 1998

Ասատիր. որ հիմնականին մէջ խօսեցաւ Ցեղասպանութեան իրականացումէն ետք Թրքական իշխանութիւններուն որդեգրած ուրացման քաղաքականութեան, անոր դրդապատճառներուն մասին եւ այս կեցուածքին անդրադարձը Թուրքիոյ Հանրային կարծիքին վրայ: Ասատիր իր խօսքին մէջ մէջբերումներ կատարեց մինչեւ այսօր անխախտ մնացած Անգարայի ծայրայեղ ազգայնական դիրքորոշումէն՝ Հայկական Ցեղասպանութեան մասին ու չեչտեց այս Հարցին գծով Թրքական Հանրային կարծիքին մեծ անտեղեակութիւնը ու քաղաքական գիտակցութեան պակասը: Ասատիրի յայտորդց դարձեալ Իսրայէլէն ժամանած Եայիր Օրոն, որուն նիւթը պատմական անդրադարձ մըն էր Հրէական Համայնքներէն ներս (Գաղեատիի մէջ կամ այլուր) Հայկական Ցեղասպանութեան մասին գոյութիւն ունեցող կեցուածքներու հոլովոյթին վերաբերող: Սկսած 1909-ի Ատանայի կոտորածներէն, Օրոն նշեց Հրէական մտաւորական շրջանակներէն ներս ծայր առած բանավէճին, որ կը վերաբերէր Հայկական կոտորածներուն նկատմամբ որդեգրուելիք կեցուածքին մասին: Այս իմաստով, բաժ Օրոնի, Քէմոտար Հերցլ Հայանպատ գիծը պաշտպանողներու շարքին նգած է: Իր խօսքին մէջ բանախօսը ներկայացուց նաեւ պատմական այլ հետաքրքրական տեղեկութիւններ, թէ ինչպէս օրինակ 1919-ին, Մարիեի Արեւելքի մէջ գործող բրիտանացի յայտնի քաղաքական գործիչ՝ Մարք Սայքս Թրագրած էր ստեղծել արաբ-Հրէական-Հայկական դաշնակցութիւն մը: Կամ թէ ինչպէս Ռ.Համայխարհային պատերազմի օրերուն կեզրոնացման ճամբարներու մէջ գտնուող Հրեաներուն համար Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրերը» ամենէն շատ ընթերցուող գիրքերու շարքին էր:

Առաւօտեան նիստին վերջին բանախօսը եղաւ Իվ Քերնօն, որ գուգահեռներ գծեց Հայկական Ցեղասպանութեան եւ 1994-ին Ռուանտայի մէջ տեղի ունեցած ցեղասպանութեան միջեւ:

EK

ERMENİ SOYKIRIMINI TARTIŞMANIN BEDELİ

Ragıp Zarakolu*

1915 yılında neler olduğu, yani Ermeni Soykırımı Türkiye Cumhuriyeti tarihinin bugüne değin en tabu, en yasaklı konularından biri olarak kalmıştır. Bu yasaklama giderek, sadece 1915 ve daha sonrasında ne olduğunu değil, Ermeni olgusunun kendisini yasaklama, onu tarih atlaslarından ve ansiklopedilerden bile silme, mezarlıkları tasfiye, tarihsel yapıları yıkma ya da yıkıma terk etme boyutuna kadar vardırılmıştır. Ben bunu soykırımın nihai evresi olarak adlandırıyorum.

Bu yasaklamanın başlangıçtaki amacı, *amnesia*, yani toplumsal hafızadan bu olayı silmekti. 1965 yılına, yani soykırımın 50. yılına kadar, bunun başarılı olduğu da söylenebilir.

O dönemde içine kapanmış *diaspora* çevreleri dışında, olayları artık hatırlayan kalmamıştı.

Ermeni Sorununun Yasaklanması

1990'lı yıllarda ilkin mahkemelerde tartışılmaya başlanan Ermeni Sorununun Türkiye'de yasaklanmasını üç evreye ayırabiliriz.

* 2005 yılında Bilgi Üniversitesinde düzenlenen olaylı Osmanlı Ermenileri Konferansına sunulan tebliğ.

1) 1923-45 arası dönem. Bu dönemdeki yasaklama kararları doğrudan Bakanlar Kurulu tarafından alınmıştır. Ermeni yayınları yanında, Kürt, Rum, Laz, Çerkez, Türkiye'den sürülen aydınların yayınları ile Sol ve İslami kesimlerin yayınları da gerek ülkede gerekse ülke dışında yakından takip edilmiştir. Gelen raporlar doğrultusunda aldığı yasaklama kararları, Hükümetin önemli görevleri arasında yer almıştır.

a. 1925 yılında bütün basını ve siyasal faaliyetleri kapsamı içine alan Takrir-i Sükun Kararnamesinden sonra, İstanbul'daki Ermeni basını da bundan kendine düşen payı almıştır. *Hahtanak* gazetesi, "Ermeniler arasında Bolşevizme ilgi uyandırmaya çalışma" gerekçesi ile yasaklanmıştır. 30'lu yıllarda ise yine İstanbul'da yayınlanan *Aztarar* BKK ile yasaklanmıştır.

b. Söz konusu dönemde ülke dışında yayınlanan bazı Ermeni gazetelerinin ülkeye girişi, "Türkiye'de vatandaşlar arasında yeniden ihtilaflara yol açabilir" gerekçesi ile yasaklanmıştır. Diğer bir gerekçe ise, "Ermeni vatandaşları zararlı telkinlerden korumak"tır. Bir başka gerekçe ise, bu organların Taşnak Partisine bağlı olduğunun belirtilmesidir. Taşnak Partisinin, "memleketimiz dahilinde mühim teşkilatı olan bir komite" olarak anılması da ilginç noktalardan biridir.

   Bu bağlamda 1928 yılında Paris'te yayınlanan *Haraç*, Suriye'de yayınlanan *Aztak*, Atina'da yayınlanan *Noror*, Kahire'de yayınlanan *Husaper*, Kaliforniya'da yayınlanan *Misak* dergi ya da gazetelerinin ülkeye girişi yasaklandı. Daha sonraki yıllarda yasaklanan Ermeni süreli yayınlarının adlarını ise şöyle sıralayabiliriz: *Hayrenik* ve *Baykar* (Boston), *Mardigoz* (Paris), *Arev* (Kahire), *Zartonk* ve *Ararat* (Beyrut), *Aramatz* (Atina), *Aras* (Bükreş), *Yeprat* ve *Hayastan Gaçnak* (ABD), *Azad Hosk* (Sofya), *Ermeni ve Eserleri* (Erivan).

   Yasaklama kararlarında, en çok geçen gerekçeler arasında, "ülke içindeki Ermenileri kışkırtmak" ve

"Ermenistan davasına hizmet etmek" de yer almaktadır. 1933 yılında *Mardigos*'un yasaklanmasına neden olan yazıda, "Ermeni devriminin haklı olduğunun, ancak Ermenilerin Kürtlerle işbirliği yapmayışının tarihi bir hata olduğunun" savunulduğu belirtiliyordu. Kahire'de yayınlanan *Arev*'de çıkan ve yasaklama gerekçesi olan yazı ise, 1915'in hatıralarda yeniden canlanmaya başlayışının ilk örneklerinden biridir: "Muş Ovası Faciasının 20. Yıldönümü Münasebetiyle."

c. Bu arada kitaplar da bu yasak kararlarından paylarına düşeni alırlar. Kahire'de basılan *Bugünki Ermenistan* ve *Bahçecik ve Bahçecikliler*, Erivan'da basılan *Emma* ve *Hayat Hasreti* adlı kitaplar, bunlar arasındadır.

d. 1933 yılında ilk kez ansiklopedik bir yayının ülkeye girişi yasaklanır. Almanların ünlü sözlük/ansiklopedisi *Brockhaus*' un Atlası, "Türk Kültür Birliğini bozucu" etkisi gerekçesiyle yasaklanır. Ansiklopedi yasakları 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra Türkiye'nin gündemine tekrar gelir. Gerekçe ise haritalarda "Tarihsel Ermenistan" a yer verilmesidir.

e. Bu döneme damgasını vuran olay ise, ünlü Avusturyalı yazar Franz Werfel'in, dünya genelinde 1915 olayını yeniden hatırlatan *Musa Dağ'da 40 Gün* adlı kitabının başına gelenlerdir. Bu kitaba karşı Türk diplomasisinin yürüttüğü kampanya başarı ile sonuçlanır ve daha sonra 1915 Anıtlarına ya da *Midnight Express* filmine karşı yürütülen diplomatik kampanyaların ilk örneğini oluşturur. Kitap Almanya'da Nazi iktidarının ilk günlerinde yayınlanır ve BKK ile Türkiye'ye girişi derhal yasaklanır. Türkiye ile Nazi Almanya'sı arasında, kitabın yasaklanmasına ilişkin tek maddelik bir anlaşma yapılır. Herhalde bu Almanya'daki yeni rejimin ilk uluslararası anlaşmalarından biridir. Zaten 10 Mayıs'ta Nazilerin Almanya'nın her yanında düzenlediği kitap yakma törenleri sırasında diğer birçok yazar

arasında Werfel'in de bütün kitapları yakılacaktır. 1935 yılında ise, kitap Pangaltı'daki Ermeni mektebinin bahçesinde, Franz Werfel'in bir resmiyle birlikte yaktırılacaktır. 1934 yılında kitabın Fransızcası yayınlanır. Fransa kitabın yasaklanması talebini kabul etmez. Kitabın Amerikan baskısı ise 1 milyonu aşan satışı ile bestseller olur. Amerikan MGM firması kitabın filmini yapmak ister, ama Türk diplomatlarının, Türkiye pazarının Amerikan filmlerine kapatılacağı tehditi karşısında bu filmi yapmaktan vazgeçer (5 yıllık bu diplomatik kampanyanın ayrıntılı öyküsü, Rifat Bali'nin *Tarih ve Toplum* dergisinde yayınlanan makalesinde okunabilir).

f. Ermeni mezarlıkları kaldırılır, kiliselerin çoğunluğu istimlak ya da yıkıma terk edilir. Bu uygulamalar 1960 sonrasında, İsmet İnönü'nün gizli Azınlıklar Tali Komisyonu'nun kurmasıyla birlikte yeniden canlanır.

2) İkinci dönemi *amnesia / unutma dönemi* olarak niteleyebiliriz. 1948 yılında Türkiye BM Soykırım Sözleşmesini ilk imzalayan ülkeler arasında yer alırken, bunda genel amnesia'nın da etkisi vardı. T.C. bu sözleşmenin ilerde kendisi bakımından bir sorun yaratabileceğini düşünmeksizin imzalarken, ABD Soykırım Sözleşmesini imzalamak için 1986 yılına kadar beklemiştir. 1945-1990 yıllar arasında, Türkiye çalkantılı ve sorunlu bir uzun demokrasiye giriş sürecine girer. 1950'de Türkiye Cumhuriyetinin kurucu partisi CHP iktidarı kaybeder, ama ardından 1960, 1971 ve 1980 askeri darbeleri yaşanır.

Bütün bu değişimlere karşın, yurtdışındaki yayınların ülkeye girişinin Bakanlar Kurulunca yasaklanması uygulaması devam eder. Bunlardan turizm rehberleri de nasibini alır, tarihsel Ermenistan'dan söz edildiği için. Turist rehberlerinin, ya da ülkeye girişte üzerinde Ermenistan'dan bahseden kitaplar bulunan kişilerin gözaltına alındığı olur.

1980 darbesinin en sembolik eylemlerinden biri ise, Musadağ'daki direniş anıtının kalıntılarının top atışları ile tamamen imha edilmesi olur.

General Kenan Evren'in militer yönetimi döneminde Fransızca *Larousse* Ansiklopesinin ithal edilmesi, Ermeni soykırımına ve tarihine yer verdiği için yasaklanır. İngilizlerin *Britannica* Ansiklopedisi'nin Türkçe edisyonunun editörü ise tarihsel Ermenistan'a yer verildiği için Sıkıyönetim Mahkemesinde yargılanır, ilgili fasikül toplatılır. Aynı dönemde yayınlanan Türkiye'deki iller hakkında ayrıntılı bilgi veren *Yurt Ansiklopedisi*, tarihsel bölümleri Ermeniler ile ilgili bilgiler otosansüre tabi tutularak yayınlanabilir.

3) Üçüncü evre ise, bir çeşit sivil itaatsizlik ile Ermeni Soykırımı ile ilgili kitapların Türkiye'de yayınlanarak, yasaklanması ve konunun mahkemelerde tartışılmaya başlanmasıdır.

1980 Darbesi Türkiye'de insan hakları alanında büyük bir yıkıma yol açtı, bunun bir sonucu olarak bir insan hakları ve sivil toplum hareketi başladı. 1985 sonrasında Kürt Sorununun tırmanışı, bu alanda yaşanan sorunların devam etmesine, öte yandan da sivil toplum arayışlarının yoğunlaşmasına neden oldu.

İnsan Hakları hareketinin öncülerinden biri olan Ayşe Nur Zarakolu, 1990 yılında Kürt sorunu ile kitapları 1971 darbesinden bu yana yasaklı olan sosyolog Dr. İsmail Beşikçi'nin kitaplarını peş peşe yayınlamaya başlayarak, Kürt tabusunu tartışmaya açtı. 1990 yılında İsmail Beşikçi'nin *Devletlerarası Sömürge Kürdistan* adlı kitabının savunmasında, diğer uluslararası insan hakları belgeleri yanında, ilk kez "Soykırım Sözleşmesine" referansta bulundu ve "soykırımı tartışanların değil, soykırım sorumlularının yargılanması gerektiğini" belirtti.

1991 yılında kaldırılan TCK'nın ünlü 142. maddesi, İtalyan Ceza Kanunundan aktarıldığı 1930'lu yıllardan sonra sosyalist yayınlar yanında, Kürt ve Ermeni sorunu ile ilgili kitaplara genel olarak uygulanan standart madde olmuştu. Suçun tanımı ise, sınıf, din, ırk milliyet temelinde toplumsal grupları birbirine karşı kışkırtıcı propaganda yapmak olarak belirlemişti.

142. maddenin kaldırılmasından sonra, Kürt sorununa ve kültürüne ilişkin kitapların yayınında önemli bir artış görüldü. Ama bu aynı zamanda açılan davalarda da artış anlamına geliyordu. Med/Zel/Peri Yayınları editörü Ahmet Önal 1992 yılında Ermeni araştırmacı Garo Sasuni'nin orijinali ilkin Beyrut'ta, daha sonra Stockholm'da yayınlanmış olan, *Kürt Ulusal Hareketi ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri* adlı kitabını yayınladı. Kitap yasaklanarak, yargılandı ve mahkûm oldu. Aynı yayıncı 1994 yılında Kürt araştırmacı K. Kalman'ın *Batı Ermenistan ve Jenosid* adlı kitabını yayınladı. Bu kitap da yasaklandı, yargılandı ve mahkûm oldu. 1996 yılında ise, bu kez Ahmet Önal'ın yayınladığı edebi bir metin, yasaklandı: Stalin döneminde Sovyetler Birliğinde sürgüne yollanan Hraçya Koçar'ın, *Özlem / Garod* adlı romanı, ikinci baskısında yasaklandı.

TCK'mn 142. maddesi 1991 yılında kaldırılmıştı, ama kısa süre içinde DGM'ler bunun yerine Terörle Mücadele Kanununun 8. maddesini ve TCK'nın 312. maddesini ikame ederek, uygulamaya başladılar.

2004 yılında AB süreci ile bağlantılı olarak DGM'lerin kaldırılmasından ve TMK'nın 8 maddesi kaldırılıp, TCK'nın 312. maddesinin yumuşatılmasından sonra ise, bu konularda açılan davalarda uygulanan maddeler TMK'nın 7. maddesi (terör örgütünün propagandasını yapmak) ve eski TCK'mn 159. maddesi (yeni 301. madde) olacak ve buna gerekçesinde, doğrudan Ermeni Soykırımına, "Türkiye'nin ulusal çıkarlarına aykırı yayında bulunma" edimi olarak özel atıfta da bulunarak, apayrı bir madde, yani 305. madde de eklenecekti.

Ancak 305. madde potansiyel olarak el altında tutulurken, Ermeni soykırımını konu alan bazı kitaplara karşı açılan davalarda Türklüğe, cumhuriyete ve onun Türk Ordusu başta olmak üzere kurumlarına hakaret iddia ve suçlaması rağbet buldu, bu arada Atatürk'ün anısını koruma gerekçesi ile 1951 yılında çıkarılan özel yasaya da sıkça başvurulmaya başlandı (Dora Sakayan ve George Jerjian Davaları gibi).

Bu tür davaları eleştiri konusu yapan gazeteciler de,

"Türk adaletini etkilemeye çalışma" suçlaması ile kendilerini mahkeme önünde bulacaktı. Ermeni Soykırımının tartşılmasını engellemek için İdare Mahkemesi mekanizması bile devreye sokulmaya çalışılacaktı. Bu ise adalet mekanizmasının ne ölçüde siyasallaşma ve ideojik bir makenizmaya dönüşme tehikesi ile yüz yüze olduğunun örneklerini oluşturacaktı.

Neden Ermeni Soykırımını Tartışmak Gerekli?

Yugoslavya'da Bosna'da dünyanın gözleri önünde yeni bir soykırım tehditinin belirmesi, Kürt sorununun çözümsüzlüğü, yeni bir zorunlu göç uygulamasının başlatılması üzerine, Ermeni tabusunu gündeme getirmenin artık zamanı geldiğine karar verdik ve iki yıldan beri üzerinde çalışmakta olduğumuz Fransız araştırmacı Yves Ternon'un, *Ermeni Soykırımı Tarihi* adlı kitabını, 1993 yılında *Ermeni Tabusu* başlığı altında yayınladık. O günlerde meydana gelen Ruanda soykırımı, ise tarihle yüzleşmenin kaçınılmazlığı ve zorunluluğu konusundaki endişelerimizi doğruladı.

Aynı yıl Taner Akçam da, sivil toplum arayışlarının bir parçası olarak, "soykırım" kavramım henüz benimsemekle birlikte, Türkiye'de otoriter devlet geleneği üzerinde yoğunlaşan çalışmalarını Ermeni sorununa yöneltti ve konuya ilişkin ilk kitabı, *Ermeni Sorunu ve Türk Kimliği* başlığı ile yayınladı.

Ternon davası sürerken, bu konudaki pozisyonumuzu güçlendirmek için ve bir anlamda daha kapsamlı bir savunma olarak, Prof. Dr. Vahakn. N. Dadrian'ın, Yale Üniversitesi tarafından yayınlanan *Uluslararası ve Ulusal Hukuk Açısından Jenosid / 1915 Ermeni Örneği* adlı kitabının çevirisini yayınladık. Bu kitap da derhal yasaklanarak, hakkında dava açıldı. Ternon Davası mahkûmiyet ve iki yıl hapis kararı ile son bulurken, Dadrian Davası beraatle sonuçlandı ve bu alandaki çalışmalar için kapının aralanması sağlandı. Ermeni sorununun tartışmaya açılmasında bir dönüm noktası olan ve içtihatlar oluşturması nedeniyle Ternon ve Dadrian Davalarını aşağıda ayrıntılı olarak ele alacağız.

Yves Ternon Davası, Suçlama, Savunma ve Mahkûmiyet Kararı

1993 Kasım ayında, Ternon'un "Ermeni Tabusu"nun yayınlanma gerekçesini şöyle sunmuştuk: "Türkiye kamuoyu Ermeni Soykırımına ilişkin ancak tek taraflı, resmî bir bilgilendirmeye sahip. Karşı tarafın tezleri ne? Bu Türkiye kamuoyunda, hiçbir zaman öğrenilemedi...Yeni tehcirlere, yeni tenkillere, yeni soykırımlara ve ulusal boğazlaşmalara meydan verilmemesi, ancak tarihin derin biçimde sorgulanması ve kendi tarihimizle soğukkanlılıkla hesaplaşmamızla mümkün. Bugün, Alman Başbakanı Willy Brand gibi, bir Türk Başbakanının gidip bir soykırım anıtı önünde diz çökmesi asla gerçekleşmeyecek bir hayal gibi görünmektedir. Ama bu yapılmalıdır."

Ermeni soykırımının tartışılmasının engellenmesi için devreye ilk sokulan kanun Terörle Mücadele Yasası ve onun 8. maddesi oldu. Dolayısıyla kitabın yayıncısı ANZ, bir "terör suçlusu" olarak, İstanbul 4 No.lu DGM tarafından yargılandı.

İstanbul'da Ermeni soykırımı ile ilgili bir kitap yargılanırken, Paris'te de tarihçi Bernard Lewis, *Le Monde* gazetesinde yayınlanan ve Ermeni olayına soykırım kavramının uygulanamayacağını belirten bir makalesinden dolayı yargılanıyordu. Dava Lewis'e karşı Yves Ternon ve Fransız/Ermeni toplumu tarafından açılmıştı. Ermeni Soykırımı ile ilgili olarak, 'Kabul ve İnkar' temelinde açılan bu iki Dava birbirini etkiledi ve ikisi de mahkûmiyetle sonuçlandı. Lewis, Paris'te 1 Frank sembolik tazminat ödemeye, Ayşe Nur Zarakolu ise, 2 yıl ağır hapis cezasına ve 250 milyon TL para cezasına mahkûm oldu.*

* Mahkeme ANZ'yi, kitabın yazarı kabul ederek en ağır cezayı verdi. Mahkeme kararında, Dr. Ternon'u 'kim olduğu belli olmayan bir kişi' olarak niteleyip, değerlendirmelerinin 'kin dolu, tek yanlı hezeyanlardan' ibaret olduğunu söylüyordu.

Savcı suçlamayı TCK 312. maddenin ihlaline dayandırmak yerine, TMK'nın, terörist, bölücü propaganda yapma suçlamasını tercih etti.

Türk medyası Paris'teki Lewis davasını büyüterek manşetten verirken, İstanbul'daki Ternon Davasını vermemeyi tercih etti, böylece konunun kamuoyu tarafından tartışılması engellenmiş oldu.

4 Aralık 1994 yılında yayınevi bombalı bir saldırı ile yüz yüze kaldı. Bu saldırıdan dolayı İdare Mahkemesinde açılan davada, Hükümet tarafı mahkûm oldu. Ama aradan 10 yıl geçmesine karşın, bu dava Yargıtay tarafından hala onaylanmadı.

Savcının Temel Suçlaması: "Kitabın 29 sayfasında, değişik dönemlerde Ermenilere soykırım uygulandığı iddialarına yer vermek sureti ile, ırk farklılığı gözeterek halkı kin ve düşmanlığa açıkça tahrik etmek, Türkiye Cumhuriyetinin bir kısım toprakları için Kürdistan ve Türk Ermenistanı gibi nitelendirmeler yapılarak, Devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünü bozmaya yönelik propaganda yapmak"...

Savunma: "En baştan beri belirttiğim gibi, ben bir insan hakları savunucusuyum ve bu nedenle her türlü soykırıma karşıyım. Günümüzde soykırımın önlenmesinin tek yolu da, yaşanmış soykırımların gün ışığına çıkarılmasıdır."

Karar: "Ermenilerin nasıl Osmanlı devleti tarafından nasıl soykırıma tabi tutulduğunu, daha sonra Türk kurtuluş hare-

Mahkeme sırasında Paris Barosunun düzenlediği Soykırım ve İnsanlığa Karşı Suçlar Temalı bir Sempozyumda yönetici olan ve Ruanda Soykırımı ile ilgili bir tebliğ sunan Dr. Ternon'un araştırmacı kimliği ile ilgili bilgiler iletildikten sonra, Yargıtay, ANZ'ye sadece yayıncı olarak 6 ay ceza verilmesini istedi. Mahkeme bu isteme uydu, ancak aşağıdaki gerekçe ile herhangi bir indirime gitmedi:
"Sanığın geçmişteki hali ve suç işleme eğilimindeki somut gözlemler nazara alınarak, cezanın tecili halinde ileride suç işlemekten çekinmeyeceğine dair mahkememize kanaat gelmiştir."

keti sırasında Kemalistler tarafından nasıl katledildiklerini anlatan kitap, 29 değişik sayfada Ermenilere karşı soykırım iddialarına yer verirken, Ermenistan olarak çizilen bölgelerle, bölücü örgüt PKK'nın Kürdistan olarak nitelediği bölgeler çakışmaktadır" diyen karar, daha sonra şöyle devam ediyordu:

"Kitaptaki açıklamaların da belirlediği gibi,Osmanlı İmparatorluğu içerisinde yaşayan Ermenilerle Kürtlerin yaşadığı bölgelerde meydana gelen çekişmelerin tarihi sürecinde, Kürt aşiretlerinin Ermenileri daima taciz etme, yağmalama, öldürme olayları bir gerçeklik iken, şimdi dostmuş gibi, ezilen ulusmuş gibi davranmaları, geleceğe yönelik bir paylaşımın arzularını yansıtmaktadır."

Sonuç olarak 80 küsür yıl öncesini inceleyen bir kitaba, konusuna girmeyen, ele almadığı aktüel Kürt sorunundan dolayı ceza veriliyordu. Karar inanılmaz bir biçimde, komplo kuramları ile dolu olarak şöyle devam ediyordu: "Tarihte hiçbir zaman devlet kuramayan bu iki etnik gurubun taleplerinin, bugünkü T.C. devletinin sınırlarını da kapsadığı, kitabın tümünden anlaşılmaktadır. Bu durum karşısında sanığın kasıtlı ve geleceğe yönelik amaçlar taşıyan bölücülük propagandası yaptığının kabulü gerekmiştir. PKK tarafından çizilen harita ile, bu kitapta anlatılan haritanın tam bir uyum arz ettiği görülmekte olup, Kürtlerin ve Ermenilerin mağduriyetlerinin anlatıldığı, gerçek gaye ve amacın, Anadolu'nun bu gruplar tarafından bölünüp, iki ayrı devlet kurma amacına yönelik bölücülük propagandası olarak suçun sübut bulduğunu kabul etmek gerekmiştir."

DGM, kitabın "tarihle yüzleşmek ve yeni soykırımları önlemek" amacıyla yayınlandığı çok açık bir biçimde belirtildiği halde, bunu görmeyi reddetmiş, olguları anlatan kitapla hiçbir ilgisi olmayan, tamamen sanal amaçlar icat ederek, mahkûmiyet vermeyi tercih etmiş ve bu karar da 1997 yılında, yani kitabın Fransızca orijinalinin yayınlanmasından 20 yıl sonra, Yargıtay tarafından onaylanabilmiştir.*

* Bu karara karşı, 27 Nisan 1997 tarihinde Belge Yayınevi ise şu basın açıklamasını yaptı:

1995 Vahakn N. Dadrian Davası Beraat Kararının Önemi

İstanbul 5. No'lu DGM'nin Prof. Dr. Vahakn N. Dadrian'ın *Jenosid* adlı kitabı hakkında 29 Aralık 1995 tarihinde verdiği beraat kararını "tarihi bir karar" olarak nitelendirme durumundayız. Bu karar bir içtihat oluşturdu ve 2005 yılına, yani AB sürecine karşı milliyetçi bir dalga başlatma girişimine değin, Ermeni tarihi, edebiyatı ve soykırımı temalı yayınlara yönelik

> "Bu mahkûmiyet kararı hiçbir hukuki gerekçeye dayanmamaktadır. Dayanağın sadece ve sadece önyargılar olduğunu belirtmek zorundayız. Mahkûmiyette tek gerekçe, 'Batı Ermenistan' deyiminin kitapta geçmesidir. Mahkemeye göre, bugün aynı bölge PKK tarafından Kürt bölgesi olarak gösterilmektedir. Dolayısıyla bu kitap onun bölücü niyetlerine hizmet etmektedir.
>
> Bu karar, dünyanın en garip mahkeme kararı olarak ilan edilmeye layıktır. Çünkü kararın bozuk bir Türkçe ile kaleme alınmış, ne söylediği, ne kastettiği anlaşılmayan bu bölümü, bizde kitabın heyet tarafından okunup okunmadığı, dosyanın bir başka dosya ile karıştırılıp karıştırılmadığı şüphesini uyandırmıştır. Söz konusu kararda, kitapla ve kitabın konusuyla ilgisi olamayan şeylerden söz edilmektedir. 1977 yılında Fransız bir araştırmacı tarafından yazılan bu kitap, 1978 yılında kurulan PKK'nın bölücü amaçlarına hizmet için hazırlanmış mahkemeye göre. Müthiş bir kehanet! Ternon demek, 'bölücü' bir örgütü daha doğmadan keşfetmiş ve 'Türkiye'nin parçalanması için haince planlar kurmuş. Bu senaryo, ancak paranoya ile açıklanabilir. Kitaptaki harita PKK tarafından çizilen harita ile çakışıyormuş. Ne PKK'sı, hangi harita?
>
> Kitapta harita falan da yok ayrıca. Kısacası, bu karar hukuk adına utanç vericidir ve ancak 'absurd' olarak nitelenebilir. Kısacası, Dr. Ternon'un kitabının tarihsel ve trajik bir dönemi ele alan bir inceleme olduğunu, amacının da yeni trajedilerin doğmasının engellenmesi için tarihi dürüstlükle tartışılmasının sağlanmasından ibaret olduğunu belirtmekle yetineceğiz."

herhangi bir dava açılmadı. Biz bu kararı, gerçek için verdiğimiz mücadelede, kazandığımız bir başarı olarak kabul ettik.*

Bu karar daha sonra siyasal polemiklere de neden oldu. 2000 yılında, İslami basın, bu beraat kararı, "Ermeni'ye Beraat, Hoca'ya Mahkûmiyet" manşeti ile gündeme getirdi. Neden ise, eski Başbakan Erbakan ve İstanbul Belediye Başkanı Tayip Erdoğan hakkında TCK'nın 312. maddesini ihlal gerekçesi ile açılan davalarda verilen mahkûmiyet kararlarını, Yargıtay 8. Dairesini onaylaması idi. Soykırım kavramını kabul eden bir kitap nasıl beraat ettirilebilirdi? (*Akit* Gazetesi, 6 Ekim 2000)

Dönemin Başbakanı Bülent Ecevit, Yargıtay 8. Dairesine, bu beraat kararının nasıl onaylandığını soran bir resmî yazı yolladı. Daire ise, yolladığı cevap yazısında kararlarında jenosid

* Beraat kararının onaylanmasından sonra yayınevi adına yaptığımız basın açıklamasında şu görüşlere yer verdik: "Biz yayınevi olarak *Jenosid* adlı kitabın beraatinin Yargıtay tarafından onaylanmasının, her ne kadar, 'ülkede artık kışkırtacak miktarda Ermeni halk mevcut olmadığı' gibi garip bir biçimde gerekçelendirilmesine karşın, söz konusu beraat kararının iki halkın arasında karşılıklı birbirini anlama, yeniden bir köprü sağlama bakımından, büyük önem taşıdığını düşünüyoruz. 'Ermeni' sözcüğünün bir küfür olarak algılandığı ve en üst politikacı ve yöneticiler tarafından karşıtlarına karşı aşağılayıcı bir tanımlama olarak kullanıldığı ve bunun ırkçılık ve tahrik sayılmadığı bir ortamda, böylesi bir kararın çıkması her şeye karşın bir ilerlemedir. Ama bu onama kararına muhalefet eden üyelerin, kitabın söylemediği şeyleri söyler gibi sunması da oldukça yadırgatıcıdır. Yargıtay'ın verdiği onama kararını, her şeye rağmen düşünce, ifade, yayınlama ve halkın bilgi edinme özgürlüğünün sağlanması ve halklar arasında gerçek bir karşılıklı anlayış, kardeşlik ve barış havasının oluşması amacıyla yürüttüğümüz hukuk mücadelesinin bir başarısı olarak nitelendiriyoruz."

ABDÜLKADİR KONUK'UN DİLEKÇESİ

4. DEVLET GÜVENLİK MAHKEMESİ BAŞKANLIĞINA İSTANBUL

Belge Yayınevi tarafından Kasım 1993 tarihinde yayınlanan ERMENİ TABUSU isimli kitap tarafımdan EMİRHAN OĞUZ ismiyle çevrilmiştir.

Yayıncım kitapla ilgili olarak ceza davası açıldığını bildirdiği zaman şaşırmadım. Çünkü Türkiye'de gerçekten de bir ERMENİ TABUSU var ve ona kim kıyısından köşesinden dokunuyorsa başına mutlaka bir şeyler geliyor.

Bir ulusun adı olan ERMENİ sözcüğü Türkiye'de bazı çevrelerce küfür yerine kullanılıyor. Örneğin Anadolu'da bilinçsiz bir anne, kendi çocuğuna kızdığı zaman bile "Ermeni tohumu" diyerek ileniyor. Hiç kimse de onun neden başka bir ulusun adını küfür olarak kullanmadığını sormuyor. Örneğin neden Alman, Fransız, İngiliz demiyor da "Ermeni" diyerek küfrediyor?

Ermeni Tabusu kitabının yazarı Yves Ternon neden Ermenilerin düşman sayıldığını kitabında tarafsız bir biçimde açıklarken, bu kitabın bir gün Türkiye'de mahkeme önüne çıkabileceğini düşünmemişti sanıyorum.

Kitap yüzyılımızın başından beri dünyayı kasıp kavuran faşist milliyetçiliğin bir anlamda, bir ulusun toptan nasıl yok edilebileceğini göstermesi açısından önemlidir. Eğer Türkiye'de devlet arşivi tam anlamıyla açılacak olsa, bu kitabın yargılanması değil, ödüllendirilmesi gerekirdi.

Yakın zamana kadar Kürtlerin varlığı, Kürtler üzerindeki soykırım da yadsınmaya çalışılmıştı. Ama geçtiğimiz yıllarda bizzat devletin üst düzey yöneticileri artık bir KÜRT REALİTESİ'nden söz eder oldular. 1915 yılının kanlı olayları da bir gün Türkiye'de devletin yöneticileri tarafından kabul edilecek ve belki de özür dilenecek. Ama bu bile düşüncenin kitaplaşmasını, bir araştırmanın mahkum edilmeye çalışılmasını unutturmayacaktır.

Kitaplardan neden korkuluyor?

Eğer kitaplarda yazılan yazılar gerçek dışıysa, bunu nasıl olsa yaşamın kendisi açığa çıkaracak ve okurlar da aptal olmadığından kendilerine doğruyu anlatmayan araştırma kitaplarını okumayacaklardır. Okurun beynine mahkeme sansürü koyma anlayışının çağdışı bir anlayış olduğu kabul edilmek zorundadır. "Okuyucuyu zararlı yayınlardan korumak" gibi saçma bir anlayış aynı zamanda devletin kendi halkına da hakareti anlamına gelir. İnsanları sürü yerine koymak, onlar adına iyiyi kötüyü belirlemek, hep "baba" rolü oynamak ancak despotik yönetimlerin işidir.

Bir ceza verileceği bellidir. Bu ceza bizim ayıbımız olmayacaktır. Türkiye'de cezaevlerinde yayıncılar "Terör suçlusu" olarak yatmaya belki bir süre daha devam edecekler, ama oralardan hep başları dik olarak çıkacaklar. Asıl insan içine çıkamayacak olanlar düşünceyi cezalandıranlardır.

Abdülkadir Konuk

kavramını kabul etmediklerini, buna karşı çıktıklarını, ancak Türk Ceza Kanununda, bunu cezalandıracak bir madde olmadığı ve TCK'nın 312. maddesindeki suçun öğeleri oluşmadığı için beraat kararını onayladıklarını belirtti.

Ecevit Hükümeti bu dönemde, "Sözde Ermeni Soykırımı İddiaları ile Mücadele Komisyonu" kurulmasına, başkanlığına ise, Başbakan Yardımcısı ve MHP lideri Devlet Bahçeli'nin atanmasına karar verdi. Bu komisyonda Genel Kurmay, İçişleri, Dışişleri, Kültür Bakanlıkları, MİT, YÖK, vd. kurum temsilcileri yer alacak ve Soykırım Tezine karşı mücadeleyi koordine edecekti. Bu bağlamda, öğretmen ve memurlara yönelik seminerler düzenlenecek, ders kitaplarına konuya ilişkin ibareler eklenecek, okul öğrencilerine konuya ilişkin kompozisyon ödevleri verilecek, devlet üniversitelerinde konferanslar dizisi hazırlanacak, soykırım tezine karşı çıkan araştırma projeleri desteklenecekti.

Yine aynı dönemde hazırlanan yeni TCK taslağında, 301 ve 305. maddeler, soykırım konusundaki bu genel karşı yönelimi destekleyecek biçimde kaleme alındı. Erdoğan hükümeti de bu taslakta, esas itibarı ile fazla bir değişikliğe gitmedi.

Karar Metninin Analizi: Dadrian Davası Kararı, aynı zamanda Ermeni Soykırımım inkâr eden bugünkü resmî tezin bir özeti mahiyetinde olması bakımından da ilginçtir. Yargıtay kitapla ilgili beraat kararını 1996 yılında onaylarken, Ermeni Soykırımının inkâr edilmesine de önem vermiştir. Kararda özetle şöyle denilmektedir:

"Osmanlı İmparatorluğunun değişik yörelerinde yaşayan ve özellikle Kafkasya bölgesinde yoğun olan Ermenilerin, 17. ve 18. yüzyıllar ile 19. yüzyılın başlarında İmparatorluk idaresince bilinçli ve planlı bir biçimde jenoside tabi tutulduğu, bilinen bir Ermeni iddiasıdır.* Ancak bu iddialar Türkler ve Ermeniler tarafından bilindiğinden yeni bir şey değildir.

Yazar özellikle bu olayları tek taraflı olarak ele almış ve

* Herhalde 19. ve 20. yüzyıl kastediliyor. (y.n.)

belgelendirme çabasına girmiştir. Oysa ki, abartılarak belirtilen olaylar tek taraflı olarak cereyan etmemiştir. İmparatorluğun büyük devletler ile yapmak zorunda bırakıldığı savaşlar, gerek Balkanlar ve gerekse Kafkasya ve diğer İmparatorluk topraklarında filizlenen milliyetçilik akımları Ermeni toplumunu da etkilemiştir. Büyük devletlerin de kışkırtmaları ile Osmanlı ordularının güvenliğini ve bölge halkının huzurunu kaçırmışlar, tedhiş, yağma ve katliamlara girişmişlerdir.

Bu davranışları ile Devleti yeni tedbirler almaya zorlamışlar, bunun sonucu olarak İmparatorluğun Güney bölgelerine nakilleri sağlanmaya çalışılmıştır. Nakiller sırasında bazı zayiatlar olmuştur.

Kendilerinin sebebiyet verdiği zorunlu göç sırasında meydana gelen olayları Jenosid olarak adlandırmaya ve olanlardan Türk halkını sorumlu tutmaya olanak yoktur.

Oysa ki ülkede TCK'nın 312/2. madde ve fırkadaki anlamda, kışkırtılacak miktarda bir Ermeni halk mevcut değildir.

Anılan nedenlerle söz konusu kitabın bir kül halinde değerlendirilmesi gereken Ermeni olayının sadece Ermenilerle ilgili kısmını işlemesi ve belgelendirme çabasına girmesi ve Ermenilerce bölge halkına karşı girişilen katliamlara yer vermemesi, kitabın tek yanlı olarak kaleme alınması, ilmi eksiklik olarak değerlendirilmesini gerektiren bir olgudur.

Kimi tarihi geçeklerin saptırılması biçiminde de olsa, kitaptaki görüşlerde TCK'nın 2. maddesinde yazılı, 'halkı; sınıf, ırk, din ve mezhep ve bölge farkı gözeterek kin ve düşmanlığa açıkça tahrik etmek' suçunun öğeleri olmadığından ve yasaların suç saymadığı bir eylemden dolayı kimseye ceza verilemeyeceğine ilişkin TCK'nın 2. maddesinde yer alan kural karşısında, DGM Savcılığının Tebliğnamesindeki bozma düşüncesine iştirak edilmemiştir.

Beş hakimden oluşan Kurul'un iki üyesi bu beraatı onama kararına itiraz edip, bir muhalefet şerhi koymuşlardır ki, buradaki gerekçeler de incelenmeye değer:

"Suça konu olan kitap bir bütün olarak ele alındığında, mahalli mahkeme tarafından kabul gördüğü ve sayın çoğunluğun

görüşünde de açıklandığı gibi, kitapta olaylar kasıtlı olarak tek taraflı ele alınıp, bilimsel olmayan, yine tek yanlı düşünceler eklenerek değerlendirmeler yapıldığı, bu açıklamalar ve değerlendirmelerde, 'Anadolu'da yaşayan Ermenilerin Osmanlılar ve Türkler tarafından planlı şekilde yok edilip soykırıma uğratıldığı, Ermeni jenosidinin Türkler tarafından geçmişte ve şimdi insafsızca, ısrarla inkâr edilmesinin amacının, Türklerin böyle bir soykırımı tekrar edecekleri, dolayısıyla halen T.C. vatandaşlarının daha etkin bir imhaya tutulacakları, Türklerin aynı suçu tekrarlamakta tereddüt etmeyecekleri, bunun Ermeni kökenli T.C. vatandaşları için vahim bir tehlike olduğu'.... Şeklinde tek yanlı, gerçeğe uymayan, çarpıcı, etkileyici açıklamalarda bulunarak, halen T.C.'nde yaşayan Ermeni kökenli Türk vatandaşlarının, ırk ve din farkı gözetilerek, kin ve düşmanlığa açıkça tahrik edildiği, bu nedenle TCK'nın 312/2- Son maddesinde yer alan suçun oluştuğu düşüncesiyle sayın çoğunluğun görüşüne katılmıyoruz."

Bu davada suçlanan taraf yani, yayıncı bir anlamda suçlayan taraf konumuna geçerken, savcı ise savunma pozisyonundadır. Yayıncı, Ermeni soykırımının tartışma yeri mahkemeler olmamalı görüşündedir:

"Tarihimizi tartışmanın yeri mahkemeler değil, kitaplar, süreli yayınlardaki makaleler, konferanslar, paneller olmalıdır" demektedir.*

10 yıl önceki bir hayalimizin, bugün Bilgi Üniversitesinde gerçekleşmiş olmasından dolayı çok mutlu olduğumuzu belirterek konuşmamı sonuçlandıracağım.

Ama bu Konferansın kendisi de bir mahkeme sürecinden sonra, İdare Mahkemesinin Boğaziçi Üniversitesindeki Konferansı durdurma kararına rağmen mümkün oldu. Bunu sağlayan Bilgi Üniversitesine ve desteklerini sürdüren Boğaziçi ve Sabancı Üniversitelerine teşekkür ederim.

* 13 yıl önce bu kitapların yayınlanması ve yargılanmaları, dürüst ve sağlam bir temele dayalı Ermeni-Türk Diyaloğunun önünü açtı.

EK

'TABU'YA İLK YUMRUK!

Celal Başlangıç*

Polonya işgalinin hemen öncesi. Tarih tam 22 Ağustos 1939'u gösteriyor. 3. Reich'in askeri şefleri Obersalzberg'de toplanmıştı. Adolf Hitler, işleyeceği cinayetleri haklı göstermek için toplananlara kürsüden ikna edici bir cümle söyler!

"Hâlâ Ermeni katliamından bahseden kim?"

Fransız araştırmacı Yves Ternon, Hitler'in bu konuşmasını aktardıktan sonra bir değerlendirme de yapar:

"Hitler'in siyasi danışmanı Erwin Scheumeber-Richter, Erzurum'daki konsolos yardımcılığı görevi sırasında dramın doğrudan tanığı olmuş ve birçok kereler Ermenileri savunmuştu. Ne onun ne de Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de görev almış diğer Nazi siyaset adamlarının bu olaydan Hitler'e söz etmedikleri düşünülemez."

Fazladan yatılan hapis

Ternon'un kitabının adı *Ermeni Tabusu*. Türkiye'de ilk kez 1993 yılında yayımlanmış. Yayıncısı Belge Yayınları sahibi Ayşenur Zarakolu. Hakkında Terörle Mücadele Yasası'nın 8'inci maddesinden dava açılmış İstanbul DGM'de. İki yıl hapse mahkûm olmuş Ayşenur Zarakolu. Daha önce fazladan hapis yattığı için o günler düşülmüş ve sonuçta altı ay hapis yatmış.

Kitabın yayımlandığı günlerde 'düşük yoğunluklu çatışma' Türkiye'yi yangın yerine çevirmişti. Bir yandan kırsalda çatışmalar sürüyor, diğer yandan köy boşaltmalar, faili meçhuller almış başını gidiyordu. Bunun etkisiyle olsa gerek, kitap aynı zamanda 'PKK propagandası'yla ilişkilendirilir. Mantık da 'Bu topraklar üzerinde PKK hak iddia ediyor, geçmişte de Ermeniler talep etmişti. O zaman bu yayın PKK törerüne destektir' gibisinden yürütülür. Oysa kitap Fransa'da 1977'de yayımlanmıştı ve o zamanlar PKK daha kurulmamıştı.

'Hâlâ bahseden kim?'

O tarihlerde Taner Akçam'ın, 'Ermeni Kırımı'nı anlatan çalışması yeni yayımlanmıştı. Uzun bir sessizlikten sonra ilk kez konu Türkiye' nin gündemine 'usulca' giriyordu ve Hitler'in 1939'da sorduğu "Hâlâ bahseden kim?" sorusuna Türkiye'den ilk yanıt 1990'lı yılların başında veriliyordu.

Ragıp Zarakolu, 'Ermeni tehciri' konusunda ilk kitaplardan birini yayımladıkları zamandan bugüne olan süreci değerlendirirken, "Biz *Ermeni Tabusu*'nu yayımladığımız vakit yalnızdık" diyordu, "Ama o kitabı yayımlamak Türkiye'de bir süreci başlattı ve ilk defa resmî görüş dışında farklı görüşlerin tartışılmasına neden oldu. Burada belki çok büyük tirajlar söz konusu değil ama kafalarda bazı sorular uyandı. Ve bugün aradan 12 yıl geçmesinin ardından Türkiye'de çok farklı görüşler sergilenebiliyor. Artık medya bu sorunu tartışıyor. Çünkü tartışmak zorunda. Böyle bir sürecin başlamasında karınca kararınca katkıda bulunduğumuz için onur duyuyoruz ve onun bedelini de her zaman ödemeye hazırız."

Ayşenur Zarakolu fazlasıyla ödemişti bir tabuya karşı 'koçbaşı' görevini yapmanın bedelini. 1990-1998 yılları arasında yaptığı yayınlar nedeniyle hakkında 33 dava açılmıştı. İki kez hapis cezasına çarptırılmıştı.

Elbette bu dünya yalnızca ceberrut yönetimlerden ibaret

* *Radikal*, Eylül 2005

değildi. Gösterdiği cesareti anlayanlar da vardı. Paris'teki bir radyonun yönetmeni onu 'Türklerin Antigonu' diye sundu.

Hakkında çıkan yazılarda ona 'Cesaret Ana' adı verildi. Düşünce, ifade ve yayımlama özgürlüğü için verdiği kararlı mücadele sonucu 1988 yılında Frankfurt Kitap Fuarı'nda Yaşar Kemal'den sonra Türkiye'den ödül alan ikinci kişi oldu. Ancak pasaportunun tören günü verilmesi nedeniyle ödülünü kendi alamadı. Alman Kitapçılar Birliği, Zarakolu onuruna *Yayımlama Özgürlüğü* adlı 20.000 tirajlı bir seçki yayımlandı. Dünyanın saygın yayın organlarında geniş röportajları yayımlandı. Ödül veren kuruluşlar arasında Türkiye Yayıncılar Birliği, Human Rights Watch, Amerikan PEN'i gibi örgütler var. Birçok PEN örgütü onu onur üyesi ilan etti.

Bitmeyen davalar

Altı yıl önce yayımladığı *Pontus Kültürü* kitabıyla ilgili açılan soruşturma için savcılığın son çağrısı, yakalandığı amansız hastalığın tedavisi için hastaneye yattığı gün geldi. 28 Ocak 2002'de öldüğünde, yayımladığı *Özgürlük Türküsü* adlı kitabından dolayı açılan davanın ilk duruşması 21 Mart 2002'de onu bekliyordu.

Vahakn N. Dadrian'ın *Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid* kitabı bu alanda, hakkında dava açılan ikinci kitap oldu. Türk Ceza Kanunu'nun (TCK) 312/2. maddesinden, yani 'Halkı kin ve düşmanlığa açıkça tahrik'ten açılan dava beraatla sonuçlandı. Hatta DGM'den aldığı bu beraat kararı hukuksal alanda bir 'içtihat' oluşturdu. Yargıtay'ın beraat kararını onaylaması da bazı çevrelerce 'Yargı da Ermeni iddialarını kabul etti' şeklinde değerlendirildi. Hatta Necmettin Erbakan yaptığı bir konuşmadan dolayı aynı maddeden mahkûm olunca, yandaşı bir gazete 'Ermeni'ye beraat, Hoca'ya mahkûmiyet' başlığı bile attı. Bundan dolayı Yargıtay'ın ilgili dairesi verdiği beraat kararını ve vardığı 'Soykırım yok, göç zayiatı var' sonucunu dönemin başbakanı Bülent Ecevit'e gönderme ihtiyacı hissetti.

Başbakanlığa gönderilen kararda onama gerekçesi olarak 'suçun öğelerinin oluşmadığı' gösteriliyordu. Anlaşılan bu coğrafyada kışkırtılacak kadar da Ermeni kalmamıştı.

Artık 'Ermeni trajedisi' konusunda yayın çıkaran başka yayınevleri de var. Gazeteler artık daha çok yazıp çiziyor, tartışıyor 1915'te yaşanılanları. Doğal olarak da bu konuda daha çok dava açılıyor.

Zarakolular'ın kaderi

Ayşenur Zarakolu'yla birlikte taşıdığı 'tabuları yıkma' bayrağını şimdi Belge Yayınları'nda tek başına taşıyan Ragıp Zarakolu da sürekli mahkeme mahkeme dolaşıyor. Son olarak yayımladığı *Gerçek Bizi Özgür Kılacak* ve *Bir Ermeni Doktorun Yaşadıkları-Garabet Haçeryan'ın İzmir Güncesi* adlı kitaplarından hakkında Türk Ceza Kanunu'nun 159. maddesinden dava açıldı. Suçu 'Cumhuriyeti, Türklüğü, devletin askeri kuvvetlerini neşren tahkir ve tezyif etmek'.

Ragıp Zarakolu, İstanbul Asliye Ceza Mahkemesi'nde yapılan son duruşmasında kendini savunurken, 12 Eylül'ün sıkıyönetim mahkemelerinden bir örnek verdi:

Karışan kavramlar

"Hakaret ile bilgi edinme birbirinden çok farklı kavramlar olmasına karşın, bazen birbirine karışabiliyor. Bu dava da bunun örneklerinden biri. Biz yayıncı olarak benzeri bir suçlama ile, yine aynı konudaki bir romanından dolayı, Abdi İpekçi Türk-Yunan Dostluk Ödülü sahibi Dido Sotiriyu'nun, *Benden Selam Söyle Anadolu*'ya adlı kitabını yayımladığımız için, 1982 yılında, yani bundan 23 yıl önce, İstanbul Sıkıyönetim Mahkemesi'nde yargılandık. Ama 12 Eylül koşulları altında beraat ettik. Kitaplarımızı geri aldık. Kara Kuvvetleri Komutanlığı daha sonra bu kitaptan 160 küsur adet satın aldı. O olağanüstü dönemde bile hukuka bağlı kalmaya çalıştığı için sürgün edilen birçok askeri hâkim çıkmıştı."

Maddeler sürekli değişti

Ragıp, Ayşenur Zarakolu ile başlayan ve bugün de süren yargılandıkları mahkemeleri, aynı konudaki farklı yasaları ve maddeleri sıralarken, "Önce Terörle Mücadele Yasası, arkasından TCK 312, TCK 159, şimdi de yeni Türk Ceza Yasası'nın 301'inci maddesi" diyor. Mahkemeler de yasalar ve maddeleri kadar değişken neredeyse; sıkıyönetim mahkemeleri, devlet güvenlik ve ağır ceza mahkemeleri, son olarak da asliye ceza mahkemeleri.

Bedeli göze almak

'Ermeni tabusu'na ilk yumruğu vuranların başında geliyor Ragıp Zarakolu ve bugün artık aramızda olmayan Ayşenur Zarakolu. Elbette bu ilk olmaktan dolayı da bedelini ağır ödemişler. Hâlâ daha ödemeye devam ediyorlar. Zaten tarih boyunca bazı olguları erken görmenin bedeli hep ağır olmuştur; tıpkı "Dünya dönüyor" diyen Galileo'nun Engizisyon Mahkemesi'nde yargılanması gibi.

Bugün hâlâ tartışmaları süren 'Ermeni konferansı'nı değerlendirirken "Bir tabu daha yıkıldı" deniliyor. Elbette bir tabunun yıkılması için, daha önce bedel ödemeyi göze alacak insanların ortaya çıkması gerekiyor.

Ayşenur ve Ragıp Zarakolu'nun 'tabu yıkma' pratiği bir gerçeği daha öğretiyor insana; hayatta her şeyin bir bedeli vardır, yeter ki sen fazlasıyla ödemeyi göze al!

Yargılanan kitaplar

BİR SOYKIRIM TARİHİ
20 Yıl Sonra "Ermeni Tabusu" Davası

Yves Ternon

Türkiye kamuoyu Ermeni sorununa ilişkin ancak tek taraflı, resmî bir bilgilendirmeye sahip. 1915 yılında ne oldu sorusuna verilen yanıt ise; "soykırım olmadı" , "karşılıklı bir çatışmaydı", "savaş hali vardı" , "önce onlar saldırdı" biçiminde, yani olayın inkârından çok, nitelik ve niceliğini tartışmaktan ibaret.

Peki, karşı tarafın tezleri ne? Bu, Türkiye kamuoyunca hiçbir zaman ayrıntılı bir biçimde öğrenilemedi.

Aslında, 1915 olayı halkın bilincinin derinliğinde ağır yaralar açmış bir olgu. Gizli bir suçluluk duygusu yanında, "yine yaparız" anlayışı da sergilenebiliyor. Öte yandan Ermeni fobisi, resmî güçler tarafından da sürekli olarak kullanılıyor. İlgisiz olaylar bu konuya bağlanıyor, propaganda malzemesi olarak sürekli gündemde tutulmaya çalışılıyor.

Öte yandan azınlık düşmanı tavırlar da, bırakın özeleştirel bir tavrı, her bahane ile sergileniyor.

Fransız araştırmacı Doktor Yves Ternon'un çalışması, nesnel bakışı ile, karşı tarafın soruna nasıl yaklaştığını Türkiye kamuoyuna sunma olanağını da sağlıyor.

Yeni tehcirlerin, tenkillerin, soykırımların, ulusal boğazlaşmalara meydan verilmemesi ancak; tarihin derinlikli bir sorgulanması ve kendi tarihimizle de soğukkanlılıkla hesaplaşmak ile mümkün. Yves Ternon'un sağlıklı bir tartışmaya yol açması dileğiyle.

Ragıp Zarakolu, Kasım 1993

Bir Soykırım Tarihi
2 880000 115175
0832807 AAL
2807 AAL